

HELTAI PONCIÁNUSA ÉS A MAGYAR RENESZÁNSZ SZÓRAKOZTATÓ PRÓZA

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Ráth-gyűjteménye őriz egy Lőcsén, 1633-ban kiadott elbeszélés-gyűjteményt, mely a kereszties hadjáratok idején Európába került keleti mesefüzérnek, *A hét bölcs mester*-nek magyar fordítása. Sokáig úgy vélték, hogy ez a *Ponciánus császár históriája* néven ismert XVII. századi kiadvány lényegében nem más, mint annak az 1573. január elsején Bécsben megjelent Ponciánusnak szövegváltozata, melyet a Bornemisza Pétert támogató Julius Salm gróf fivérének, Ecchius Salm dunántúli főkapitány-nak lakodalmára publikált Eber Balázs bécsi könyvnyomtató.¹ Waldapfel József 1937-ben írott és 1938-ban publikált tanulmányában aztán meggyőző érveléssel kimutatta, hogy ez a XVII. századi kiadványokból ismeretes lőcsei Ponciánus nem egyéb, mint Heltai Gáspár fordítása német nyelvből, s mint ilyen, az 1570-es évek első felében keletkezett.² Szórakoztató és elbeszélő prózai emlékekben oly szegény XVI. századi irodalmunknak tehát egyszerűen kétféle feldolgozása Ponciánusa is lett, méghozzá meglehetősen azonos időszakból; egyiket latinból fordították és Bécsben jelent meg, másikat szinte ugyanekkor németből fordította nem kisebb írógyéniség, mint a kolozsvári Heltai Gáspár. A reformáció korának prózai emlékeit stilisztikai—tartalmi—esztétikai vonatkozásokban amúgy sem bőven méltató szaktudományunk azonban mégsem tudta érdeméhez méltóan kezelni ezt a jelentős felfedezést, mert Heltai szerzősége és így a lőcsei kiadvány eredete csupán feltevéseken alapult; hiányzott a kétségtelen bizonyíték, hogy valóban megjelent-e Heltai nyomdájában egy magyar nyelvű Ponciánus. De nem vált ismertté az a német népkönyv sem, melyre Waldapfel József hivatkozott. A magyar irodalomtudomány mindkét kérdésre a hatvanas években kapott csak feleletet. Waldapfel József egy 1965-ben publikált tanulmányában közölte, hogy Heltai forrása a *Die sieben weisen Meister* 1565-ben Frankfurtban kiadott német változata, melyet ő egy Göttingenben őrzött példányból ismert meg.³ Holl Béla viszont a Magyar Könyvszemle 1966. 3. számában azt a szenzációs bejelentést adta hírül, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában előkerült a Ponciánus históriájának Heltai Gáspár nyomdájában előállított töredéke, mely az 1633-as lőcsei kiadással azonos szövegű.

Így tehát egyszer s mindenkorra eldőlt, hogy *A hét bölcs mester* elbeszélés-füzérének két magyar fordítása is van az 1570-es évekből. A bécsi kiadás latin forrás alapján dolgozó ismer-

¹ A bécsi Ponciánust kiadta HEINRICH Gusztáv a Régi Magyar Könyvtár 5. füzeteként, Bp. 1898. Heinrich Gusztáv úgy vélte: a lőcsei kiadások (1633-ból) ennek a bécsi nyomtatványnak „későbbi kiadásai”. I. m. 49. Ezt a téves nézetet a szakirodalom átvette. Továbbá: HORVÁTH Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. 526. és 528.: „a következő század... is fölkeresi Eberus meséjét. Ötven év alatt négyszer nyomtatják...” Aztán: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1926. 662. stb.

² WALDAPFEL József: Heltai Gáspár és a magyar Poncianus. ItK 1938. 1. és 2. sz. 31—44. és 119—129.

³ WALDAPFEL József: Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása. MKSZ 1965. 1. sz. 64—69.

retlen fordítójának immár hetvennégy esztendeje hozzáférhető kiadásban is közreadott munkáját többen méltatták és ismertették. Heltai művének részletes méltatására azonban eddig még nem került sor, bár Horváth János tömör mondatai⁴ és Varjas Béla találó megfogalmazása — a Kézikönyv megfelelő fejezetében⁵ — ahogy azt nem valami szép, bár közkeletű kifejezéssel mondani szokás, „helyére tették” a Heltai-féle Ponciánust is. Mindketten Waldapfel 1937-ben megfogalmazott gondolatait fejlesztették tovább. Waldapfel, amint arról még szólanı fogunk, már 1937-ben írott dolgozatában rámutatott Heltai minden fontos egyéni írói kezdeményezésére, bővebb kifejtést azonban mellőzni kényszerült, hiszen ezeket az egyéni sajátosságokat ő nem tartalmilag-esztétikailag, hanem az azonosítás kedvéért sorolta fel, hogy Heltai szerzőségét ezzel is bizonyítsa. A magunk részéről tehát azzal a szerény mozzanattal szeretnénk hozzájárulni a Heltai-féle Ponciánus irodalomtörténeti méltatásához, hogy azt tartalmi-stilisztikai vagy régiségében is találó szóval: *széptani tekintetben elemezzük*.

Célkitűzésünket megvalósítandó, először is számba kellett venni a legfontosabb német nyelvű Ponciánus-népkönyveket, hogy azok ismeretében egyértelműen, világosan és ellentmondásokat kizárva állapíthassuk meg: miféle mesefordulatok tekinthetők Heltai egyéni leleményének. Fontos volt az is, hogy betekintést nyerhessek a Waldapfel József használt göttingeni példányba. E példány mikrofilmjét is megszerezvén most már nyugodtan foghatunk elemző munkánkhoz.⁶

A német Ponciánusok

A különböző német nyelvű Ponciánus-népkönyvek egybevetéséből kiderül, hogy azok már a XV. századi ősnymtatványok, sőt az ezeket megelőző német nyelvű kódexek óta egészen a bennünket érdeklő 1570-es évekig igen csekély eltéréssel, meghökkentően azonos szöveggel jelentek meg.

A XV. századi német nyelvű „Hét bölcs mester”-kódexek és ősnymtatványok szövegét 1912-ben és 1924-ben Richard Benz publikálta.⁷ A XVI. századi német nyelvű nyomtatványok 1549-ig szinte szó szerint azonosak ezzel a Richard Benz által kiadott szöveggel. Olyannyira, hogy bármelyik kiadványt nyugodtan azonosíthatnánk Heltai szövegével.

Például:

heidelbergi kézirat Cod. pal. germ. 149

Heltai

Da sie sah, dass sie nicht genesen mochte,
sandte sie zu dem Kaiser, dass er zu ihr käme

És mikoron megérzené, hogy halálos volna
az ő betegsége, hivatá az ő urát a császárt

Nun geschah es, dass der König von Ungarn
nach Hippocras sandte, dass er zu ihm käme
und seinen sohn gesund mache

Lőn pedig, hogy a Magyarı Király küldene
Hypocratesért, és azt hozzáhivatá, hogy az
ő fiát meggyógyítaná.⁸

⁴ HORVÁTH János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 388—390.

⁵ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 369. és 520. VARJAS Béla szövege.

⁶ A Waldapfel József használt göttingeni példány mikrofilmje az MTA mikrofilmtárban: 2568. sz. Göttingen, Ex bibliotheca Acad. Georgiae Augustae, 8° Fab. Rom. I. O 163. Ugyanitt az 1549-es strassburgi, Wendel Rihel-nyomtatta példánynak a müncheni bajor állami könyvtárból beszerzett mikrofilmje is, München, Bayerische Staatsbibliothek 2 Rar. 4030. Mindkettőt az MTA Irodalomtudományi Intézetének, személy szerint Klaniczay Tibornak segítségével szereztem meg. Az 1., 2. számú melléklet az 1549-es strassburgi kiadás címlapja és utolsó oldala, a 3., 4. és 5. számú melléklet pedig a Waldapfel-használt 1565-ös frankfurti kiadás címlapja és utolsó lapjának két oldala. A 6. számú illusztráció az 1549-es kiadás címlapdísze.

⁷ Die sieben weisen Meister. Jena, 1912. és 1924.

⁸ Ugyanez a mondat a latinból fordított bécsi változatban így hangzik: „Történék, hogy magyarı királ nagy solemnis orátorokat küldte Hipocrateshez, hogy őhozzá nagy sietve jőnne és az ő fiát meggyógyítaná.” Ez a tartalmilag azonos mondat már kétségkívül más szöveg,

1549-től kezdve a lényegében továbbra is változatlan német szöveg egy érdekes zárómondatral bővült. Wendel Rihel strassburgi tipográfus 1549-ben így fejezi be könyvét:

Aber sunst wer er ein tyrann durchächtet mit Maximiano die Christen zwentzig jar. Darnach im acht und sechtzigsten jar ward ihm vergeben und starb.

A nyomtató mester tehát — feltehetőleg valamelyik népszerű Melanchton-inspirálta krónikában — utánanézett az igazi Diocletianus életrajzi adatainak — (a novellagyűjtemény Diocletianus nevű ifjú hőstét az e nevet viselő római császárral azonosítva) — és fejcsóválva állapította meg, hogy ez a mesefüzérben oly rokonszenves királyfi később üldözte a keresztényeket.

A későbbi kiadványok ezt a Wendel Rihel-féle záradékot hűségesen átvették, így többek között Georg Rabe és Weygand Han nyomdászok örököseinek Waldapfel József használta 1565-ös majna-frankfurti kiadása is. Az ő záradékuk így hangzik:

Aber sonst war er ein Tyrann, durchecht mit Maximiliano die Christen zwentzig jar, darnach im acht und sechtzigsten jar ward im vergeben und starb.

Amint látjuk, az 1549-ben megfogalmazott és az 1565-ben kinyomtatott mondat között mindössze néhány jelentéktelen helyesírási különbség van (sunst = sonst; durchecht = durchächt stb.) Helytálló tehát a német szakirodalom nézete, mely szerint az 1549 utáni Poncianus-kiadások, főleg pedig a bennünket érdeklő frankfurtiak, lényegében mind Wendel Rihel szövegére mennek vissza.⁹ S ha ehhez még azt a körülményt is figyelembe vesszük, hogy a strassburgi kiadás fametszetei — ha primitívebb kivitelűek is, és ha nem is pontosan azonosak a frankfurtival — lényegében megfelelnek a Waldapfel József által leírt és bemutatott fametszetek egy részének: akkor Heltai Ponciánusa a szó tartalmi-textológiai értelmében éppúgy lehet Wendel Rihel 1549-es strassburgi kiadásának fordítása, mint valamelyik frankfurti példánynak. Heltai ugyanis szintén így zárja könyvét:

„Egyéb dolgába mindazonáltal kegyetlen vala, egész húsz esztendeig az keresztényeknek nagy veszedelmének volt, és mikor hatvannyolc esztendő vala, megétetéek ötét és ő is meghala.”

Ennek ellenére jogos Waldapfel feltevése, hogy Heltai az 1565-ös frankfurti kiadást használta, nemcsak azért, mert időben közelebb esik a kolozsvári magyar nyelvű publikáció megjelenéséhez, de nem is csupán az illusztrációk azonossága miatt, hanem mert apró fordításbeli mozzanatok is ezt igazolják. Csak két példa:

Strassburg, 1549
mein allerliebster
da spricht der erst
Meister, Bancillas:

Frankfurt, 1565
mein Herzliebester
Da hub der erst Meister
an, genant Bancillas:

Heltai
Én szívem
Szóla előszer az
egyik bölcs mester
Bancillas nevő:

Tényként fogadhatjuk el tehát, hogy Heltai Ponciánusa a — *Die sieben weisen Meister* — címkezdetű német nyelvű elbeszélésfüzér 1549 óta elterjedt változata egy 1565-ös frankfurti kiadásának fordítása.

hiszen mind a latinban, mind a — jobb híján szintén latin szavakat használó — magyar fordításban *ünnepélyes követségről is szó van*, mely bővítményt azonban sem a német, sem a Heltai-változat nem ismeri.

⁹ A Frankfurt am Main-ban működő Deutsche Bibliothek könyvtárosa, Tiedemann úr 1970. 9. 28-án keltezett levelében írja, hogy nyilvántartásuk szerint Wendel Rihel 1549-es kiadása: „Reproduit: Frankfurt am Main Weygand Han, 1566, und Georg Rabe és Weygand Han Erben 1565.”

Az elbeszélésfűzér tartalmának ismertetését szükségtelennek tartjuk. Annyiszor elmondták és leírták már, hogy ezúttal elég arra utalnunk: egy kerettörténetből — (egy császár második feleségének uszítására és rágalmozására ki akarja végeztetni fiát, a trónörökösöt, az pedig hét napon át némaságot tetteve nem tisztázhatja magát) — és tizenöt elbeszélésből áll. E tizenöt elbeszélés közül hetet a királyfit nevelő hét bölcs, hetet a császárné, egyet pedig — (melyet később külön regénnyé is formáltak) — a királyfi ad elő. Valamennyi német nyelvű elbeszélés meseszövege annyira hasonlít egymáshoz, hogy a kései olvasónak úgy tűnik: a hét bölcs mester történetét már-már a szent szövegekhez hasonlóan fontos — (talán iskolákban is tanított) — olvasmányként kezelték. Azért is tartottam fontosnak a Waldapfel-használat frankfurti példányon túl lehetőleg minél több változatot megismerni, hogy vitathatatlanul kiderülhessen: valóban Heltai írói leleményei-e a kolozsvári szövegnek azok a nem jelentéktelen változtatásai, melyekre mindjárt kitérünk. Más, korabeli német népkönyveket is áttanulmányoztam: Heltai ötleteihez hasonló mesefordulatokat azokban sem találtam.¹⁰

Heltai írói leleményei

Amint azt már Waldapfel József is megállapította: Heltai két elbeszélést dolgozott át gyökeresen a maga írói szándéka és fantáziája szerint: az *Inclusa* és a *Vidua* novellát. (Utóbbit az efezusi özvegyként is ismerik, számtalan feldolgozása közül legújabbban figyelmet érdemel Federico Fellini *Satyricon* című filmjének erről szóló epizódja.)

Elkerülhetetlen, hogy mind a Heltai használta német változatot, illetve annak magyar fordítását, mind magát a Heltai-szöveget közöljük; az olvasó csak így követheti gondolatmenetünket, csak így ellenőrizheti következtetéseinket. Heltai eredeti leleményeit eltérő betűkkel jelezzük.

Inclusa német 1565

Volt egy király aki annyira szerette feleségét, hogy egy erős toronyba záratta és a kulcsot mindig magánál hordta. Az asszony emiatt bánkódott. És egy messzi országban volt egy előkelő lovag, aki egy éjszaka azt álmodta, hogy a királynét látja; és olyan erősen megkívánta, mintha testi szemével látná, mintha ismerné és mintha gyakran találkozott volna vele. És a királynő viszont erről a lovagról álmodott és úgy érezte, hogy ha nem láthatja, vagy nem jönne el hozzá, akkor ez nagyon elszomorítaná, mert hiszen ha láthatná, megismerné és szívesen is nézné, nem ugyan a szerelemnek miatta, hanem csak hogy az álom valóra váljék. Hogy a lovag ezt álmodta, elhatározta: addig lovagol, amíg a királynét meg nem látja. Azzal lóra pattant és végiglovagolt a birodalmon, amíg abba a városba nem ért, melyben a torony volt. És megtelepedett a lovag ebben a városban és egyszer szolgálva véletlenül a vár alatt járt, de nem tudta, hogy a királyné, akit megálmodott, ebben a várban lakik.

Inclusa Heltai

Vala egyszer egy gazdag király, ki ige szép feleséget vön magának. És azt oly igen félté, hogy udvarában a kapu mellett egy szép tágas tornyot csináltata és abba rekeszté szép feleségét és az toronyak kulcsait mindenkoron az zsebbe viseli vala. Az asszony pedig ezen igen bänkódik vala. NAPPAL PEDIG AZ ABLAKON KINÉZ VALA AZ UTCÁRA AZ VÁRASBAN ÉS AZ ABLAKBAN ÜLVÉN, OTT VARRÓGAT VALA. JÖVE PEDIG AZ CSÁSZÁR UDVARÁBAN EGY SZÉP TERMETŰ JELES VITÉZ, SZOLGÁLATOT KERESVÉN. És mikoron az torony mellett elmenne szolgálvaival, meglátá őtet a királyné asszony, és meggerjede az ő szíve szeretettel az vitézhöz, és KEHÉNTENI KEZDE AZ ABLAKBAN. AZ VITÉZ HALLVÁN AZ KEHENTÉST, feltekénte az ablakba, és látá ott a királyné asszonyt. És felette igen csudálkozék az ő szépségén. És az ő szíve gerjedni kezdé szeretettel őhozzája. És süveget vetvén és térdet hajtván néki, elméne onnét.

¹⁰ Irodalomtörténetírásunk által tudomásom szerint ki nem aknázott érdekesség, hogy némelyik német népkönyv művelődéstörténetileg hasznos megfigyeléseket közöl a XVI. századi Magyarországról, állapotairól és szokásairól. Például: Bartholomeus KRÜGER: Hans Cla-werts werklche Historien Berlin, 1587. 3. és 5. fejezet stb.

A királyné ekkor az ablakban ült, hogy a fel s alá járó embereket nézze. A lovag is felpillantott és meglátván az asszonyt, felismerte, hogy őt látta álmlában, és erre szerelmes dalt kezdett énekelni. Meghallja az asszony az éneket, és látja ám a férfit és megismeri, hogy ez a lovag, akiről ő álmodott. A lovag mindennap föl és alá járt a vár körül és azon töprengött, hogyan juthatna be az asszonyhoz, megbeszélendő vele a vágyát. Észrevette az asszony, hogy ugyan szívesen beszélne vele a férfi, ezért irt neki egy levelet és ledobta azt a lovagnak. Hogy pedig a lovag a levelet elolvasta és így a királyné hozzá való jóakarátát megértette, éneklésbe, bajvivásba és párviadalokba fogott, de oly buzgó, hogy jó híre-neve a királyhoz is eljutott. A király üdvözölte a lovagot és így szólt: „Kedves barátom, sok jót és férfias dolgot hallottam felőled, ezért ha neked is úgy tetszik, maradj énnélam”. A lovag így felelt a királynak: „Nagyon szívesen, ha egy dolgot megengednél.” A király megkérdezte, mi legyen az. A lovag azt felelte: „Arra kérem felségedet, engedné meg, hogy a torony falához házat építhessek.” „Megengedem” — szólt a király. Erre a lovag munkához lát és hamar kőműveseket, ácsokat és más kézműveseket fogad, hogy azok fogjanak hozzá a házépítéshez ama vár mellett, melyben a királyné élt, és hogy ez megtörtént, szól az egyik kőművesnek, hogy fúrjon titokban egy rést a falba. A kőműves úgy tett, amint parancsolták, és amikor a rés elkészült, a lovag megölte őt, nehogy elárulhassa. Ezután a lovag bement az asszonyhoz és illedelmesen köszöntötte őt. Amikor az asszony meglátta, így szólt: „Mondd meg nekem, miképpen jutottál be ide, ahol én annyira egyedül vagyok?” Szólt a lovag: „Nagyságos asszonyom, az irántad való szerelem hozott engem ide egy résen át, melyet a falba vágattam, és arra vágyom, hogy veled alhassam, és akkor te leszel a legkedvesebb, akiről valaha is álmodtam.” Azt felelte a királyné: „Ah, kedves barátom, hogyan is gondolnék én arra, hogy ártsak az én uram királyomnak.” A lovag ezt mondta: „Ha nem teszed szabad akaratodból, akkor kardommal büntetlek meg, mert akkora az én testemnek kívánsága, hogy esztendő óta csak rád vágyok.” A királyné félt a haláltól, és engedett a lovag kívánságának. Amint ez megtörtént, eltávozott. A királyné pedig ezt gondolta: „Nem árulhatom el ezt a királynak, mert megharagszik és a lovagnak meg kell halnia, ezért én soha senkinek sem fogom elárulni ezt a boldogságot.” A lovag tehát annyiszor jött át a résen, ahányszor csak akart, — az asszony pedig értékes gyűrűt ajándékozott neki, melyet a királytól kapott annak szeretete jeléül. Az erős és keménykötésű lovag pedig valamennyi bajviadalt megnyerte és a király

Bemenvén ezokáért az vitéz a királyhoz, kinálta az királyt szolgálatjával. Monda az király ómagában: „Jeles termetű ember ez: bizony üdövel hasznát vehetem ennek.” **ÉS SZÖRZÉ AZ VITÉZT HUSZONÖT LÓRA.** És nagy frissen viselé magát, és szorgalmatos lón a királynak kedve keresésében. De mindenkoron az toronynak ablaka alá megyen **MÓRÁLNI.** Az királyné asszony pedig csaknem hal vala meg érette: de semmiképpen szömbé nem férének egymással. Egyszer tehát, hogy ott jár vala az ablak alatt, az királyné asszony **AZ BAL CSÖCSÉT MEGMUTATÁ NÉKI,** és egy cédulácsát veté néki az ablakról: abban pedig megtanyitá az vitézt, mit cselekedgyék, hogy szömbé juthatnának egymással.

Egyszer a király hertelen kiméne vadászni: **ÉS NEM LÓN SENKI, KI KIMENTVOLNA VÉLE, HANEM CSAK AZ UDVARBELI INASSAK.** MONDA AZ KIRÁLY AZ ÚTON: „NEM TUDOM, HOL JÁRNAK AZ URAIM, HOGY NEM MEGYÉN SENKI VELÜNK: AZ ÉN VITÉZEM IS NINCSEN ITT.” AZONKÖZBE ELÉRKÖZÉK AZ VITÉZ. MONDÁ AZ KIRÁLY: „KÉSÉRE JÖTTEK UTÁNAM.” MONDÁ AZ VITÉZ: „FELSÉGES URAM, NEM MI BŰNÜNK, HANEM A HOPMESTERÉ, KI NEM TÖTTE HIRRÉ MINEKÜNK, HOGY FELSÉGED KI AKAR JÖNNI VADÁSZNI. BIZONY, Ó DOLGÁ VOLNA, HOGY UGYAN AZ UDVARBAN LAKNÉK ÉS SZINETLEN VIGYÁZNA FELSÉGEDRE, ÉS ÜDEJÉN JELENTENÉ AZ VITÉZEKNEK A TE FELSÉGEDNEK AKARATJÁT: ÚGY TUDNÁNAK HOZZÁKÉSZÜLNI, HOGY MINDENKORON ALKALMAS ÜDÖBEN JELEN VOLNÁNAK.” MONDÁ AZ KIRÁLY: „SEMMIREKELLŐ AZ HOPMESTER. EZOKÁÉRT INNÉT TOVA TE LÉGY HOPMESTEREM. ÁM CSINÁLTASS MAGADNAK HÁZAT AZ UDVARBAN, VALAHOL SZERETED.”

Mikoron ezokáért haza mentenek volna, az vitéz, az új hopmester, mindjárt elhivatá az kőműveseket és az ácsokat és meghagyá nékik, hogy az kapu mellett való torony mellett építenének házat önéki, MINT A KIRÁLYNÉ ASSZONY AZ CÉDULÁBAN AZ ELŐTT MEGTANYITOTTA VALA ÖTET. És mikoron építeni kezdenék, eljőve az király és mondá: „IGEN HITVÁNY HELYRÉ ÉPÍTED AZ HÁZAT.” FELELÉ AZ VITÉZ, AZ ÚJ HOPMESTER: „FELSÉGES URAM, IGEN JÓ HELYEN LÉSEN ITT: MERT SZINTE AZ KAPUBA, ÉS AZ EGÉSZ UDVARBA VIGYÁZHATOK INNÉT ÉS MINDENKORON ESZEMBE VEHETEM, KI BE- ÉS KIMEGYEN;” MONDÁ AZ CSÁSZÁR: „EZ IS JÓ.” Megépítteté ezokáért a házat a torony mellett, hogy az toronynak az egyik fala az ő házának az

annyira megkedvelte, hogy marsallá tette. Történik egy napon, hogy a király vadászni akart és szót a marsallnak, hogy reggelre készüljön fel a vadászatra. Úgy lesz, mondotta a lovag. És az egész napos hajsza után egy erdőbe jutottak és lefeküdtek. A lovag elaludt a király mellett, és kinyújtotta a karját, a kezén pedig ott volt a gyűrű. Meglátta ezt a király, felismerte a gyűrűt, emlékezett, hogy ezt ő ajándékozta a királynénak. Észrevette a lovag is, hogy a király meglátta a gyűrűt, és azt mondta a királynak, hogy rosszul lett, betegség kerülgeti, szeretne hazalovagolni. A király ezt megengedte neki, ő meg amint hazaért, mindjárt átment a résen a várba és szót a királynénak: „Fogd ezt a gyűrűt, melyet tőled kaptam ajándékkul, a király meglátta rajtam és én félek, hogy majd jön és keresi.” Azzal eltávozott a résen át. Nemsokára megérkezett a király és szót: „Ugyan, kedves feleségem, hol van az a gyűrű, amit neked adtam szerelmem jeléül?” — „Miért akarod a gyűrűt látni?” — kérdezte az asszony. Így szót a király: „Ha nem mutatod meg azonnal, meg kell halnom.” (Sic: „so muss ich sterben.”) A királyné felnyitotta ládikóját és megmutatta a gyűrűt, melyet mikoron a király meglátott, így szót: „Mennyire hasonlít ez a gyűrű ahhoz, amelyet a lovag visel, én bizony azt hittem, a tiédet viseli, és nagyon meg is haragudtam, mert rosszat gyanítottam. De erről én tehetek.” Így csalta meg az erős torony a királyt, aki nem hitte volna, hogy abba bejuthat emberfia. A királyné pedig így szót: „Nem csoda, uram, hogy mivel a te gyűrűd a lovagéra annyira hasonlít, rút gyanú ébredt benned. Ezért Isten látja, megbocsátok.” Ezután a lovag nagy lakomát csapott, és ezt mondta a királynak: „Nagyságos uram, mondanék valamit titokban nagyságodnak. Legkedvesebb szeretőm meglátogat engem hazából, szeretném megvendégszolgálni és esedezem nagyságodhoz, tisztelne meg engem és szeretőmet kegyével és enne mivelünk, ez számunkra nagy kitüntetés lenne. A király azt mondta: „Ennél nagyobb tisztességben is szívesen részesítelek.” Örült a lovag, átment a résen a királynéhoz és szót: „Öltözz, mert ma az én asztalomnál eszel a királlyal.” És az étkezésre eljött a király is, a királyné is. Amikor a király az asszonyt meglátta, megkérdezte a lovagot: „Ki ez a szép asszony?” Szót a lovag: „Uram, ez az én szeretőm.” Azzal leült a király mellé, az asztalhoz. A királynak pedig dobogni kezdett a szíve ott az asztalnál és arra gondolt: „Hogy hasonlít ez az asszony az én feleségemhez!” Így csapta be az erős torony a királyt, aki azt hitte el a lovagnak, amit az szemével el akart hitetni. És a királyné beszélgetni kezdett a királlyal és szót: „Egyék szívesen, nagyságos király úr.” Hogy pedig a hangját, a beszédét is hallotta, így

egyik hosszú fala lón. És mikoron megkészült volna az ház, elbocsátá mind a kőműveseket, egytől megválva, kit behíva az végső boltba, és mondá néki: „SZERELMES BARÁTOM, EGY DOLGOM VOLNA, MELYET REÁD KELLENE BÍZNUM. HA HITED VOLNA ÉS VESZTEG AKARNÁL HALLGATNI: ÉN PEDIG NAGY AJÁNDÉKOT ADNÉK TENÉKED.” FELELÉ AZ KŐMŰVES: „VAGYON HITEM.” ÉS MEGESKŰVÉK AZ HOPMESTERNEK, HOGY VESZTEG AKARNA HALLGATNI. ÉS MONDÁ: „LÁTOD-É, EZEN LYUKOZD ÁLTAL A FALT, HOGY EGY EMBER BE- ÉS KIBŰHASSÉK RAJTA.” ÉS A KŐMŰVES MINDJÁRÁST ÁLTALLYUKASZTÁ. AZ HOPMESTER ADA EGY GIRA ARANYAT A KŐMŰVESNEK, ÉS AVVAL ELBOCSÁTÁ. ÉS AZ HOPMESTER BEBŰVÉK A TORONYBA AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYHOZ; ÉS OTT ERŐSEN ÖLELGETTÉK EGYMÁST ÉS JÁTSZADOZÁNAK EGYMÁSSAL. És mikoron megelégedtenek volna, az királyné asszony ada egy aranygyűrűt az hopenesternek ajándékba, hogy az lönne az ő szeretetinek az jele. És az hopenester esmét kibűvék a toronyból az ő házába. És a királyné asszony EGY NAGY SZŐNYEGET FÜGGESZTE AZ LYUK ELEJBE. ÉS EZT E GYÖNYÖRŰSÉGES JÁTÉKOT ÜZIK VALA GYAKORTA EGYMÁSSAL, AZ HOPMESTER A KIRÁLYNÉ ASSZONYNYAL.

Történik egyszer, hogy az király kiméne vadászni. És mikoron sokáig vadásztanak volna AZ HÉVSÉGBEN, LESZÁLLÁNAK A LOVAKRÓL EGY ERDŐ MELLETT: ÉS MIKORON OTT AZ ARNYÉKBAN NYUGODNÁNAK, elaluvék a hopenester A FÜBEN a király mellett. És mikoron a karját kinyújtotta volna, meglátá az király az hopenester ujján a gyűrűt, és megesmeré az gyűrűt, hogy az volna, melyet ő az királyné asszonynak adott volna AZ ELSŐ ELHÁLÁSKOR. ÉS MONDÁ AZ HOPMESTERNEK: „HOL VETTED EZT E GYÜRŰT? ÉNNÉKEM IS EGYSZER SZINTE OLYAN GYÜRŰM VALA.” FELELÉ AZ HOPMESTER: „EGY HŰGOM ADTA AJÁNDÉKBA ÉNNÉKEM ÖRÖK EMLÉKÖZETRE.”

Mikoron tovább vadásztanak volna, mondá az hopenester az ő szolgálóinak: „Ha az király megkérde, hová mentem: mondjátok néki, hogy az álom után a hideg kezdett borzongatni, azért mentem haza. És mindjárt beméne házába és bebűvék a toronyba az királyné asszonyhoz és mondá: „Szerelmes szívem: az király meglátá az gyűrűt az ujjamban, és megkérde, hol vettem. És mondá, hogy őnéki is szinte olyan gyűrűje volt egyszer. Félek, hogy hazajövé, még kezdi tőled a gyűrűt előkérni. Nesze ezokáért és

szólt magában: (Sancta Maria) „Szent Szűzanyám, hogy' hasonlít ennek a nőnek a hangja, a ruhája, a mozgása, a beszéde és mindene az én feleségemhez.” Így csapta be ismét az erős torony a királyt. Hogy pedig az ebédnek vége lett, a lovag felkérte a királynét: énekelden valamit a királynak. Az engedelmeskedett és dalra gyűjtött. Hogy a király meghallotta a hangját, az énekét, így szólt magában: „Azt kell hinnem, hogy ez az én feleségem, mégis csalódom, hiszen nálam van a torony kulcsa.” Így csalta meg őt ismét az erős torony, emiatt nem hihette, hogy az asszony az ő felesége. A lovag pedig ezt mondta: „Uram, ne fáraszd magad.” Ő pedig: „Dolgom van.” A királyné így szólt: „Hadd mulassunk itt mi uram egy darabig, te pedig szórakozzál odaát a királynéval.” A király azt mondta: „Bontsunk asztalt, nincs kedvem tovább maradni.” A lovag úgy tett, ahogyan azt a király parancsolta. A király pedig kiment az utcára. És mialatt úton volt a vár felé, az asszony a résen át visszabújt a toronyba, ugyanis az ő útja sokkal rövidebb volt, mint a királyé, és átöltözött. Mikor tehát a király belépett a toronyba, ott találta őt, átölelte és így szólt: „Ó, kedves asszonyom, immár másodikban vétkeztem ellened.” — „Mondd el, hogyan?” — szólt az asszony. Ezt mondta: „Ma egy loagnál és a szeretőjénél ebédeltem, és életemben nem láttam még asszonyt, aki mindenben ennyire hasonlított volna rád, mint ő. Ezért elsiettem a lovag házából, hogy téged lássalak, mert azt hittem: te magad vagy az a nő.” Az asszony így szólt: „Súlyosan vétkeztél ellenem. Nem tudod-e, hogy ez a torony olyan erős, hogy senki se be, se ki nem mehet, hacsak az ajtón át nem. Azt is meggondolhatnád, hogy minden ember hasonló egymáshoz.” — „Ez igaz” — válaszolta a király. A lovag ezután a király elejbe járult és azt mondta: „Nagyságos király úr, tudja felséged, mióta állok szolgálatodban, így hát bátorkodnék hazatérni az enyémhez. Kérem hát ezért kegyelmedet, hogy eddigi szolgálataim fejében teljesítsd egy kérésemet.” A király azt mondta: „Mondd, mi ez a kérés?” Felelte a lovag: „Szeretném feleségül venni a szeretőtmet, akit te is ismersz. A templomban történjen ez és kérlek, tisztelj meg engem a nép előtt, és magad add kezembe a kezét; ha így tennél, nagy kegyet gyakorolnál.” Felelte a király: „Szívesen megtisztellek, kérésedet teljesítem.” A lovag tehát kitűzte az esküvő napját. A király megjelent a templomban, jött a pap is, hogy megáldja őket. A lovag átségitette a falon a királynét, két másik nő, akik azt hitték, a lovag szeretője, elkísérte a templomba. Mikor a templomba értek, megkérdezte a pap: „Ki adja át az asszonyt a loagnak?” Megszólt a király: „Én adom őt át a loagnak.” És kézen fogta

tődd el.” És a királyné asszony eltévé az gyűrűt egy ládába. Mikoron a király hazajött volna, ÉS A SARKANTYÚT LEVETETTE VOLNA, mindjárt felméne a toronyba és megnyitván az ajtókat, mondá a királyné asszonynak: „Szerető feleségem, hozd elő az gyűrűt, melyet ELSŐ ELHÁLÁSKOR néked adtam vala, hogy az én tehozad való jóakaratomnak örökkévaló jele lönne.” Mondá az királynéasszony: „Meccen felséged véle?” Felelé az király: „Öremest meglátánám.” És a királyné asszony elméne az ládához és megnyitván azt, kivévé az gyűrűt, és adá azt a királynak. Látván a király az gyűrűt, mondá: „Bezzeg szinte olyan gyűrűt láték ma az hoptester ujjában, és azt tudtam, hogy ez gyűrű volna, és kétségbe estem vala hozzád. Igen megharagudtam vala reád: de kérlek, bocsásd meg.” És kiméne az toronyból.

ANNAKUTÁNA JÖVÉNEK VALAMI JELES NÉPEK A HOPMESTERNEK HAZÁJÁBÓL HOZZÁ, és azoknak jeles ebédet készíté. És kéré az királyné asszonyt, hogy ő is ott lönne az vendégekkel és vigadna vélek. És mikoron az vendégek ejtötenek volna, eljöve az királyné asszony is, szép ruhákba felöltözvén, és együtt kezdé vigadni az vendégekkel. MIKORON HALLÓTTA VOLNA AZ KIRÁLY AZ SÍPSZÓKAT, MEKÉRDÉ SZOLGÁITÓL: „MI DOLOG VOLNA?” MÖNDANÁNAK A KIRÁLYNAK: „JELES EMBEREK JÖTTENEK A HOPMESTERHÖZ AZ Ó HAZÁJÁBÓL, AZOKKEL VIGADIK MOSTAN.” MÖNDÁ AZ KIRÁLY: „NO, ÉN IS ODAMEGYEK, ÉS VIGADOK VÉLEK;” ÉS MINDJÁRÁST ODA INDULA. ÉS MIKORON BEJÖTT VOLNA AZ HÁZBA, FELSZEKELLÉK AZ HOPMESTER ÉS LEÜLTETÉ AZ KIRÁLYT AZ VENDÉGEK MELLÉ. ÉS AZ KIRÁLYNÉASSZONY VÉNY EGY KAPPANT AZ TÁLBÓL ÉS TÉVÉ AZT A KIRÁLY ELEJBE és mondá: „Felsőges urunk, felséged egyék és vigadjon velünk.” Reájatekénké, és elcsudálkozik vala az ő szépségén, és gondolá, bizony, ez szép asszony, szinte olyan, mint az én feleségem. „Kicsoda ez az asszony?” Felelé az hoptester: „Felsőges uram, ÉN SZERETŐM ÉS GALAMBOM.” És nem győze eleget reája nézni. Mikoron felkölt volna az ebéd, mindjára felkele az király. És könyörge az hoptester a királynak, hogy tovább akarna mulatni. De az király mondá: „Nem lehet, mert jeles dolgom vagyom.” MIKORON A GRÁDICSÓN LASSAN ALÁ KEZDENE MENNI: az királyné asszony beméne az boltba, és a toronyba búvék a lyukon által. És ruháit leveté, és AZ HETI RUHÁKBA ÖLTÖZÉK MINDJÁRÁST: ÉS AZ ABLAKBA ÜLE ÉS VARRNI KEZDE. Azonközbe felérkezék a király az toronyba, és IGEN MEGNÉZE-

az asszonyt és így szólott hozzá: „Kedvesem, minél inkább hasonlítasz a feleségemhez, annál kedvesebb vagy nekem.” És így szólván az asszony kezét a lovagéba tette. A pap összeadta őket a keresztény egyház rendje szerint, és mikor már egybekeltek, a lovag megszólította a királyt: „Nagyságos uram, készen áll a hajó, mellyel hazavitörülök, kegyeskedjél engem a hajóhoz kísérni és ott a feleségemet kioktatni, hogy rajtam kívül senki mást ne szeressen.” „Szívesen megteszem” — mondta a király, és elkísérte a lovagot a hajóhoz. Mikor a hajóhoz értek, így szólott a király a királynéhez: „Kedves asszonyom, fogadd meg tanácsomat, ez a te férjed, hozzá olyan hűségessnek kell lenned, mint Istenhez, hű és engedelmes legyél hozzá mindenben.” Hogy ezt elmondotta, átadta kezét a lovagnak és így szólott: „Most pedig induljatok útnak az Úr nevében. Isten tartson egészségben.” A lovag és a királyné meghajtották fejüket, és fölmentek a hajóra. A hajómester felvonta a vitorlát, és ők kedvező széllel elindultak. A király ott állt a parton, amíg csak látta a hajót, majd visszament a várba a toronyhoz, és mivel a királynét nem találta a toronyban, minden tagjában reszketve bejárta a tornyot, hogy körülnézzen benne, míg végül megtalálta a részt, melyen az asszony kiszökött, és akkor jajgatva mondta: „Ő én szerencsétlen, a lovag, akiben megbíztam, megcsalt.”

GETTE AZ ZÁVÁROKAT: ÉS MIND ÉPEN TALÁLÁ ŐKET.

ÉS BEMENVÉN AZ TORONYBA, MEGTALÁLÁ OTT AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYT, HOGY AZ ABLAKBAN VARRANA. ÉS ŐLELGETNI KEZDÉ ŐTET, és mondá: „Szerelmes feleségem, megbocsáss: mert kétséges löttem vala hozzád. Mert ma az hopmesternél voltam ebéden, és az ő szeretőjét is hozták vala oda: életembe soha nem láttam, hogy egy asszonyállat oly hasonló volt volna az másikkhoz, mint az vala tehozzád. Úgy kelék fel, hogy feljöjjelek, és meglássam, ha mégis itt vagy? Kérlek, hogy megbocsáss.” És mondá az királyné asszony: „Nem nagy csuda ez: mert egy ember a másikkhoz hasonló.”

MIKORON EZT AZ JÁTÉKOT EGYNÉHÁNY ESZTENDEIG ÚZTE VOLNA AZ HOPMESTER AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYNYAL, EGYBETANÁCSKOZÁNAK, HOGY EGYMÁSSAL EL AKARNÁNAK MENNI AZ HOPMESTER HAZÁJÁBA. És a hopmester beméne az királyhoz, és mondá néki: „Felsőges uram. Immár egy néhány esztenedeje vagyon, hogy hiven szolgáltam tefelségedet: könyörgek tefelségednek, hogy immár felséged elbocsásson haza, mert ÖRÖKSÉGEMHÖZ, ÉS NEMZETSÉGEMHÖZ KELL LÁTNUM.” Mondá a király: „MARADJ ITT, ÍM JÓSZÁGOT ADOK ÉS JARGALÁSOD LÉSZEN.” Felelé az hopmester: „Felsőged eleget adott énnékem. Csak egy dolgot kérek felségedtől.” Mondá az király: „Megadom, valamit kérsz.” Mondá az hopmester: „Felsőged AD JON LEVELET, HOGY AZ ÉN SZERETŐMET, KIT FELSÉGED LÁTOTT HÁZAMBAN, SZABADON ELVIHESSEM VELEM HAZA.” MONDÁ AZ KIRÁLY: „VIDD EL SZABADON.” ÉS A HOPMESTER ELTAKARÍTÁ AZ KIRÁLYNÉ ASSZONY KÉNCSET, MIND AZ Ő MAGAGYÚJTETT KÉNCSET A HAJÓRA. Annakutána elbúcsuzván a királytól, elvivé véle az királynéasszonyt a hajóba, és elindítván az hajót, MENTEN MENÉNEK.

Reggelre kelvén, a király felméne az toronyba, hogy ott mulatna az ő szép királyné asszonyával. És mikoron megnyitotta volna az tornyot, tehát csak az helye vagyon. És mikoron az toronyban széllel kereszködnék, ÉS A SZŐNYEGET FELEMELTE VOLNA, látá az nagy lyukot, melyben be- és kijártnak vala. És mindjárt sírni és jajgatni kezdé és az hopmestert átkozni: de heába.”

Amint látjuk, a német szöveg még 1565-ben is aggályos gonddal őrzi a valamikor a XIII. század körül keletkezett, hihetőleg verses lovagi változat motívumait: távoli ország ábrándos lovagja útra kél, hogy álmai asszonyát megkeresse; s amikor megleli, vagy meglelni véli a szép várúrnőt, a lovagkor és a *Minnesang* szabályai szerint dalra fakad, majd lovagi tornákon

tüntetve ki magát, előkelő udvari állást szerez. Álmai hölgyének megszerzése olyan cél, mely minden eszközt szentesít; a közművest, aki titkos ajtót vág a férje és királya által féltve őrzött asszony lakosztályához, megöleti; szerelmét életveszélyes fenyegetéssel bírja rá, hogy övé legyen, és így tovább. Általában a férfi, a lovag a kezdeményező, a nő csak túri, hogy meghódítsák. Az eredeti ősz-szerző kétségkívül a lovag pártján van; a megcsalt férj és uralkodó az esztelen féltékenységen túl (bezárta feleségét) azt a drámai vétséget követi el, hogy vakon bizik börtönében, jobban, mint a tapasztalásban; feleségétől nem is vár szeretetet, az asszonyt rabjának, élvezeti tárgynak tekinti. Így hát megérdemli, ha pórul jár. Még hozzá igen csúnyán jár pórul: a lovag a férj-király támogatásával szökteti meg az asszonyt, sőt a felszarvazott férfi még ki is kíséri feleségét a hajóhoz, jó utat kívánva neki. A XVI. századi német feldolgozások ettől a lovagkori „eszmei mondanótól” csupán annyiban térnek el, hogy egyrészt tárgyilagosabban adják elő az eseményt — (mint a mi frankfurti változatunk is) — nem is annyira a lovag pártját fogva, mint inkább a férj-uralkodó vakságát hangsúlyozva: *nem hitt a tapasztalásnak*, tehát megérdemelten bünhődött. („*Így csapta be az erős torony a királyt . . .*”; „*így csapta be ismét az erős torony a királyt . . .*”; „*így csalta meg őt ismét az erős torony*”; különben ezt a tanulságot a XVI. századi latinból fordított bécsi Ponciánus is említi egy ízben: „*Bizony, az toronynak erőssége csalta vala talán meg őtet, hogy inkább hiszen vala az vitéz beszédének, hogynem az ő maga szeméinek.*”)

Heltai ezzel szemben szakít e lovagkori mese-változattal és a történetet a maga korába képzelve, egy unatkozó kéjszóvár asszony, meg egy kalandvágyó vitéz reneszánsz adomájává változtatja. Heltai, aki eddig, a tizenharmadik novelláig a meseszöveget tekintve hűségesen követte a német eredetit, most elveszítette türelmét és a maga és *olvasóközönsége izléséhez formálta* az elbeszélést. Azért éppen most tett így, mert az eddigi históriák jobban voltak alkalmazhatók a XVI. századi viszonyokra, és csak ez az *Inclusa* téma őrizte makacsul a lovagkori *minnesänger*-változatot. (Még visszatérünk arra, hogy a csaknem ugyanakkor publikált bécsi változat azért sem érezhette szükségesnek a változtatást, mert másfajta — *főúri* — *olvasóközönség számára készült.*)

Heltainál szó sincs álmot látó lovagról, szerelme láttán dalra fakadó „*Minnesänger*”-ről, tartózkodóan szerelmes álmódzó asszonyról, aki csak fenyegetéssel bírható szerelmi együttlétre. Nála az unatkozó asszony kezdeményez, aki addig köhintget ablakából az arra sétáló „szép természetű jeles vitéznek”, aki szolgálatot jött keresni a városba, míg az felfigyel a kacér és kívánatos nőre. Vitézünknek, aki magyar szokás szerint huszonöt lóra szerződik a fejedelemez, tehát egy huszárszakasz parancsnoka lesz, minden esetleges kétségét eloszlatja az élni vágyó hölgy, amennyiben ablakából az utcalányok nemzetközi szokása szerint mindjárt testi szépségét is felfedi, sőt egy cédulácskát dob le, amelyben „*megtanytá a vitézt, mit cselekedgyék, hogy szőmbé juthatnának egymással.*” Levelet ugyan a német változat királyné asszonya is ledob a loagnak, de csak az udvarló ének *után* és csupán jóakarata jeléül, mintegy buzdításul, hogy vivjon érette, tegyen valami hőstettet, amit a lovagkori erkölcs megengedett, sőt helyeselt, tehát nem számított erkölcstelenségnek. Heltainál viszont ebben a levélben az asszony írja le, miképpen juthatna be hozzá a vitéz.

Fontos különbség az is, hogy míg a német változatban a lovag bajvívásban tünteti ki magát s így lesz az uralkodó kegyeltje, marsallja — (vagyis az udvari katonaság parancsnoka) — addig Heltainál hősiünk egy huszárszakasz parancsnoka, tehát egy kis tisztecske, aki az udvarmester mulasztását használja ki ravaszul: a király szeret vadászni, az udvarmester azonban hanyagul szervezi meg a vadászatot; ezért váltja le a király a régi hoptimestert s teszi meg kegyeltjévé hősiünket. Heltai szokása szerint ezt a fontos, lélektanilag sem érdektelen motivációt párbeszédben adja elő. A király Heltainál ezek után utasítja a vitézt, építtessen házat az udvarban, hogy a szolgálatkész férfiú bármikor kéznél lehessen, míg viszont a német szövegben ez a lovag szolgálatba lépésének feltétele volt. Vitézünk a kolozsvári kiadásban még szerénykedik is: „*Igen hitvány helyre építet az házat*” — korholja szeretettel a király, mire ő: „*Igen jó helyen*

lészen itt”, mert vigyázhat, ki mikor és hová megy az udvarban. Felismerte tehát a gyanakvó és bizalmatlan uralkodó gyengéjét. Mindezek után csak természetes, hogy Heltai szerelmi kalandot kereső vitéze dehogys öli meg a titkos ajtót készítő kőművest; jól megfizeti és kész. És dehogys kell a kikapós menyecskét fenyegetni: „erősen ölelgették egymást és játszadozának egymással.”

Amikor a király a vadászatot felfedezi a gyűrűt, Heltai vitéze ezt is dialógusban tisztázza. Általában: Heltai, amikor csak alkalom kínálkozik, azonnal beszélgeti hőseit. A történet természetesebben folyik: a nagy vigalomra, amit hősiük honfitársainak tiszteletére ad, a király maga kívánczik-kíváncsiskodik el: „No, én is odamegyek és vígakok vélek.” Heltai vérbeli reneszánsz íróként olyan apróságokra figyel, mint a vadászat után a sarkantyú levetése, a lépcsőkön a sötét lépcsőházban botorkáló király, a férje közeledtére gyorsan az ablakba ülő és varnri kezdő királyné, a titkos átjáró fölé akasztott szőnyeg . . .

Heltai természetesen nem rendez esküvői jelenetet; mint a reformáció papja visszariad ettől a frivolitástól; nála a szerelmesek esküvő nélkül utaznak messzi földre.

Világos tehát, hogy Heltai, aki a latin és német nyelvű kiadásokban oly merev-változatlanul továbbörökített novellát megváltoztatta és korához, kora olvasóinak igényeihez és saját életfelfogásához idomította, a középkori és a hagyományos magyar írástudói eszmévilágból kilépve, *irodalmunk történetében elsőként talál ki és ír meg önállóan lélektani hitelű elbeszélő prózai mozzanatokot.* (Ebben az összefüggésben az 1566-os *Száz fabula* híres meséje, *A nemes emberről és az ördögről* is új megvilágításba kerül!)

Hasonlóan eredeti írói kezdeményezést figyelhetünk meg a *Vidua*-téma feldolgozásában:

Vidua német 1565

Volt egy lovag, ennek volt egy szép felesége, akit annyira szeretett, hogy rajta kívül senki más nem vágyott látni. Történt egyszer, hogy kockajátékot játszottak egymással, a lovag kezében kés volt és mikor a felesége dobott, ő a késsel megsértette az asszony kezét, ami vérezni kezdett. Ahogy a lovag ezt meglátta, a földre zuhant, mint akit főbe-kölintottak. Az asszony vizet öntött rá, hogy magához térjen. A férfi kinyitotta a szemét és így szólt: „Hozza hamar papot, mert meg kell halmom a feleségem vérenek miatta.” Amikor a szolgák ezt meghallották, szaladtak papért, hogy az hozza el a szentséget. De a lovag meghalt, mielőtt a pap megérkezett volna. Lett nagy jajveszkelés a házban és a városban a lovag miatt. A felesége keservesen sírt, senki sem tudta se megvigasztalni, se a sirást csillapítani, éjjel-nappal azt kiáltotta: „Jaj nekem, mit tegyek, most már férfi nélkül akarok maradni, házastárs nélkül, mint a gerlice, mely ha elveszíti párját sohasem keres magának másikat és fájdalomában még zöld ágra se roppen.” És nagy pompával eltemették a lovagot. Hogy pedig eltemették, az asszony ráomlott a sírra, ahonnan el akarták vezetni, de ő megesküdött, hogy soha onnan el nem megy, ott akar meghalni a férje iránti szeretetből. Barátai így szóltak: „Kedves asszonyom, sokkal többet használnál a lelkének, ha alamizsnát osztanál, ahelyett, hogy itt elpusztítod magad.” Felelte: „Ti gonosz tanácsadók, távol legyen

Heltai

Vala egyszer egy vitéz, kinek egy igen szép felesége vala, kit igen kedvel vala, annyira, hogy soha nem lehet vala nála nélkül. Lőn ezokáért egyszer, hogy kockát játszadozának egymással: és az asszonyiállat az kockát vetvén, az kezét ütö az késbe, mely az ura kezében vala, és vére kezdé járni az kezéből valamennyére. Látván ezt az vitéz, elijede és elhala: és mikoron elájult volna, az felesége vízzel megöntöze őtet, hogy esmét felébreszthetné. És mikoron szömeit megnyitotta volna, mondá: „Hamar hozzatok papot, mert ezennel meg kell halmom, hogy láttam az én szerelmes feleségemnek vérét.” És a szolga elfutamék a papért, hogy hamar eljönne és meggyóntatná az urát és Urat adna néki. De minekelötte visszatérne az szolga, meghala az vitéz.

És mikoron megholt volna az vitéz, nagy siralom és jajgatás lőn annak házában. És a vitéznek a felesége siratja vala az urát, mondván: „Jaj, én szerelmes és tekéletes uram, hová hagyál engemet szerelmes szüvem? Meggyek? Soha nem házasulok én immár. Olyan lések, mint egy görlice, mely, mikoron a társa meghal, soha annakutána másal nem társalkodik. És soha zöld ágra nem ül, hanem mindéltig aszú ágra az nagy bánatnak miatta.” És mikoron eléggé siratták volna az megholt vitézt, nagy tisztességgel eltemették őtet. És mikoron immár eltemették volna őtet, a koporsóra ledőle az felesége és mondá: „Jaj szüvem, nagy szeretetből meg-

tőlem, hogy elhagyjam ezt a helyet, hiszen ő az én szerelmemért halt meg." Hogy a barátai ezt hallották, egy kis házat építettek a sír fölé és minden szükséggel ellátták, majd rázárták (az ajtót) és elmentek. Szokás volt abban az időben, ebben az országban, hogy ha egy gonosztevőt megfogtak, akit halálra ítélték, az ispánnak fel kellett fegyvereznie magát, hogy egy éjen át saját testével őrizze a gonosztevőt (tetemét), mert ha ellopják, az ispán is elveszítené meggyéjét, élete pedig a király kegyétől függene. Történt pedig, hogy aznap, amikor a lovagot eltemették, másvalakit megfogtak és felakasztottak. Az ispán felfegyverzi magát a törvényt szentként és ment az akasztófához. Hideg volt és arra gondolt, hogy belehal, ha nem melegedhetik fel; s ekkor a sír felé nézett és fényt pillantott meg az asszony kamrájában. Odament a temetői asszonyhoz és bekopogtatott. Az asszony megkérdezte: „Ki az?” Azt mondta: „Kedvesem, én az ispán vagyok, a te földid és keservesen megfagyok.” Az asszony így szólt: „Félek, hogy ha beengedlek, valami illetlent („Ocha Lentz”) találsz mondani.” Mondotta: „Asszony, ígérem, hogy semmi olyant nem mondok, ami neked ne tetszenék, mert tudom és más népektől is hallottam hogy te egy jámbor asszony vagy, aki férje iránti szeretetből itt akar meghalni.” Akkor az asszony beengedte a férfit, aki megmelegedik. Utána ezt mondja: „Ó, kedves asszonyom, ne vedd rossz néven, ha egy kicsit beszélgetek veled.” Felelte: „Szívesen meghallgatlak és felelek is rá, ahogy tudok.” A férfi így szólt: „Asszonyom, te szép nő vagy, jobban tennéd, ha házádban laknál és alamizsnálkodnál Isten tetszésére és férjed javára, semmint hogy itt vagy és bánattal-fájdalommal elemészted magad.” Az asszony így válaszolt: „Ó, ispán, ha tudtam volna, mit fogsz mondani, nem engedtelek volna be. Azt mondom neked, amit a többieknek is, hogy te nem tudod, engem a férjem annyira szeretett, hogy egy kis vérem miatt halt meg, ezért akarok én is őérette itt meghalni.” Ahogy az ispán ezt meghallotta, köszönt és visszalovagolt az akasztófához. De onnan a tolvajt ellopták, amitől meghűlt ereiben a vér és így szólt: „Jaj nekem, szegénynek, elveszítettem minden javamat és életem is a király kegyétől függ. Vajon hol kereshetnék tanácsot? Itt van ez az asszony a temetőben, akitől jövök, tőle kérek tanácsot.” Vissza-ment tehát és bekopogtatott. Az asszony megkérdezte: „Ki az?” A férfi így szólt: „Én vagyok az ispán, valamit mondanom kell neked.” Erre az asszony kinyitotta az ajtót. Amikor belépett, ezt mondta: „Ó, kedves asszonyom, tanácsodat kérem. Tudod, milyen törvény van az országban. Míg én itt voltam nálad, hogy fölmelegedjek, azalatt a tetemet ellopták az akasztófáról. Ezért

hóltál, látván az én véretem: én is meghalok érőttem és e koporsóról el nem megyek.” Mondának az ő rokoni: „Mit veszedél? Jöjj haza, és az szegényeknek adj alamizsnát az jámbornak lelkéért. Avval többet használsz, hogy nem itt való léteddel.” Felelé az asszony: „Átkozott tanácsok vagytok. Hogy-hogy mehetnek el az én szüvemnek koporsójától, ki énhozzám való szeretetiből megholt, látván az én véretem?”

Mikoron ezt az ő nemzetsége meghallotta volna, mondának néki: „No, ha egyebet nem művelsz benne, ime ide az cinteremre házacskát csinálunk, lakjál itt remete módra, és mi gondodat viseljük, és mindenképpen eltáplálunk.” És eképpen házacskát csináltak oda néki az cinterembe és abban marada.

Vala pedig az üdőben olyan törvény az országban, hogy mikoron valami gonosztevőt embert halálra ítélnék vala, mint az lopókat az akasztófára: tehát a hispánnak kell vala az felakasztott embert az akasztófán egy hétig őrizni. Ha pedig nem jól őri vala, hogy addig ellopják vala az felakasztott orvot az akasztófáról: tehát az ispánnak mind feje, mind jószága elvesz vala miatta. Lőn pedig azon a napon, mikoron eltemették az vitézt, hogy egy orvot is felakasztanának. És az napon igen erős és hideg üdő vala. ESTVE, MIKORON BESETÉDETT VOLNA, AZ HISPÁN FORGOLÓDIK VALA AZ AKASZTÓFA KÖRNYÜL PÁNCÉLJÁBA ÉS SISAJKÁBA ÉS IGEN DIDEREG VALA AZ ERŐS HIDEGBEN. VÉGRE MONDA: „BIZONY EZT MEG NEM ÁLLHATOM: ÁM OTT EGY VILÁGOT LÁTOK, ODA-MEGYEK FÜTEZNI.”

És mikoron mind az világ után ment volna, végre juta az cinteremre az kis házacskához, ahol az eltemetett vitéznek özvegye kesereg vala. És zörgetni kezd az hispán. Mondá az asszony: „Kicsoda zörget?” Felelé az hispán: „Én vagyok. Kérlek az Istenért, bocsáss be. Mert ezennel meg kell halnom, oly igen fázom.” Mondá az asszony: „Nem bocsáthatlak be, MERT ÉN IMMÁR APÁCA-MÓDRA LAKOM ITT.” Mondá ez: „Tisztelendő asszonyom, nyisd meg, mert én vagyok az nemes ember, az hispán, AZ TÚ SZOMSZÉDOTOK.” És az asszony megnyitá az ajtót és bebocsátá az hispánt. És mikoron megfütezett volna, beszélteni kezd az asszonnyal és monda: „Szép szőmely vagy, asszonyom, és házasságra méltóbb volnál, hognem mint apácáságra. Mikoron ember férfiúra találnál, EGYNIHÁNY GYERMEKEKET HOZHATNÁL EZ VILÁGRA. Jobb volna ezokáért, hogy ennek az apácáságnak békét hagynál.” Felelé az asszony: „Hispán uram: ha én ezt tudtam volna, hogy így kezdenél engemet tanácsolni, bezzeg be nem jöttél volna az ajtón. Nem kell énnékem

Isten szerelmére kérek, adj nekem tanácsot, szegény embernek." Az asszony így szólt: „Sajnálám, hogy a törvény értelmében javaidat és életedet elveszítend, ezért tanácsot adok neked és azt fogadd meg. Tetszenék-e neked, hogy engem feleségül végy?” Az ispán azt mondta: „Nagyon is tetszenék, jót cselekszel azzal, hogy egy szegény ispánt óhajtasz.” Így szólt az asszony: „Megígérem, hogy senki más nem fogok szeretni, csak téged. A férjemet, aki az irántam való szeretetébe halt bele, tegnap ide temették; vedd őt ki (a sírból) és akassz a tolvaj helyére.” A lovag így szólt: „Ezt én szívesen megteszem, asszonyom.” Kinyitotta a sírt, kivette a halott lovagot. És ezt mondta: „Rosszat sejték. A lator szájából hiányzott két felső foga, ha tehát a testet fogastul találják, azt mondhatják, ez nem az.” Mondta az asszony: „Kedves emberem, fogj egy követ és verjed ki a fogát.” Mondta a férfi: „Kedves asszonyom, ez sok nekem, mert amíg élt, jó pajtásom volt, így hát nehezemre esne vele most így elbánni.” Azt mondta a nő: „Akkor hát én teszem meg helyetted.” Azzal fogott egy követ, és kiverte (a tetem) fogait. És azt mondta: „Most már nincs neki.” A férfi így szólt: „Még valamitől tartok. A latornak sebes volt a feje, és hiányzott mindkét füle, ha meglátják, azt mondhatják, ez nem az.” A nő ezt mondta: „Húzd ki kardodat, és ejts sebet a fején.” Így szólt a férfi: „Ments fel ez alól.” Szólt az asszony: „Add ide a kardot, majd én megteszem.” Azzal fogta a kardot és megtette maga. Aztán így szólt: „Most már nyugodtan felakaszthatod.” Felelte a férfi: „Még valamitől félek. A latornak nem volt monya.” Mondá az asszony: „Akkor vágd le neki.” A férfi arra kérte, tegye meg ezt helyette. Azt felelte: „Majd én magam megteszem.” És levágja a holttest ivarszervét és a kutyáknak veti, hogy felfalják. És azt mondja: „Most már felakaszthatod.” Fogták a holttestet és felakasztották a bitófára. Aztán visszament az asszonnyal az ispán. Akkor azt mondja az asszony az ispánnak: „Ó, egyetlen szerelmem, immár megszabadultál, ideje hát, hogy nyilvánosan nőül vegyél a templomban.” Az ispán ezt mondotta: „És én még megfogadtam Istennek, hogy rajtad kívül más asszonyt nem akarok feleségül venni, amíg csak élek! Ó, te legnyomorultabb minden asszonyok között, ki az ördög kívánna téged feleségül! A lovag a te szerelmedért halt meg, és te irgalmatlanul felakasztottad. Kinek kellesz te? Soha többé nem fogsz ilyesmit művelni!” Azzal kivonta kardját és levágta a nő fejét.

senki házassága, egy férfiú sem hál énvelem soha, megheidi, hogy immár befedve tartom köldekeimet. INKÁBB AKAROK SZÖRNYŰ HALÁLLAL MEGHALNI, mint megholt az én jámbor vitézem az ő énhözám való nagy szeretet miatt, hogynem mint valamely férfiúval akarnék közesködnem.”

Mikoron ezokáért az hispán megfűtezett volna, megköszéné az asszonynak és esmét az akasztófa felé méne. És mikoron az akasztófa alá jutott volna, látá: tehát ellopták az akasztott embert! És elijede, mert tudta vala az országnak erős törvényét. ÉS ALÁ-FEL BALLAGA, ÉS NEM TUDA MIT TÖNNI. Végre esmét az cinterembe méne, és bekívánkozék az nemes apácahoz. És mikoron megértötte volna, hogy az hispán volna, mindjárást megnyitá az ajtót és bébocsátá. És mond az ispán: „Tiszteleendő asszonyom. Nem jól jártam. Soha nem tudom, mit műveljek: mert ellopták az akasztott embert. Tudod pedig, mely igen erős törvény vagy az országban: fejembe és jószágomba jár. Kérlek tégedet, szerelmes asszonyom, adj jó tanácsot, mit kelljen művelnem.” AZ NEMES APÁCA MEGSZÖMLÉLE AZ HISPÁNT, ÉS LÁTVÁN, HOGY JELES NYAKAS FÉRFIÚ, ÉS IGEN SZÉP SZÖMÉLY VOLNA, OTTAN GERJEDNI KEZDE AZ SZÜVE HOZZÁ, és mondá neki: „Jó tanácsot adhatnék, és könnyen megszabadulnál: de ingyen nem mondom az tanácsot.” Monda az hispán: „Mind aztévd lések, azmit kívánsz tőlem, csak jelentsd meg tanácsodat, hogy el ne vesszek.” Mondá az apáca: „HA TUDNÁM, HOGY JÓ SZÖRSZÁMOD VOLNA AZ KÉK VÁSZONBA, TEHÁT HOZZÁD MENNÉK. Ha ezokáért azt ígéred, hogy elvéeszes engemet, tehát megmondom az tanácsot.” Mondá az nemes ember, az hispán: „HADD PRÓBÁLJUK MEG ELŐSZER; ANNAKUTÁNA BÁTOR.” ÉS AZ NEMES APÁCA MEGPRÓBÁLÁ AZ HISPÁNT. ÉS MIKORON EGY JÓUDEIG MEGPRÓBÁLTA VOLNA, MÓNDÁ AZ HISPÁNAK: „SZÜVEM-LELKEM, ez az tanács: jere, megnyissuk az én eltemetett vitézemnek koporsóját, és vidd el az testet, és kösd az akasztófára. ÉS AZ EMBEREK AZT TUDJÁK, HOGY AZ ORV, MELYET FELAKASZTOTTANAK VOLT. ÉS EKÉPPEN MEGMENEKÖDEL.” Mondá az hispán: „Jere bátor, jó léssen.” És elmenének, és megnyiták az koporsót, és kivévk az testet. De mondá az hispán: „MEGESMERIK? HOGY NEM AZ ORV: mert egy újjon(nan) vágott seb vala az orcáján, ennek pedig nincsen.” Mondá az nemes apáca: „Vágj egy sebet mindjárt az arcán.” Felelé az hispán: „Bizony, általlom ezt művelni, mert ez jámbor igen jó szomszédom és jeles barátom vala.” MÓNDÁ AZ APÁCA: „ADD IDE AZ SZEKERCÉT.” És fogván az szekercét,

nagy sebet vága az holttestnek az orcáján. Mondá esmét az hispán: „Füle sem vala az orvnak.” És az apáca mind az két fülét elmetszé az urának. Mondá esmét az hispán: „Monya sem vala.” És az apáca megfogá az kést, és elmetszé urának mind az két monyát. Annakutána felvév az hispán az vitéznek testét és az akasztófára felköté. **ÉS AZ EMBEREK LÁTVÁN AZ AKASZTÓFÁN AZ HOLTTESTET, MIND AZT TUDJÁK VALA, HOGY AZ ORV VOLNA; MÁGA AZ NEMES VITÉZNEK TESTE VALA. EGY HÉT MÚLVA MÉNE AZ HISPÁN ESMÉT AZ APÁCÁHOZ, ÉS AZ APÁCA NAGY ÖLELGETÉSSSEL FOGADÁ ÖTET BE. ÉS AZ HISPÁN IGEN MEGKÖSZÖNÉ NÉKI AZ JÓ TANÁCSOT, MELYEL MEGMENEKÖDETT VOLNA. ÉS MONDA AZ APÁCA NÉKI: JÓ HISPÁN URAM! HADD PRÓBÁLJUK MEGIS EGYSZER AZ KÉK VÁSZONBELI SZŐRSZÁMOT.” ÉS ÚJONNAN MEGPRÓBÁLJÁK.** Egy jó üdő múlva, mikoron eléggé próbálták volna, mondá az apáca: „Jere immár az paphoz, hadd esküdjünk egymással. Mert ég alatt nincsen, kit oly igen szeressek, mint tekegyelmedet.” Felelé az hispán: „Bizony én meg nem esküszöm veled. MERT HA SZINTE MOSTAN SZERETSZ EZ PRÓBÁLÁSÉRT, DE EZ AZ SZERETET NEM LÖNNE ÁLLANDÓ: mert azelőtt is igen szeretted vala az nemes vitéz uradat, az én jámbor szomszédomat, de hamar elfeledkőzél arról. Sőt arculvágád, mind az két fülét és monyát elmetszéd. **MARADJ EZOKÁÉRT ITT, SZENT APÁCASÁGÓDBAN.**” ÉS ELMÉNE.

ÉS HAT HOLNAP MÚLVA DAGADNI KEZDE NEMES APÁCAASSZONYNAK A HASA. ÉS A TIZEDIK HOLNAPRA SZÉP KETTŐSEKET HOZA AZ VILÁGRA. ÉS PÉLDA LÖN MINDEN EMBEREKNEK, MELYBŐL MEGTANULHATJÁK, MELY IGEN TEKÉLETES ELMÉJŰEK LEGYENEK AZ ASSZONYNÉPEK. ÉS MELY IGEN ÁLLHATATLANOK LEGYENEK AZ Ő IGÉRETEKBEN, VÉGEZÉSEKBEN ÉS MINDEN DOLGOKBAN.

Heltai kerüli a véres, erőszakos jeleneteket. Az oly képmutatóan elsiratott férj tetemének megcsönkítésát Heltai sokkal tömörebben, izlésesebben adja elő és az özvegy sem bűnhődik halállal; egyszerűen nevetségessé válik, kiderül képmutatása: „*hat holnap mulva dagadni kezde . . . a hasa . . . és szép kettőseket (ikreket) hozza az világra.*” Heltainál az özvegyben csak másodlagos gondolat a házasság, mint a póruljárt ispán megmentésének feltétele; benne a természetes szerelmi gerjedelem az első: „*Ha tudnám, hogy jó szőrszámó volna az kék vászonba, tehát hozzád mennék.*” Az ispán is hasonlóan gondolkodik: „*Hadd próbáljuk meg először . . .*” Az ispán érvelése is emberibb, korba illőbb, lélektanilag hitelesebb, mint a latin és német változatok vad bosszúja: „*Bizony én meg nem esküszöm veled. Mert ha szinten mostan szeretsz ez próbálásért, de ez az szeretet nem lönne állandó . . . maradj ezokáért itt, szent apácáságodban.*”

Heltainak ezeket a jóízű megnyilatkozásait általában asszonyellenességnek szokás elkönyvelni, így ítéli meg Waldapfel is és nyomán mások. A látszat valóban ez. Más helyütt is vannak olyan kifakadásai, betoldásai, melyek emellett szólnak: a *Puteus* novellában például (A kizárt férj) egyetlen német nyelvű mondatot így variál:

Puteus német 1565

Heltai

Vagyis mindig a kurvák akarnak a legjám-borabbaknak látszani.
(Wendel Rihel 1549-es kiadásában ez a mondat még nem szerepel.)

De a felesége, az undok fertelmes kurva, az vala az jámbor és ártatlan. Mert mindenkor így jár, hogy mentől nagyobb parázna és kurva az asszonyom, annál inkább hányja jámborságát és nem akarja a nevet viselni. Szép kívül az piros alma, de ha megmetszed, belől megrothadott, etc.

Az *Amantes* novellában, amikor egy feleség arra beszél rá férjét, hogy éjszaka engedje be hozzá a bekéredzkedő katonákat, mert azokat megölhetik és kirabolhatják, ennek a Heltai-mondatnak egyáltalán nincs német (vagy latin) megfelelője:

„Ők pedig nem hálnának vélem, mert az vitézek erős legények és nyakasok, és nem győzném őket farral, etc.”

Ugyanitt Cleophas mester így oktatja Ponciánus császárt, s ez is Heltai eredeti betoldása:

„... holott felségednek tudni kellene, hogy egy asszonyállat egy óráig száz hazugságokat tudjon gondolni, és annakfelette ölkötásra háromszáz álnak családságokat.”

Ez az „asszonyellenesség” azonban sokkal bonyolultabb és a kor társadalmi viszonyaiból sokkal inkább folyó, semmint első pillantásra gondolhatnánk, és mint ezt elintézni szokás. Ha bele is játszanak ezekbe a fanyar-gúnyos megjegyzésekbe Heltai netáni személyes tapasztalatai, a lényeg mégis több, mint pusztán „asszony-ellenesség.” Inkább arról van itt szó, hogy Heltai a XVI. századra a középkorhoz képest már jócskán átalakult társadalom helyzetét rögzíti: az asszony, főleg a polgári családban és háztartásban, de a háborúskodások és a férj egyéb hosszas távollétei miatt a nemesi-főnemesi családban is sokkal nagyobb, sokkal kezdeményezőbb, nemegyszer meghatározóbb szerepet kapott, mint amivel régebben rendelkezett. Az asszony a férfival egyenrangú társnak tekinti magát, s ha ezt a férj nem tűri vagy nem veszi tudomásul, az asszony ezt furfanggal — legtöbbször egy másik férfit eszközül használva — és testi varázsát latba vetve érvényesíti. Hogy a kor magyar nemesi asszonyai milyen önállóan intézkedtek, mekkora gazdasági és szellemi kezdeményező erőket képviseltek, milyen függetlenséget élveztek, arra számtalan példánk van Ungnáné Losonczy Annától — (viszonya Balassival, majd megözvegyülvén Balassi kikosarazása és számító férjválasztása) — a Bornemiszapártfogó asszonyokig, kiknek önállóságát a semptei prédikátor előszavai jól érzetik. Nem is szólva arról, hogy ezek a nők megtartották leánykori nevüket, s máig így élnek a köztudatban. Heltai asszonyai tehát nem véletlenül kezdeményezőbbek, mint a korábbi társadalmi állapotot őrző német (és latin) Ponciánusok hősnői.

De közrejátszik itt még valami. Feltűnő, hogy Heltai milyen kifogyhatatlan leleménnyel színezi-gazdagítja a Ponciánus szerelmi jeleneteit. Olyan gazdag és életszerű szerelmi szókincse van, ami mellett a német változat szóhasználata szürke és egyhangú. Ha ezt a tényt egybevetjük a kor más magyar irodalmi emlékeivel, Bornemisza utalásaival, Balassi verseivel, főleg pedig pásztorjátékával és annak előszavával, valamint Klaniczay Tibornak ezekhez fűzött megállapításaival,¹¹ akkor csak megerősítve látjuk Balassi kijelentését:

¹¹ KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. „A szerelem költője” című fejezet általában és 233 sköv.

„Mert azmi az szerelmet illeti, azt Magyarországon immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követték mind titkon s mind nyilván mindének, hogy sem az Olaszok nagyobb okossággal, sem Spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik . . . mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s mielőtt s nagyobbat ki szerezzen szeretőjeikért, mint az Magyar nemzet. Mert tudok olyanokat, kik házastársok előtt sem tagadták szerelmeket, sőt megmondották, hogy ők . . . sem az Istent, sem az lelkeket, sem gyermekeket, sem életeket, sem tisztességeket, sem nemzeteket, sem hirt, sem embert nem tekinthetnek az ő szerelmekben, hanem mindezeket hátrahagyván, az ő szeretőjüket kell szeretniük . . . Péter pap is megírta az Kisértekekről irt könyviben ezelőtt egynéhány esztendővel, mint merőlt el az magyar nemzet az szerelemben.”¹²

Íme, mely szavakkal csábítja a némaságot fogadott ifjú Diocletianust a császárné (mivel ezúttal nem a tartalmi összefüggések áttekintése a lényeg, hanem a stílus: a német szöveget eredetiben is idézzük):

Mein Herzliebster, ich hab vil gehört von deiner schöne, binn nun der innen worden und sihe den mit meinen augen den mein seel von herzen begert. O du liebster Diocletiane, du solt wissen das ich mit deinem Vatter geschafft hab das er nach dir geschicket hat darumb das ich freud und wollust mit dir haben möcht Darumb sage ich dir on zweifel das ich von der liebe wegen die ich zu dir habe, mich selber keusch gehalten hab, darum nur, das sie dir zuteyl wurde, und darumb so rede mit mir, so wöllen wir gar lieblichen und schön beyeinander schlaffen . . . O, du guter Diocletiane, du bist ein halb teyl meiner seel und redest du nit mit mir, auch erzeygest mir kein zeychen der lieb? Nur rede mit mir, dann ich bin bereyt zu dein beger und ist es das mir deine gunst nicht werden mag, so muss ich sterben.

Magyarul:

Szívem szerelme, sokat hallottam szépségedről, amit most megtapasztaltam és szemeimmel láthatom azt, akire lelkem szívemből vágyott. Ó kedves Diocletianus, tudd meg, hogy én intéztem el apáddal, hogy érted küldjön, s így örömet és gyönyört lelhessek benned. Ezért kétség nélkül mondhatom, hogy irántad érzett szerelmemben szízen őriztem meg magam, csakhogy az egyedül a tiéd lehessen, szólj hát ezért hozzám, szeretkezzünk és szépen aludjunk együtt. . . . Ó, te jó Diocletianus, te lelkemnek fele vagy és mégsem szólasz hozzám, mégsem adod szerelmed tanújelét? Szólalj meg nekem, és én akkor kész vagyok megtenni, amire vágyakozol, de ha nem kapom meg tőled ezt a gyönyört, akkor meg kell halnom.

Heltai:

Én szívem és lelkem: sokszor hallottam a te szépséged felől: mostan pedig ugyan szömemmel látom. És nagy gyönyörűségem vagyon ebben, hogy szömeimmel immár azt meglátom, kit azelőtt szívem szerint megkértantam. Szívem Diocletiane: úgy értsed, hogy én birtam az atyádat rá, hogy tégedet hazahívasson: ezt pedig csak azért műveltem, hogy az én tehozad való kívánságomat beteljesíthessem, VELED JÁTSZÓDHASSAM AZ VENUS JÁTEKÁT. MEGHOLTAM VOLNA AZ NAGY SZERELEMNEK MIATTA, HA HAZA NEM JÖTTÉL VOLNA, szólj ezokáért énnekem, és mindjárt az ágyban kezdjünk az játékhoz . . . Én édes szeretőm, szerelmes Diocletiane, szívemnek fele: Miért nem szólasz énnekem? Miért nem jelented vagy csak egy beszéddel is hozzám való szerelmedet? Kérlek, szólj énnékem: lám, én kész vagyok minden akaratodat megművelnem. Ha megvonszod magadat tőlem, mindjárt meg kell halnom.

Mint láthatjuk, Heltai ahol csak lehet, bővíti, drámaivá és érzékibbé forrósitja a szerelmi párbeszédet. Ahol csak teheti, az ilyen mozzanatokot mindig kiszínezi:

sie zeyget im ir herz und brüst bloss. Megnyitá kebelét és megmutatá néki az két
(megmutatja neki szívét és fedetlen keblét) fejér almát.

¹² Gyarmati Balassa Bálint Szép Magyar Komédiája, Bp. 1960. 22.

nimb war meines schönen leibs.
(vedd észre szép testemet)

Ne utáld meg az én szép fejér testemet.

Sag mir, du liebe frau, was gebricht dir?
(Mondd meg nekem, kedves asszonyom, mi bánt?)

Mi lele, kérlek, szerelmes feleségem, mi lele?

Ach frau!

Szerelmes galambom

A „Tentamina” novellából:

darumb gewan sie ein andern lieb

Elhányá ezokáért az ifjú menyecske az csépet és más ifjú nyakos deák után veté magát és azt kezdé szeretni.

Ennek a mondatnak nincs is német nyelvű megfelelője: „Minekutána eléggé csókolgatták volna egymást . . .”

A „Medicus” novellából:

Der künig von Burgundia heim kam zu
meinem herren; der beschlieff mich und von
dem muss ich das kind haben.
(A burkus király látogatta meg uramat;
elhált velem, tőle kell, hogy legyen a gyerek.)

A Burgundiai Herceg jött vala egyszer
uramhoz az királyhoz: az veté magát mellém
és EGYNÉHÁNYSZOR NÉZE A SZŐ-
MEMBE. Attól fog az gyermek lenni.

A már idézett *Amantes* novellából:

gieng zu ir ins hauss, redt mit ir von unordent-
licher lieb.
(Bement hozzá a házba és illetlen szerelemről
beszélte vele.)

És ottan felgerjede az ő szüve: És felméne az
házba hozzája és trécselni kezdé véle AZ
ADÁMNAK DOLGAI FELŐL.

Hosszan sorolhatnánk a példákat. Vénus játéka, Adámnak dolgai, egymás szemébe nézés mint a szeretkezés körülírásai, a női keblek, mint két fejér alma — (különben már a *Béla király és Bankó lánya* címen ismert verses széphistóriából ismert fordulat, de a többi kifejezés is előfordul kortársak műveiben) — az egész novellafüzér Heltai-féle átdolgozása teli van egy gazdag, változatos, érzéki, a szerelmi gyönyört nagyra értékelő nyelv szófordulataival. S ha újra hangsúlyozzuk, hogy mindezt egyetlen német (vagy latin) feldolgozása sem ismeri ilyen bőségekben: mindenképpen elgondolkoztató jelenség!

A magyar reneszánsz próza két kiválósága — két lelkész! — az előttük fekvő, mintául szolgáló fordított—átdolgozott—felhasznált szöveghez képest merészen, szinte vakmerően kezeli a szerelmi élet helyzeteit, fordulatait, szókincsét; a szerelem még az önmagát szerzetesi szigorral fegyelmező Bornemisznál is alig fékezhető, nagy gyönyörűséget adó, elemi erő, gondoljunk csak számtalan apró megfigyelésére, melyeknek a *Vitae Patrum*ban vagy a melanchtoni *Közhelyek*ben nyomuk sincsen. És gondoljunk önvallomásaira. Mondhatnánk persze, hogy miféle szenzáció ez Aretino és Navarrai Margit századában, s ez a közvetítés helyénvaló lenne, ha Heltai, Bornemisza vagy Balassi említett megnyilatkozásait hozzájuk mérnénk. Mi azonban nem ezt tesszük, hanem műveiket, ez esetben Heltai Ponciánusát a mintaképhez, nevezetesen a német polgársághoz, kereskedőkhöz, iparosokhoz, deákokhoz szóló *Volksbuch*-hoz hasonlítjuk, s egyáltalán: azoknak a többnyire német lelkészeknek műveikhez, amelyeket ők németül vagy latinul olvastak s akiket ideálnak tekintettek. Hozzájuk képest a két magyar lelkész-író sokkal felszabadultabban hirdeti a szerelmet, s így a szó szoros értelmében hidat vernek az északi reformáció és az olasz reneszánsz között. Heltai Ponciánusában a szerelem végeredményben mindig a szabadság, a szabad döntés jelképe; a gyönyör, az élvezet tudatos vállalása.

2

Von vntrew der wey- ber / schöne gleichnussen der sie- ben Weisen Weyster.

Wie Pontianus der Keyser zu Rom
seinen sun Diocletianum den sieben weisen Weytern
befilht / die sieben freien Künst zu lehren. Vnd wieder selbig hernach
durch vntrew seiner stieffmutter sieben mal zum galgen gefhrt
aber allweg durch schöne gleichnussen der Weyster vom
todt erredt / ein gewaltiger Keyser zu Rom ward,
Lustig vnd nützlich wider der Weiber
vntrew zu lesen.

Getruckt zu Strassburg / bey Wendel Kibel.
Anno M. D. xlii.

ein webers reichs mit beraubt / noch inn mindern ehren
gehalt / vnd zu gleicher weis als der sun der einem vater
er ehre / vnd er indoch ins mer gewoiffen hat. Der
Keyser sprach / Ach mein lieber sun / du hast mir das aller
schönst beispil gesagt / das ich nie gehört hab / ich will
nu fürbaß mein reich dir ganz vnd gar vbergebē. Der
sun sagt / wir sollent nun fürbaß das recht sprechen wis
der die Keyserin. Der Keyser hieß die richter bald ein
sentenz darumb sprechen. Die richter antworten / Der
Keyser was bediffen jr rechts / wen jr selbs müssen ver
sehen / tödten sie nun. Also ward der Keyserin gebunden
ein roß hinden an den schwanz / züm galgen geschleiff
et / vnd daran gehencket / darnach wider her ab genum
men vnd in ein feur verbrennt. Vnd der Keyserin hü
ward auch züm todt verurteilt / vnd ward jm ein glied
nach dem andern vom leib gehawen. Also ward die nie
ng des volcks auß der massen fro / das man sollich ge
richt vber sie hatt lassen gahn. Darnach gar balde
starb der Keyser / vnd regierte sein sun Diocletianus an
siner statt / vnd seine sieben weisen meyster bey jm / die
hiele er gar schon in grossen ehren / das jm jederman
wol darumb sprach / Aber sunst war en ein tyrän / durch
schret mit Maximiano die Christen zwenzig jar
darnach im acht vnd sechzigsten jar
ward ihm vergeben / vnd starb.

Getruckt zu Straßburg bey
Wendel Rihel.

Anno. M. D. xlix.

Die Siben wei- sen Meister.

Wie Pontianus / der Keyser
zu Rom / seinen Son Diocletianum
den siben weisen Meistern beffleht / die siben
freyen Künst zu lehren. Vnd wie derselbig hernach
durch vnereuw seiner Stieffmutter / siben mal zum Gal-
gen geführt / aber allweg durch schöne Gleichnissen der
Meister von dem Tod errettet / ein gewaltiger Key-
ser zu Rom wurde. Sehr lustig vnd nützlich wie
der der falschen Weiber Vn-
ereuw zu lesen.

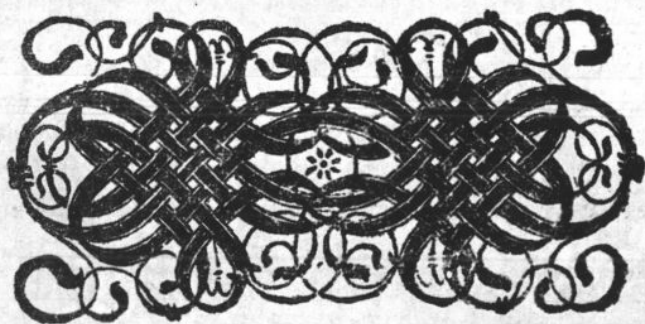

M. D. LXV.

Von der Weiber Vntreuw.

nus an seiner statt/ vñ seine siben Weisen Meis-
ter bey jm/ die hielte er gar schon in grossen eh-
ren/ das jm jedermann wol darumb sprach. A-
ber sonst war er ein Tyrann/ durchechtet mit
Maximiliano die Christen zwenzig jar/dars
nach im acht vnd sechzigsten jar
ward jm vergeben/vnd
starb.

. 2 v

Gedruckt zu Franckfurt
am Main/ durch Georg Raben
vnd Weygand Hanen
Erben.

Általában elmondhatjuk, hogy Heltai stílusa hajlékonyabb, elevenebb, mozgalmasabb, láttatóbb, irodalmilag-művészileg sokkal értékeesebb, mint a mintául szolgáló — (és egyáltalán: mint az 1570-ig kiadott) — német nyelvű Ponciánusok stílusa. Ehhez a stílushoz járul Heltai már említett társadalomábrázoló érzékenysége; az ő Ponciánusa nem a középkori Európának, hanem a XVI. századi Magyarországnak tükrö.

Lássunk e fejezet rész lezárásaként egy eddig nem említett novellát, mely Heltai összes eddig felsorolt erőnyeit és egyéni sajátosságait hordozza. A „Puteus” (A kizárt férj) néven nyilvánított elbeszélés arról szól, hogy egy kikapós menyecskét férje kizár a házból, de a furfangos asszony követ dob a kútba, ily módon elhitetve a házban tartózkodó és az éjszaka sötétjében az ablakból nem jól látó férjével, hogy öngyilkosságot követett el és a kútba ugrott; a rémült férj lelkifurdalástól gyötörtén kiszalad a házból, az asszony a nyitvahagyott kapun besurran, s most már ő zárja ki felszarvazott férjét. Jön az éjjeli őrség, és a megszegyenült férjet, mint aki nyilván bordélyházban tekergett, büntetésül kalodába zárják. Nagyot kacag ezen fiatal felesége . . .

Tanulmányozzunk néhány részletet:

Als derselb ritter alt war, da mocht er nit mitt seinem weib schimpffen, als sie gern gehabt hette. Darumb gewan sie einen andern lieb . . .

(Mivel ez a lovag öreg volt, nem tudott úgy nekigyürkőzni az asszonynak, amennyire az szerette volna. Ezért másvalakit kezdett szeretni.)

Warff sie den stein in den brunnen dass es wol plumpfftt . . . da stund die frau neben der thür.

(Bedobta a követ a kútba, hogy csak úgy puffant . . . és már ott is állt az asszony az ajtó mellett.)

O, du verfluchter Ritter, warumb stehst du umb diese zeit da aussen, hast du nit genug an meinem leib?

Warumb gehstu die nacht deinen huren und lestest mich einig ligen.

(Ó, te átkozott lovag, miért állasz ilyenkor odakünn, nem elég neked az én testem? Miért mész éjszaka a kurváidhoz, miért hagysz engem egyedül feküdni?)

A „du musst daussen bleiben” — (kint kell maradnod) — kifejezés a német változatban kétszer fordul elő; Heltai mindkétszer másként „fordítja”, azaz dolgozza át a mondatot; ez is olyan jelenség, melyet az egész Ponciánusra nézve általánosan jellemzőnek tekinthetünk. Először ezt írja Heltai a „kint kell maradnod”-ra: „*De bezzeg ott künn fütezéll . . .*”; másodszer pedig: „*Bezseg ott künn maradsz . . . úgy kell parázna kabalának . . .*”

Mint látható, az asszony itt is furfangos kezdeményező, férjével magát egyenrangúnak tekintő ember; a szerelmi élet kifejezései itt is változatosak — („nem vitézkedhetik vala az ő ifjú feleségével”); a cselekmény mozgalmas, dialógusokra bontott, jól motivált. Kitérő a kútba dobott kő leírása — („nagy buborással béések az vízbe”) — és a menyecske bemutatása, amint „lassan a sötétben az ajtó mellé a falhoz” húzódik. Remeklés a magát biztonságban érző asszony nagyszájú szitkozódása; valóban, mintha csak egy kolozsvári fehérszemély szóáradatát hallanánk.

Miérthogy pedig ez nemesember immár koros és eltévedett vala, NEM VITÉZKEDHETIK VALA AZ Ő IFJÚ FELESÉGÉVEL annak kívánsága szerint: ennekokáért egyéb férfiaknál kezdte kereskedni.

Azonnal béveté az nagy követ az kútba, mely nagy buburással béések az vízbe. És lassan az setétben az ajtó mellé voná magát az falhoz.

Vaj hitván vigyor, mit jársz ott kinn ilyen időben? Mit keressz? Nem elégszel-é az én szép fejér testemmel, hogy mégis kurválkodni mész odaki? Itt hagysz engemet egyedül ágyamba, te pedig ott cédérködöl alá s fel az kurváknál?

Mondanunk sem kell, hogy ez a fordultatos elbeszélésmód nemcsak a példaként kiszemelt novellákra, hanem Heltai munkájának egészére jellemző. Mivel tanulmányunkban nem elemezhetjük sorról sorra az egész könyvet — (ez egy kritikai kiadás feladata lenne) — elégedjünk meg az *Amanites*-novella egyetlen mondatának felidézésével: az éjjeliőr szükségét végzi, s mire visszatér a tábornokhoz, ott véli találni azt a katonát, akit nemrégiben meggyilkolt. Heltai ezt a vulgáris jelenetet is részletezi, ily módon fokozva a helyzet mulatságos voltát:

In dem kam der wechter gelauffen und sprach: wer bistu?
(Ezalatt futva jött az éjjeliőr és így szólt: ki vagy te?)

Azonközben felkele amaz a nagy fa mögül, és felkötvén az gatyát, a tűz mellé méne, tehát ott látja a katonát. És mondá néki: kicsoda vagy?

Mint ebből a kis részletből is kitetszik, Heltai jóízű humora, mely különben már meséiből, sőt krónikájából is árad, ezt a Ponciánust is valami utánozhatatlanul egyéni, kedves ízzel tölti meg, jeléül, hogy ez a német anyanyelvű kolozsvári lelkész már a szó mai értelmében véve is igazán író.

A Ponciánus helye a korabeli magyar irodalomban

Irodalomtörténetírásunk eddig szinte közönyösen vette tudomásul a különös tényt: hogy tudniillik egyidőben kétféle prózai fordítása-feldolgozása is megjelent egyazon közkezdvelt és latinul nyilván hazánkban is régóta ismert, olvasott műnek. Legfőjebb azt találgattuk, melyiké az időrendi elsőbbség. A többség (Waldapfel és nyomán mások) arra hajlik: Heltai Gáspár talán a bécsi Ponciánustól kapott kedvet a magáéra. Véleményünk szerint ez az okoskodás nyugodtan meg is fordítható: mivel jogos a szintén Waldapfel-kezdeményezte feltevés, hogy Heltai Báthory cenzúrarendeletének hatására, 1571 őszén vagy 1572 tavaszán publikálta Ponciánusát — („*Bizony az, hogy egyéb dolgaink volnának, melyekben kellene foglalatosoknak lőnnünk . . . de miért hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék az fő dolgokban előnkbe, nincs mit tőnnünk, mint jobb híján kiadni a Ponciánust*) — és mivel a bécsi Ponciánus előszava, mely 1573. január elsejei dátummal jelent meg, hangsúlyozza, hogy ebből a fordításból „*nulla linea omissa*” — sőt, mi több: „*a szemérmes füleket nem sértő szavakkal lőn fordítva*” feltételezhető, hogy Blasius Eberus typographus ezért erősítgeti oly nyomatékosan, hogy az ő Ponciánusából egyetlen vessző sem hiányzik, mert ezzel szemben a kolozsvári kiadás bizony ugyancsak szabad és a szemérmes füleket sértő átdolgozás. De azért nem állítjuk, hogy a nyomtatás sorrendjében Kolozsvárt illeti az elsőség, hanem inkább arra szeretnénk rámutatni: e céltalan szörszálhasogatás helyett a kiadás sorrendjénél sokkal nagyobb figyelmet érdemel az a tény, hogy a két fordítás *kétféle olvasóközönség* számára készült! Az egyiket főúri köröknek, illetve a főúri körök írástudó udvarnépének adták ki, ezek a körök a bécsi udvarhoz közel álló, király- és császárhű emberekből állnak, az ajánlást a dunántúli főkapitánynak, pozsonyi főispánnak, császári és királyi kamarásnak, Győr városa helyőrségparancsnokának írták. Ez a férfiú azonban egyszersmind, kétségtelen aulikus hűsége ellenére és mellett, magyarrá honosodott osztrák, aki úgy látszik fontosnak vagy legalábbis természetesnek tartotta, hogy lakodalma *magyar nyelvű* munkával hódolnak előtte. Továbbá: ez az ember, Ecchius Salm gróf annak a Julius Salm grófnak a fivére, aki ekkor már Bornemisza Péter kenyéradó gazdája; s ez az Ecchius Salm azt az özvegy Török Ferencné Guthi Ország Borbálát veszi éppen nőül — (erre a lakodalomra adta ki Eber nyomdász a maga Ponciánusát) —, aki Bornemisza egyik bőkezű támogatója, s akinek Bornemisza egyik prédikációskötetének ajánlásában köszönetet is mond! Mi több: Bornemisza Péter szemtanúja volt Ecchius Salm gróf előző felesége tragikus halálának — („gróf Ekkné ő maga szívébe ütötte a kést” . . . „Láttam egy gróf nagy úr feleségét, kiről azt mondták, hogy hagymázban lévő, késsel által verte magát és ottan felkiáltván mondá:

„Jaj, mit mivelék...” — sőt: ő maga temette a tragikus sorsú asszonyt 1571. május 14-én. („Prédikáltam a temetésen az sok népért, kik rajta voltak, Antal érsek — [Verancsics] — és pispekek ott lévén.”)¹³ Így már mindjárt más színezetet kap az a tény, hogy ezt a „nöellenes” könyvet éppen egy főúri lakodalomra adták ki, mely ténnyel a bécsi Ponciánus újra kiadója Heinrich Gusztáv nem is tudott mit kezdeni: „Sajátszerű gondolat volt nászajándéknak épp ezt a munkát ajánlani föl, melyet valóságos nőgyűlölet sugallt . . .”¹⁴ A nászajándék tehát talán nem is a közismerten erényes életű, buzgón vallásos, művelt új feleségnek, Országh Borbálának szóló intés volt, mint inkább szomorú emlék a rejtélyes körülmények között öngyilkossá vált első asszonyról, Pernstein Katalinról, illetve emlékeztető a gróf számára az élet és a sors furcsaságaira. De arra is nyugodtan gondolhatunk, hogy a könyvecskének mint nászajándéknak tanító és intő célzata nem is a régi vagy az új feleségre, mint sokkal inkább a gyermekekre vonatkozott: Guthi Országh Borbálának az elhunyt Török Ferencsel kötött házasságából már volt egy nagyocska fia, ifjabb Török Ferenc — (Bornemisza tanítványa) — Ecchius Salm pedig két alig hároméves kisfiát, valószínűleg ikreket, vitte az új házasságba. A mesefűzér gyermek Diocletianusa tehát háromszoros kiadásban is ott élt a fejedelmi udvarban . . .

Nyilvánvaló mindebből, hogy a bécsi Ponciánus fordítója a Salm családnak, következőképp Bornemiszának környezetében keresendő. Sietünk mindjárt kijelenteni, hogy még csak utalni sem szándékozunk arra, mintha a fordítóban magát Bornemiszát sejtjenénk — (bizonyosra vehető, hogy nem ő a fordító; a szöveg régiesebb, nehezekebb, mint Bornemisza prózája, bár azért nem olyan silány, mint imitt-amott emlegetni szokás) —, hanem annyi azért nyugodtan feltételezhető, hogy a fordító ismerte Bornemiszát, és talán a már akkor is tekintélyes prédikátor pártfogoltjai közé tartozott. Az sem elképzelhetetlen, sőt valószínű, hogy a könyvecske a Salmok udvari papjának, Bornemisza Péternek elvi jóváhagyását bírta! Az pedig, hogy Bornemisza tudott e könyv előkészületeiről, szinte bizonyosra vehető. Éppen a néha bizony minden lében kanál Bornemisza, a Salm család udvari papja, aki az előző feleség temetésénél prédikált, és akinek az új feleség egyik legbőkezebb mecénása: éppen ő ne lett volna ott az esküvőn, s tudta nélkül nyújtották volna át a dedikált könyvet a grófnak?

De nem ez a legfontosabb tanulság. Hanem az, hogy *a magyar szórakoztató próza első kísérletei az akkori magyar irodalom két legkiválóbb prózaírójának köréből kerültek ki.*

A magyar széppróza tehát, ha kétségtelenül elkésve is, de a XVI. század hetvenes éveire végre kialakult, s megszületőben volt a szó modern értelmében vehető prózai elbeszélés. Heltai, Bornemisza eljutottak erre a fokra. De vajon kialakultak-e a megfelelő társadalmi feltételek is? Melyek ezek a társadalmi feltételek? Elsősorban a korábbinál — 1530–50-es évek — nagyobb számú olvasóközönség, mégpedig *világi* publikum. Azután a korábbinál valamivel fejlettebb könyvkereskedői-könyvterjesztői hálózat. Azután, ezzel szoros összefüggésben: az olvasó- és vásárlórétegnek ki kellett kerülnie az egyes kiadványokat anyagilag támogató mecénás udvartartásának köréből, de az egyházi „szakfogyasztók” (papok, lelkészek, kántorok, tanítók) köréből is. Végül, az előbbiekkal szintén szoros összefüggésben, legalább néhány tízezer írni-olvasni tudó polgárra volt szükség, következőképpen több tucat városra, hol olvasni vágyó polgárok laknak. Kétségtelen, hogy a török hatalom könyörtelen terjeszkedése ellenére is kialakulóban voltak ezek a feltételek, elsősorban Erdélyben, aztán az északnyugati Felvidéken, Pozsony környékén, de még a hódoltsági terület nagyobb városaiban is. Ha a vallásos vagy hitbuzgalmi jellegű kiadványoktól eltekintünk, akkor a szó tágabb értelmében szórakoztató, szépprózaibb jellegű vagy egyéb szempontból világinak számító magyar nyelvű művek

¹³ Bornemiszának nagy élménye volt ez az öngyilkosság: három ízben említi, először 1578-ban, az Ördögi Kísértetekben — (Bp. 1955. 192.) — másodszer és harmadszor pedig az 1584-ben kiadott Folió-postillában. (Lásd Bornemisza-könyvem függelékében 419. és 428.)

¹⁴ HEINRICH Gusztáv: idézett Pontianus-kiadása 52.

főleg Erdélyben, Heltai műhelyében, aztán Nyugat-Északnyugat-Magyarországon, illetve Bécsben jelentek meg.

Mert míg tehát az egyik Ponciánust az imént ismertetett olvasóréteg számára írták, addig a másikat, a kolozsvárit polgáribb jellegű publikumnak, még asszony-olvasóra is számítva adta ki Heltai mester.

Ama sokat emlegetett verses záradék ugyanis, mely tréfásan védekezik a könyvecske „nőgyűlölő” jellege miatt, voltaképpen nyílt elismerése annak, hogy Heltai uram, úgysis mint könyvkiadó és kereskedő, nagyon is számít a nőolvasókra:

Az asszonyok tudom haragusznak,
És az nyomtatónak gonoszt mondanak
Ez könyvecskének szép példáiért . . .

Milyen szép jelkép ez: a részekre szabdalt, háború sújtotta ország két végén, a keleti meg a nyugati csücskében, egy új típusú olvasóközönségnek — (aki tudniillik már *magában* olvas!) — kétfajta társadalmi osztály számára egyszerre adják ki az első szépprózai szórakoztató elbeszélés-köteteket, méghozzá egyazon alapul szolgáló mű nyomán. Hogy ez a tett milyen jelentős, és mennyire megérdemli a magyar irodalomtudománynak e szerény tanulmány méreteinél és lehetőségeinél sokkal messzebbre terjedő figyelmét, mutatják azok a ránk maradt magyar nyelvű világi jellegű verses kiadványok, melyek ekkor, 1570—1580 között jelentek meg a magyarországi nyomdákbán:¹⁵

297. Görcsöni Ambrus: Szép jeles históriás ének a felséges Mátyás királynak jeles viselt dolgairól, Debrecen, 1570—73 között
298. Ilosvai Selymes Péter: Historia regis Ptolomei . . . Debrecen, 1570—73
311. (Alistáli Márton?) Az vitéz Turi György haláláról, Debrecen, 1571—73
316. Tinódi Sebestyén: História Zsigmond császárnak fogságáról, Kolozsvár? Debrecen? 1571 körül
321. Tőke Ferenc: História obsidionis Sziget, Alsóindva? 1571—74?
326. Temesvári István: Históriai ének az jeles győzelemről, mint verte meg Mátyás király üdejében Báthori István erdélyi vajda . . . az Alibéget, Kolozsvár, 1573 körül
327. Valkai András: Három verses regényes história (A Barbarossa-kalózfivérek; V. Károly hadjárata ellenük; János pap országa), Kolozsvár, 1573
338. Ilosvai Selymes Péter: Az híres nevezetes Toldi Miklósnak jeles cselekedetéről, Debrecen, 1574
339. Ilosvai Selymes Péter: Historia Alaxandri Magni, Debrecen, 1574
340. Istvánfi Pál: Historia regis Volter, Debrecen, 1574
341. Kákonyi Péter: Historia Astiagis regis et Cyri pototentissimi monarchiae, Debrecen, 1574
342. Nagybáncsai Mátyás: Historia az vitéz Hunyadi János vajdának . . . Nándorfejérvár alatti (győzedelméről), Debrecen, 1574 körül
344. Ráskai Gáspár: Egy szép história az vitéz Franciskóru és az ő feleségéről, Debrecen, 1574
349. Valkai András: Az nagyságos Bánk bánnak históriája, Debrecen, 1574

¹⁵ A számok: a „Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600” című munka, Bp. 1971. sorszámai. A felsorolt műveknek természetesen nem keletkezési idejét, hanem az 1570-es évekbeli kiadásai évszámát tüntetjük fel.

350. Varsányi György: Egy szép história az persei kirárlul, Debrecen, 1574
351. (szerk. Heltai Gáspár) Cancionale, azaz históriás énekeskönyv Kolozsvár, 1574 (ebben: 15 verses história, az eddig felsoroltakon kívül Temesvári János: A Béla királyról; Mint jötenek be a tatárok; valamint Tinódi 7 históriás énekének újrakiadása)
367. „Lévai Névtelen” Páris és görög Ilona históriája, Debrecen, 1576
368. Valkai András: Az magyar királyoknak eredetéről, Debrecen, 1576
380. Enyedi György: Historia elegantissima Gismundae, Debrecen, 1577
385. Bogáti Fazekas Miklós: Szép história az tökéletes asszonyállatokról, Kolozsvár, 1577
388. Hunyadi Ferenc: Az régi és híres neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről, Kolozsvár, 1577
390. Szakmári Fabricius István: De amatoris affectionibus collecta, Kolozsvár, 1577
415. Szegedi Veres Gáspár: Szép rövid história két nemes ifjakkak igaz barátságokról, Kolozsvár, 1578
416. Névtelen: Szép históriás ének az Telamon királyról és az ő fiának Diomedes szörnnyő haláláról, Kolozsvár, 1578
461. Névtelen: Az Fortunatusról való szép história, Kolozsvár 1577—1583 körül
- Ugyanebben az évtizedben legalább részben világi témájú *próza* „história”, vagy egyéb szórakoztatva tanító mű a két Ponciánuson kívül mindössze három jelent meg:
288. (Heltai ford.) Háló, Kolozsvár, 1570
324. Névtelen: Nagy Sándornak históriája, Kolozsvár, 1572—74 körül
389. Névtelen: Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalffal való tréfabeszédeknek könyve, Kolozsvár, 1577

Csaknem pontosan ugyanilyen képet kapunk, ha akár az előző, akár a következő évtized magyar könyvkiadói statisztikáját állítjuk össze. A különbség legföljebb az, hogy a hatvanas évek még — a fejlődést jelezve — egy *Száz fabulát* tudnak felmutatni, a század későbbi évtizedei pedig szépprózából jószerint semmit.

De maradjunk a két magyar Ponciánus évtizedénél. Első pillantásra is világos, hogy az átütő sikerű tömegcikk, a „*best seller*”, ahogy ma mondanánk: a históriás ének. Ezek bizony nagyrészt Debrecenben a vásári ponyvák számára készültek, arra öntötte ki füzeteit a könyv-árús, onnan válogatott, akinek kedve támadt. Olcsó, sebtében nyomtatott, gyors fogyasztásra szánt kiadványok ezek. A korábbi évtizedekhez képest itthoni mértékkel mérve hihetetlen áradatuk éppen úgy jelzi azt, hogy a hetvenes években már sokan tudnak olvasni a kereskedők, iparosok, jómódú jobbágyok közül is (Debrecen!), mint azt, hogy ezek az olvasók még mindig hangosan, még mindig a *fülüknek* olvasnak, s hogy a legtöbb füzetet hegedőssé-lantossá át-nyergelt (vagy züllött) tanítók, deákok, kántorok számára publikálták, hogy legyen nekik mit elzengeniök lakodalmak, multságok, több napos téli vendégségek, névnapí dáridók alkal- mából. Egyszóval: ezek az énekek még a fülhöz, s nem a gondolkodó-tőprengő értelemhez szólnak.

Ma sem fogalmazhatnánk pontosabban, mint Horváth Cyrill *A régi magyar irodalom története* (Bp. 1899.) című könyvében:

„Idegen népeknél, nyugaton az elbeszélés már rég prózában járta . . . a folyóbeszédes alak együtt lépett előtérbe a polgári elemmel, mely kivívta jogát. A szép meséket nem várról várra járó dalmok adják elő; a könyvnyomtató sátorában, a vásárokon veszik . . . Nincs szükség dallamra, hogy könnyebben megjegyezzék, vagy érdeklődést keltsen . . . De csupán külföldön van így . . . Képzeljük el — (Pesti, Heltai) — helyzetét, akinek munkássága ép a verses histó-

riák virágkorára esik ... közönségük dalt, éneket kíván tőlük, a divat kényszerűsége hajtja őket ... (ezzel szemben) az ő meséik azt várják, hogy olvassák őket és aztán elmélkedjenek rajtuk ...” 519.

Különösen érdekes, hogy hány verses széphistória készült *próza*i eredetiből: Valkai András Giovio történeti művét verselte meg, Ilosvai Nagy Sándor történetében Plutarchost szedte rímekbe, Istvánfi Pál Petrarca nyomán Boccacciót, méghozzá e kiadás előtt vagy harmincöt esztendővel; aztán a Fortunatus, aztán Herodotos nyomán Xerxes története, és így tovább: alig akad eredeti élmény alapján született verselmény. Még kevésbé akad énekből fordított ének. A latin vagy német nyelvű prózát kényelemből, a viszonyokhoz való alkalmazkodásból formálták versekké ezek a szerzők, kik közül úgy látszik Ilosvait, meg a szabad idejében írógató, befolyásos bírót, Valkai Andrást kedvelték leginkább a könyvnyomtatók — s talán a publikum is — mind Kolozsvárott, mind Debrecenben. Históriai olvasmányélményeit fogalmazta rímekké Valkai, a derék jogász; esztétikai érték azonban munkáiban alig van, főértéke az információ, az eseményközlés. Az esztétikai gyönyörűségnek ez a hiánya — akár a szerzőnek a mű írása közbeni gyönyörködésére, akár az olvasóra gondolunk — olyan feltűnő, hogy arra már szinte idő se jut, hogy azon csudálkozzunk: a korabeli magyar eseményekre való utalás is mennyire hiányzik ebből az évtizedből, például az ötvenes évekhez képest (Tinódi). Az egyetlen kortársi esemény, melyről hírt kapunk: a vitéz Thuri György 1571-es halála. Annál inkább ébred érdeklődés a dicső múlt iránt: Hunyadi János, Mátyás király, Bánk bán ... Igazán szép, a szó esztétikai értelmében igazán gyönyörködtető, egy Balassi színvonalát némiképp elérő mű — (a valószínűleg szintén a hetvenes években keletkezett, de fennmaradt korabeli nyomtatvány híján felsorolásunkban mégsem szereplő *Árgirus királyfit* kivéve) — nincs is, említésre pedig legfőljebb a Lévai Névtelen és Enyedi György szerelmi történetei méltók. S itt viszont — most már az *Árgirust* is beleértve — megint a már említett szerelmi tematikához jutottunk el: amiképpen Heltai prózája a szerelmi témakörben nyújt újat, kimagaslót és érdekeset, úgy ennek a korszaknak énekköltészetére is ez jellemző. De nem Heltai prózájának színvonalán! S ez felsorolásunk másik fontos tanulsága. Szükségtelen ugyanis az említett kiadványokat tartalmilag ismertetni; e korszak ismerői előtt világos, hogy a hetvenes évtizedben publikált — (és ránk maradt) — magyar nyelvű világi témájú nyomtatványok közül esztétikai értékben mindkét Ponciánus messze kimagaslik!

A legjobbak tehát elérkezettnek érezték az időt, hogy — mint Bornemisza mondogatta — „a honn lakó gazdák is olvasgassanak”¹⁶ — (akiket Bornemisza megkülönböztet az „értelmesektől”, s ez a szó a jeles semptei prédikátor értelmezésében csaknem ugyanazt jelenti, mint ma: azt, hogy *értelmiségi*) — méghozzá prózát, otthon, magukban.

Heltai tehát — (és a maga módján Bornemisza, de róla más helyen, korábban már eleget szóltunk) — nekilátott, hogy tehetségét a szórakoztató prózán is kipróbálja. Nem mondhatnánk, hogy kísérlete az olvasóközönség körében sikertelen maradt, hiszen *Ponciánusa* — már amennyire erre ma következtethetünk — az utolsó példányig elkelt; mégsem lett folytatása. Nem lett több okból. Egyik ilyen ok, hogy a többség még sokáig a verses széphistóriát kedveli ugyanakkor, amikor Németországban már valóságos dömpingje van a *próza* *Volksbuch*-nak; másik és nagyon is természetes ok, hogy e próza jeles művelője, Heltai Gáspár meghalt. Kezdeményének pedig nem akadt folytatója, s ez aligha múlt a szándékon, mint inkább a tehet-

¹⁶ Bornemisza azt tanácsolja prédikációinak IV. kötetében (524/b) az olvasónak, hogy görög, római, középkori uralkodók tetteit és kalandjait „az honn lakó gazdák olvasgassanak meg, és meglátják, hogy mind egész életjére drága tanúságokat hallottak. Kiből nagy dolgokat vehetnek eszükben még az értelmesek is”. Tehát: még akik e „honn lakó gazdáknál”: polgároknál, kereskedőknél, majorságtulajdonos gazdagabb jobbágyoknál, kurtanemeseknél műveltebbek: még azok is tanulhatnak az ajánlott históriákból. Ime tehát az olvasóközönség rétegződésének korabeli bizonyítéka és elismerése.

ségen. Az énekelt verses szövegek korában ugyanis, mint tudjuk, igen nehéz prózát írni, főleg szórakoztató prózát. De még vallásos értekező prózát sem könnyű, amint azt a derék Mélius Juhász Péter irgalmatlanul nehézkes, unalmas és meg-megbicsakló előadásmódja — (minden tiszteletünk teológiai érdemeinek!) — érzékletesen mutatja.

Heltai tehát — (ha az európai viszonyokhoz képest messze el is maradt szépprózát művelő jeles kortársaitól) — Bornemiszával együtt a magyar szépirodalom halhatatlan úttörő mestere, aki pályafutása végén olyan pazar tökélyel műveli a szórakoztató prózát, hogy annak a tizenkilencedik századig nincs párja. Toronymagasan emelkedik ki szépprózával kísérletező kortársai közül. A *Nagy Sándor-história* vérszegény előadásmódját, döcögő stílusát, tövel-heggyel egymásra hányt kalandjainak logikátlanul egymást követő sorát csak azért érdemes felemlitenünk, hogy bizonyítva láthassuk: milyen sikertelenül bírkóztak ekkor mások a szórakoztató prózával. A *Salamon és Markalf* parlagi humora sem mérhető Heltai bölcs iróniájához. Az egyetlen méltó párhuzam a másik, a bécsi Ponciánus. Ezen aztán igazán lemérhetjük Heltai jelentőségét, írói nagyságát. Hiszen, mint köztudott, ez az 1898 óta újabb kiadásban is hozzáférhető könyvecske, ha nem is remeklés, de szépen folyó, izes prózát kínál olvasásra. A *Vaticinium* novellában milyen szépen mondja egy nemes úrfi: „*atyám vizet tart mosdanom, és anyám kezkenőt kendenem.*” A „*Canis*”-ban milyen elevenen írja le a gazdája körül ugrándozó vadászkutyát:

„*Es mikoron az ura hadba akar vala menni, az eb mindenkoron előtte forgolódik vala, és mikoron az eb természete szerint való eszességéből látja vala, hogy az ő ura fő hadhoz való lovára felülne, megismeri vala és feláll vala az ő két utó lábára és nagy szökdőcsöléssel kíséri vala ki az kapun, mintha biztatnája az ő urát, hogy ha hadba jó szerencséje lenne.*”

Mégis rendkívüli a különbség ebben az akaratlan és véletlen költői versenyben a bécsi fordító és Heltai között. Újra meg újra csudálkozunk kell, hogy irodalomtörténetírásunk nem figyelt fel kellőképpen az összehasonlítás lehetőségére. Hiszen itt szinte mértékkel mérhető a magyar reneszánsz próza színvonala, eredményei és lehetőségei!

Már maga az tanulságos, ha azokat a részleteket vetjük egybe, melyeket mindkét fordító átdolgozási szándék nélkül, valóban „*csak*” fordított. Íme az *Inclusa* néhány részlete:

Bécsi fordító

Vala egy király, ki az ő feleségét annyira szereti vala, hogy egy toronyba rekeszti vala és az kulcsát önnön maga hordozza vala.

Vidua:

Bécsi fordító

Jaj énnékem, jaj énnékem, mit tegyek immár, úgy élek, mint egy gerlice madár férfi nélkül.

Heltai

Volt egyszer egy gazdag király ki igen szép feleséget vón magának. És azt oly igen félté, hogy udvarában a kapu mellett egy szép tágas tornyot csináltata és abba rekeszté szép feleségét és az toronynak kulcsait mindenkoron az zebbe viseli vala.

Heltai

Jaj, én szerelmes és tekéletes uram, hová hagyál engemet szerelmes szívem? Meggyek? Soha nem házasulok én immár. Olyan leszek, mint egy görlice, mely mikoron a társa meghal, soha annakutána mással nem társalkodik. És soha zöld ágra nem ül, hanem mind éltig asszú ágra az nagy bánatnak miatta.

Nem szabad persze felednünk, hogy Eberus ismeretlen fordítója latinból, Heltai pedig németből dolgozott. Eberus eredetije tömörebb, mint a lazább, epikusabb hőmpolygésú német változat. De éppen ezért ismerhető fel a kétféle iskola: a fegyelmezett, tömörségre törekvő,

világos humanista irány és a népibb ihletésű, részletező kedvű, terjengősebb, adomázgatóbb, mozgalmasabb, a reformáció hitszónoki gyakorlatán nevelkedett protestáns stílus.

De nem is a mondatok összehasonlítása a lényeg. Hanem az, hogy ki mit mert, ki mit akart? S amit akart, *hogyan* akarta? Céljuk közös volt: a bevallott szórakoztatás. Sőt, a bécsi Ponciánus előszava ezt nyíltabban hangsúlyozza, mint az óvatos Heltai, aki lelkész létére örökké védekezni kényszerül — (már a *Száz fabula* prológusában is) — az öncélú szórakoztatás vádjá ellen. A bécsi Ponciánus köntörfalazás nélkül bevallja:

„A nehéz teendőknél és szorgos gondoknak közepette a szakadatlan tevékenység ki nem bírható, ha némi pihenővel és kellemes szünettel nem enyhítjük... Ezért tehát... kellemes és könnyebb olvasmányokra van szükség, melyek olvasásában a lélek üdülést találjon.”¹⁷

A cél elérésének módja azonban már más. Heltai nemcsak feljogosítva érzi magát, hanem egyenest természetes írói kötelességének tartja, hogy az előtte fekvő szöveget átírja, a maga képére formálja, hogy teremtő fantáziájával alkosson. S ez itt az igazi különbség. Vele szemben a bécsi fordító — (bár tudná úgy bővíteni történetét, mint Heltai, ha akarná) — még csak tolmácsnak tekinti magát, aki humanista fegyelemmel közvetíti a nagy művet. Heltai viszont már modern író. Ha nagy európai kortársait nem is közelíti meg, de írói felfogása, a kotói módszere már az újkori író eljárása. Heltai már nemcsak közvetít: ő alkot.

Vajon nem méltatlan-e hozzá és hozzánk, kései utódokhoz, hogy öregkori munkásságának ez a gyöngyszeme, a magyar széppróza e remeke a tudósokénál egy kicsit is szélesebb olvasótábor előtt még mindig hozzáférhetetlen? Hogy harmincöt évenként kell egy-egy kutatónak bátortalanul megpendítenie: ezt a könyvet pedig ki kellene adni? „A bécsinél minden tekintetben sokkal becsesebb szövegnek közzététele érdemes feladat volna” — kockáztatta meg már 1937-ben írott és 1938-ban közzétett cikkében Waldapfel József. Hadd kockáztassuk meg mi is ezt a javaslatot: újabb harmincöt esztendő múltán talán még foganatja is lesz.

István Nemeskürty

LE PONCIANUS DE HELTAI ET LA PROSE DIVERTISSANTE HONGROISE A L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

Aux années 1570, en Hongrie, on a publié deux traductions en prose, en même temps, du recueil de fable populaire médiéval, intitulé „Les sept maîtres sages”. L'une a été traduite du latin et a paru à Vienne, le 1er janvier 1573, l'autre a été publiée à Kolozsvár par Gáspár Heltai, pasteur, imprimeur et écrivain ecclésiastique. Cette dernière a été traduite par Heltai de l'allemand, d'un livre populaire allemand (Volksbuch), publié en 1565 à Francfort. Ce phénomène, à savoir qu'on publie, presque en même temps, deux traductions en prose du même ouvrage, est d'autant plus remarquable, qu'à cette époque, en Hongrie, on publiait des ouvrages à tendance divertissante presque exclusivement sous la forme versifiée, chantée ou chantable. C'est donc vers 1570 que le genre de la prose divertissante apparaît dans la littérature hongroise. A cette époque, le public s'est divisé déjà d'après les couches sociales aussi. La version traduite du latin était destinée aux cercles nobiliaires; le but du traducteur ayant une culture humaniste était la reproduction fidèle et exacte de l'original. Au contraire, la version de Gáspár Heltai,

¹⁷ Heinrich Gusztáv fordításában az idézett mű — (a bécsi Ponciánus 1898-as kiadása) — 49–50. E bécsi Ponciánusról részletesebben írtam „A magyar széppróza születése” című könyvemben, Bp. 1963. 33–49.; ezért ismertetését és méltatását e helyütt mellőzöm.

traduite du Volksbuch allemand est un remaniement libre dans plusieurs détails: l'auteur n'était pas stimulé seulement par l'exigence d'interpréter l'original le plus fidèlement possible, mais il parlait à ses contemporains et il avait devant ses yeux les circonstances sociales des villes de son époque. C'est dans le Poncianus de Gáspár Heltai que nous pouvons observer, pour la première fois dans la littérature hongroise, l'apparition de l'imagination créatrice de l'écrivain, l'apparition de la composition libre; Heltai ne se sent pas seulement autorisé de transcrire le texte qui est devant lui, mais il le façonne à son modèle. Il est digne d'attention aussi le fait que le vocabulaire de l'amour, la description variée et détaillée par plaisir de la vie amoureuse est si riche, si abondant en détails, surtout si l'on la compare au laconisme du Volksbuch allemand.

GYULAI PÁL TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

I. Bevezetés

Minden történelemfilozófia egyik alapkérdése, fő jellemvonása: fejlődésnek fogja-e föl a történelmet vagy sem. A XIX. századi európai gondolkodás, általában szólva, fejlődésnek fogta föl, noha más alapról a század első, s másról a század második felében. Ez utóbbiban, s különösen annak kései részében, amikor, mint az angol történész, R. G. Collingwood írja, a fejlődés eszméjét szinte hittételként vallották,¹ ez az eszme főként természettudományos, elsősorban biológiai gyökerű volt, így azután az ember történelmére és a természetre egyformán vonatkozott, a kettő mintegy összeolvadt benne. Ezzel szemben a század első felének fejlődésgondolata nem természettudományos, hanem filozófiai gyökerű volt, s egy olyan történelemfilozófiai hagyományból sarjadt, melynek világképére még jellemző a hagyományos dualizmus, az embernek természeti környezetéből való kiemelése és azzal szembeállítása. Hegelnek, a német történelemfilozófiai hagyomány betetőzőjének fejlődésértelmezése jellegzetes példája ennek a dualizmusnak. A természetnek és az emberi történelemnek egyaránt fő kategóriája a változás (Veränderung), de míg a természetben a nemek nem követik az egyedek változását, és körforgásról (Kreislauf) van szó, addig az emberi történelemben, mely a szellem talaján megy végbe, minden változás fejlődés is egyben. Így a történelem fokozatos fejlődés (Entwicklungsgang; Stufengang der Entwicklung), melynek során az ember szabadságának mind magasabb tudatához jut el, az ember magánvaló szabadsága mind teljesebben nyilatkozhat meg.²

A kétfajta XIX. századi fejlődésgondolat összehasonlítása azonban még nem teljes, s éppen azt a mozzanatot nélkülözi, mely Gyulai Pál szemléletéhez elvezet. A század második felének fejlődésgondolata — természettudományos eredeténél fogva — múltbeli tényekre vonatkozó megfigyelésekre alapozódott, tehát *empirikus*, induktív fogantatású volt. Ennek a ténynek történelemfilozófiai szempontból két következménye van. Az első az, hogy múltból levezített tendenciát nem lehet teljes biztonsággal a jövőre alkalmazni. Hiszen: a belátható múltra lehet jellemző a fejlődés, de ez nem zárja ki, hogy ez a viszonylag kis időszakasz egy olyan nagyobb időtartam része, melyre a fejlődés nem jellemző. Tehát egy ilyen empirikus fogantatású fejlődésgondolat alapján nem lehet teljes biztonsággal *jósolni*. A másik következmény az, hogy ha ez a fejlődésgondolat a természetben megfigyelt tendenciából jött létre, akkor nem vagyunk kénytelenek ennek szellemében a történelem minden részletéről kimutatni, hogy fejlődés. A természeti tendencia csak nagyban mutatkozik, alóla lehetnek kivételek, így nem szükséges azon fáradoznunk, hogy arról, ami szemmel láthatóan hanyatlás, kimutassuk, hogy csak látszólag az. Ez alól már csak azért is föl vagyunk mentve, mert ez a fejlődéseszmé nem Istentől eredezteti magát, így, ha a történelemben adódó rosszat nem magyarázza jóvá, az isteni mindenhatóság nem esett még csorba.

¹ R. G. COLLINGWOOD: *The Idea of History*. Oxford. 1963. 144, 145, 146, 321.

² G. W. F. HEGEL: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Berlin, 1970. I. köt. 34., 50., 153., 154., 155., II. köt. 938.

Más a helyzet a hegeli fejlődésgondolattal. Itt a fejlődés a világ örök metafizikai szerkezetének következménye. A világon az abszolút ész uralkodik, amit Hegel szerint vallásos formában úgy fejeznek ki, hogy a Gondviselés uralkodik a világon.³ A történelem mint fejlődésfolyamat Isten terve, s mert az, mert az abszolút ész műve, szükségképpen ésszerű. Ez ésszerűség tartalma az ismert dialektikus fejlődésmenet, melynek során egy tökéletlen elem létrehozza ellenpárját, melyben önnön tökéletlensége már kiküszöbölődött, s a maradék tökéletlenség újabb — a pozitívumokat szintetizáló — fejlődés forrása lesz. A történelem mélyén ezt a szabályos triadikus logikai folyamatot tételezi Hegel. Azt láthatjuk tehát, hogy a század második felének empirikus fogantatású fejlődésgondolatával szemben a hegeli *apriorisztikus*. Hegel maga is foglalkozott a váddal, mely szerint a történelmet a filozófia nem hagyja meg annak, ami, hanem kívülről hozott gondolatok szerint rendezi, s így a priori *konstruálja*. E vádra azt feleli, hogy ő csak az ész, ésszerűség egyetlen gondolatát viszi kívülről a történelembe.⁴ Láttuk, hogy a fejlődésgondolat szempontjából ez a kevés: minden. A fejlődés így a történelem apriorisztikus részéhez tartozik. Miután röviden fölvezetjük a történelem gerincét alkotó fejlődést, a szabadságesszme fokozatos megvalósulását, s mielőtt a történelem részletes tárgyalásába kezd, ezt mondja: „Dieses alles nun ist das Apriorische der Geschichte, dem die Erfahrung entsprechen muss.”⁵ Így azután az a két következmény, melyet a század második felére jellemző fejlődésgondolatnál említettünk, nála megváltozik. Az első: ha ez a fejlődésesszme a történelem a priori részéhez tartozik, akkor — a tapasztalati törvényekkel ellentétben — hosszú távon sincs alávetve az idő esetleges változtató hatásának. Tehát e fejlődés alapján már jósolni is lehetne, ha nem is arra vonatkozóan, mi jön, de bizonyonnyal arra vonatkozóan, hogy ami jön, jobb lesz (legalábbis a szabadságesszme megvalósulási foka szerint), mint ami volt. A másik következmény a fejlődésnek ellentmondó részletek megmagyarázásával kapcsolatos. Hegel kettős, világi—vallásos történelemértelmezéséből fakad, hogy nemcsak a láthatólag nem-fejlődésről kell kimutatnia, hogy a fejlődés része, hanem a láthatólag igazságtalanról és gonoszról is, hogy az a domináló igazságosnak és jónak része. Egyszóval értelmeznie kell az *áldozatot*. Hegel érzi a feladat súlyát, látja, hogy a történelemben a konkrét bajok egész tömege táruul föl. Ezek ellenében is vállalja azonban a teodiceat — s ebben Leibnizt jelöli meg elődjeként —, Isten igazolását (Rechtfertigung Gottes) a történelemben. Bár a legnemesebb és a legszebb (egyén vagy akár nép) áldozatul esik, ezt a gondolkodó észnek, úgymond, el kell vetnie, s a negatívum helyett meg kell látnia a szubsztanciális pozitívumot. (A gondolat mögött fontos szemléletbeli mozzanat búvik meg: *kell*, hogy a pozitív legyen a szubsztanciális.) A gondolkodó észnek meg kell találnia *affirmatív* célját, támasztát, ez pedig az a gondolat, hogy bár a különös elpusztul, mégis, sőt éppen ezen keresztül, épül és fejlődik egy belső, titkos mű, az igazi történelem. Csak ez a fontos. Hegel szerint sem a hétköznapi moralitás nem alkalmazható a történelemre, sem a boldogságot nem kérhetjük számon tőle. A népszellem mint természetes individuum elpusztul, de közben mint Isten tervének munkása dolgozott. Ha betöltötte hivatását, bukása szükségzerű, s nem szabad, hogy tekintetünket levegyük a fejlődő történelemtől, melynek végén az ember eggyé válik az abszolútummal.⁶ Láthatjuk, hogy miként a hegeli logikai folyamatban a tökéletlen elem pusztulása árán jön létre a tökéletesebb fok, úgy történelemszemléletében is a pusztulás, a hanyatlás, a negatívum a fejlődés része. Ő tehát nem próbálja tagadni, hogy például egy nép pusztulása nem történhetik meg. De úgy véli, hogy ez csak partikuláris szempontból baj, és fel kell emelkednünk a totális szempontig, ahonnan a fejlődéshez kellő pusztulásból már csak a fejlődés érezhető.

³ HEGEL: i. m. I. köt. 41.

⁴ HEGEL: i. m. I. köt. 25—27., 29—30.

⁵ HEGEL: i. m. I. köt. 157.

⁶ HEGEL: i. m. I. köt. 32., 36., 48., 49., 67., 69., 77., 78., 92., 93., 172.; II. köt. 938.

II. 1. Fejlődés, igazság és áldozat a történelemben

Gyulai szemlélete inkább *empirikus* volt, mintsem *apriorisztikus*. Ő, noha gondolkodásának a történelem, mint 1849 után sokakénak, egyik központi eleme, s jöhetne történelemszemlélete egy egész rétegre — a polgárosodást óhajtó s értelmiségi pályát nemcsak kényszerűségből választó liberális nemességére — jellemző, nem volt történelemtudomány, s bár vonatkoztatási rendszert keresve gondolatait a hegeli történelemtudomány csomópontjaival hasonlítjuk össze, nem is akarjuk annak megtenni. Elmélettől, spekulatív rendszerektől idegenkedett. Ez részben természetéből fakadt, részben talán Rudorff és Keller hatásából, kiknek óráit Berlinben hallgatta.⁷ Nemzetközponitú gondolkodásának, empirikus hajlamainak s energikus, cselekvő lényének egyaránt jobban megfelelt egy olyan szemlélet, mely egyrészt a történelmi eseményeket esetenként és nem egy átfogó koncepcióhoz idomítva értékeli, másrészt mely a történelmet az ember teremtményeként, az embertől meghatározhatóként fogja föl. Nem mondott a történelem egészére apriorisztikusan semmit, szerinte az részleteiben is, egészében is az volt és lesz, amivé a körülményektől fékezett ember teremti. „Fordulóponton állunk, hol — bár merész állításnak tessék — sok s majdnem minden tőlünk függ...” — írja 1850-ben.⁸ „A jövő Isten kezében van, a jelen a miénk, élnünk kell vele...” — mondja 1861-es tanévnyitó beszédjében Kolozsvárott.⁹ A kiegyezés után így ír: „A tartósság és végeredmény most is, mint régen, nemcsak mástól, hanem a nemzettől is függ...”¹⁰ De a történelemhez kevésbé közvetlenül kapcsolódó megnyilatkozásai is összhangban vannak ezzel. „Mi nem vagyunk ellenségei a romantikának . . . , mert alapja a görög fátum és eszményítés ellenében az egyéni és szabad akarat . . .” — írja ugyancsak 1860-ban.¹¹ A szabad akarat fogalma máshol is fölbukkan nála.¹²

A történelem tehát nem a priori fejlődés, de fejlődés is *lehet*. Az azonban, hogy Gyulai nem tekintette a történelem egészét fejlődésnek, nem zárja ki, hogy megnézzük, fejlődésnek tekintette-e az általa vizsgált, elsősorban pedig az általa átélt történelmi fordulókat: 1848-at és 1867-et.

Életművéből egyértelműen kiderül: mindkettőt fejlődésnek fogta föl. 1867 esetében ebben nincs semmi meglepő, hiszen ez nem forradalom volt, így evolúciós álláspontjával nem került összeütközésbe. Már 1868-ban azt írja: „ami eddig történt is, jótékonyabb hatásának bizonyult be, mint minden más politika, amelyet Kossuth ajánlhatott volna.”¹³ „Deák 1867-ben azt tette fegyvertelen kézzel, amit Bocskay, Bethlen, s a Rákócziak tettek fegyveres kézzel: a körülményekhez képest békét vívott ki és kötött az alkotmány és nemzetiség biztosítására.”¹⁴ „Most a tényleges állapot összhangban van a törvényekkel, a reform nagy elvei győztek s inkább csak a részletek alkalmazása, a kiépítés nehéz munkája van napi renden . . .” — állapítja meg 1891-ben.¹⁵ 1906-ban visszaemlékezve megírja, hogy a kiegyezés után Deák „...örvendezve szemlélte azt a nagy szellemi és anyagi föllendülést, mely minden téren megindult...”¹⁶

Nem ilyen könnyen érthető, hogy egy elbukott forradalmat is fejlődésnek lát. A logikus az lenne, hogy az evolúció politikai álláspontjáról mint érvet, öngigazolást tekintené 1848–49-et. Ezzel szemben, bár evolúciós álláspontját a bukás biztosan megerősítette, írásaiban a forra-

⁷ PAPP Ferenc: Gyulai Pál. Bp. 1935. (I. köt.) 1941. (II. köt.) I. köt. 397.

⁸ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Bp. 1961. 434.

⁹ I. m. 268.

¹⁰ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. Bp. 1914. II. köt. 36–37.

¹¹ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 344.

¹² I. m. 52.

¹³ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. II. köt. 37.

¹⁴ I. m. 36. I. még 37.

¹⁵ I. m. 290.

¹⁶ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 261.

dalmat úgy értékeli, hogy bár nagy áldozattal járt, a fejlődésre óriási hatással volt. Gyulainak ezt a fölfogását érdemes kissé részletesebben bizonyítani és elemezni, mert mögötte olyan szemléleti tényezőt sejtünk, mely még evolúciós politikai beállítottságánál is erősebben élt benne, tekintve hogy 1848 értékelésénél minden esetben el tudta nyomni evolúciós álláspontját. S valóban, az elemzés olyan tudati mozzanathoz vezet bennünket, mely, bár történelemszemléletére is meghatározó erővel nyomta rá bélyegét, valójában egész világnézetének egyik legmélyebbre ivódott eleme.

Elsőként, összefoglaló jelleggel kínálkozik Vajda János *Önbírálatával* polemizáló írása (1862-ből), melyben a szabadságharc előtti félszázadot hasonlítja össze a bukás utáni évtizeddel, s ez utóbbit látja fejlettebbnek, nemcsak az ipar, kereskedelem, iskolák, gazdálkodás és tudományok (pl. történetzet!) tekintetében, hanem abban is, hogy megnőtt a munka becsülete, csökkent a korhelység, közönyös életmódé, s országos méretekben nőtt a nemesség áldozatkészsége.¹⁷ Hasonlóképpen később, 1883-ban, Trefort Ágoston nyílt levelére írt válaszában erőteljesen kihangsúlyozza az 1848 előtti állapotokkal szembeni fejlődést.¹⁸ Mindez bebizonyítja, hogy Gyulai az 1848 utáni korszakot fejlettebbnek látta az azt megelőzőnél, de azt nem, hogy szerinte ebben a fejlődésben a bukott forradalomnak is szerepe van. Az eddigi bizonyító anyaggal még az a szemlélet is összeférne, hogy a XIX. századi magyar történelem a Széchenyi-majd a Deák-féle evolúciós politika következtében fejlődés volt, melynek két fázisa között elhibázott radikális közjáték volt 1848–1849. Ezt az álláspontot Gyulai jól ismerte. „Ha márciusban nyugton maradtok, most csöndben élnék s alkotmányunk fokoként fejlődött volna” — korholja fiát Ócsay 1848 szeptemberében, Gyulai *Három beteg* című elbeszélésében. A következő idézetek meg fogják mutatni, hogy nála nem erről van szó, s egyben — kiemeléseinkkel — föl fogják fedni a forrásukul szolgáló közös világnézeti mozzanatot, azaz Gyulai erős meggyőződését: az áldozat, általában a kifejtett munka, sosem hiábavaló.

Már 1851-ben így ír: „Két év — bár drágán fizettük meg — látkörünket szélesíté, s mintegy bevitt az európai életbe. A nagy eszmék és óriás szenvedélyek kora nem röpíthetett el nyom nélkül, a szenvedés gyümölcsöző lélekben és szívben: tán népünk fogékonyabb, mint valaha, bár bánatkórba látszik sínyleni.”¹⁹ 1874-ben *Romhányi* című költői beszélye támadóinak mentegetőzés helyett újra megerősíti művében kifejtett álláspontját, mely szerint „mind Kossuth, mind Görgey tévedtek ugyan, de nagy jót is tettek: Kossuth azzal, hogy ellenállásra lelkesítette a nemzetet, midőn nemcsak alkotmánya, hanem egész nemzeti léte személyben forgott, Görgey azzal, hogy rendezte a hadsereget s győzelmeivel visszaszerezte a magyar fegyver becsületét. *Ez erő kifejtés nélkül a magyar nemzeti önérték sok időre elhanyaglott volna*, a forradalom utáni állapotot bajosan bírhattuk volna ki s később lehetetlenné lett volna kivívniunk azt, amit ma bírunk”. Ezután kiemeli, hogy Görgeyről az utókor másképp fog itélni, mint a jelen, de akár-hogy is ítéljen, „ami jót tett, az el nem veszett, amit győzelmes csatáiban kivívott, az beleolvadt a magyar nemzet sorsába, mint erő és hősi dicsőség.”²⁰ 1876-ban helyeslően említi, hogy Deák 1849 végén nem tett Kossuthnak szemrehányást, mert úgy mond, „tudta, hogy bukásunkat nemcsak Kossuth hibás politikája, hanem más tényezők is okozták, s az akkor kifejtett erő nem marad következmények nélkül a későbbi időkre”.²¹

A bizonyító anyagból²² egy olyan meggyőződés hallatszik ki, mely leginkább a puritanizmus gondolatvilágával rokon: a munkának mindig van értelme, a látszólag eredmény nélkül

¹⁷ I. m. 63., 64., 72., 73., 78.

¹⁸ I. m. 205.

¹⁹ I. m. 23–24.

²⁰ I. m. 195–196.

²¹ GYULAI PÁL: Emlékbeszéd. II. köt. 38.

²² L. még GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 440.

elpazarolt energia is megőrződik a jelen eredményeiben. Gyulai, bár máshonnan indult, ezen a ponton hasonló fölfogáshoz érkezett, mint Hegel. Hegelnél a főntebb ismertetett fejlődés-gondolatból következik, hogy az áldozatnak értelme van a történelemben. Gyulait kevésbé elméleti megfontolás vezeti ehhez: meggyőződése, hogy a munka mindenkor értelmes. A történelem — egészében — nem biztos, hogy fejlődés, de ha a történelem bizonyos szakaszában az ember keményen és „eszélyesen” munkálkodik, akkor a történelemnek azt a szakaszát fejlődéssé teheti. Hegelnél a fejlődés apriorisztikus, s a fejlődés a biztosítéka az áldozat értelmességének, Gyulainál az áldozat értelmessége apriorisztikus, s ez a biztosítéka a fejlődésnek (bár a biztosíték ez utóbbi esetben inkább szükséges, mint elégséges feltételt jelent). Hegelnél az emberi történelem kényszerű fejlődés, a fejlődéstervet nem az ember készítette s nem is hiúsíthatja azt meg, Gyulainál a történelem nem szükségképpen fejlődés, de az ember *azzá teheti*. A hegeli történelemvízióban a szükségszerű fejlődésen van a fő hangsúly s ehhez képest az emberi akarat esetleges, Gyulainál a fő hangsúly az emberi akaraton van s a fejlődés ennek függvénye.²³ Az 1850-es években ennek a történelemlöfölgósnak erőt adó, serkentő hatása volt: nagy volt az *instrumentális* értéke (I. erről II. 3.).

A fejlődésnek említett puritán színezetű megokolását érdemes eredetieg visszakövetni. Valójában ez a meggyőződés mélyen a reformkorban gyökerezik. Gyulai innen kétféle módon szívta föl. Egyrészt személyes ismeretség útján: Szemere Pál közvetítette neki, aki a reformkori nemzedékből nőtt át az 1849 utáni időkbe. Gyulai még 1886-ban is élenken emlékszik egy 1849 ősze és 1850 tavasza közti, elhatározó erejű élményére. Leírja, hogy ő és néhány más kétségbeesett író társa meglátogatták Szemerét, az irodalom akkori Nesztorát. Fájdalmukban, írja, Szemere osztozott, kétségbeesésükben nem. Akkor kapta Gyulai a később annyit ismételt motívumot, mely Szemere megfogalmazásában így hangzott: „... ez az erő, ez a kiomlott vér nem marad következmények nélkül. Munkálkodjatok, én hiszek és remélek.”²⁴

Másfelől fölszívhatta a reformkori irodalomból is. Mert ez a meggyőződés szerves folytatása, szikárabb változata egy reformkori motívumnak, melyet Vörösmarty öntött emlékezetes formába:

Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért, (Szózat, 1836)

s melyet, felhangjait jól megérezve, Arany így vitt tovább:

Az nem lehet, hogy milliók fohásza
Örökké visszamálljon rólad, ég!
(Magányban, 1861)

Vörösmartynál is, Aranynál is, az erőteljes *az nem lehet* mögött a világ igazságosságába vetett hit áll, összefonódva az áldozat értelmességét tartalmazó meggyőződéssel. Eredetileg az utóbbi valószínűleg az előbbiből táplálkozott. Nem arról van szó, hogy a történelem minden apró részletén számon kértek volna egyfajta isteni igazságosságot, hanem arról, hogy meggyőződésük szerint hosszú távon mégiscsak érvényre jut az igazságosság. Erre utal Vörösmartynál az „annyi”, Aranynál a „milliók” és az „örökké”. Az áldozat értelmességébe vetett bizalom támasztéka tehát eredetileg az a hit, hogy a történelem kerete az isteni igazságosság, mely nagy tételekben bizonyonnyal megnyilatkozik, büntet és jutalmaz. Ez a hit már Kölcseynél kihallható a *Zrínyi második énekéből*, ahol a jelen történelmének csapásait büneiért rója a magyar nemzetre

²³ L. még GYULAI Pál: Emlékbeszédek II. köt. 204.

²⁴ I. m. 241—242.

Isten. De a történelemben megnyilatkozó, sőt a történelemben szándéka szerint is megérthető Isten már a *Szízei veszedelemben* megjelenik, s a törököt büntetésként küldi Magyarországra. Ez a Zrínyiig, de bizonyosan nem csak Zrínyiig visszanyúló történelemszemléleti hagyomány élt még Gyulaiban is, de nála, ha nem is gyökeres, de nagyon fontos változásnak is tanúi lehetünk: az áldozat értelmességének meggyőződése egyre kevésbé támaszkodik az isteni igazságosságot megnyilatkoztató történelem eszméjére. A megváltozott tartalom benne bújkál *Az év végén* című versében, amikor így szól a magyar néphez:

Van-e lelked, mit kivívt

Erő, szent akarat,

Elgázolni, tönkre tenni

Egy rövid év alatt?

(*Az év végén*, 1898.)

A megindult hang éppen annak a felismerésnek szól, hogy amit az ember nagy áldozat árán kivívt, azt pártoskodásával tönkre is teheti. És akkor *lehet*, „hogy annyi szív hiába onta vért”: isteni igazságosság ezt nem akadályozza meg. Azt láthatjuk tehát, hogy Gyulainál nemcsak az függ az embertől, hogy a történelmet fejlődéssé teszi-e vagy sem, hanem nála a történelem minden vonatkozásban elsősorban az ember birodalma.

Persze nincs arról szó, mintha Gyulai világnépből Isten hiányoznék. Az emberi természet szerinte „süllyedtségében is elárulja isteni eredete nyomait . . .”²⁵ Arany János méltatlan sorsú éveiről szólva szinte a teodicea gondolatmenetét követve vizsgálódik: „De ne feszegessük a gondviselés utait. Talán más körülmények között kevésbé fejlettek volna ki szellemének kincsei . . .”²⁶ Ezek az idézetek azonban nem érintik a történelmet. Ha együtt szemléljük azokat a megnyilatkozásokat, melyek Istennek a történelemben elfoglalt helyével kapcsolatba hozhatók, az említett, nagy hagyományú történelemszemlélet olyan változata áll elő, melyben Isten a hagyományosnál kisebb, az ember pedig nagyobb hangsúlyt kap. A történelem nem Isten nélkül való, „a történelemben . . . látjuk . . . Isten ujmutatását . . .”²⁷ de a hangsúly már nem ezen van. Az ő szemléletének súlypontja a „sok s majdnem minden tőlünk függ” és „a jövő Isten kezében van, a jelen a miénk, élnünk kell vele” gondolata.

Mindez arra mutat, hogy történelemszemlélete a tárgyalt vonatkozásokban a hagyományos szemlélet hangsúlyában eltolódott változata. Az eredetiség, mint olyan sokszor, itt is csak egy eltolódott hangsúly. Ám fontos következménye van. A reformkori vagy-vagy elszánásnak, mely forradalomhoz vezetett, a biztonságot részben a Vörösmarty-féle *az nem lehet* hite adta. Gyulainál e hit transzcendens megokolása háttérbe szorult, és csak a munka értelmességébe vetett puritán meggyőződés maradt mögötte. Így a vagy-vagy vesztett történetfilozófiai erősítéséből. Vörösmarty *az nem lehet* hitétől áthatva a túlerőnek is neki lehetett vágni, míg a túlerő győzelmével, e hit háttérbe szorulásával óvatosabb politikai szemléletre volt szükség. Nem véletlen, hogy Gyulainak talán legtöbbet emlegetett szava az „eszély”, „eszélyesség”. A történelemben lassan magára maradó ember a körülmények józan fölmérésére, a lehetőségek és erők szembesítésére s lassúbb mozgásra kényszerül. Másfelől, ha a történelem az ember műve, s ha akkor fejlődés, ha az ember azzá teszi, akkor az ember felelőssége sokszorta nagyobb, mint például a hegeli történelemszemléletben. Talán ez is alapja — történetfilozófiai alapja — lehet az 1850-es és 1860-as évek kockázatától való idegenkedésének.

²⁵ I. m. 251—252. L. még i. m. 226., 408—409. és még I. köt. 118.

²⁶ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 324.

²⁷ I. m. 271.

Láthattuk, hogy Gyulai a bukott szabadságharcban meglátta az „affirmatív”, a fejlődéshez vezetőt. Nem azért, mintha a történelem eleve fejlődés lenne, s így a nagy változás szükségszerűen valami jobbhoz vezetne, hanem azért, mert szerinte az *áldozatnak* — általánosságban — értelme van, fejlődést szül. (Ha elhalványultan is, de volt emögött még valami az igazságot előbb-utóbb megnyilatkoztató történelem képéből.) Annak a mozzanatnak, hogy bár önnön álláspontja evolúciós volt, a szabadságharcot értelmes áldozatnak tartotta, második okát megkeresve Gyulai történelemszemléletének és egyben egész világnézetének újabb döntő mozzanatához jutunk el. Az a szemlélet, mely ezek halálát értelmes áldozatnak mondja, első pillantásra fanatikusként látszik. Voltaképpen azonban más van emögött. A reformációt követő vérvívatarról írja, hogy „... a szerencsétlenségek e hosszú sora is jobb volt, mint a hitetlenség, közöny és aljasodás békéje”. Első pillantásra ismét: fanatizmus. Csakhogy szerinte „a megsértett erkölcsi érzés forradalma volt ez, mely a lelkiismeretet újra visszaadta az emberi életnek...”.²⁸ Nem azt mondja, hogy az eszme több, értékesebb, mint az emberi élet. Az alternatíva nála az erkölcsi és személyes meggyőződéstől emberivé lett élet vagy a lelkiismerettől, erkőlctől megfosztott élet, amelyet viszont nem tart emberinek. Annak a ténynek is, hogy a bukott forradalmat értelmes áldozatnak tartotta, itt kell keresnünk második okát. „Inkább halál, mint gyáva élet...” mondja 1848-ban írott *Hazám* című versében. Az alternatíva hasonló az előbbihez. A bátorságot, méltóságot fölszívja az emberi élet fogalmába, az *emberi* élet elengedhetetlen föltételévé teszi, mely nélkül az életet nem érdemes megtartani. Nem fanatizmus ez, mondottuk előljáróban. Akkor mi? Egyfajta kemény, etikus hangsúlyú szemlélet. Csakhogy az etikus hangsúlyú szemléletre bizonyos értelemben kiválóan alkalmas a fanatizmus megjelölés. Ha végiggondoljuk; az etikus lét: fanatizmus. Az állatok szemében is, az állatvilágból kinövő ősember számára is a pusztalét a legnagyobb érték. A XVII. századi jogfilozófia nagy alakja, Th. Hobbes, hajlandó volt fölmenteni az embert minden bűncselekmény alól, ha azt pusztalété érdekében követte el.²⁹ Hobbes-nál, akinél azt, hogy mi jogos és mi nem, a mindenkori törvény, tehát a pozitív jog mondja meg, a pusztalét védelme az egyetlen olyan eset, amely az éppen fönnálló törvény tartalmától függetlenül, azaz belső lényegéből adódóan *mindig* jogos. A lét védelmének szükségességét, belső parancsát olyan erősnek vélte, hogy ebben a természeti ember ösztönét engedte megnyilatkozni a törvényesség keretei között is, minden erkölcsi, jogi megfontolás fölött. S ha az ember természeti eredetét tartjuk legfontosabbnak, akkor ez a logikus. A Gyulainál tapasztalt etikus súlypontú szemlélet, az „inkább halál, mint gyáva élet” szemlélete, a méltatlan élet sztoikus megvetése és elvetése, általában a vitális érdektől eltérő, azt keresztelző minden megfontolás ehhez képest: fanatizmus. Mert a természet által legfőbbnek tartott értéket önmagában nem tartja elégségesnek ahhoz, hogy az emberi életnek értéket adjon, hogy miatta azt megtartsa.

Csakhogy Gyulai fejlődésgondolatában — és itt térünk vissza a Bevezetésben összehasonlított kétféle fejlődésszemléhez — nem olvadt még össze ember és természet. Ő az embert, mint láttuk, isteni eredetűnek tudta és a természetből kiemelve fogta föl. Ami tehát a természeti ember felől nézve fanatizmus, az az ő dualista szemlélete felől nézve *emberi* lét. Ha az embert nemcsak eredete, hanem lényege szerint is természeti lénynek tekintjük, akkor az etikus lét, mely a természetiség rendjét áttöri, s mely így a természetiség felől nézve transzcendens: fanatizmus. Ha az embert lényege szerint nem természeti lénynek tekintjük — akár úgy, mint századunkhoz illene, hogy eredete szerint annak tekintjük, csak lényege szerint nem, akár úgy, mint Gyulai tette, hogy sem eredete, sem lényege szerint nem tekintjük annak — akkor az etikus lét lehet az ember lényegével összhangban levő, abból következő, emberi lét. Persze mindkét út azt és csakis azt teszi az ember lényegévé, amivel a természetiségtől *különbözik*:

²⁸ I. m. 269.

²⁹ THOMAS HOBBS: *Leviatán*. Bp. 1970. 186., 188., 189., 190., 253–262.

számításon kívül, hagyja, nem-lényeginek vallja az emberben levő természeti réteget. Ez a súlyos hiányosság a Gyulai-féle fölfogásra fokozottan jellemző. Így az ő emberképének, a korra jellemzően, *instrumentális* értéke nagyobb, mint *absztrakt* értéke. (Ezekről a fogalmakról részletesen szólnunk. II. 3.)

II. 2. Egyén, nemzet, emberiség. Nemzetközpontság és liberalizmus

Gyulai történelemszemléletének középpontjában a nemzet állott: ennek a meghatározásnak több értelme van egyszerre. Jelenti azt, hogy a történelemben az ember három változata közül — egyén, nemzet, emberiség — elsősorban a nemzet sorsa foglalkoztatta, a történelmet, míg Hegel az emberiségből, ő a nemzet szempontjából nézte. Az egyén és az emberiség problémáit, mint látni fogjuk, ezzel össze tudta hangolni ugyan, e kettő mégis másodlagos fontosságú marad nála. Másrészt jelenti azt, hogy a nemzeteknek külön történelmi hivatásuk van. Harmadrészt pedig azt a herderies gondolatot, hogy a nemzeteknek többé-kevésbé állandó jellemük van, s ennek alapján *őnmagukból* kell kifejlődniük.

Lássuk az elsőt. Németh G. Béla fejtette ki, hogy „Erdélyitől Aranyig, Gyulaitól Zilahyig az egész népies iskola az *Allgemeines* és *Besonderes* fogalom-párját, dialektikáját szívesen tette át az *összemberiségi* és *nemzeti* fogalom-párjára. Péterfynél viszont a *Besonderes* mindig az egyéni, az egyes emberi, az individuális. Nagyon is tisztában volt azzal, . . . hogy a népies korszakban a nemzet és történelem . . . állt a gondolkodás középpontjában. De éppoly tisztán látta, hogy az ő alapkérdése immár nem ez: az ő alapkérdése: *egyén és történelem*.”³⁰ A szemléletbeli különbség hatalmas. Gyulaiék történelemlátása még a hegelizmuséhoz hasonló: „Der Volksgeist ist so der allgemeine Geist in einer besondern Gestaltung, über die er sich erhaben ist, die er aber hat, insofern er existiert: mit dem Dasein; mit der Existenz tritt die Besonderheit ein.”³¹ Hegelnél a népszellem a különös, a világszellem az általános. Gyulainál a különös mindig a nemzeti, az általános azonban hol az *összemberiségi*, hol pedig az általános „emberi”. A Régi udvarház harmadik kiadását is abban bízva adja ki, hogy „az egykor időszerű nemzetit némi általános emberi is támogatja”.³² „Az általános emberi és a különleges nemzeti” — írja másutt.³³ 1850-ben viszont így ír: „A magyarnak a láthatárán fölmerült minden eszmék között a nemzetiség vált leginkább vérévé. . . ez örök, s minden nagy nemzet alapja, mert jöhet a nemzetiség csupán alak, melyben az emberiség megjelen, de mint a természetben egymáshoz van kötve a kettő, s az alak teszi azzá ami, s később minnek lennie kell.”³⁴ Bár az eddigiek is csak valamelyes hasonlóságot mutattak a hegeli fölfogással és nem azonosságot, ez utóbbi idézet újabb lényeges különbségre mutat rá: Hegelnél a hangsúly az általánosra esik, annak megmaradása fontos, míg a különös pusztulhat, Gyulainál a hangsúly a különösön van.³⁵ Bármennyire más történeletfilozófiai alapról s más hangsúlyozással értelmezi azonban a különöst és az általánost Hegel és Gyulai, a következmény — és itt lesz érdekes a főt idézett összehasonlítás Péterfyyvel foglalkozó része — az egyén szempontjából ugyanaz. Ha az általános az *összemberiségi* és a különös a nemzeti, akkor az egyén mint egyén számon kívül marad. Hegelnél is, Gyulainál is azt látjuk, hogy az egyénnel a történelem mostohán bánik, s ez mindkettőnél a dolgok rendje, amivel szembe kell nézni. A történelem egészét tekintő történéssz Hegel szerint teljesen figyelmen kívül hagyhatná az egyént, akinek alakját a népszellem csak a valóság

³⁰ NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történelemfelfogás*. Bp. 1971. 96.

³¹ HEGEL: i. m. 60.

³² GYULAI Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Franklin, 1883. 5.

³³ GYULAI Pál: *Emlékbeszéd*. II. köt. 313.

³⁴ GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 438.

³⁵ L. még GYULAI Pál: I. m. 442. és HEGEL: i. m. I. köt. 105.

külső talaján öltötte föl.³⁶ Érthető és nem helytelen ugyan, ha a bajból váratlanul megmenekülő ember Istenhez hálálkodik, ez azonban a gondviselésbe vetett hit kicsinyeskedése (Kleinkräme-rei), amelynek a világtörténetben valójában nincs alapja, lévén ennek *individuum*a nem az egyén, hanem a nép.³⁷

Keményen bánik az egyénnel Gyulai történelme is. Szerinte még a nagy egyéniségek is helytelenül teszik, ha túlságosan érzelmileg közelednek a történelemhez. Jelentős ebből a szempontból válasza Kossuthnak Deák halálakor írt levelére. Kossuth elhagyatottságát tárja föl, s közeli halálára gondol, mely legfőljebb családjának fog fájdalmat okozni. Gyulai vigasztalónak is érzi ezt, mert úgymond: „Nem a nemzet van az egyesért, hanem az egyes a nemzetért.” A történelem azt mutatja, írja, hogy „a nemzetek épen olyan hálások, mint hálátlanok, és teljes joggal. Ösztönszerűleg követik kitűnő és nagy embereiket, a míg hasznukra vannak, és ösztönszerűleg elhagyják és mások után indulnak, ha más feladatok és szükségek állanak elő, melyeket amazok nem tudnak többé megoldani, kielégíteni.”³⁸ A nemzet használja és cseréli az egyént, nem lehet zokon venni tőle.³⁹ Gyulai — s ez nemzetközpontságával összefügg — különben sem szereti, ha az egyén túlságosan nagy fontosságot tulajdonít egyedi létének, önmagának. Bár nem a történelemmel kapcsolatban mondja, mégis ide kívánkozik sztoikus mozzanatot is rejtő megállapítása arról, hogy „a költészet nem dissonantia, hanem összhang, s forrásai az önmegalázódás, melynél fogva az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjával s egyéni fájdalmait, megghiúsult vágyait, reményeit nem állítja az általános kényszerűség ellenébe . . .”⁴⁰ Vajda *Önbírálat*ával vitázva megengedi, hogy a „hazafi-fájdalomnak” megbocsátható, ha sötétebben lát a valónál, bár, teszi hozzá, „nem óhajtja az ember, hogy ügyeink e kissé szubjektív szempontból tárgyaltassanak”.⁴¹

Gyulainál a történelem kemény az eggyessel szemben s legjobb, ha az egyén is megkeményíti magát: így tudja ugyanis megőrizni a cselekvéshez — társadalmi cselekvéshez — szükséges energiát. Ezt a főfogást csak megerősítette a szabadságharc, különösen pedig a Bach-korszak élménye. A reformkori cselekvőerő megőrzése, a nagy cél, azt kívánta, hogy az egyén túlságosan ne érezze veszteségeit. Gyulai úgy vélte: legjobb, ha az egyén belátja: egyéni léte fontosságában a nemzeti létnek van alárendelve. A keménység, úgy látszik, létkérdés volt. Ez egyik forrása lehet az írásaiban sajátos formában és nagy erővel megnyilatkozó sztoikus ember-eszménynek. Ezt azonban az ő — s korántsem csak az ő — gondolkodásában betöltött nagy szerepének megfelelően, külön részben fogjuk tárgyalni (II. 3.).

Ha Gyulai az egyén problémáinak, sorsának túlzott — vagy akár csak reális — érzékelését a hasonlóképpesség szempontjából károsnak látta, hasonlóképpen a nemzeti létre veszélyesnek tekintette az összemberiségi szempont túlzott hangsúlyozását is. A világpolgárság eszméjéről azt írja, hogy „a német, mely az eszmével kiválólag foglalkozott, példát nyújt, hogy balértelemzése mily kártékonyan hat valamely haza kifejlődésére. Sok millió számával, a hatalom és műveltség tömegtelen eszközeivel, mint nemzet, igen kevésre tudott menni, míg sokkal kisebb s mindenkben szűkölködő népek a nemzeti hazafiság erős érzésével csodákat vittek véghez. És most minő más alakot kezd váltani, mennyi reményekre jogosít, miután fiai közt ez ezme kevesebb imádkokat számlál, mint ezelőtt”.⁴² Bomlasztó hatásától eltekintve már pusztán gyakorlati szempontból sem helyesli az összemberiségi szempont előtérbe kerülését. Ha az egyén

³⁶ HEGEL: i. m. I. köt. 172.

³⁷ HEGEL: i. m. I. köt. 40. L. még 48–49., 76., 105.

³⁸ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. II. köt. 40.

³⁹ L. még hasonló gondolatmenetre GYULAI Pál: Emlékbeszéd. I. köt. 193–194.

⁴⁰ GYULAI Pál: Kritikai dolgozatok 1854–61. Bp. 1908. 198.

⁴¹ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 64.

⁴² I. m. 435–436.

szempontja túlságosan szűk, ez túlságosan tág. Minden gondolat és tett, mely az emberiségre hatott, írja, először nemzeti volt. Az egyén nem hathat közvetlenül az emberiségre, míg ha a nemzetre hat, egyben hat az emberiségre is. Szerinte az cselekszik helyesen, aki „hazafiúi körében oda munkál, hogy nemzete mint világpolgár némi hiúság, vagy csekély érdekért meg ne tapodja az emberiség nagy elveit. Nem gyűlöli az idegen nemzeteket, bár csak a magáét szereti, nem sérti a mások érdekeit, de a magáét mindenek felett előmozdítja, mert tudja, hogy azok helyes szempontból fogva föl éppen úgy használnak az egésznek, mint a résznek, s ő az egésznek organikus része kíván lenni”.⁴³ Ezt 1850-ben írta le, s nacionalizmusnak és liberalizmusnak sajátos egyensúlyát hallhatjuk ki belőle. Különösen az első mondat jellemző Gyulaira. Mint látni fogjuk, később is meghatározó erejű gondolkodásában a nacionalizmus, s később is liberalizmussal ellensúlyozza, hogy sovinizmussá ne váljék. Mint ahogy már Riedl Frigyes észrevette, nem is vált nála azzá.⁴⁴ S látni fogjuk, hogy a herderies eszmék is, melyek pedig egyes vélemények szerint szükségképpen fasizmusba torkollnak,⁴⁵ liberalizmusával kapcsolódnak össze egymást kölcsönösen fékezve.

Lássuk a nemzetközponitú gondolkodás második és harmadik vetületét, a nemzetek külön történelmi hivatását és jellemét. Ismeretes, hogy a népeknek Hegelnél is megvan a maguk történelmi feladata, belső elvüket kell megvalósítaniok, melyek egyben a világszellem fejlődésének bizonyos fokát is jelentik. Néhány más néppel együtt a magyarokról is írva megjegyzi, hogy ezek a népek eddig még nem alkottak önálló fokot a fejlődésben. Ezek különben is kizárhatók a vizsgálódásból, tekintve, hogy az európai és ázsiai szellem között egyfajta átmeneti lényt (Mittelwesen) jelentenek.⁴⁶ A nyugati és keleti természetnek az a keveredése megtalálható Gyulai nemzeti jellem-felfogásában is, a nemzet történelmi hivatásával szorosan összefonódva: „Pedig a magyarnak szerencsétlenségei dacára is szép pályát jelölt ki a sors, s a politikai némiképp rokon az irodalmival. Nyugatra szakadtunk s megvédtük polgárosodását kelet ellen, most hivatva vagyunk kelet felé terjeszteni vagy legalább közvetítőtül szolgálni. A keresztény műveltség, melynek mint buzgó hívei nagy, bár nem méltányolt szolgálatokat tettünk, nem vetkőztetett ki keleti vérünkbelől. Nyelvünkben, népdalainkban kelet zamata, heve, csillogása, képzelődésünk nem szomszédainké, jellemünk sohasem korcsult el annyira, hogy néhány eredeti vonást meg ne őrzött volna. Azonban mindig lelkesültünk nyugat eszméiért. A nyugatiság és keletiség kapcsolatban bennünk, miből új színű jellemző költészet kelhet ki, idővel a világirodalomban helyet igénylő.”⁴⁷ A nemzeti jellem azonban nem merül ki a Mittelwesen-ben. A magyar „államalkotó nemzet”, mert az első évezredben, úgymond, „hazánk földjén egyetlen nemzet sem tudott államot alkotni, csak a magyar”. Az államalkotó erővel kapcsolatos a törvényesség szeretete, melyet Deákban annyiszor dicsért, s az, hogy általában a „parlamentarizmus nekünk több, mint más nemzeteknek, nemcsak a szabadság és haladás biztosítója, hanem a nemzeti önállóság is.”⁴⁸ Ezen kívül a magyar jellemében, bár hazáját csak akkor szereti igazán, ha pártoskodásával már tönkretette, van méltóság és stoicizmus: „A magyar őstermészetben annyi drága-kincs rejlik. E komoly faj — mint Kemény Zsigmond mondja — e nyílt homlokú, merész szívű nép, kit a szolgáltság nem tönkfelé, a szenvedés erkölccselenné, a bosszú óvakodóvá, a szerencsétlenség aljassá — egy nagy nemzeti jellem elemeit hordja magában . . .”⁴⁹ Amikor 1851 augusztusában Kolozsvárra ér, a pusztulást látva így vigasztalódik: „A magyar jellem itt sem tagadta meg magát. Fájdalma sem rakoncátlan-

⁴³ I. m. 436.

⁴⁴ RIEDL Frigyes: Gyulai Pál. Bp. 1911. 25., 26.

⁴⁵ R. G. COLLINGWOOD: i. m. 91—92.

⁴⁶ HEGEL: i. m. II. köt. 779—780.

⁴⁷ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 22—23.

⁴⁸ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. II. köt. 387—388—389—390.

⁴⁹ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 443.

ságban, sem gyávaságban nem nyilatkozik. A magyar vidékek csöndesek, s lakói emelt fővel járnak, mint emberhez illik.”⁵⁰ Bár, mint mondtuk, a sztoicizmussal külön fejezetben szeretnénk foglalkozni, mégis közbeiktatunk egy rövid idézetet, mely Kemény Zsigmond és Gyulai Pál szavaira oly kísértetiesen hasonlít, Senecától, aki eszményét az olyan emberben látja, kit semmilyen erő vagy szükség nem tud rosszá változtatni: „Scis quem bonum dicam? Perfectum, absolutum, quem malum facere nulla vis, nulla necessitas possit.”⁵¹

Noha fősorakoztattuk azokat a vonásokat, melyek Gyulai szerint a magyar nemzeti jellemet alkotják, egy lényeges szemléletbeli mozzanat még hátra van. Gyulainál, mint Hegelnél is a *nemzeti* jellem a szubsztanciális, mely az egyes jellemelekben több-kevesebb módosulással megnyilatkozik: „Deák Ferenc . . . szintűgy kifejezése volt a magyar faj legnemesebb sajátosságainak, mint Arany János az irodalomban.”⁵² Máshol így ír: „A nemzeti jellem, nemzeti erények szülőanyja s tetterő kútfeje. A világ dicső férfiai, a nemzeti nagy tettek nem egyebek, mint a nemzeti jellemelek magasabb alakban megjelent nyilatkozatai.”⁵³ Az egyéni jellemet Gyulainál alapjában a születés határozza meg, de nem kizárólag, a nemzeti jellem nála is alapjaiban állandó, de azért formálja a történelem is: nem időtől független valami, hanem engednie kell a különböző korok jellegének, követelményeinek. A jellem természetes meghatározottságára példát hozunk: azt a tételt, hogy a költészetnek „önmagából a népnemzeti elem alapján kell kifejlődni, hogy mint magyar emelkedhessék az európai színvonalig”, s hogy nem vezet jóra, ha az irodalomban „szép angol ízű regényt, hatásos francia drámákat, kedélyes német dalokat” hoznak létre, Gyulai is azzal támogatja meg, hogy „az ízlés némely igazságai — mint Erdélyi igen jól mondja — nem pusztán a gondolkozó ész kívánalma, hanem a vérrrel is vannak összekötöttesben”.⁵⁴

A nemzetközponitú gondolkodás utolsó vetületéhez tartozik az a herderies gondolat, hogy a nemzetnek önmagából, azaz nemzeti sajátosságai alapján kell fejlődnie. 1850-ben írja Gyulai: „Nagy szerencsétlenség, midőn egy nemzet nem magából fejlődik, és a sors csapásai vagy önkönnyelműsége megfosztják saját én-jétől. Legdrágább kincseit veszette el, melyeket bármely anyagi jólét ki nem pótol . . .”⁵⁵ Collingwood említett Herder-értelmezése ellenében éppen Gyulai Pál a legjobb példa. Idéztük, hogy az ízlést a vérrrel hozta összefüggésbe. Ehhez most hozzátehetjük, hogy a nemzeti jelleget nem csupán táncban, ruhában kereste, melyet „könnyen fölvehetni és lehányhatni”, hanem így írt: „Keressétek a szellemet, melyből csak a halál vetkőztethet ki, a szint, mely, mint a virágnál, a lényeghez van kötve, a tápláló erőt, mely életet — hosszú életet — ad.”⁵⁶ *Ugyanakkor* a német származású Toldy Ferencet „a magyar tudós példányképe” címmel illeti, mert „a tudományt erős nemzeti érzéssel párosította”.⁵⁷ „Önmagából s a nemzetiség alapján kell kifejlődni minden nemzetnek”⁵⁸ — hangoztatja sűrűn, s a nemzet „múltjában gyökerező életé”-ről⁵⁹ beszél, ez azonban *nála nincs ellentmondásban* azzal, hogy Vajda *Önbírálatával* vitázva fölrója neki: „Egyébiránt nagy hibája szerzőnknek, hogy ő csak azt veszi magyarnak, akinek tősgyökeres magyar neve van, s úgy Pest, mint a vidék hazafias, bár idegen eredetű kereskedőt, gyárosait, iparosait nem számítja be a magyarországi kereskedelem és ipar megítélésében. Ez éppen olyan eljárás, mint amidőn Bach idejében a nép össze-

⁵⁰ I. m. 460.

⁵¹ L. A. SENECA: Ad Lucilium epistulae morales. London. I—II—III. köt. 1934. XXXIV. episztola. I. köt. 242.

⁵² GYULAI PÁL: Emlékbeszéd. II. köt. 235. L. még 405—406.

⁵³ GYULAI PÁL: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 440.

⁵⁴ I. m. 22—23.

⁵⁵ I. m. 434.

⁵⁶ I. m. 444.

⁵⁷ GYULAI PÁL: Emlékbeszéd. I. köt. 112.

⁵⁸ GYULAI PÁL: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 437.

⁵⁹ I. m. 436.

írásakor nem azt nézték, ki vallja magát magyarnak, hanem azt, hogy valamiképp ne üssön ki sokra a magyarok száma, s minden nem éppen legmagyarabb hangzású nevet a más nemzetségek számába tudtak be.”⁶⁰ Ő is a nemzetek különbözőségéből indult ki, mint Herder, ebből azonban nem következett arra — minthogy nem is szükségszerű arra következtetni —, hogy a nemzetek értéke is különböző: „Miként egyes embereknél egyik egy, másik más tehetséggel van megáldva, egyiket jelleme erre, másikat másra határozza: úgy a nemzetek is különböző eszméket és elveket képviselnek, s nem ugyanazon kincsekkel gazdagítják az élet, tudomány, művészet, szóval az összes műveltség és előrehaladás kincstárát.”⁶¹ A perdöntő bizonyíték azonban *A nemzeti nyelv és Müller Miksa* (1882) című tanulmánya, melyben a szerző amaz indítványát utasítja vissza, hogy a kis népek adják föl nyelvüket a tudomány gyorsabb fejlődése érdekében. Gyulai először úgy érvel ez ellen, hogy a nemzeti műveltség olyan eszme, melyet „az ösztön sugall, a bölcselem szentesít és a történelem igazol”.⁶² Ezután megszólal a nála oly gyakori⁶³ gondolat, az, hogy a nemzeti jelleg földadása: halál.⁶⁴ Ezt követi kristálytiszta gondolatmenete, mely megmutatja, hogy a herderi eszmekör Gyulai gondolkodásában milyen természetesen tudott összefonódni a liberalizmussal: „A nemzetek épp úgy, mint az egyesek, érdekeik és szükségük szerint szoktak bölcselkedni, s némelykor eszközbe jut mindazt egész tudományos elméletté emelni. Olvastunk elméleteket, melyek szerint bizonyos nyelvcsoporthoz, bizonyos faj kevésbé alkalmas a műveltségre, mint más, de csodálatosképpen az elmélkedő sohasem tartozott ahhoz a nyelvcsoporthoz vagy fajhoz, melyet kárhözatra szánt... Az Isten különbséget tett ugyan a nemzetek között helyzetre és számról nézve, de nem a jogot és kötelességet illetően. Minden nemzetnek joga van kifejteni anyagi és szellemi erejét, s betöltve hivatását, hasznára válni az emberiségnek. A nemzeti műveltség nemcsak a nagy, hanem a kis nemzetek joga és kötelessége is...”⁶⁵ Tiszta beszéd: pontosan megvonja a herderi eszmekör terjeszthetőségének határát: a nemzetek különbözőek, de nem a jogokat és kötelességeket illetően; nem egyformák, de egyenlők. Gyulai nacionalizmusának és vallásos világképbe gyökerező liberális elveinek sajátos együttesét liberális nacionalizmusnak nevezhetnénk. Liberalizmus és nacionalizmus összebékítése, mint ahogy Gyulai is tisztában volt vele, nem mindig könnyű feladat. Kemény Zsigmondról írja emlékbeszédében: „Élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai külön szakadnak.”⁶⁶ Mégis, össze tudta hangolni a kettőt. Általában azt mondhatjuk, hogy az erőszakhoz folyamodó önérdékkel szemben jó ellenszernek tartja a törvényességet. „Különös felfogás kezd lábra kapni nálunk. Némelyek, kivált némely hírlapírók, azt hiszik, hogy a nemzetiség nevében minden erőszakosság jogos: a cél megszenteli az eszközt.”⁶⁷ Ugyanitt később ez elvvel — melyet máskor is kipellengérez⁶⁸ — az alkotmányosságot állítja szembe. A törvényesség a liberalizmus elveinek sérthetetlenségét őrzi.⁶⁹

⁶⁰ I. m. 63.

⁶¹ I. m. 437.

⁶² GYULAI Pál: Emlékbeszédek. II. köt. 194.

⁶³ L. még GYULAI Pál: Bírálóatok, cikkek, tanulmányok. 438.

⁶⁴ GYULAI Pál: Emlékbeszédek. II. köt. 199.

⁶⁵ I. m. 203—204.

⁶⁶ GYULAI Pál: Emlékbeszédek. I. köt. 179—180.

⁶⁷ GYULAI Pál: Bírálóatok, cikkek, tanulmányok. 128.

⁶⁸ GYULAI Pál: Költeményei. II. köt. 26 (A népszerűség című versben)

⁶⁹ GYULAI Pál: Emlékbeszédek. II. köt. 390.

A századforduló körül írt emlékbeszédeiben, kortársairól szólva, azon jellemvonásaikat hangsúlyozza ki, melyek egyfajta sztoikus embereszménnyel vannak összhangban. *Csengery Antalról* azt, hogy „midőn forradalomba sodortattunk, akkor is helyén maradt, de eszméi oly kevésbé változtak, mint stílje.” Világos utáni magatartásáról pedig: „azonban a balsors nem győzedelmeskedett se jellemén, se szellemén. Azt a tíz évi súlyos korszakot, melyben alkotmányunk és nemzetiségünk lábbal tiportatott, mely a hazafit tétlenségre vagy megaláztatásra kárhóztatta, oly méltósággal és munkássággal élte át, mint kevesen”.⁷⁰ *Arany Jánosról* hogy „a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtattak rajta: ugyanaz maradt erkölcsiben, életmódjában. Mindvégig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind a legbüszkébb lelke is. A tömeg mellőzése és tapsai, a hatalmasok lenézése és kegye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölindulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit s aggodalmasan őrizte erkölcsi és írói méltóságát”.⁷¹ *Kemény Zsigmondról*, hogy „eszét és szilárdságát” pártfelei nagyra becsülték, „hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyült, került a föltűnést, nem vadászta a tapsot, s oly kevésbé ámult, mint ámitott . . . Tudott tűrni, várni, hallgatni. . .”.⁷² *Hunfalvy Pál* ravatalánál azt mondja, hogy „nincs köztünk többé közéletünknek az a szilárd férfია, aki nehéz megpróbáltatásokat élt át, de mindig hű maradt magához, s ha kellett, éppen oly bátran felszólt a kormány, mint a nemzet tévedései ellen. . .”.⁷³ *Deák Ferencről*, „akit a balsors nem tett csüggedővé s a siker elbiztató”, megállapítja, hogy „bátran kimondotta meggyőződését a trónnal és nemzettel szemben egyaránt”, és „panasz nélkül túrt gyanúsítást, méltatlanságot” s hogy „nem a hiúság csábjaira, csak lelkiismeretére hallgatott”. És: „nemzeti nagy katasztrófánk mélyen leverte Deákot, de éppen úgy le nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein.” Deák „önzetlenül szerette hazáját, annak áldozta egész életét s jutalmul megelégedett a híven teljesített kötelesség öntudatával. „Minden cselekedetében párosította az veszélyt és szilárdságot”.⁷⁴ E két szóval egyébként Gyulai igen gyakran szokott dicsérni.⁷⁵

Folytathatnánk, de talán ennyi bizonyító anyag is elég: Gyulai, mintegy életének és korának tanulságaként, egyfajta sztoikus embereszményt rajzol meg. S ennek a ténynek, mint annyi másnak, nem oka van, hanem okai vannak. Elsőként adódik az 1849 utáni kor emberének szükséglete. Kellott valami, ami az egyénnek belső biztonságot és szilárdságot ad. Különösen az ötvenes éveknek volt szüksége olyan tudati tényezőre, mely erőt ad a zsarnoki önkény-nyel szemben. A tudati tartalmaknak az ember életére gyakorolt hatását már Gyulai észre-vette (bár ő lélekről beszél).⁷⁶ A tudati tartalmak rendező elve fogalmi síkon a világnézet, s ezt, úgy gondoljuk, mindig két szempontból kell egyszerre értékelni. Egyik a tudományos vagy *absztrakt* szempont, amely megmutatja, hogy az illető világnézet mennyiben fogalmi leképeződése, modellje a valóságnak, azaz mennyiben felel meg a mindenkori természettudomány megállapításainak, világképének. A másik szempont a személyes vagy *instrumentális*. Ez aszerint értékeli a világnézetet, hogy mennyiben felel meg az ember belső szükségleteinek, mennyi erőt tud meríteni belőle az ember egy gazdag és konstruktív élet fölépítéséhez, s általában

⁷⁰ I. m. I. köt. 206—207.

⁷¹ I. m. I. köt. 228.

⁷² I. m. I. köt. 166.

⁷³ I. m. II. köt. 420.

⁷⁴ GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 257., 261.

⁷⁵ L. pl. GYULAI Pál: *Emlékbeszédek*. I. köt. 403. II. köt. 381., 246. *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 254., 276., 284., *Költeményei* II. köt. 37., 285.

⁷⁶ GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 407.

az illető világnézet a lét milyen gazdag értelmezéséhez vezet bennünket. A történeti koroktól elvonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy sohasem jó, ha egyik szempont kizárólagos uralomra jut. Az absztrakt szempontú értékelés eluralkodásával az ember magára marad: a természettudomány emberen túli, hűvös igazságait semmi sem vezeti be az emberi szférába, a világról az ember sokat megtudhat, de nem tud mit kezdeni *létevel*, melynek értékeit a természettudomány eredményeiből levezetni nem tudja. Az instrumentális szempont eluralkodásával viszont ahhoz a túlzottan pragmatikus, önigazolós gondolkodásmóddhoz jutunk, amelyet Gyulai zúzott szét abban a gondolatmenetében, melyet Müller Miksa javaslatával kapcsolatban idéztünk. Ez a gondolkodásmód, az objektivitást jelentő absztrakt szempont támaszát elveszítve oda jut, hogy igazságnak azt fogadja el, amit igazságként *szeretne*.

Ha azonban a kétféle szempontot nem a történelmi koroktól elvonatkoztatva vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az egyes koroknak megvan a rájuk sajátosan jellemző szempontja, a szellemi táplálékkal szemben támasztott, öntudatlanul is *kidolgozott* igénye, mely az absztrakt és instrumentális szempont jellemző arányú összekapcsolásából jött létre. A szabadságharc bukása és az önkényuralom kora érthető módon az instrumentális szempont fontosságára irányította a figyelmet. Ezért érdekes például, hogy a század második felében Magyarországon is teret nyerő természettudományos világnézet egy ideig hogyan utasítja vissza az instrumentális szempontra figyelő lélek. Arany János *Honnan és hová?* (1877) című verséből például kihallható, hogy e világnézetnek objektív, tehát absztrakt igazát nem tudja, s talán nem is akarja teljes bizonyossággal cáfolni. A földolog nála az, hogy ha a lélek halhatatlanságát elvetné, kiapadna az egyik erőforrása. Még Asboth János regényhőse is (*Álmok álmódója*, 1876) azt állapítja meg sajnálkozó hangon, hogy a materializmus erős lelkeknek való filozófia, tekintve, hogy nem ad — *vigaszt*. A régi vallásos s az új természettudományos világnézet között, miközben a történelmi tapasztalat a világnézetek értékelését nagyjából instrumentálissá hangolta, szinte öntudatlanul és magától értetődő természetességgel terjeszkedett egyfajta sztoikus eszmény.

Tehette, mert szinte minden tényezővel összhangban volt. Kielégítette az instrumentális szempontot, hiszen, mint már Hegel észrevette, a sztoicizmus, epikureizmus és szkepticizmus, a hanyatló Róma e három látszólag ellentmondó filozófiája egyaránt azért jött létre, hogy a kegyetlenné élesedő történelmi korral szemben fölverte az egyént egyfajta rendíthetetlen-séggel (Unerschütterlichkeit).⁷⁷ S erre, 1849 és 1867 között, nagy szükség volt. Másfelől a sztoicizmus összhangban volt a Világos utáni egyre erősödő fölfogással, mely, részben a szabadságharc leveretésének élményéből világnézetet alkotva, az értelem, önfegyelem és józan valóság-tisztelet mellett s az érzelem és szenvedély ellen foglalt állást.⁷⁸ De összhangban volt a sztoicizmus a vallásos világnézetekkel is. Mindkettő etikussá hangosult, ennyiben mindkettő áttört a természetiséget (I. II. 1.), s mindkettő az egyént tanítja a világrendhez alkalmazkodni. Greguss Ágost fölött tartott gyászbeszédében írja Gyulai, hogy az elhunyt lelkében milyen példaszere volt „a philosophiai nyugalom és vallásos resignatio összeolvadása”. S ez magyarázza, hogy élete utolsó éveiben: „Panasz nélkül tűri szenvedéseit, és nyugodtan, meglepődve búcsúzik el az élettől”.⁷⁹

Gyulait már gyakorlati, elvont rendszerektől idegenkedő alkata is közel vihette a sztoicizmus-hoz, e gyakorlati filozófiához. S talán más tényező is. Puritanizmus és sztoikus magatartás, protestáns vallásosság és sztoikus filozófia erős affinitásáról számos részletmegállapítás tanús-

⁷⁷ L. HEGEL: I. m. 717–718. (II. köt.) és részletesebben HEGEL: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. I–II–III. köt. Leipzig, 1971. II. köt. 282., 285., 361–363.

⁷⁸ A szenvedélyellenességről l. KOVÁCS Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp. 1963. 57–59.

⁷⁹ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. II. köt. 408.

codik,⁸⁰ Somogyi Sándor pedig éppen Gyulaival kapcsolatban beszél egyszer „kálvinista sorsvállalásról”,⁸¹ míg a sorsvállalás előkelő helyet foglal el a sztoikus tanítások között is. A belső feltételek tehát, akár tényekhez, konkrétumokhoz tapadó empirikus alkatát tekintjük, akár erkölcsi hangsúlyú vallásosságát, adva voltak.

A kérdésre, hogyan jutott a sztoikus tanok megismeréséhez, csak föltevések alapján lehet válaszolni. A sztoicizmusnak Magyarországon a reneszánszig visszanyúló hagyományai voltak, különösen Erdélyben. Gyulai életében — s ez megint csak a kor igényének jele lehet — Seneca egyes művei számos magyar nyelvű kiadást mértek (1841. Kassa, 1858. Pest, 1871. Eger, 1872. Pest, 1873. Pest és Eger, 1893. Bp., 1906. Bp.). Ezenkívül valószínű, hogy Gyulai iskolájában, a kolozsvári kollégiumban olvasott Senecától. Mégis, jóllehet a sztoikusokat és epikureusokat egyszer említi, s elmondja véleményüket a költészetről,⁸² s bár dolgozatunkban is nem egy gondolatot idézünk Gyulaitól, mely Senecáéra feltűnően hasonlít, előre kell bocsátanunk, hogy nem hatásról van szó. Turóczi-Trostler József mutatott rá, hogy a hanyatlás, az ábrándok hitelvesztése, az átmenet, a pillanatnyi megtorpanás, irányvesztés, általában a nagy megrázkódtatások és a bizonytalanság kora indukálják a sztoicizmus újraéledését.⁸³ Gyulai esetében is ilyesfajta indukálódnak vagyunk tanúi, ezt mutatja sztoicizmusának egyéni színezete is. Sokat mondó ebből a szempontból *Horatius olvasásakor* c. verse, melyben elutasítja „Epikur tudományát”. A verset — s ez nagyon fontos — 1859-ben írta. Ha átgondoljuk a benne foglaltakat, megvilágosodik a lényeges *különbség* Gyulai sztoicizmusa és a római között. (Erre még akkor is van lehetőségünk, ha Gyulai a horatiusi költészetnek nem sztoikus, hanem epikureus vonásai ellen szól.)

Az egyedüli jó, írta Seneca, a sztoikus erény, mely jó és rossz sors között egyaránt gögösen lépked, s mindkettőt mélyen megveti: „Unum ergo bonum ipsa virtus est, quae inter hanc fortunam et illam superba incidit cum magno utriusque contemptu”.⁸⁴ Ezt az erényt, mint fejezetünk elején láttuk, Gyulai sosem mulasztotta el példaképpen kiemelni kortársaiban. Csakhogy ez az erény, következetesen végigvive oda vezetne, hogy a sors iránti közöny a sorsra kicsiben és nagyban egyaránt vonatkozik, azaz a nemzeti sorsra is, nemcsak az egyénire. Gyulaitól mi sem állt távolabb ennek elfogadásától. Az ő történelemfelfogása — láttuk — nem zárja ugyan ki Istent, de a történelmet végső fokon az ember műveként fogja föl. Nála az ember változtathat a történelmen, balsorsát — nemzeti méreteken is — megfordíthatja. Ehhez kell az energia és az erő, s egyfajta belső rendíthetlenség. Ennek pedig jó forrása a sztoicizmus, ha, mint Gyulai tette, csak az egyéni sorsra korlátozzák. Hogy az egyén megőrizhesse társadalmi cselekvőerejét, történelemalakító energiáját, föl kellett vértetni valamivel, ami segít neki abban, hogy veszteségeit, egyéni sorsának csapásait elviselje. Gyulai történelemlátásának, történelemképének ez azért is volt szükségszerű *kiegészítője*, mert, mint a Beszderes és az Allgemeines vizsgálatánál láttuk, nála a történelem a nemzetek és az emberiség ügye, ahol az egyén a nemzetnek van alárendelve. Az egyénnek így nem szabad sorsát központi problémaként látni. A sztoikus eszmény hivatása éppen az, hogy megtanítsa az új nemzedéket — a régi nagyok példájával —, hogy igazán érzékenyen csak a nemzeti lét problémáit érzékeld. Az egyén legyen érzékeny a nemzeti sors iránt, s legyen érzéketlen, legalábbis amennyire tud, önnön veszteségei iránt. Ez Gyulai sztoicizmusának tartalma. *Karácsonykor* című, 1849-ben írott versében ő is így vigasztalja magát:

⁸⁰ TURÓCZY-TROSTLER József: Keresztény Seneca. EPhK 1937. 30., 32. és KLANICZAY Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. It 1960. 56.

⁸¹ SOMOGYI Sándor: Meditáció és felkészülés. It 1960. 34.

⁸² GYULAI Pál: Emlékbeszéd. II. köt. 253.

⁸³ TURÓCZI-TROSTLER József: i. m. különösen 44—45.

⁸⁴ L. A. SENECA: i. m. LXXVI. episztola. II. köt. 158.

Mi az én bánatom a hazáé mellett?
Vihar zúgásában gyöngé, halk lehellett.⁸⁵

Jól látta, hogy a nemzeti életerő az egyéni életerő függvénye. S ha az egyén nem talál módot arra, hogy veszteségein túltegye magát, lelkierejét felőrli. Ezért, a fájdalom önemésztő hatása, meddsége ellen kellett a sztoicizmus, az adaptálódáshoz, a lábrakapáshoz, Gyulai történelmi magatartás-ideáljához, amit úgy is nevezhetnénk: együttfutás az idővel. Sztoicizmusa nem öncél, nem átfogó világnézet, hanem az egyén védelme: képessé teszi az egyént arra, hogy elviselje a nemzetközpontság súlyát. Nemzetközponztú gondolkodás és sztoicizmus szorosan összetartoznak nála, de nem egyforma rangúak: az utóbbi az előbbit szolgálja, mintegy lehetővé teszi.

Igaz, Gyulai a horatiusi — inkább epikureus, mint sztoikus — életfilozófiát már csak alkatanál fogva is elutasította volna.⁸⁶ Elsősorban azonban azért utasította el, mert a nemzetközponztú gondolkodással állt volna ellentétben. „Korunk talán hasonló a tiédhez”, mondja Horatiusnak. Csakhogy ő azt tartotta, hogy az epikureus apolitikusság nemzeti halálhoz vezet. Már 1850-ben élesen gúnyolta azokat a költőket, akik „Tetszenek magoknak elvonulva, mintha e szegény nemzet már nem is volna méltó hozzájuk. Valóban jól megválaszták az időt. Csak hagyjunk használatlanul minden eszközt, mely még nemzetiségünk ápolására, s a magyar elem szellemi emelkedésére fennmaradt. Csak vesztegeljünk tétlenül, hallgassunk mélyen és sóhajtsunk szomorúan: haldoklunk. Majd lesznek mások helyettünk, s föl is fognak sóhajtani, csakhogy gúnyosan s egy szóval többet: már meghaltatok”.⁸⁷

De ha Gyulait valóságstisztelete és sajátos sztoicizmusa nem is vitte el a passzivitást sugalló történelmi fatalizmusig, odáig azért elvitte, hogy a történelemben a cselekvés lehetőségét bizonyos határok közöttinek lássa. A történelmi valóság, a már tetet öltött korábbi cselekvés, a voltból sarjadt van, komoly dolog volt számára; a reformkori vagy-vagy helyett, amely pedig 1848-as *Hazám* című versét még áthatja, azért is hajlott az evolúciós állásponthez, mert az a vanhoz tapad, azon módosít, s megőrzi a biztonságot jelentő folytonosságot. Ez a lassú, fokozatos reformokkal történő fejlődés a radikális fölfogás szemében kompromisszum. A kompromisszumot azonban másképp ítéli meg a radikális, másképp az evolúciós szemlélet. Az előző a megalkuvás jelének tartja, az utóbbi az érettségének. Gyulai tudta, s itt már nemcsak történelemszemléletéről van szó, hanem az amögött álló általános szemléletről, hogy bizonyos korokban, mint amilyen a Bach-korszak is volt, az ember előtt két lehetőség van. Vagy az, hogy eszményeiből szemernyit sem enged, de akkor szemernyit sem tud megvalósítani belőlük, vagy az, hogy egy részüket földadja, s akkor egy részüket meg tudja valósítani. A hatékonyság szempontjából nézve, márpedig az a legmagasabb szempont, az utóbbi a helyes. Ilyen korokban a kompromisszum: érettség. Persze, tegyük hozzá, Gyulai azt is tudta, hogy kétféle kompromisszum van. Az egyik, amely maga alá temeti az embert, amelyet meggyőződése földadása nélkül nem vállalhat el. A másik: amelyben az ember marad fölül. Gyulai, méltán legendás jellem,⁸⁸ csak ez utóbbit volt hajlandó elfogadni, ezt azonban mindig elfogadta. 1857-ben a Régi udvarházat egyszerre két változatban írta meg, egyiket a cenzorra gondolva és kinyomtatásra szánva, másikat arra, hogy elteszi s kivárja vele az idők megjavulását.⁸⁹ 1851-ben, Szilágyi Sándorhoz írt levelében ezt olvashatjuk: „Egy költeményt küldök. Azt hiszem kijöhet s ha szót tenének érte, úgy írtam, hogy belőle a legkézzelfoghatóbban kimagyarázhasd, miszerint az egész

⁸⁵ GYULAI Pál: *Költeményei*. I. köt. 52.

⁸⁷ GYULAI Pál: levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 37. és *Költeményei*. I. köt. 130.

⁸⁷ GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 12.

⁸⁸ L. i. m. 292. vagy 196—197.

⁸⁹ Részletesen l. PAPP Ferenc: Gyulai Pál. I. köt. 534—562.

a feldúlt, kipusztított s nem a lánczokba vert Erdélyt illeti.”⁹⁰ Ugyanez év novemberében így ír Szilágyi Sándornak: „»Beteg ágyon« című költeményem III. szakaszából, ha kitörülne valamit a censura tüstént tudósíts, hogy idején tehessek változtatást, ha pedig késő lenne, jobb lesz az egészet elhagyni, mint csonkán közleni.”⁹¹ Megalkuvásról, gyávaságról itt szó sincs. Gyulait, mint levelezéséből egyértelműen kiderül, az 1850-es évek első felében, ha komoly veszélyek közepette élt is, nyugalom és bátorság jellemezte.⁹² Az ő esetében a kompromisszum nem megalkuvás, hanem érettség. A hatékonysági szempont mindenek fölé helyezéséből fakad, a cselekvés, a konstruktív élet érdekében jön létre. (Az adott kereteken belül is változtatni, azokat optimálisan kihasználni akaró szándék látszólag jelentéktelenebb megnyilatkozásaiban is felfedezhető.)⁹³ Kompromisszum és érzelmi visszafogottság a cselekvési lehetőség két védelmezőjeként egy szoros gúzsba kötő kor tanulsága nála; mégis, mert minden cselekvés a világ kereteibe ütközik, általános érvénye is van. Amin lehet változtatni, azon kell is, de ehhez energia szükséges, s ez csak akkor van, ha nem emésztjük magunkat afőlött, amin kellene változtatni, de nem lehet.

Osztályszemléletét teljes életműve alapján viszonylag könnyű meghatározni. Bőséges anyag maradt fenn, megnyilatkozások, amelyek bár keletkezésüket nézve behálózzák szinte egész pályafutását, alapvetően nem változnak az évekkel. Már egyik 1843-ból való beszámolójából kitűnik, hogy az osztályok egymáshoz hasonlúsát — különösen fölfelé — izléstelen jelenségnek tartja.⁹⁴ Hasonló indítású, de még fontosabb következtetésekre jutó 1850-ből fennmaradt eszmefuttatása, mely szinte összegezi osztályszemléletét: „Nem kívánjuk, hogy a mágnás megnyissa a népnek szalonjait, ölelkezzék vele útfélen, s csokolódjék, ha meglátogatja . . . Minden ember azokkal társalog és mulat, kikkel tetszik, s ott találja legjobban magát, ahol műveltség s más ahhoz hasonló s ettől különböző körülmények a legjobb akarat mellett is nem vonnak elébe válaszfalat. Ez a szabad egyéniség következménye, melyhez — igaz, a társadalom sok gyalázatos és bosszantó salakot kever, de ez megint azon alpnak következménye, melyen a társadalom nyugszik, nálunk pedig távolról sincs szó ez alap felforgatásáról. Vegyük a dolgot úgy, ahogy van, s amint lehet. Annyit mindenestre jogosan kívánhatunk, sőt a haza érdekében követelhetjük is: Hogy az arisztokrácia s általában a nemesség feledje el volt előjogait s ama még létező haszontalan címeket, és közhelyen, magánérintkezésben dobja el modorából mindazt, ami alázhat és sérthet. Hogy a köznép ragaszkodását, mely sok helyt oly csodálatosan nyilatkozik . . . erősítse bizalommal annyival inkább, mert nálunk a társadalom nem oszlott két ellenséges osztályra, azokra kik nem proletáriusok, és azokra, kik proletáriusok — e neveket hazánkban csak a góg és affektáció hozta divatba — s így az összesimulás mindkét fél — az összes nemzet érdekében még sokáig lehető. A nemesség önként lemondott előjogairól, mi hallatlan a történetekben. Kényszerítő körülmény vagy jól felfogott önérdék vitte e lépésre, az mindegy, elég, hogy nem húzta kenyértörésig a dolgot, s veszteségeihez vidám arcot vágott. A nép nem volt hálátlan s a viharos napokban egy erényt mutatott föl, mely még hallatlanabb. Jog helyett nem gyakorolt erőszakot, mások eltörölt visszaélései helyébe nem állítá önvisszaéléseit, s nem kívánta azok véréit, kik vérével és verítékével eddig oly könnyelműen és bűnösen gazdálkodtak, pedig mindez csak egy mozdulatától függött; hanem áldozott önmegtadással, szenvedett önkéntesen.”⁹⁵ Ez utóbbi gondolatával hasonló szellemben emlékezik a forradalomra 1892-ben, s megírja, hogy ha az a forradalom tört volna ki, amelyet Széchenyi megjósolt,

⁹⁰ GYULAI Pál: Levelezése 96.

⁹¹ I. m. 113. L. még 41.

⁹² I. m. 45., 50., 114., 179., 74.

⁹³ I. m. 100.

⁹⁴ GYULAI Pál: Bírálóatok, cikkek, tanulmányok. 420.

⁹⁵ I. m. 448—449.

akkor „osztályharcra megyül és dicstelenül végződik”.⁹⁶ 1851-ben az erdélyi németesítő törekvések kapcsán kifejti álláspontját az egyenjogúság elvéről: „Az egyenjogúság elméleti elve, akár óhajtott, akár nem kedvelt alkalmazásban, egyaránt Saturnus, ki saját gyermekeit eszi meg, anélkül, hogy jóllakják. S mégis csak az fog megtörténni, mit a viszonyok kényszerűsége, az életerős elemek s a magát megzavartatni nem engedő természetes kifejlődés kívánnak.”⁹⁷

A szemlélet jellege világos: a nemesi liberalizmusnak sajátos, egyszerre konzervatív és fölvilágosodott változata. Szemléleti gyökere az eddigiekből már kitérhetett: a cselekvőerővel való egyfajta gazdálkodás, gazdaságosság érdekében a dolgok egy részét adottnak veszi, s egy másik részüket az *adottakhoz képest* kívánja megváltoztatni. Nem következetes társadalmi fatalizmusról van szó: Gyulai nem hirdeti a rendi korlátok sérthetetlenségét, a jobbágyfelszabadítást helyesli(!), az osztálykülönbségeket nem eredezteti felsőbb szükségszerűségből. Az osztálykorlátok eltörlésének lehetősége fennáll szerinte, de csak a társadalom alapjainak radikális fölforgatásával, ettől pedig idegenkedik. Nemcsak evolúciós álláspontjából, nemcsak a fokozatos, jelenhez tapadó reformok kedveléséből fakad ez. Hanem abból a meggyőződéséből is, hogy az egyenlőség elvének radikális érvényrejuttatása után a természetes differenciálódás úgyszólván megindul, az egyenlőség állapota nem marad fenn. Ez a megfontolás, így kifejtve, ha a társadalmi cselekvés értelmességét nem is vonja kétségbe, a *radikális* cselekvését igen. „Vegyük a dolgot úgy, ahogy van, s amint lehet” — írja, azaz ne bántuk az alapszerkezetet, de azon belül igyekezzünk enyhíteni a különbségeket. Kellő belátás mellett, úgymond, az osztálykülönbségek nem fognak forradalomhoz vezetni, tekintve, hogy az osztályok ellenséges szembeállása Magyarországra nem volt jellemző. Az osztályharcra megyülő forradalmat „dicstelennek” mondotta, az osztálykötöttségek elleni lázadást a belátás hiányának tudta be.

Pedig ő, mágnásoktól függő középnemes, nagyon jól tudta, hogy ehhez a belátáshoz sokszor nem kis belső erő szükséges. Amikor 1851 májusától 1852 novemberéig Gernyeszegen Teleki Domokos gróf mellett titkároskodott, önérzetes lénye leveleiben ki-kifakad: „Nekem nincs panasom a gróf ellen. Mind ő, mind családja megbecsülnek, többet csak kivételes jellemektől kívánhatni, de maga a helyzet olyan, mely természetemmel ellenkezik s kedélyemre leverőleg hat. Szomorúan neveltséges szerepet kell játszanom. Nem az fájt, hogy minden órában kell éreznem: a komornyiknál csak egy fokkal vagyok több, hanem mert velük vidámon, fesztelesen kell társalognom, mintha hozzájuk hasonló volnék. Nem alázhatom meg magam, mert megvetnek, nem járhatok felemelt fővel, mert éreztetni fogják velem, hogy szolga vagyok. Mindkettőre teljes joguk van, s nekem nem marad egyéb, mint magamat vádolnom. Aztán zajban élni, minden órán megzavartathatni, szeszélyeimnek még egy vasárhapot sem áldozhatni, a másénak éveket, kifáraszt, fásulttá, szomorúvá tesz.”⁹⁸ Szintén innen panaszkodik egy másik levelében: „Lefekszem és álmodozom, mint a rab bilincsei közt, a független életről, a szabadságról. Újra az érzékeny hangba estem és nem hogy okosabban beszélnék, de majd örjögök. Térjünk vissza újra az irodalomra.”⁹⁹ A befejező fordulat jellegzetes: azon kapja magát, hogy az érzelemnek, a szubjektivitásnak engedett teret, önnön problémáját állította középpontba, az „okos beszéd”, a belátás helyett. Gondolatmenete ilyesformán halad: az osztályforradalom dicstelen és mindenáron elkerülendő — az osztálykülönbségeket ilyen forradalom nélkül nem lehet megszüntetni és célszerű se volna — tehát az osztálykülönbségeket alapjaiban el kell fogadni. Az *egyen* számára ez annyit jelent, hogy szubjektivitását önmagában elnyomva hozzátörli magát ahhoz, aminek eltörlése csak valami egyetemesen rossztól lenne

⁹⁶ GYULAI Pál: Emlékbeszéd. I. köt. 401.

⁹⁷ GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 458—459.

⁹⁸ GYULAI Pál: Levelezése. 93.

⁹⁹ I. m. 77.

várható. A sztoikus alkalmazkodás tana tehát beszűremlik a társadalmi problémák közé is. Ha nem is úgy, hogy Gyulai a társadalmi struktúrát abszolútnak, a Világrend képviselőjének fogja föl, amiben valami egyetemes akarat nyilatkozik meg, s amelyhez *éppen ezért* az embernek nem tanácsos hozzányúlni, s ha megtenné, szükségképpen pusztulás várna rá. De beszűremlik úgy, hogy az általános érdeknek vélt mozzanatok fönntartása érdekében az egyén még akkor is helyén marad, és túrni tanítja magát, ha az említett általános érdek az ő partikuláris érdekét sérti. A Világos tanulságaiból leszűrt érzelem- és szenvedélyellenesség, az evolúciós álláspont, a Gyulaitól dicsért „vallásos resignatio” és a sztoikus önfegyelem együttesen motiválhatják ezt a szemléletet. A bukást követő évek erdélyi tapasztalatai láthatólag csak megerősítették igazában. 1851-ben *Néhány nap Erdélyben* című útirajzában a nép birtokfoglalásairól mondja, hogy „a nép ahelyett, hogy dolga után lásson, ábrándokkal s merényekkel tölti idejét, a kézműves és kereskedő szegényedett, s az ország oly állapotnak indult, mely senkinek sem volt hasznára, s legkevésbé a kormánynak . . .”¹⁰⁰ Másol ugyane birtokfoglalásokkal kapcsolatban, bár lélektani rugóikat megérti, „a nép demoralizációjáról” beszél.¹⁰¹ Demoralizációnak érzi a szociális indítékú lázadást, mert a morális álláspont szerinte az, hogy ki-ki helyén marad, túr, bízik és dolgozik. Nagyon is jól tudta, hogy az emberek lényegük szerint egyenlő értékűek, s az osztálytagozódás külsődleges. Mégis az egyénre róta, hogy belső igazát a külső kényszerűséghez törje, vagy azt magában megőrizve túlemelkedjen a számára gyötrelmes külső rendszeren. Tartalmaz ez a megoldás sok szépet is, ezt nem lehet tagadni. De van benne egy sorvasztó elem is. Gyulai geryeszegi kifakadása pedig arra utal, hogy az ember megsínyli, ha sokáig nem egyenesedhet föl: a lélek hiába erős. Mindez pontosan kitapinthatóvá teszi szemléletének korlátait. De talán korlátok nélkül nincs is egyéniség. Másfelől pedig — s ez legyen értékelésünk — ha Gyulai az osztályok hierarchiáját szükséges rossznak tartotta, akkor nem szabad ott megállnunk, hogy elítéljük őt, mert azt mondta, szükséges, hanem méltányolnunk is kell, hogy azt mondta, rossz.

III. Összefoglalás: Gyulai Pál történelemszemlélete

Empirikus szemléletének megfelelően Gyulai a történelem egészére nem alkalmazott apriorisztikus fejlődési sémát, formulát. A történelem nála fejlődés *lehet*: akkor az, ha az ember azzá teszi: a történelem elsősorban az embertől függ. 1848-at és 1867-et egyaránt fejlődéshez vezetőnek fogta föl. Evolúciós politikai álláspontjával 1848 pozitív megítélése nincs összhangban, s ezt a pozitív megítélést nem támasztja alá egy apriorisztikus fejlődésgondolat sem. Mi indokolja tehát? Ezen a nyomon elindulva, a történelmi *áldozat* Gyulai-féle értelmezésének szemléletbeli forrásait keresve, világnézetének két alapvető mozzanatához jutunk el. Az *egyik*: leginkább a puritanizmus gondolatvilágára emlékeztető meggyőződése: a munkának, az áldozatnak mindig van értelme, megjön a gyümölcse. Ez a meggyőződés folytatása, szikárabb változata a reformkorinak, mely mögött az a hit állt, hogy az isteni igazságosság hosszú távon mindig megnyilatkozik a történelemben. A reformkori irodalom és Szemere Pál személyesen hallott szavai közvetítették Gyulainak ezt a meggyőződést, nála azonban a puritán meggyőződés mögött elhalványult a történelemben igazságot osztó Isten hite. A *másik* Gyulai dualista világméppével összhangzó szigorúan etikus szemlélete, melyben nem a pusztá lét a legnagyobb érték: az emberhez méltatlan életnél többre tartja a halált.

¹⁰⁰ GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. 456—457—458.

¹⁰¹ I. m. 463—464.

Gyulainál a nemzetközpontú gondolkodás három dolgot jelent egyszerre. Először azt, hogy a történelemben való gondolkodás számára az egyéné túlságosan szűk szempont, az emberiség pedig túlságosan tág, s a nemzeté a megfelelő. Ezzel összefügg, hogy az egyéni lét fontosságát alárendeli a nemzeti létének. Másodszor azt, hogy az egyes nemzeteknek külön történelmi hivatásuk van. Harmadszor azt, hogy a nemzeteknek jellemük van, s azok alapján önmagukból kell fejlődniük. Az utóbbi kettő ismét összefügg: a magyar nemzeti jellemben európai eszmék és ázsiai vonások keverednek, így a magyarok történelmi hivatása volt védeni az európai polgárosodást kelet ellen, s hivatása lesz terjeszteni azt kelet felé. A magyar nemzeti jellemben van még államalkotó erő, szeretete a törvényességnek és a csapások közt sem aljasodó méltóság. Ez a szubsztanciális *nemzeti* jellem nyilatkozik meg az *egyesebben* és nem fordítva. A nemzeti jellem főleg születéssel örökölhető és a közös múlttól függő. De ezt az elvet Gyulai nem kezeli mereven: enyhít rajta az ellentétes irányú liberális elv: az magyar, aki annak vallja magát. Ugyanígy szab gátat liberalizmusa a herderi fölfogás rosszhiszemű túlhajtásának: Gyulainál a nemzetek nem egyformák, de egyenlők: egyenlő jogaik és kötelességeik vannak. Nacionalizmusát liberalizmusa fékezte, hogy sovinizmussá ne váljon. Nem is vált azzá.

Történelemszemléletének, nemzetközpontú gondolkodásának szerves és nélkülözhetetlen kiegészítője sajátos sztoicizmusa. Ennek hivatása, hogy az egyént fölverte az iránta közömbös történelem csapásai ellen. Így az egyén megőrizheti cselekvőerejét a társadalom érdekében. A sztoicizmus Gyulai kezében megszűnt defetista filozófia lenni, ugyanakkor instrumentális értékét megtartotta. (Mint ahogy Gyulai egész világképe, a korra jellemzően, inkább *instrumentális*, mint *absztrakt* súlyozottságú.) Nála a sztoicizmus nem eredményezett társadalmi és történelmi fatalizmust, legföljebb annak egy igen mérsékelt formáját, melyet a kompromisszum fogalmában foglaltunk össze. Ez egyfajta gyakorlati hozzáállást, viszonyulást takar, mely társadalmi méretekben és a magánélet legapróbb dolgaiban is iránymutató Gyulai számára: a dolgok egy részét mindig adottnak veszi, egy másik részét pedig ezen a kereten belül, ehhez képest igyekszik megváltoztatni. Célja, mint sztoicizmusának is, az energiával való gazdálkodás és a cselekvés hatékonysága, forrása pedig a radikális politikai megoldásoktól való idegenkedés. Gyulai, bár az embereket erendően egyenlőeknek tartotta, nem bízott az egyenlőség társadalmi megvalósításában. Ezt az eszmét egyrészt életképtelennek tartotta a természetes differenciálódás erejéhez képest, másrészt megvalósítását csak a társadalom gyökeres átrendezésével látta lehetségesnek, azaz radikális úton, osztályforradalommal. Ettől pedig viszolygott: az osztályok hierarchiáját szükséges rossznak tartotta. Így az osztályok belátáson alapuló együttélésében bízott. S ha ez az egyénre nézve sérelmes, akkor tűrjön fegyellemmel, s bízjon abban, hogy a részleteket javító reformok ezen a téren is egyre jobb állapotokat fognak létrehozni. Megkíséreltük kimutatni e fölfogás összefüggését Gyulai sajátos sztoicizmusával, s kitapogatni egyéb lehetséges világnézeti gyökereit is.

Ezekből a mozzanatokból látjuk Gyulai Pál történelemszemléletét fölépülni. Persze az ő történelemképének rendszerezésekor olyasmit próbálunk rekonstruálni, ami tulajdonképpen sohasem létezett: Gyulai, noha gondolkodásának a történelem egyik központi eleme, történetfilozófiai rendszert sohasem alkotott. Ezért a különben meglepően összehangozó és gondolatilag alaposan megmunkált elemek összeillesztésénél könnyen tévedhettünk. Vigasztalásul szolgáljon itt maga Gyulai Pál: „Egyes tévedések semmit sem bizonyítanak a kritika ellen: az igazság keresése ér annyit, mint maga az igazság, melyet néha éppen a tévedések derítenek ki.”¹⁰²

¹⁰² GYULAI PÁL: Emlékbeszéd. I. köt. 296—297.

LA CONCEPTION DE L'HISTOIRE DE PÁL GYULAI

L'étude cherche à reconstruire la conception de l'histoire de Pál Gyulai, une des figures principales de la critique littéraire hongroise et représentant caractéristique des intellectuels d'origine nobiliaire du XIXe siècle, en systématisant ses pensées qui traitent son oeuvre et qui se rapportent à l'histoire. Pour point de départ, l'étude compare ses pensées aux points culminants principaux de la philosophie de Hegel. Elle examine quel est le sens, dans la conception de l'histoire de Gyulai, des notions comme *l'évolution, la vérité et le sacrifice*, puis elle choisit, de parmi des idées individu, nation, humanité, l'idée de la *nation* comme ayant une signification centrale et démontre comment la présence du nationalisme et du libéralisme se complètent, se contrebalancent dans l'univers intellectuel de ce critique. Finalement, l'étude s'occupe du stoïcisme spécial de Gyulai, qui complète organiquement sa conception de l'histoire, de même que de sa conception de classe qui s'attache à son stoïcisme à travers l'appréciation du compromis.

KOSZTOLÁNYI AZ ESZTÉTA

Egy költő esztétikájáról szólva beszélhetünk azokról a törvényekről, amelyeket műveiből lehet elvonnunk, s beszélhetünk a szó szorosabb értelmében kifejtett elveire, kritikusi gyakorlatára gondolva. Ezúttal erre a szorosabban értelmezett esztétikára figyelünk, tehát Kosztolányi esztétikai nézeteire. (A kritikus szintén külön fejezetet érdemel, sikerében a szépíró szerepe sokkal nagyobb.) A művekben érvényesülő esztétika és a vizsgálatra kiszemelt nézetek között, mint általában, nála is szoros az összefüggés, sőt a megfelelés is, de a kettő mégsem ugyanaz. Egy kritikus nézetei, aki értékre és jellegre nézve olyan sokféle alkotót tud becsülni, nem is fedhetik maradéktalanul a maga jellegzetes műveiből kiolvasható esztétikát. A megfelelések mégis fontosak, mert az állandóbb vonások, a lényegesebb gondolatok felismerésében lehetnek segítségünkre.

S ez a segítség igencsak elkél, mert Kosztolányi nem törekedett arra, hogy nézeteit rendszerbe foglalja. A Nyugat-nemzedék nagyjai valamennyien idegenkedtek a módszeres teoretizálástól, Kosztolányi pedig sokkal szeszélyesebb, spontánabb és empirikusabb alkotó, hogysen magát egy rendszer törvényeinek kedve lett volna alárendelni. Mégha maga alkotta volna is azt a rendszert. Szeretett elmélkedni a művészet s különösen az irodalom kérdéseiről, de aligha gondolta, hogy nézeteiből valaki majd kódexet szerkeszt. Nehéz is volna, mert a sok keresztező mozzanat lépten-nyomon alááshatná a törvények erejét.

Ha ebben az ellentmondásokkal zsúfolt, lényegest és esetlegest nagy szabadsággal elegyítő gondolatszövevényben mégis a gócot, az elképzelhető rend kulcsát keressük, először Kosztolányi és a költészet kapcsolatánál kell megállnunk. „Én tudom, megtudtam, hogy ez a legjobb és legtöbb: írni.” Nero, a költői becsvágytól megrészegült dilettáns-császár mondja ezt Senecának, de mondhatná Kosztolányi is, mert számára is az írás volt a legtöbb. Ez kapcsolta össze az emberekkel, akikkel túl a családi kereteken életbetöltő kapcsolatokat — a sebzékenységgel határos érzékenysége okán — nem létesíthetett. A költészetben élhette ki legszabadabban játékos kedvét és gyermeki hajlamait, amelyeket legbecsesebb adottságai között tartott számon. S végül, ami a legfontosabb: az idő múlásával mind teljesebben feltáruló s egyre veszendőbb *életet* a költészet révén rögzíthette s teremthette újjá. „Életünk múlandó, megsemmisülünk, elrohadunk”, de a szeretet még csodát tehet, a művészet mély erkölcsisége megőrzi, ami elmúlik s halottainkat feltámasztja . . .” (*Lángelmék*. 33.)

A magyar irodalomnak nem volt még nemzedéke, amely olyan sóvár izgalommal figyelte, ostromolta és ünnepelte volna az életet: az igazi életet megvalósító nagyszabású küldetést, mint a Nyugat első nemzedéke. Több oka volt ennek a rendkívüli életláznak, s kinél egyik, kinél másik jutott nagyobb szerephez. Egyetemes hatású indítékként a kapitalizmus általános válságát szokás emlegetni, s tény, hogy ez a válság valamiként mindenkire kihatott. Volt, akikben a társadalom újjáteremtésének szándékait mozgósította — Ady és Móricz a legjellemzőbb példái e típusnak —, de azokban, akik nem vállalták az élet alakítás szerepét, az élet épségének és pompás teljességének álma éppúgy élt, mint a vállalókban. Az a kór, amelyet ma elidegenedés néven ismerünk, a maga riasztó mivoltában a századforduló táján vált

érzékkelhetővé. A magabiztos tudományosság és a humánium közötti szakadék ekkor meredt először a maga baljós mivoltában a gondolkodó emberre. Ekkor vált kétségessé a modern társadalom életrendjének emberi értelme. Az ismeretek és az igazi tudás, a szervezettség és a rend, az iram és a teremtő lendület, a formák és az emberi tartalom ekkor kerültek ellentétbe egymással. S ez a veszedelem hívta életre az ember és a világ ősi egységét kereső filozófiákat, a megismerés intuitív változatainak fölényét hirdető elméleteket, köztük a bergsonizmust, s magát a modern lírát, mely a kívül elszürkülő, elfásuló, elközönségesedő világgal szemben a lélekben vélte feltalálni az élet attributumait: a szerves egységet, az épséget és a titkot, amely lehetett félelmetes, lehetett csodálatos, de így is, úgy is izgalmas emberi lehetőségek zálogának tetszett. Mennél messzebb került a költő az életalakítás fórumaitól, mennél erősebb volt benne a cselekvés, a bajok intézményes megoldása iránti kétség, az álmok és a vágyak virtuális megelégtetésének módozatait, a feszültségek művészi feloldásának képességét annál többre tartotta. Sokszor egyedül méltó emberi lehetőségnek, egyetlen igazi létezésformának. Kivételes kegyelemnek, mely a hit lehetetlensége és szüksége közötti vergődésben révet jelenthet. Bizonyosságot a zűrzavarban, egységet a széttöredezett világban, érintkezést, kapcsolatot a mindenség egyre megfoghatatlanabbnak tetsző lényegével.

Nemcsak bennük élt, de irányzattá erősödő tudatossággal elsősorban a szimbolisták szándékaiban fejeződött ki az imént vázolt metafizikai igény, mert irányzatuk erre alapult. Arra a meggyőződésre, hogy az intellektuális és érzéki jelenségek közös forrásból erednek, hogy az ember és a természet között rejtett kapcsolatok léteznek. A szimbólum nagy többletét a parnaszista és a naturalista ábrázoláshoz mérten abban látták, hogy benne ezek a rejtett összefüggések fejeződnek ki. Abban, hogy „amit a hasonlat vagy az allegória megkülönböztet — írja Ferdinand Brunetière —, feloszt, szétválaszt, hogy egymás után fejezze ki, azt a szimbólum — ellenkezőleg — egyesíti, összekapcsolja egy és ugyanazon dologgá ötvözi. Az embert hozzaköti a természethez és mind a kettőt rejtett lényegéhez . . . Ilyen értelemben reveláció minden szimbólum . . .” (Idézi Komlós Aladár: *A szimbolizmus*. Bp. 1965. 134.) De éppen mert rejtett ez a lényeg, s mert a kapcsolatok sokágúak és bonyolultak, a reveláció nem lehet se egyértelmű, se határozott, inkább sugallatszerű. „Megnevezni egy tárgyat — írja Mallarmé — annyi, mint háromnegyed részben megfosztani a költeményt attól az örömforrástól, amely a fokról fokra való megfejtésben rejlik; a tárgyat sugallni: ez az álom.” „Költészet nincs rejtély nélkül, s az irodalomnak az a célja, hogy felidézze a tárgyakat. Más célja nem lehet.” (Komlós A.: I. m. 106.) A pozitívizmus és naturalizmus kudarcaiban fényét veszített, a formális logika kalodái közt tengődő rációt erre a szimbolisták nem hitték képesnek. Törvényszerű tehát, hogy az áhitott revelációkat az ösztönös ráérzés villámfényétől, az intuíciónál remélték. Mint a titok, az „őslényeg”, a „világ lelke”, úgy lett a megközelítésének útja is szinte emberfeletti, misztikus aktussá: „Ez a reménysugár — írja V. J. Brjusov — az eksztázis, az érzékfeletti intuíciónak azok a pillanatai, amelyek a világ jelenségeinek másfajta megértését nyújtják, mélyebben behatolnak külső lényük mögé, központjukba. A művészet lényege éppen az, hogy megörökítse a megvilágosodásnak, ihletnek ezeket a pillanatait.” (Komlós Aladár: I. m. 191., 189.)

Ismeretes, hogy Kosztolányi költővé serdülésének éveiben 1903—1909 táján szoros és termékeny kapcsolatban állt a szimbolistákkal. Fordította műveiket, ismerte elméleteiket, s eredendő hajlama arra, hogy a zűrzavarosnak hitt világ rejtelmeit figyelje, fűrkéssze, csodára ajzott képzelete, lázas ihletettsége, melynek okán magát rendkívüli események részesének, félelmetes titkok mágius tudójának vélte (erről részletesebben: *A Szegény kisgyermek . . .* című fejezetben, ItK. 1967. 5—6. 550—62., valamint Komlós Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*. Bp. 1965. 50—58.) a szimbolizmusban nagyon neki való poétikára talált. Olyan elméletre, mely nemcsak a mű belső titkait illetően, de ember és világ kapcsolatát illetően is igazolni tudta személyisége erejét s gyengeségeit egyaránt. Ő, aki a bensőséges családi élet védettségéből szinte átmenet nélkül került a nagyvárosi élet arénájába, s magát a valóság cse-

lekvő alakítására elég bátornak és szívósnak nem érezte, érzékenységének arányában, másoknál görcsösebben és mohóbban kapaszkodott abba a hatalomba, amit az írás jelentett. Az alkotást életrangú cselekvésnek, a művet az étellel egyenlő értéknek vallotta. „Írónak lenni annyi — írja Szini Gyuláról szólva 1917-ben —, mint milliók közül kiválasztatni, a legnagyobb tisztesség és a legnagyobb áldozat; mert le kell mondanunk az egész életről, hogy munkáinkban legyen az egész élet.” (*Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 145.) A költő, akiben a csodára, a rejtélyre szegeződő izgatott és ámuló figyelem volt a legtermékenyebb ihlet forrása, az étellel egyenértékű költészetet is csodának tekintette. „Ámulva szemléljük ezt a két csodát — írja Katonáról — (...) az élete tragédiáját s a tragédiája életét.” (*Lenni vagy nem lenni*. 139.) Az alkotást teremtsenek érezte, s nem tudott betelni azzal, hogy az írás az élet benyomását kelti: „Az igazi titok mégis az élet, az igazi bűvészet csirát teremteni a semmiből, az igazi csoda: egy ember a papíron.” (*Írók* ... I. 254.)

A tükrözés ismeretelméleti kérdései ebben a felfogásban nem is nyomulhatnak előtérbe, hiszen az életrangú teremtés természete, az ilyen alkotás ösztönössége és spontaneitása elvben eleve kizárja a hamisítás lehetőségét. Hogy a képzelet által teremtett világ és az objektív valóság viszonyában melyik a meghatározó, nem is foglalkoztatta tehát Kosztolányit. A kettő kapcsolatát azonban nagyon komolyan vette. (*Írók* ... II. 259.) A *Négy fal között* költője ugyan még Platon és Berkeley hívének vallotta magát, képzelete színházát többre becsülte a külvilágnál, a néhány évvel később írott Rilke-tanulmány szerzője pedig még lázas hittel méltatta a vallásos színezetű ihlet metafizikai hatalmát (*Lángelmék*. 228—29.) — a miszticizmus azonban kezdettől idegen volt tőle. Sose hitte, hogy a rejtett kapcsolatok az istennel köthetők össze, s a szimbolisták túlvilág-szimatoló szomjúságával szemben őt kezdettől s egyre fokozódó erővel vonzotta és kötötte a valóság. Az impresszionisták sóvár mohóságával tapadt a látható és fogható dolgokhoz, de azért nem merült el bennük. Empirizmusát egészséges életközelség, éltrevalóság táplálta. „Az élettől való idegenkedést — írja 1921-ben — nem tudom megérteni. Tudományos munkában még kevésbé, mint egyebütt.” (*Ábécé*. Bp. 1957. 97.) Érteni és csodálni tudta viszont az életvarázs „szűzi borzongását” Puskinban (*Lángelmék*. 281.), Shakespeare-ben, Aranyban, Csokonaiban. „A nyers és zöld szavak — írja Shakespeare-ről — még füstölögnek, páráznak az Erzsébet-kori tavasztól, nyirkosak és ragadósak, duzzadnak a termékenység nedvétől...” (*Ábécé*. 163—64.) Hogy Apor Péter izes leírása (*Lenni* ... 75.), és Tolsztoj nagyrealizmusa (*Lángelmék*. 287.) más-más erővel, de eleven visszhangot támaszthatott benne, annak ez a sajátos fogékonyság: a valóság iránti „borzongásos” vonzódás a titka: „Sohasem lehet szabadulni a valóságtól, az szolgáltatja (...) a legvadabb ingert, a legősibb varázst, a legtúlvilágibb ihletet.” (*Ábécé*. 53.; Vö. *Írók* ... II. 16.)

De ha nem volna is ilyen erős ez a kötődés, az a meggyőződés, hogy a költő a természet rokona, maga is ember és világ kapcsolatát feltételezi. Persze, e felfogás szerint nem a tudatban, hanem valahol az emberi lét gyökereiben, az ösztönökben rejlik ez a kapcsolat, (*Ábécé*, 183.) s a költő éppen azért hatolhat közelébe, mert az alkotásfolyamat ösztöni természetű. (*Ábécé*. 183.; 56.; 102.; 105.; 115.; *Írók* ... II. 336.) Sőt van eset, hogy az öntudatot, a „világos, legenda-rontó” öntudatot az alkotás akadályaként említi Kosztolányi. (*Lenni* ... 253.) Idevágó elmélkedéseinek összefüggéseiből azonban világosan kivehető, hogy itt az „öntudat” olyan szilárd és egyértelmű tudást jelent, amely — mint Albert Mockel írta — „megfosztja a költeményt attól a korlátlan remegéstől, amelyet a remekmű ébreszt”. (Idézi Komlós A.: i. m. 187—89. Vö. i. m. 117.) Az életrangú mű vonatkozásrendszerének finom szövevényét védi itt Kosztolányi, a reveláció érdekeit, a megfoghatatlan árnyalatokat, amelyeket becsülni a szimbolizmustól és az impresszionizmustól tanult, amelyekben költői léte értelmét látta. A szűzi látás, a titkok megfejtésének és kifejezésének esélye itt a tét. Az a képesség, amelyet a gyermekben s a lángelmében közösnek vélt. (*Ábécé*. 62.; 115—118.) Az ösztönösségben tehát a teremtés érdeke jut kifejezésre éppúgy, mint az élménygyűjtésről és az emlékek feldolgozásáról vallott nézeteiben. A teremtés spontaneitása ugyanis e felfogásban látszólag nem fér össze az

anyaggyűjtés és alakítás tervszerű szisztémáival. Ami azért volna furcsa, mert Kosztolányi kéziratai s a *Mostoha* c. regénytorzó vázlatai (*Mostoha*. Fórum Könyvkiadó Novi-Sad, 1965.) célirányos rendje alapján is bizonyosra vehető, hogy ő maga nagyon is eltervelten alakította a maga anyagát. Mint nagy írók esetében általában, itt sem állhat fenn gyakorlat és elmélet szöges ellentéte. Valójában arról van itt szó, hogy a költő szándéka és anyaga csak akkor lényegülhet élet-rangú, tehát szerves műalkotássá, ha előbb alámerül az ösztönök világába, s onnét az alkalmi ihlet hívására, már az ihlet természetéhez hasonult alakban bukkan fel újra. „De mi a valóság? — kérdezi Móricz *Barbárok* c. kötetét méltatva. — Hol ez a valóság? Átmenthető-e csak egyetlen göröngye is a művészetbe anélkül, hogy előbb az a göröngy belső élménye lett volna egy alkotó szellemének...? (...) Semmit sem lehet leírni, ami kívül van és nincs bennünk.” (*Írók*... I. 175. Vö. *Ábécé*. 105.) Az ösztönvilág ebben a felfogásban nemcsak tisztulásra törekvő termékeny káosz, de afféle érlelő, átlényegítő kohó is, melyben az anyag a személyesség sajátos tartalmaival töltődik fel, itatódik át. S a szerkesztés tudatos intenciói is ebben a folyamatban tehetnek szert az élő szervezetek kohéziós erejére, s így válhat a mű a mondandóval minden ízében azonos, érzéki valósággá. Olyan tudássá, mely másként el nem érhető. S hogy ez a tudás kivételes önismeret, szívós értelmi erőfeszítés és küzdelem műve, Kosztolányi vallomásaiban is kifejeződik: „A költő, mikor írni kezd, nem látja világosan témáját, célját, mondanivalóját. Amennyiben megpillantaná ezt az értelem és öntudat fényében, föltétlenül megszegne a kedve, abbahagyná az írást, úgy érezné, hogy azzal, amit tud, már nem érdemes foglalkoznia. Homályban van ő, termékeny homályban. Ebből a homályból küszködik a fény felé! Kétségbeesett küzdelem ez, de nem reménytelen, mert a homályból el lehet jutni a fényhez, csak a fényből nem lehet visszamenni a homályba. Az út, melyet megtesz, az a tusa, melyet vív, maga az alkotás. Tett ez, cselekedet, csupa tettleges önelemzés és cselekvő ön-műtét.” (*Ábécé*. 121.; 102. Vö. *Lenni*... 253.)

Az *ihlet*, amely ezt a teremtést intézi, természetesen éppolyan rejtelmes hatalom Kosztolányi szemében, mint maga az élet. „Kegyelmi állapot”, azonos a szimbolisták intuíciónál, mely nem sejtett kapcsolatokat és összefüggéseket tár fel. „Parancs és szeszély ez együtt, kényszer és akarat, kaland és törvény: a véletlen tündéri ajándéka.” (*Ábécé*. 123), Egyfajta nemző mámor, teremtő révület, mely a kényszerképzetekben működő erők módján hívja elő a mondandó természetéhez illő mozzanatokot. Csak azokat. Olyannyira, hogy ha a megfontolás idegen elemet erőszakol e folyamatba, a teremtő áram magától megszakad. „Emlékszem, egyszer írás közben tudatára ocsúdtam, hogy a regényalak, akit mintáztam, régi ismerősöm s csodálkozva vettem észre, hogy az ő kedves nevén nevezem. Ez izlésem ellen való volt. Szeméremből, tapintatból megváltoztattam a nevét, (...) Másnap reggel egy szót sem tudtam írni. Aki Hilda, maradjon Hilda. Ha Jolánnak kereszteltem át, tollam elakad.” (*Ábécé*. 53.) Azok a nyilatkozatok, amelyek az ihlet működésének szeszélyességét hangsúlyozzák, függését a véletlenektől: a tinta színétől, az ebéd ízétől stb. (*Ábécé*. 29.; 103) látszatra keresztetik a törvényszerűségeket hangsúlyozó gondolatokat, valójában csak kiélezik, a végletekig fokozzák az ösztönösség és a spontaneitás hatalmáról vallott meggyőződést.

Az előbbiekből szükségképpen következik, hogy a mű, amely az ösztönök termékeny homályában fogan, s a titokzatos és szeszélyes ihlet intenciói szerint alakul, maga is rejtelmes. Titokzatos, mint maga az élet. S ez a meggyőződés szinte természetszerűleg vezethet el az agnoszticizmus konzekvens tételéhez, ahhoz, hogy a művészet, akár az élet, megismerhetetlen. Eljut e gondolathoz Kosztolányi is. Különösen, mikor a művet alkotó lángelme titkairól elmélkedik. „Érjük be mi is azzal — írja Maupassant-ról —, hogy csoda volt, s tovább nem lehet magyarázni sem a művészet eszközeivel, sem egyébbel.” (*Lángelmék*. 165. vö. *Ábécé*. 99.) Másutt: „Csak annyi bizonyos, hogy semmit sem ismerhetünk meg, mert a véletlen összekuszálja életünk szálait...” (*Lángelmék*. 179.) Olyan állítás ez, melyet a titokfűrkésző Kosztolányi-művek sokaságával lehetne cáfolni, s módosítani azokkal a nyilatkozatokkal, melyek elismerik, hogy ha az egész nem is, de a részletek igen is megfeythetők. Így vélekedik a művek titkairól

is, de a kétség vagy a tagadás itt már nem kizárólagos. Határozottan csak azt állítja, hogy a vers, akár az élet, ésszerűtlen (*Ábécé.* 100.), de hogy megismerhetetlen lenne, ezt már csak a vers legbensőbb magvára, a „vers lelkére” nézve ismeri el érvényesnek, s ezt is inkább megengedve mint az ingoramus et ignorabimus végletes tehetetlenségével: „Ha a lényegig, a belső magig, mely már azonos a lélekkel, nem is érhetünk el, legalább a felületen szeretnénk áthatolni, a forma külső kérgén, mely értelmi erővel még áttörhető. Világosságot akarunk. Ne legyen titok a művészetben sem, aminek nem kell titoknak maradnia. Kötelességünk róla lekaparni minden burkot és mázat, hogy annál élesebben láthassuk a maga meztelenségében azt a csodát, melyet úgy se fejthetünk meg. Hasonlóan vagyunk az emberrel is. Itt jár közöttünk, nem tudjuk, mi a rendeltetése, mi az, ami tekintetében, mozdulatában remeg, de azért annál mohóbban bújjuk az élettani könyveket, melyek a szem szerkezetéről adnak felvilágosítást és beszámolnak a szív, vagy a vese működéséről.” (*Ábécé.* 89.)

Érdeemes tüzetesen újraolvasni ezt az elmefuttatást, mert Kosztolányi esztétikai elveinek szinte sűrített foglalatja. Sőt némely vonatkozásban az író szándékánál is árulóbb és beszéde-sebb. Mindenekelőtt arra figyelmeztet, azt fedi fel, hogy a rejtelem, akár az életben, a művészetben is a megismerés forrása Kosztolányi számára. Pezsdítő, sarkalló erő, mely termékeny szellemi nyugtalanságra, kíváncsi és szomjas keresésre ösztönöz. Akik a szimbolizmus esztétikáján nőttek fel, szinte valamennyien megfejthetetlen csodának vallották a verset, s meggyőződésükre *A fekete zongora* ígésében nyilatkozó Ignotus emlékezetes gesztusa a jellemző: „Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű . . .” (Ignotus: *Kísérletek.* Bp. 1910. 140.) Kosztolányi is hajlott az ilyenféle ámulásra, de őbenne a fürkésző kíváncsiság s az alkotást visszafelé is végigbetűző, végigboncoló bűvészszenvedély legalább olyan erős, mint a műélvező mámor. Ezért nem érhetette be a lenyűgözöttség passzív örömeivel: „világosságot” akart. Bármily rejtelmesnek tudta is a vers titkát, fellázadt a megfoghatatlanság dogmája ellen, s neki is látott a megközelítés kísérletének. A pszichofizikainak nevezett módszer kipróbálására, mely test és lélek szerves egységének törvényét feltételezi a versben is, ez a titokfejtő nyugtalanság sarkallta. S ha kísérleteiben nem is jutott mindig meggyőző eredményre, műelemzéseinek „természettudományos” igényével a megismerés napjaink felé mutató elvét képviselte. (*Ábécé.* 79–88., 141–146.)

De van ennek a kereső nyugtalanságnak elvi oka is, mégpedig a mű létszerűségének elve. És itt az ösztönösség és spontaneitás mélyebb értelmére is fény derül, legfontosabb fejleményükre: a mű szervességre. Az élet természetéhez hasonlító mű eszményének ez a szervesség az elsőrendű célja és értelme. Kifejeződik ez sűrűn és mindig határozottan Kosztolányi elmélkedéseiben is, sőt bizvást mondható, hogy gondolatainak java ebbe az eszmébe torkoll. Vallomásai arról, hogy az alkotást mélyen rejülő hatalmak irányítják, tehát sohasem lehet spekulatív úton létrehozni (*Ábécé.* 27.); meggyőződése arról, hogy a friss megfigyelések révén felgyűlt anyagot a léleknek sajátjává kell érlelnie, az emlékeket „el kell felejtenie” előbb (*Ábécé.* 105.), hogy a mű szerves részeivé válhassanak; a jelentéktelen mozzanatok, nevek, színhelyek szükségképpenvalóságának hangsúlyozása (*Ábécé.* 123.), annak ismételt hangsúlyozása, hogy mindennek a helyén kell lennie, s a mű sajátos törvényei szerint kell élnie (*Ábécé.* 144.), — mind, mind ide megy ki: a szervességeszményéhez: „. . . talán sikerül majd bezononyítanom olvasóimnak, hogy egy művészi alkotásban minden szükségeszerfen a helyén van, akár az égbolton a csillagok s a szavak változhatatlan csillagászati törvényeknek engedelmessé, keringenek és tündökölnék”. Másutt még szorosabban fogalmazza az életrángú mű szervességigényét: „A költészet veleje az, hogy érzékletes és érzéki. Szépsége olyan valóság, mint egy hibátlan test, vagy egy gyönyörű rózsaválósága, melyet több érzékünkkel érzékelünk.” (*Ábécé.* 141.)

Ha Kosztolányi esztétikájának magva a szervesség elve, ezzel a megismerés, a mű titkához, a „vers lelke”-ként emlegetett belső maghoz való közelhatolás lehetősége is adottnak tekinthető, hiszen a titok nem külön szubsztancia, hanem a „háj” érzékelhető „valóság”-ban rejlik

sajátosság. Ezt az összefüggést leginkább a tartalom és forma, valamint a felszín és a mélység viszonyáról szóló gondolataiban tetten is lehet érn.

A legtöbb félreértést is ezek okozták. Olyannyira, hogy néha el se lehet hinni, hogy lehetett remekműveket alkotni ilyen elvek árnyékában. *A mű öncél, és nem a tartalma, hanem a formája a lényeges.* Ez volna a summája idevágó gondolatainak. (*Ábécé.* 66.) „Ennek a költeménynek — írja Babits egyik verséről — nincs tartalma, ez is „tartalmatlan”, mint minden remekmű a világ teremtésétől kezdve máig, mert a költemény csak önmagával egyenlő, sohasé jelent eszmét, gondolatot, pusztán önmagát. Nem szándék az, hanem már beteljesülés és öncél.” (*Irók . . . I.* 260.) Hogy az „öncél” Kosztolányi szótárában pontosan mit jelent, arról később még lesz szó, itt a „tartalom” elleni tiltakozásra kell figyelniünk, mert a félreértések eloszlátásának kulcsa rejlik benne. A tiltakozás ténye önmagában is árulkodó. Az még inkább, hogy valahányszor e kérdéscsomót boncolja, mindig ilyen perelő, hadakozó pozícióból érvel, s mindig a „tartalom”, az „eszmei mondanivaló”, a „tanulság” ellenében hangsúlyozza a forma jelentőségét. Indítékait könnyű felfedezni, mert a műszemlélet már ismerős gyökeréről erednek. Abból, hogy a költő a mondhatatlannak ad érzéki alakot, homályos gerjedelmeket segít fényre, finom rezzenéseket nevez meg. Távol áll tehát attól a költészettől, amely ismerős eszmék, erkölcsi tanítások megéneklésében látta feladatát, sőt egy ilyen gyakorlat ellenében lett másfajta költővé. Persze belejátszik ebbe az érvelésbe az a tény is, hogy Kosztolányi nem tudott olyan ügyekkel azonosulni, amelyeknek igazságait sokan közös vagyonként birtokolták és képviselték, továbbá az amiatt való ingerültség is, hogy őt sokan és sokáig csak érzékeny és finom formaművészként tartották számon — de a lényeg nem ez, hanem a mű-egész, a szerveség érdeke. Nem a tartalmasság jelentőségét vonja tehát kétségbe. „Ami tartalmas, könnyebben fölfogható, mint ami üres” — írja ugyanabban a cikkben, amelyből a tartalom elleni érveket idéztük. (*Ábécé.* 65.) S tudja, őszintén tudja tisztelni a gondolatot is, ha művészi erejű: „A szép — írja Gellért Oszkáról — az ő számára a gondolat a maga ősi kútfejlését, ezt közvetlenül menti át verseibe, kerülőutak nélkül” (*Irók . . . II.* 189.) Sőt, amikor nem teoretizál, önkéntelenül talán, de maga is számol azzal, hogy a műben valami eszmei természetű alapszándék valósul meg, s hogy a megvalósult műnek igen is van gondolatokra váltható sugallata, sőt erkölcsi tanulsága is. „Ez a darab legmélyebb mondanivalója” — zárja le egyik O’Neil-drámáról szóló jellemzését. (*Színház.* 125.) S Thornton Wilder egyik művének konzekvenciáit szinte erkölcsi parancsként fogalmazza meg. (*Lángelmék.* 90.) Elméletét és kritikusi gyakorlatát mégis pontosabban példázza az az összegezés, amellyel Kuncz Aladár *Fekete Kolostor*ának méltatását zárja: „Hogy miben nyugszik meg, azt nem közli. (...) Ezt a sok rémséget természetesnek hiszi, de természetellenesnek is. Lehet, hogy az emberek majd bölcebbek, irgalmasabbak lesznek, egyelőre úgy nyüzsögnek a föld hátán, mint a férgek, s az élet zűrzavaros színjáték. Óriási látvány: leverő is, de fölemelő is. Aki végignézte, eltátja a száját, s a szíve kitágul. Körülbelül ez a végső következtetése, ez a bölcselése . . .” (*Irók . . . II.* 306.)

A tartalmasságot, a mű bensőbb jelentésének tényét tehát nem tagadja, nem is tagadhatja Kosztolányi. Ő voltaképpen az ellen az iskolás eljárás ellen tiltakozik, amely tartalmi kivonatokkal, „kopárrá meztelenített eszme-váz”-akkal (*Lenni . . .* 216.) s tételszerű gondolatokkal azonosítja a mű lényegét, holott a lényeg a formában valósul meg. Ez ellen a leegyszerűsítő, elszűkítő módszer ellen hadakozva állítja, hogy „ezek csak mellesleg említik meg, hogy a vers dallama és rímei is szépek, mintha a dallam és a rím csak afféle külső dísz volna és nem a vers legbensőbb benseje s mintha nem a gondolat volna a külsőség, a dísz”. (*Ábécé.* 66.) Itt még az ellentétes végletbe sodorja a vita lendülete, de más megnyilatkozásaiban már a szerveség-követelte dialektika szellemében gondolkodik a rímről s a forma egész szervezetéről: „Az igazi rím nem díszítő-eleme a versnek, hanem alkotóeleme. Vér a vers véréből, test a testéből, lélek a lelkéből s annyira egybe van szöve-forrva, annyira összebogozódik vele, hogy el se lehet vájastani tőle.” (*Ábécé.* 131.) E szerveség tudatában utasítja el tehát a logikai úton konstruált

„tartalmat” mondván, hogy a műnek „az a tartalma, hogy csak önmagával egyenlő, kisebb egységekre nem bontható egész. Az a tartalma, hogy egyszerű titokzatosságában úgy él, akár a búzmag, mely csírázni képes. A vers érzéki csoda”. (Ábécé. 99.)

Ebben a felfogásban benső és külső, mélység és felszín, lényeg és jelenség dialektikája szerint függhet össze, s a kettőnek az a tüntető szembeállítás, amellyel a mélységet lenézi, s a dac, amellyel a felszínt csodálja, viszonylag kései fejlemény, az Ady-pőr után meginduló öntanúsítás műve, s akkor is jobbra Esti Kornél képviseli, tehát nem kell egészen komolyan venni. Állandóbb formájára, melyet önmaga nevében fogalmaz Kosztolányi, azok a megnyilatkozások a jellemzőbbek, amelyek szerint „Csak a ragyogó felületet ragadhatjuk meg. Ez alatt azonban a mélység lüktet”. (Ábécé. 106. Vö. *Ákom-bákom*. 100.) Ha költőről azt állítja, hogy csak „a kérget szemléli”, nem fél, hogy a felszínesség hírébe keveredik, mert úgy tudja, hogy a kéreg „többet mond a dolgok velejáról, mint a mag”. E felfogásban a „legmélyebb megismerés” közege a felszín. (Ábécé. 183. *Írók* . . . II. 244.) Pedig a felszínesség vádja már 1915-ben is dacos vállalásra ingerli, s az *Esti Kornél énekéből* ismerős programot — „Legyünk pillék mély tengerek felett. Hadd írják rólunk: könnyű . . . és szép . . .” — már ekkor is meglepő végleges-séggel rögzíti (Ábécé. 36.), de a mélységgel való kapcsolat ebben a fogalmazásban is éppúgy jelen van, mint a *Tengerszem* című novellájában. „Ezután én inkább kis költő akarok lenni. És olyan mély.” (Vö. *Írók* . . . II. 167.; 266.) Ebben az értelemben vallja magát a latin világgóság képviselőjének, aki az érzékletes és derűs „felületről tükrözi a világ mélységes képét”. (*Írók* . . . II. 187., 309.) És ezt a könnyűséget eszébe se jut a súlytalansággal azonosítani. „Nem könnyű — mondja Paul Géraldy egyik drámájáról — hanem súlytalan.” (*Színház*. 52.) S nem nagy kétséget azíránt, hogy ezzel a minősítéssel a mű értékét vonja kétségbe. S ugyanígy Henri René Lenormand esetében, mikor lakonikusan megjegyzi: „Inkább okos, mint mély.” (*Színház*. 96.)

Mindezek ellenére sem állítható, hogy tartalom és forma összefüggését Kosztolányi a materialista dialektika szellemében értelmezte volna. Esztétikája e pontokon is őrzi az eredet, a szimbolista-impreszionista szemlélet jegyeit. Legjellemzőbben ez talán azokban a vallomásokban jut kifejezésre, amelyek tartalom és forma, mondandó és nyelv kapcsolatának az alkotás-folyamatban észlelhető kölcsönhatására vonatkoznak. Láttuk, elismeri, hogy az alkotás küzdelem, tetteles „önelemzés”, „önműtét”, s tudjuk, hogy olyan regényt, mint a *Pacsirta* s olyan novellát, mint a *Füredés* csak úgy lehetett írni, ha a koncepcióhoz következetesen tartotta magát az író. Ilyen művekben a szeszély, a nyelv ellenállása közbeszólhat ugyan, de a szándéktól el nem téríthet. S a novellák típusait taglalva Kosztolányi is elismeri, hogy a *gondolat felől* is életrehívhatók az alakok és a történet, sőt nem titkolja, hogy ő ezt a típust érzi korszerűbbnek. (*Írók* . . . I. 149.) Nem is titkolhatja, mert ő is inkább e módszer szerint alkotta novelláit. Főként a koraiakat. Hasonlóképpen gondolkodik a drámák képződésének lehetőségeiről is. (*Színház*.) Elmékedéseiben a mondandó, vagyis a tartalom formateremtő hatalma mégsem fejeződik ki elég határozottan. Pedig jól tudja, hogy az a remekmű, amelyik pontos tükre egy érzésnek, hangulatnak, a valamely szándék hiteles megvalósulása. Goethe híres versét, az *Über allen Gipfeln*-t elemezve, s a *Szeptember végén* szépségének titkát fürkészve önkéntelenül is az állapot, a mondandó lényegére figyel, azzal véli igazolhatni a maga értelmezését (Ábécé. 79—88.; *Lenni* . . . 213—222), s láttuk, hogy az alapeszmét, a koncepciót másoknál is fontosnak érezte kikövetkeztetni. S mégis, mikor elmékedik, szinte elmossa a nyomot, amelyen saját maga is halad (legkonzekvensebb talán éppen a *Szeptember végén* s az *Anyám nevére* c. Babits-vers elemzése közben), s a sikert cél és eszközök egyezkedésének, szellem és anyag szakadatlan alkujának tulajdonítja. (*Lángelmék*. 53.) „A gondolat rá akarja nyomni bélyegét a nyelvre, de az nem engedelmes viasz, ellenáll, erre a gondolat enged, kissé föladja jogát, vagy túlzott követelményét s ebből az isteni egyezkedésből támad a remekmű, melyen sohase látszik, hogy voltaképp kicsoda alkudott meg.” (Ábécé. 145.) A forma sugalmazó szerepét, érthető okból, leginkább a vers születéséről szóló vallomásaiban hangsúlyozza. A rimet

például kábítószerekhez hasonlítja, mely megbénítja a köznapi értelmet, a tudattalant viszont mágiikus aktivitásra serkenti: merész szókelésre, rejtett kapcsolatok felfedezésére a képzeletet. „Az, hogy két merőben más jelentő szó a külső idomában egyezik egymással s hangzása révén testvérré válik, ami annakelőtte idegen volt, biztató és bátorító jel számára (a költő számára. K. F.), hogy a héj mögött talán a dolgok ősi lelke, az egymással ellentétesnek tetsző fogalmak is rokonok, s fölszabadultan, mindig mámorosabban és mindig vakmerőbben folytatja kutatómunkáját.” (Ábécé. 133.)

S ezzel a kör, a gondolatok köre bezárul. Visszatértünk az impresszionista-szimbolikus ihlet természetéhez, a mindenség titokzatos lényege felé hatoló ihlethez, az életrangú mű alkotásának ösztönös és spontán módszeréhez. S aligha kétséges, hogy Kosztolányi szeme előtt általában ifjúkora műszemélye s a maga *versíró* gyakorlata lebegett, amikor a mű születéséről beszélt. Abban pedig a rímek, a hangzás ígéretének, s a szeszély sugallta társításoknak valóban nagyobb a szerepük, mint az alkotásban általában lenni szokott. Nem is titkolja, hogy a lírát kivételes műnemnek véli: az emberiség anyanyelvének (Ábécé. 98.), a dolgok első és utolsó magyarázatának (ezt a *Kalevala* kapcsán mondja: *Lángelmék*. 108.); mely ott kezdődik, ott is illetékes, ahol a próza már csöddöt mond (*Lángelmék*. 226.); „az élet sűrített kivonata” (i. m. 327. vö. Ábécé 142.), „a lélek legteljesebb kitarulkozása és lemezelenítése” (*Lenni* . . . 83., *Írók* . . . 224.). De ahogy ifjúkora műszemélye ilyen sokáig meghatározhatta elméletét, sőt ahogy eljárt felette az idő, egyre szívósabban, annak mélyebb okai is vannak. Ebben a felfogásban, amely eltúlozza az alkalmi benyomás, a szeszély lehetőségét, amely a társadalmi és világnézeti forrásaitól elhatároltan teremtéssé fetisizálja az alkotást, óhatatlanul elsikkadnak a tudatosabb és határozottabb írói szándékok, s nem fejeződik ki az a tény, hogy ügyek, indulatok, sejtett igazságok kifejezése, s a személyiség hangoltságának megnevezése a pálya egész folyamatát átfogó nekilendülések ismétlődését kívánja. Bizonyos állandóságot az esetlegességek közepette. Tehát: a világnézet lazasága, a küldetéstudat bizonytalansága s a szemlélet relativizmusa is összhangban állhat ezzel az esztétikával.

A *homo aestheticus* néven ismeretes modellben ez a szemlélet, ill. magatartás keresett rangosnak vélt képviselő. Erről tehát külön kell szólnunk. Annál is inkább, mert külön története van, melyben Kosztolányi életének állandó pöre, állandó ellentmondása: közzéletilek érdekességének és függetlenségigényének, részességének és el nem kötelezettségének ellentéte fejeződik ki.

Indulása éveiben semmi és senki sem kényszerítette határozott szemlélet kialakítására. Úgy lett munkatársa a radikális Budapesti Naplónak, hogy közben őrizhette a maga szellemi függetlenségét. Az, hogy modern költő, azt jelentette, hogy természeténél fogva szövetségese a tilalmas igazságok, a lázadás, a leleplezés, a műveltség képviselőinek. S a radikális mozgalmakban mindig voltak olyan, az általános érdekű humánnummal egybehangzó elemek, amelyek egy apolitikus szemlélettel is jól összeférhettek. Arra pedig, hogy az ellentétes elemek ne ütközzenek, Kosztolányi érzékeny ösztönrel figyelt. Ez annál is könnyebb volt, mert a maga nem politikus, de a józan ész jegyében képződött szemléletével igen tágas terepen számíthatott megbecsülésre anélkül, hogy az igazi reakcióval érintkeznie kellett volna. S eközben tehetségének varázsa, személyes kapcsolatainak sűrű szövvénye folytán olyan erősen szövődött a forradalmakat előkészítő mozgalmakhoz, fórumokhoz, mintha szoros és átgondolt szövetség kötelezte volna.

Pedig igazában mindig a mű izgatta, s minden más mint látvány, mint a mű anyaga érdekelte. A politikát s mindazt, ami vele jár: a szívós hűség, az éles elhatárolódás kényszerreit legszívesebben kiiktatta volna az életéből, hogy ne zavarja az elfogulatlan szemlélődést. Csakhogy ez nem volt lehetséges. Magyarországon, ahol a politikák kimenetelétől évszázadok óta a nemzeti lét esélyei függtek, régebben sem és Kosztolányinál aszkétikusabb jellemek számára sem. Századunkban pedig és Kosztolányi számára még kevésbé. Kíváncsisága miatt-e, vagy az illetékesség-igény okán, tény, hogy szeretett közel lenni azokhoz a fórumokhoz, ahol a történelmet csinálták. Igaz, mindig írói mivoltában. Csakhogy az ilyen alkalmat mindig a

politika teremtette és ez természetükben is világosan kiütközött, s akik éltek az alkalommal, egy más szintérre, a történelem alakításának műhelyébe léptek, s a munkával, amelyet itt vállaltak, a velejáró felelősséget is vállalniuk kellett.

Kosztolányi ezt a törvényt magára nézve nem ismerte el kötelezőnek. Eleinte nem is nagyon kellett számolnia vele. Maradéktalanul nem azonosult sem mozgalmakkal, sem fórumokkal. Kezdeményező, szervező, irányító szerepe sehol nem is volt. Mindenhová csak „bedolgozott”. Lehet, időnként sértette is, hogy szerkesztők és kiadók jóindulatára van utalva, (irodalmi harcai közben bizonyára szenvedett is amiatt, hogy nincs irodalompolitikai hatalma), de általában jól viselte ezt a munkamegosztást. Törvényeihez olyan remek érzékkel tudott igazodni, hogy írásait tehernek soha egyetlen fórum sem érezte — tudta, kinek mi kell, s ki mit bír el —, s a visszautasítás szégyenétől, a sehonnaiság szorongásától így mindig megóvhatta magát. De fontosabb, hogy ily módon „szervezetileg” munkaviszonyának természetével is fedezhette a szellemi függetlenség hol ösztönös, hol tudatos igényét. Hogy személyisége minden árnyalata szóhoz juthasson, sok fórumra volt szüksége, s ha valahol jelentkezett, valamit magából mindig otthon kellett hagynia, el kellett hallgatnia.

Ment is ez szinte zavartalanul, amíg a szellemi forrongásban összerosódva kavarghatott a jövő felé nyomuló sokféle szándék, de a forradalmak után az osztályharc irgalmatlanabb logikája szerint kerültek patikaméregre szavak és tettek. S Kosztolányi, aki a maga ámulásra termett tehetségének érdekeihez most is ragaszkodni akart, riadtan tapasztalta, hogy a „bedolgozás” módszere, a részleges jelenlét egyik vagy másik fórumon többé nem lehetséges. Riadtan, mint a gyermek, aki egy idegen világba csöppent, s nem tudja és nem is akarja megérteni annak törvényeit. Ha csak a rászakadó szégyentől kellett volna menekednie, az sem lett volna könnyű, de többről volt szó: művészi jellemének lényege vált kérdésessé, az „ezerlelkű” művészeszmény létjoga, aki — mint Babits némi túlzással írja — tárgyilagosan gyönyörködik szépen és rútban, jóban és rosszban, erényben és bűnben egyformán; nem is kíván eligazodni az élet őserdejében; ábrázol egyedül az ábrázolás kéjéért s személyileg szinte el is tűnik, véleményeit, rokonszenveit még sejtetni sem lehet . . .” (Babits M. *Összes művei*. 2091.)

Kosztolányi esztétikájának és ars poeticájának legjellegzetesebb és legkihívóbb tartalmai a művészi függetlenség elvét a képtelenségig feszítő *homo aestheticus* modellje ebben a helyzetben formálódik ki. Nem ekkor fogan, töredékeit kezdettől nyomon kísérhettük. Az első feltűnést, a Négyesy-semináriumon már ezzel a közbekialtással aratta: „A múzsa nem szolgálólány!” s 1910-ben ugyanebben a szellemben rajong a l'art pour l'art-ért: „Ó angol butaság, imádlak. Imádlak, minthogy szabad vagy és senkit sem szolgál, sem osztályt, sem embereket, mert önmagadért élsz és nem »ostorozol«, nem akarsz javítani az úgynevezett »társadalmi fonákságok«-ra, amikről a tankönyvek oly meghatóan és komolyan beszélnek.” (Színház. 15.) A *Modern költők* fordításának éveit sokféle alakban hozzák eléje ezt a teóriát. Legmegejtőbbben talán Oscar Wilde, akinek csalhatatlan főlényel rögzített aforisztikus megfogalmazásaiban erkölcs és szolgálat a művészhez méltatlan korlátoltság bélyegével jelenik meg. Kosztolányi, miközben a dekadencia természetrajzát az egészséges lélek éberségével tanulta Wilde-től, teóriáit a rokonlélek cinkosságával fogadta be. Elmélette ugyan még nem kovácsolta, de az „irodalmi író” Ady által megjelölt státuszát már bizonyos daccal vállalta. Először a világháború éveiben került nehéz helyzetbe ez a teória: a politikai színvállás kényszere ekkor meredt rá a maga fenyegető mivoltában. Akkor úgy vágta ki magát e szorítóból, hogy depolitizált életképekben juttatta érvényre a hadban álló nemzet vélt érdekeit, később pedig szinte jól járt az apolitikussággal, mert a háborútól való iszonyat társelemévé avathatta. A forradalmakhoz közeledve, majd azok erőterében ő is átengedte magát az események sodrásának, de alig észrevehető gesztusokkal ekkor is jelezte, hogy a művészi függetlenség eszméjét nem adta fel. Mint az 1912-es tüntetés során, most is igyekszik a pártatlan megfigyelő szemével látni, s a kor íróeszményének méltatása közben jelezni, hogy másfajta alkat is lehetséges: „Állandóan latolgatja az emberek cselekedetét: — írja pl. Nagy Lajosról — helyes-e, vagy nem helyes? Más írók azt kérdezik.

szép-e, vagy nem szép?" (Irók . . . II. 59.) Legjellemzőbb mégis az a gondolata, amely szerint a forradalom az író számára elsősorban azért nagy nyereség, mert felmenti a közéleti gondok alól s így még inkább az „örök dolgok” sáfára lehet. (*Mi tűnik el? Mindenki újakra készül.* IV. 149.)

Azért fontos ez a mozzanat, mert a kultúra szakosodásának gondolata rejlik mögötte. Először a háború során hivatkozik rá Kosztolányi. Akkor az uszító részvételt követelő Rákosi-ékkal szemben (*Levél Ignotushoz.* Nyugat. 1915. I. 273.), később a *homo aestheticus* több irányba is elhatároló eszméjének válik alapjává. Eszerint századunkban már a politika is szaktudományvá vált, akár a vegyészet. Ezért „egy politikus költő oly neveltséges, mint egy vegyész-költő, vagy egy kohász-költő. Honnan tudja ő, hogy melyik irányba kell haladnunk, honnan veszi a jogot, hogy beleártsa magát olyan dolgokba, amelyhez szaktudás, emberismeret kell, olyan képességek, amelyhez egy kortes sokkal jobban ért, mint ő. Legjobb esetben általános szölamokat ismételhet, mint egy néptribun. Elismerem, voltak nagy politikus költők. De csak a múltban, abban az időben, amikor politika és művészet még nem rétegződött el egymástól, s Tyrteus lángoló vezércikkeket lantolt”. (Somlyó Zoltán: *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel.* Literatura. 1927. IX. 307—309., Vö. *Lenni* . . . 252.) Az ihlet természetéről, az alkat és az ösztönök elhatároló hatalmáról vallott ismerős gondolatok úgy módosítják ezt a gondolatot, hogy Kosztolányi is elismeri, a jelenben is, a politikus költészet lehetőségét, ha azt a gyerekkorban felhalmozódott élmények, tehát a spontánul feltörő ihletek termik. Úgy véli azonban, hogy ennek ideje akkor jön majd el, ha a húszas évek inségeiben felnőtt gyerekek nemzedéke veszi át a békében felnőttek helyét. (*Ábécé.* 57. — Ilyen értelemben nyilatkozik egyik Literatúrának adott interjúban is. Rónai Mária: *Kosztolányi Dezső beszél önmagáról.* L. 1935. VI. 1. 161—164.)

Ha meggondoljuk, hogy József Attila, Illyés Gyula már ismert költők e teória kibontakozásakor, s hogy a harmincas években világszerte megújul a politikus költészet — Kosztolányi okoskodását az irodalomtörténet felől tévesnek lehet mondanunk. Egy nagy író azonban tévedéseiben sem lehet annyira felületes, hogy eszméinek belső logikája, összefüggése saját gyakorlatával és pályájának menetével ne rejtene értékes tanulságokat. Ezúttal is így van. A *homo aestheticus* eszméje nem a régi csirák immanens kifejléseként, nem a gondolat önnemző buzgalma révén, hanem helyzet és jellem kényszerei folytán formálódott egyre kihívóbbá. Akkor, amikor a *homo politicus*, a Pardon miatti bukása folytán, minden jószándéka ellenére, lehetetlenné vált. Ha részt vett a Vörösmarty Akadémia felélesztésének kísérletében, ha az irodalom égető gondjairól nyilatkozott, ha szerepet vállalt a Pen munkájában vagy a nyelv-művelésben, balról és jobbról azonnal fejére olvasták, hogy közszereplésre mennyire alkalmatlan. Regényeit viszont minden oldalon nagy elismerés fogadta, s költői rangjának állandó és határozott emelkedése közepette arra az eredményre kellett jutnia, hogy nem őbenne, hanem a politikában van a hiba. S ebben igaza is lehetett volna, ha a tehetsége iránt leginkább értetlen, s az azonosulást türelmetlen agresszivitással követelő politikával, ill. politikussal fordult volna szembe. Ő azonban a „vérengző pártok” gyűjtőfogalmával illetve s utasította el újságíró ellenfeleit, s nyíltan azokkal fordult szembe, akikre az újságírók hivatkoztak, akik a vállalás, az azonosulás példái voltak.

Mindenekelőtt Adyval. S ez a pör nemcsak része a *homo aestheticus* megképződése felé vivő folyamatnak, hanem kulcsfontosságú láncszem. Nemcsak következmény, de nagyjelentőségű fejlemények indítéka is, a messzire kiható alapmotívumok egyike. Megkülönböztetett figyelmet érdemelne tehát. Hely híján itt mindössze annyit mondhatunk róla, hogy ez az *Írástudatlanok áruháza* címen s *Különvélemény Ady Endréről* alcímmel a Toll hírhedt Ady-ankétjának vita-indítójaként 1929. júl. 7-én megjelent vitairat mind politikailag, tehát a jobbák összefogása szempontjából, mind esztétikailag elhibázott állásfoglalás volt. Jóllehet igaz, hogy Ady művének a jobboldal felől való kisajátítása 1929-ben valóságos veszély volt, de más helyen majd módunk lesz tüzetesen bizonyítani, hogy ez az Ady jegyében zajló eszmélkedés igen sokféle

szándékot fogott a medrébe. Sok jót is, melyekben Ady társadalmi programja határozta meg a vonzalom jellegét. S hogy ez a program és a mű elkülönüljön a fajvédő buzgalmaktól, annak ügyében már 1928-ban elkezdődött egy jó irányú pör. (*Ifjú szívekben élek*. Századunk 1928. 505—7.; Komlós Aladár: *Fajvédő volt-e Ady Endre?* Századunk 1929. 308—12.) A baloldal írástudóit sok minden nyugtalanította, de azt a Századunktól a Népszaváig (*Szabó Dezső előadása a demokráciáról*. Népszava 1928. máj. 20.) mindenütt észrevették, hogy amikor a Híd által mozgósított fiatalok, a Bartha Miklós Társaság és más szervezetek Ady politikáját eszményre avatták, a forrongásba az érés olyan kovásza került, amelynek ereje föléje nőhetett a pillanatnak, a ködös programoknak, s a mű logikája szerint dolgozhatott a fogékony lelkekben. Ahogy József Attilában is dolgozott. A népdal, a faluismeret s Ady messianizmusa nála később egy kristálytisza szemlélet rendjébe forrt, *de arra, ami kiforrt, valahol szert kellett tennie*. Az Ady-élmény ilyen gazdag forrásként kínálta életre szóló erejét a kurzus benuátlásából lábaló fiatal értelmiségnek. A mohóság, amellyel magát ez a fiatalság — a Bartha Miklós Társaságtól a Sarlóig és az Erdélyi Helikonig — Ady művére vetette, egy létében megingott nemzet megváltás-vágyát is tartalmazta, s az ilyen kultusz önkéntelenül is biblikus szimbolikához folyamodik. De aki ért a közösségek nyelvén, tudja — ahogy az igencsak világos fejű Ignotus Bécsből is látta (Toll 1929. aug. 4.) —, hogy ebben a szimbolikában 1929 táján a társadalomjobbítás igénye, a termékeny emberi és nemzeti ráutaltság volt a fontos.

Kosztolányi ezt az igen összetett folyamatot félreértésként, egy csalárd és alacsony propaganda fejleményeként értelmezte, s a sznobok és kortesek részeg Ady-imádatává bélyegezte. S nem áll, hogy ez a megbélyegzés csak jobbra sújtott. Ady radikális híveit éppúgy érintette. De ennél fontosabb, hogy *egyikkel sem Adyért perelt, hanem Ady rovására*. A harminc-negyven vers, aminek értékét ócsárlásai után elismerte, kétséges elismerés: Vörösmartyhoz vagy Berzsenyihez általuk sem érhet fel Kosztolányi Adyja.

Merő félreértés tehát e felszólalást csupán az Ady körüli felhajtás ellen irányuló támadásként értelmezni. Nem is pamflet, hanem megfontolt, a tárgyilagosság igényével alkotott, szakszerűen és elmésen operáló, taktikailag mesterien felépített vitairat. S nem egy alkalom, egy múlt indulat műve, előzményeit az Adyra vonatkozó korábbi Kosztolányi-írásokból is ki lehet hámozni. Egy másfajta költői jellem önvédelmének törvényszerű, eltervelt hadmozdulata volt ez. Ha a személyes feltékenység is szerepet játszott benne, hát csak úgy, amint Kardos László írta: átlényegülten, „izlésdiszpozícióvá” nemesedett alakban. (*Vázlatok, esszék, kritikák*. Bp. 1959. 188.) Ezért olyan dinamikus, s ezért következetes a tévedéseiben is.

Mert tévedett, csak tévedhetett, amikor Ady magasrendű politikusságát a *homo aestheticus* idegenségével mérte, amikor Ady többrétű szimbólumait a maga áttetsző világosságával, elementáris indulatait a maga könnyed mámorával. Tévedett, amikor lomposágnak nézte a robusztusságot, zagyva messianizmusnak a küldetés-kényszer és a küldetés-tudat ihleteit. Hamisított, amikor a költő példátlan mérvű őszinteségét a magánember-Ady (költészetét szolgáló) pózaival zavarta össze, s a sznobok és kortesek Ady-imádatát a jogos és eszméltető népszerűséggel.

Am, ha nagy író ilyen nagyot téved, annak nemcsak ő az oka. Az, hogy régi keletű ellenszenve szemléletté, izléssé, mértékké érhetett, maga is erre vall. Arra, hogy ebben a kor is részes. A bravúros taktikát működtető ihlet nemcsak belülről, kívülről is kapott ösztönzéseket. Kapott az Ady mű pátozását: „sámáni”, „váteszi”, „ázsiai”, bőséget, forróságát mindig idegenül szemlélő literátor-okosság felől, a pör szenzációira ajzott olvasóktól (a Toll ezzel eleve számolt is), de kapott fontosabb forrásokból is.

Arra gondolunk, hogy az Ady által reprezentált magatartást és stílust 1919 után még azok sem tartották folytathatónak, akik valódi jelentősége szerint tisztelték magát a művet. A Móricz Erdélyének Báthoryjában és Bethlenében formát öltö ellentét többé-kevésbé jelképértékű: a tündöklő szertelenséggel szemben a fegyelmezett építkezés, a kétes kimenetelű radikalizmussal szemben a nemzetmentés kisszerűbb, de bizonyosabb útjának vállalása feje-

zódik ki benne. A második nemzedék írói világképe és esztétikája már jórészt a módosult eszmény jegyében formálódott. A forradalmiságot reformtörekvések váltják fel, az egyéniség kultuszát közösségi szándékok, a mágikus, lázas ihleteket természetesebbek, a látomásokat s az áradó érzelmességet életközeli tárgyiasság, a szeszélyt fegyelem vagy annak látszata. A messi-anizmus tovább él ugyan, de pátozának egy része az esszé értelmi műveleteibe tevődik át, vagy a második, harmadik vonalba szorul, s a kétség alkatát is a realitáshoz lazítja, célszerű tervekhez hangolja. Az első nemzedék lobogása és mámore a lebigadás, a klasszicizálódás fá-zisába érkezik, s a második nemzedék avantgarde-izgalma is rohamosan érleli parancsaihoz a realitás, s a vele mind szívósabban és nyúltabban szembesülő realizmus. Hogy Ady nem foly-tatható, hogy magatartása és stílusa romlandó elemeket is rejt magában, ebben például Németh László és Komlós Aladár között csak indítékaikban és szempontjaikban volt különbség.

Kosztolányi maga is részese volt ennek a folyamatnak, de nem az új irányzatok sodrában haladva, hanem egyre magánosabban, őrizve tehetsége eredendő hajlamait és folytonos tisztulással, magvasodással igazodva érese törvényeihez s a kor igényeihez. Így történhetett, hogy politikai tapasztalatainak konzekvenciáit ugyan másképpen vonta le, mint az írástudók java, de a kétely szálain érintkezett velük. Ebben nemcsak Füst Milán és Karinthy, de Babits is hozzá húzott.

Még szervezesebb folyamatban jutott el az Ady metafizikáját elutasító s a „latin világosság” jegyében ítélező eszményhez. Nemcsak Ady mitológiájától, de saját korai szimbolizmusától is távolodott e folyamat során. El sohasem szakadt, de — ahogy legutóbb Komlós Aladár is felmérte — az egykori lidérces víziók, a fekete romantika borzongásai felett egyre inkább úrrá lesznek a világosabb fényű ihletek; a ködös, illanó hangulatokon, a szín és hangzás bódulatain a masszív tárgyiasság, a tömörség és egyszerűség. A *máguson*, akinek magát a *Mágiában* még vallotta, a póre valósággal bátran szembesülő realista. (*A szimbolizmus és a magyar líra*. Bp. 1965. 50—58.) Hogy az impresszionizmustól és a szimbolizmustól való elszakadás, a stílus-váltás szükségének Kosztolányi mennyire tudatában volt, regényei és a *Meztelenül* c. kötet versei igen érzékletesen mutatják, de a felismerés eleveenségét még közelebbről példázhatja, amit 1928-ban írt Gellért Oszkáról: „Egy felfűtött regényesség után, mely már mindent más-nak hívott, mint ami — úgy hogy a hasonlított tárgyak nevét rég elfeledtük, csak a hasonlókra emlékeztünk, bátran nevükön nevezted a dolgokat. Meglepetés volt verseidben látni az ilyen egyszerű szavakat: ember, kenyér. — Új, teremtő, izgatott józanság ez, mely megmenti a zsibbadt költészetet a szokványossá vált kötelező láztól.” (*Írók . . .* II. 191. Vö. *Ábécé*. 139.) Az egykori Ibsen—Strindberg- és Wilde-lázra visszatekintő írásokban is szembeötlő ez az elszakadó, elhatároló gesztus. (*Lángelmék*. 130—32., 148.) Esztétikájának alapelveiben sosem fordul el az impresszionista-szimbolista gyakorlatban fogant elvektől, inkább a prózában ilyen konzekvens ez a fordulat s a *Meztelenül* szabadverseiben, tehát a csodákra eszmélő nagy líra előtt, a szárnyas-mámore ihletek apályakor — s bizonyos, hogy az Ady iránti türelmetlenségben ennek a másféle hangoltságnak is szerepe van. A józan szigorra ingerlő szkepszis, a sivárság érzésével terhes közérzet számára a minden titkok, minden csodák szertelen és korlátlan Adyja különösen idegen lehetett. Igen jellemző, hogy a húszas évek regényeiben a láznak és a szerte-lenségnek a sötét és gyilkos Nero a fő képviselője, a miszticizmusnak a hisztériára hajló Novák Hilda s a monomániás Viznyé, az infantilizmusnak pedig a léha Patikárius Jancsi, akik épp e hajlamaik folytán az ártatlan tiszta emberek s a józan és nemes szellem veszét is okozzák. Semmi okunk feltételezni, hogy regényei sötét figuráiban irodalmi irányzatokat is minősített Kosztolányi, de azt igen, hogy a számára elérhetetlen költői mélységeket is, az Adyét bizonyára olyasféle ellenszenvvel nézte, mint sötét figuráit. Némely jelek szerint azt lehetne hinnünk, hogy a diktatúrák kollektív rítusai támasztották benne ezt az ellenszenvet, a „csürhe silányok, /kik csalva csalatva egy jelle lehullnak /s úgy fintorog arcuk, mint a bolondé.”

A *Marcus Aurelius* c. költemény, ahonnan ez az idézet való, a maga elvont tisztaságával megerősítheti e feltételezést, de a teoretikus Kosztolányi műveleteiben sajnos Ady volt a

„zagyva kelet” elsörendű példája, s a „zagyva kelet” az emberi kultúra egy egész áramát jelentette: „a latin műveltségen — írja az Ady-pör közepette Komlós Aladárnak — oly világnézetet értek, mely távol áll a zsidó-keresztény mítikától, a bibliától, mely számomra mindig idegen volt. Ezt természetesen nem fejthettem ki a nyilvánosság előtt.” (Kelt 1929. IX. 16. ItK 1955. 1.) Másutt a német—oros szellem ellentétéként emlegeti a „francia szellemet”, s eszerint az előbbi az egyéniséget „a maga sötét, zavaros” föl nem bontott mélységében hangsúlyozza, az utóbbi „elemzi, taglalja, osztályozza a jelenségeket. Semmit sem tart oly kicsinynek, hogy ne igyekezzék megérteni. Mámora a megértés mámora. Mélysége az egyszerűség és világosság”. (Írók... II. 233.) Jellegzetes képviselőiként La Bruyère-t, Molière-t, Anatole France-t emlegeti (Szinház. 45.), de a legtöbbet s a legélményszerűbb közelségből Jules Romains-t. (I. m. 143—44.)

Feltűnő, hogy az idevágó vallomások mindenikében a „latin szellem” ismert jegyei: az arányérzék, világosság, pontosság s üde könnyedség mellett milyen következetesen emlegeti Kosztolányi a létezés semmis voltának tudatát, a kis dolgok jelentékenységét, a nagyok iránti megvetést, a gúnyban kedvét lelő fölényt, tehát a szkepszis és a relativizmus tövén nőtt adottságokat. A „latin világosság” vonzó stíluseszményét szorosan hozzáköti így a *homo aestheticus* leghamisabb tételéhez, mely tagadja az élethalakító művészet értékét s létjogát. A megvetés, mellyel a „jósokat” s a „boncokat” a *Marcus Aurelius* c. vers költője illeti, az esztéta gyakorlatában a közösségi ihletek igazi költőit sem kíméli. Legkevésbé azokat, akikben a nemzet kultúra alatti múltja s az emberi tudattalan ősrétegei eruptív bőséggel törnek fel. Jogos volt Komlós Aladár többek véleményét kifejező, rosszkedvű gesztusa, mellyel Kosztolányi „latin műveltségét”, mint mértéket elutasította. („Hagyjuk ki a dolgokból a »latin műveltség«-et, erről Kosztolányinak valami titokzatos felfogása lehet”. *Tárguló irodalom*. Bp. 1967. 366.) Jogos, mert ezzel a mértékkel Rimbaud vagy G. Lorca is zavarosnak bizonyulhatna, Dante pártköltőnek, Rilke ködös vajákosnak. Az a „latin szellem”, amit Kosztolányi mértékké avat, a latin kultúrának is csak egyik lehetősége, a magyar költészetben pedig a legtöbbre képesítő hajlamok, az újabban bartókinak nevezett modell értékét tehetné kétségessé. A barbár és a hellén, az ősi és a modern, a szakrális és a profán teremtő összeforrását jelenti ez a modell, s egy nemzet költészetében annál nagyobbak az esélyei, mennél közelebből érzelmi a természeti kultúra és a civilizáció konfliktusát. S ha ez a konfliktus a nemzeti lét fennmaradásának drámai küzdelmeiben jelentkezik, a modellben szükségképpen jutnak uralkodó szerephez a közéleti természetű ihletek s a remény elvének elszánt képviselői, Kosztolányi pontatlan szavaival élve: „a zsidó-keresztény messianizmus”.

Meglehet, hogy irodalmunkat sok lehetőség megvalósításában gátolta is ez a szerep, ill. modell, de ennek révén jutott hatalmas erejű, termékeny ösztönzésekhez is. Ennek révén válhatott életbetöltő és közvéleményalakító erővé, s maradhatott a rögzös és gyöngyöző valóság, valamint olvasóinak közelében. Mikor Kosztolányi lemondott arról, hogy a „bugaci fajvédelem”-től s más általa alacsonynak talált pártérdekektől Ady költészetét elkülönítse, sőt az utóbbit az előbbivel össze is mosta, nemcsak egy nagy hagyománnyal, de a „Különvélemény” idejének legéletrevalóbb áramlataival is szembe került. Igaz, voltak baráti gesztusai, de tény, hogy Móra népiségét jobban szerette és jobban értette, mint a *Barbárokét* vagy Illyés akkori verseit, Kisbéry Jánossal összehasonlíthatatlanul többet törődött, mint József Attilával. S miközben a minden szépséget érteni és becsülni tudó elfogulatlanság példájává képezte magát, a humánus cselekvő védelmének képviselőivel, Nagy Lajossal, H. Mannal szemben a tehetetlenség igazolására vállalkozott.

A „zsidó-keresztény messianizmus” iránti kétség és ellenérzés az Ady-pör során Kosztolányiban csak megerősödött. Megerősödött és kiegészült a Babits példájában formát öltő morális komolyság terhecskének ingerével. Élete utolsó éveiben szinte megszakítás nélkül zajlik kettejük között a hol tapintatos, hol éles polémia a költészet erkölcsi szerepe, a költő felelőssége, komolysága és a mélység kérdései körül. (E vita dokumentumai: Babits: *Könyvről-könyvre*.

Nyugat 1933. I. 126—126.; Uo. 688—689.; Uo. II. 71—72.; *Kosztolányi*. Uo. 1936. II. 393—401.; — *Kosztolányi: Számadás.; Esti Kornél éneke.*) Kosztolányi ebben a vitában is személyisége anarchikus szeszélyét helyezi szembe a hit és a felelősség babitsi elveivel. S nem ötletszerűen, nem szeszélyesen, hanem egy átgondolt meggyőződés fedezetével. Az Ady-pőr során agyonsebzett költőben a remény és a csőd 1929—31 egymást követő eseményei láttán ugyanis az a korábbi gondolat, hogy a világalakítás hite öncsalás, képviselői e csalás ellentétes végleteibe hajszolva csak gyötrik az emberiséget, szilárd alakot öltött, szemléletté ülepedett. A szépírói munka emberi értelmét nem vonhatván kétségbe, el kellett határozni ettől a „csalás”-tól. A *homo aestheticus* fogalma köré épített szellemes konstrukciónak éppen ez a lényege: a közéleti cselekvés értelmetlenségéről s az írói munka értelméről vallott meggyőződés könnyed összeházasítása.

Eszerint „a *homo moralis* a kor divatos nagysága — el akarja osztatni a földi javakat, ki akarja elégíteni az összes mohó igényeket, de nem sikerül neki, szigorú törvényeket hoz, háborúkat indít, gyilkoltat és akasztat az erkölcs nevében, hol azt parancsolja, hogy adjuk oda kabátunkat az erkölcs nevében, hol pedig azt, hogy húzzuk le mások kabátját, szintén az erkölcs nevében, állandóan rendelkezik, önsanyargatást, munkát, fáradságot követel tőlünk, állandóan boldogságot ígér nekünk, de mindig csak egy távoli időpontban, sohasem a jelenben. Vele szemben nem a *homo immoralis* áll, nem az erkölcstelen ember, mert nincs módunk eldönteni, hogy a létharcban ki az erkölcsös és ki az erkölcstelen, hanem a *homo aestheticus*, aki a tiszta boldogságot már megtalálta a szemléletben, az a legmagasabb rangú ember, aki a lélekben birtokolja a világot, akinek nincs szüksége közvetítőkre, aki magában is teljes egész, akinek erkölcsa a szépség”. (*Ábécé*. 21.; Vö. *Írók* . . . II. 338—339.)

Ebben az elméletben s a vele egykorú elméletekben (elsősorban az *Írói bátorság* címen 1932-ben közzétett Arany-esszében s a háborúról való nyilatkozatában) az a legszembeötlőbb, hogy a cselekvés iránti kétség itt már támadó, manifesztáló jellegű. Ez is a 29—32 közötti események fejleménye. Korábban ha kiábrándultságáról beszélt, szavait keserűség hatotta át. Fájtalta, „ijedelmesnek” érezte a bomlást, a szilárd értékrendet adó, mindent átfogó és elrendező „élő világnézet” hiányát. (*Ábécé*. 204—205.) Annak hangsúlyozását érezte fontosnak, hogy az „igazán nagyoknak vannak korlátjaik”. (*Lángelmék*. 81.) S ennek hiányát: az iránytalanságot, a tétováságot veszteségként élte át. (I. m. 136.) Az élő világnézet elvesztésének súlyosabb fejleményei: a dolgok sokarcúságának ürügyén konstruált relativizmus: annak tagadása, hogy meg lehet ítélni, a létharcba nekinek van igaza, a vélemény gátlástalan megváltoztathatóságának elve a húszas évek elején még korántsem vonzó Kosztolányi számára. Ha szóhoz juttatja, például Seneca ábrázolásában, hát megterheli azzal a bűnnel is, tehát bírálatlaltal, ami Nero szörnyű tettei miatt Seneca fejére száll. Aki Novák tanár új és alacsony környezetének konfliktusában, Édes Anna és Vizek „létharcában” olyan csalhatatlanul tudta, hogy kinek van igaza (hiszen a több emberség a regény világában egyúttal — akaratlanul is — nagyobb igazságot is jelent), annak tudnia kellett, mi a jó és mi a rossz.

S tudta ezt a harmincas évek írója: a *Tengerszem* s a *Számadás* szerzője is, de közéleti-politikai kudarcai, a valóban hitvány politikák látványa s veszedelmesebbek sejtelve arra készítette, hogy a szépírói alkotásokban érvényesülő mértéket és emberséget az élet más szféráinak hasonló értékeitől élesen elhatárolja. Annyira élesen és tüntetően, hogy „gyermeki” következtetésekhez képest s műveinek gazdagságához mérten akár dogmatikusnak is mondhatnók ezt az elméletet. S ez fontos jellegzetessége. Ebben fejeződik ki az, hogy dac munkál benne, a sérült gyermek érzékenysége, aki érezvén a műveiben formát öltő emberség értékét, politikai gyengeségeiért a politika minden változatától függetlenül deklarálja magát. Holott ő is tudott olyan politikáról és politikusról (*Lenni vagy nem lenni* című Széchenyi-esszéje a koronatanú), akiben a humánus és a nemzet iránti felelősség nem volt kisebb, mint bármely szépíróban.

Szükség ez az elmélet Kosztolányi szerepeihez képest is, hiszen tudjuk, hogy nem volt mereven apolitikus. Elefántcsont-tornya nem volt sohasem olyan magas, hogy belőle leszállni nehezére

essen. Th. Gautier-től, Flaubert-től, Baudelaire-től, Mallarmé-től, akik a szépségnek mindent alárendeltek, ebben igencsak különbözött. S a kor parancsa is más volt. Olyan időben áltatta magát a teljes függetlenség programjával, amikor emberség és művészet csak koncentrált, intézményes önvédelem révén remélhette léte fennmaradását. S amikor ennek az önvédelemnek némi esélye még volt is.

Később ezek a lehetőségek nagyon összezsugorodtak, s ekkor a diktatúrák kibontakozásakor többen, különösen a Nyugat „harmadik nemzedéke” közeledni kezdett Kosztolányihoz. S nemcsak a szépiróhoz. A harmincas évek végén, majd később ismét a teoretikus körül is oldódott az idegenség. Hogy mikor, miért, itt nem adható elő. Témánk amúgy is Kosztolányi esztétikája, jelen összefüggésben pedig a *homo aestheticus* elmélete. S az iránta időnként megújuló figyelem és vonzalom is itt csak azért fontos, mert életrevaló tartalmakra figyelmeztet. Nevezetesen arra, hogy ebben az elméletben a művészi önkifejezés, a művészi teremtés érdekei is kifejeződnek. A műalkotásé, amelyet Baudelaire-től Kássáig sokan vallottak a politikai és morális cselekvésnél teljesebb emberi megnyilatkozásnak. A szép mű, amely kizárja a megcsalást, a meddő áldozatokkal járó veszteségeket, a cselekvés kockázatait, de a maga törvényei szerint minden jó és nemes szándékot kifejezhet. S ez azt is jelenti, hogy amit így kifejez, annak hitele bizonyosabb, mert a szépség fedezi. Ez tükröződik a befejezettség, az érték evidenciájának hangsúlyozásában is. A jó itt már kipróbáltan, az alkotás szervezetébe szöttek, a kész mű sikere által szavatoltan lép elénk. Ez a gondolatmenet, amely nem az erkölcs ellentétéként, hanem azt is magába foglaló értékékként képzelet el a szépet, mivel az alkotásfolyamat kérdéseit teljesen nyitva hagyja, annak feltételezését is megengedné, hogy a szépség létrejötte világnézet és erkölcs, szándék és korparancs közös műve.

Ha Kosztolányi életművének logikája felől nézzük ezt az elméletet, az életmű felől, amely a maga módján mindig felelni tudott a kor legégetőbb kérdéseire, akkor még jogosabbá válnak az előbbi feltételezések. S ennek alapján azt is meg lehetne kockáztatni, hogy ez a teória közel áll ahhoz a napjainkban is észlelhető törekvéshez, mely a gazdálkodás, a kultúra s a politika munkáját is magára vállaló (mások szerint: kisajátító) magyar irodalmat a maga törvényes határai közé, a maga sajátos terepére igyekszik terelni. Ez a hasonlóság azonban csak részleges, mert a *homo aestheticus* mutató programjában az írói függetlenség s az esztétikai mérték létjogának védelméhez más értékszférák ezek eszméltető, termékenyítő, olykor elhatározó szerepének gögös alábecsülése társul. S ezzel a *homo aestheticus* alatt azt a bázist rombolja szét Kosztolányi, amelyből a művészet legnagyobb esélye, a teljesség átélésének és kifejezésének képessége ered. Ez az elméleti öncsonkítás már a kultúra szakosodásának gondolatában is kísértett (ahogy a politikus költőt a „kohász-költő”-vel egy lapra helyezte, úgy a pszichológiát is elhatárolhatta volna a költőtől), hiszen a művészeteket századunkban éppen az a képesség juttatta kivételes szerephez, hogy a világ, a dolgok s a kultúra átfoghatatlan, s ezért félelmetessé fantomizálódó zürzavarát még mágiikus egységbe tudja fogni. Kifejeződött ez századunk elején az erkölcs és művészet kapcsolatáról zajlott vitákban is. Az a meggyőződés, hogy a nagyság s a társadalom közegében fogant mű, ha igaz, önkéntelenül is a haladást szolgálja. (Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Bp. 1904. Az említett vitákról részletesebben ír Komlós Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig* c. könyvében. Bp. 1966. 260–86.) És a maga módján Kosztolányi is kivételes lehetőségnek vallotta azt, hogy az író „élő viszonyban van az egész élettel”, s hogy a költő „az élet egész gazdagságában él és gondolkodik”. (*Ábécé*. 121., *Írók* . . . I. 343.) Természetes ez, hiszen a szemléletét oly sokban meghatározó szimbolizmusnak is az ember és a világ mágiikus egységének megsejtése és érzetése volt az álma.

Az írói függetlenség védelmére tehát, bár kínál érveket, dialektikátlansága folytán nem alkalmas a *homo aestheticus* teóriája, s hiánytalanul a Kosztolányi-mű érdekei sem fejeződnek ki benne. Persze a szépiró és a teoretikus között azért ennek ellenére sincs szakadék. Egyrészt azért, mert mikor kiélezett gondolatait Esti Kornél szájába adja, a játékos, ferde beállítás s a karikírozó túlzások révén komolyságukat is oldja. Másrészt azért, mert elmékedéseiben sem

következetes. Elszórt nyilatkozataiból, spontán megnyilatkozásaiból — melyek egy részét a szervesség eszményéről szólva idéztük is —, ha hely lenne, összeróhatnánk itt is azt a hidat, amely a szépirót a teoretikussal összeköti.

A kép azonban így is töredékes lenne, és több ellentmondást is tartalmazna, mint amennyit igazi teóriák eltűrhetnek. De jellem és tehetség ellentmondásait így tükröznék hitelesen. Egy tehetségét, amely érezte és kifejezte kora minden fontos gondját, s a jellemét, mely ezek közéleti képviselőiben többször gyengének bizonyult. Az egyéniséget, aki teljes függetlenségre vágyott, de tudott és hajlandó volt alkalmazkodni is. Természetesen abban a nemesebb értelemben, ahogy igazi tehetség alkalmazkodik: eleve számolva a kényszerekkel, hajlik, hogy útköznie ne kelljen.

Ferenc Kiss

KOSZTOLÁNYI L'ESTHÈTE

Dans le cas de Kosztolányi aussi, l'esthétique qu'on peut déduire de ses oeuvres et celle qu'on peut composer d'après ses réflexions, sont très proches l'une à l'autre, mais elles ne sont pourtant pas identiques. La première est plus riche que la dernière. Cette fois-ci nous parlons de cette dernière qui, malgré qu'elle ne se soit jamais distillée en un système, et que l'essentiel et l'occasionnel se mêlent en elle d'une manière capricieuse, a pourtant des caractéristiques faciles à saisir. Son fondement philosophique est la conviction que la vie était passagère et que c'est l'art qui est l'unique consolation contre le néant. C'est l'art d'écrire qui nous soustrait au temps et qui recrée la vie. Chez nous, c'est Kosztolányi qui a pris conscience, le premier, des tendances antihumaines du régime de vie de la société moderne et qui a considéré l'art comme le moyen d'appeler contre ces tendances-là. En face de l'éloignement, de l'enfermement, de l'indifférence générale, c'est l'oeuvre exprimant les événements de l'âme infinie qui est devenue la vie, le miracle, la chance de l'être organique. Cette fois qui a découvert les liens entre le moi et l'essence secrète du monde, a trouvé ses intérêts dans l'esthétique du symbolisme. Mais chez Kosztolányi, par suite de son respect pour la vie et de son empirisme, elle a trouvé un équilibre fécond aussi. Son idéal est l'oeuvre qui égale la vie. S'il souligne l'importance de l'instinctivité de la création, la spontanéité, c'est pour défendre les intérêts de la vie originale, du mystère, de l'originalité. C'est pour cela qu'il attribue un grand rôle à l'imprévu et aux nuances aussi. Et il considérait l'oeuvre même qui naît de cette manière, comme un mystère, un miracle qui n'est identique qu'avec elle-même. Il a rejeté la pratique de réduire l'oeuvre à l'idée fondamentale, à un extrait du contenu, et au lieu de tout cela, selon lui, c'est «l'extérieur» de l'oeuvre, son rythme, ses rimes, son organisme linguistique qui est l'essentiel. C'est là qu'il a cherché la signification de l'oeuvre, et ainsi il s'est approché de l'idée de la dialectique du contenu et de la forme. L'essence de son esthétique, l'exigence du caractère organique et sa passion d'analyser les oeuvres en sont aussi les preuves.

Mais, dans cette conception, à cause d'une accentuation à outrance de l'importance du passager et des notes extérieures, les motifs plus profonds et plus constants ne peuvent pas s'exprimer, ni les intérêts fondamentaux de la personnalité: ses affaires, ses sujets, et la lutte acharnée et permanente pour la forme. Et cela parce que Kosztolányi ne croyait pas aux idées de pouvoir transformer la vérité institutionnellement. Plus tard, après ses échecs politiques et ayant vu les signes sinistres de la vie politique, il a fait de son incrédulité triste une sorte d'autodéfense. Son attaque contre Ady en 1929 et plus tard le modèle de l'*homo aestheticus* sont les documents de cette lutte. La première est une prise de position erronée du point de vue de politique aussi bien que d'esthétique. Mais le dernier est aussi erroné quand il juge la politique et la morale d'après les politiciens médiocres et quand il l'exclut de l'art comme un métier à part. Avec cela, il restreint la possibilité la plus grande de l'art, la chance de la plénitude. Mais, outre cela, les intérêts de l'artiste pour se réaliser soi-même s'expriment aussi dans ce modèle. Les intérêts de l'artiste qui, dans ses romans et dans ses nouvelles sait très bien ce que c'est que le bon et le mauvais. La théorie ne l'exprime que partiellement, mais si nous tenons compte de ses déclarations éparées aussi, cet arc fragmentaire correspond déjà à maints points à la nature de l'oeuvre de l'homme de lettres.

Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák

Az elmúlt években, a 700 éves jubileum közeledtére ismét vita tárgya lett, melyik évben halt meg Árpádházi Szent Margit? Újabb kutatók, Lovas Elemér 1270 mellett döntött megállapításait félretéve, visszatértek a régi felfogáshoz, mely a Marcellus-féle és a magyar legenda nyomán került a köztudatba.¹ E helyeken ugyanis az olvasható, hogy Margit 1271-ben halt meg.

E két legenda azonban az idő-adatokban önmagának is ellene mond. Marcellus szerint a halál időpontja 1271. január 19.² Ez a nap a megelőlt évben hétfőre esett. Néhány sorral alább azonban, egy látomás elbeszélésében azt mondja, hogy a királylány szombatról vasárnapra virradó éjjelen halt meg.³ A magyar legenda viszont rosszul fordítja Marcellus latin dátumát, a „quartodecimo kalendas Februarii” kifejezést, a tizenegyes számot még egyfel megtdolva és a Kalendas értelmét mellőzve, 1271. február 15-ben állapítja meg a halálozás dátumát.⁴ Néhány sorral alább azonban ez a legenda is más hagyományt közöl, mely már nem Marcellustól származik. Eszerint ugyanis a halál „zent Prisca azon napján” következett be, ami január 18-nak felel meg. A magyar legenda Szent Priszka napjának hagyományában találkozik a francia és olasz szerzőktől eredő másik két legendával, Garinuséval és a nápolyival. Itt egyenesen az olvasható (tévesen), hogy Margit maga jövendőlte meg halála napjával ezt az ünnepet. Csakhogy itt az évszám 1270.⁵ Lovas Elemér, ezeket az adatokat egyeztetve, már 1939-ben felhívta a figyelmet, hogy a naptár szerint január 18 — Szent Priszka napja — csak 1270-ben esett szombatra, 1271-ben vasárnap volt. Elfogadva Marcellus adataiból a szombati nap hagyományát, Margit halála évét így 1270-ben határozta meg.⁶ A legújabb vitákban azonban új feltételezés merült fel. Eszerint, mivel a halál időpontja kompletórium — tehát az utolsó, esti szerzetesi óra után volt, és az apácák már első álmukat aludták, hihető volna, hogy a kolostor „saját időszámítása” szerint ezt a késő szombat éjjelt már a következő, vasárnapi naphoz számították, s Margit tulajdonképpen így 1271. január 18-án halt meg, mely vasárnapi napra esett.⁷ Az évforduló megünneplése tekintetében mindenesetre ez a felfogás győzött, és a szigeti zárda romkertjében újonnan felállított vörösmarvány sirkölapra is az 1271-es évszámot vésték.

Bármiként volt is, nem láttuk volna okát, hogy a kérdést bolygassuk, ha — egészen más irányú kutatások közben — a véletlen kezünkbe nem ad néhány hiteles ellenbizonyítékot. Budapest történetének középkori okleveles anyagát vizsgálva, figyelmessé lettünk azokra az adománylevelekre, melyek a margitszigeti apácák birtokainak gyarapodását jelölik.

Úgy találtuk, hogy IV. Béla király, mikor birtokot adományoz a szigeti zárdának, vagy valamilyen más, jelentős eseménnyel kapcsolatban foglalkozik a kolostorral, nem mulasztja el megemlíteni, hogy ott lakik „leányunk, Margit úrnő”, vagy, még külön is kiemelve: „legkedvesebb leányunk, Margit úrnő.”⁸ Sőt, azt is külön megemlíti, ha az adomány forrása Margit

¹ L. CSANÁD Béla ismertetése: Új Ember, 1969. Jan. 19. sz.

² Quaedam legenda beatae Margaritae de Ungaria, c. 19. Kiadta GOMBOS F. A.: Catalogus fontium historiae Hungariae, III. tom. Bp. 1938. 2016.

³ Uo.

⁴ Szent Margitnak, IV. Béla király leányának élete, c. 64. Gombos, II. 1516.

⁵ Vita beatae Margaritae Hungaricae auctore Garino, c. 46. Gombos, III. 2477. Legenda Neapolitana, I. 59., 60. Uo. III. 2513., 2514.

⁶ LOVAS Elemér: Árpádházi Boldog Margit élete. Bp. 1939. 235—236.

⁷ Vö. I. sz. jegyzet.

⁸ Például: „... filiam nostram karissimam dominam Margaretam inter sorores in ipso monasterio sub religioosi habitus...” 1259. Orsz. Levéltár, DI. 492. Kiadta FEJÉR György: Codex diplomaticus, IV/2. 486—489. WENZEL Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár, XI. 458—459. GÁRDONYI Albert: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936. 67.

kérése volt, ha ezek órá való tekintettel történtek. „A mi legkedvesebb leányunk Margit úrnő kérésére” — írja egy 1267. február 9-én kelt oklevelében is. Majd ugyanebben az évben, hó és nap megjelölése nélkül, egy csallóközi birtokkal kapcsolatban ugyancsak „domina Margareta karissima filia nostra” kérését említi.⁹ Margit neve utóljára 1269. október 3-án fordul elő apjának egy oklevelében, többé nem szerepel.

Pedig az előbb idézett, 1267. évi oklevél fennmaradt egy 1270. évi átírásban is, melyben Béla király fia, a trónra lépett V. István, megerősíti apjának adományát: Zolnuk Zakalus csallóközi birtokot. Ha Margit 1271-ben halt meg, az 1270-ik év folyamán még ott élt a zárdában. Mégis, ebben az 1270-ből keltezett oklevél-átíratban már hiába keressük a nevét. Helyette István király, a többi zárdanővér általános említése mellett, személy szerint csupán saját apáca-leányáról, Erzsébet hercegnőről emlékezik meg, egyedül az ő kérésével indokolva a megerősítést: „...petens verbo domine Elisabeth karissime filie nostre aliarumque sororum nobis in Christo karissimarum de Insula...”¹⁰

Mindez azért is feltűnő, mert István király különösen szerette Margit húgát, aki békéltetője volt apjával vívott küzdelmeiben, és korábban nem mulasztotta el, hogy saját leányával együtt, elsősorban húgáról emlékezzék meg. Így olvasható még apja életében, mint „rex iunior”¹¹-nak 1265-ben kiadott egyik szigeti oklevelében, ahol a kolostorban lakó családtagjairól így emlékezik meg: „domina soror nostra et filia nostra karissima.”¹¹ Erzsébet leányát egyenesen Margit példája követésére adta a zárdába, s halála közelségét érezve, ő maga is húga sírjának közelébe, a szigetre vitette magát 1272-ben és itt, az apácák templomában kapott ő is sírhelyet.¹² Húga iránti szeretete annak életében is, halála után is, zavartalan maradt: nem tehető fel tehát, hogy a zárdában élő Margitot, leánya említése mellett, szándékosan mellőzte. E tények ismeretében azután még inkább szembetűnő, hogy még két másik olyan, 1270. évi oklevél-átírását ismerjük, melyben apjának régi, szigeti adományait erősíti meg, és amelyekben, bár a zárdában élő leányát megnevezi, Margitról ugyancsak hallgat. Pedig mindkét oklevél 1255. illetve 1261. évi eredetijében Margit neve szerepel, mint az adományozás forrása.¹³ István király azonban 1270-től csupán Erzsébet leánya kérésére erősíti meg minden esetben az adományokat. Sőt, egy 1270-ből keltezett saját adománylevelében is hiába keressük húgának említését.¹⁴

IV. Béla király, mint ismeretes, 1270. május 3-án halt meg.¹⁵ Az a körülmény, hogy az utána trónralépő V. István már ebben az 1270-ik évben is csak saját leányát említi személy szerint a szigeti zárdá lakói között, húga szerepeltetését ellenben — korábbi szokásával ellentétben — mellőzi, világosan mutatja aényt, hogy az 1270-ik év folyamán Margit már nem élt.

Halála időpontja eszerint találkozik a Szent Priszka ünnep és a szombati nap hagyományával, valamint az 1270. évi naptárral: *Margit 1270. január 18-án szombaton* halt meg. Pontosan akkor tehát, mint amely időpontra a figyelmet már Lovas Elemér felhívta, bár az okleveles adatok tanúságát ő sem ismerte.

Marcellus legendájának szövegében így csak a szombati nap hiteles, a magyar legendában pedig a Szent Priszka napjára való emlékezés. Viszont megőrizte a hiteles évszámot Garinus, és a nápolyi legenda szerzője, aki különben V. István leányaitól, többek közt attól az Erzsébet-től is értesülhetett, aki gyermekkorában Margit társnője volt a zárdában, és aki nápolyi tartózkodás után oda is tért vissza meghalni.¹⁶

Margit halála évének most már kétségtelen rögzítése azért is fontos, mivel eldönti egyúttal a másik kérdést: éltek-e még a királyi szülők, mikor leányuk meghalt? A források ugyanis nem említik, hogy részt vettek volna a temetésen. Sokan ebben is érvet láttak az 1271. év helyessége mellett.

István ifjabb király távolléte a temetéstől nem feltűnő: tudjuk, hogy saját, messzefekvő országrészében, Erdélyben és a Balkánon volt elfoglalva: még a halálhírt vívő lovas futárok sem egykönnyen, csupán néhány nap után érthették el. A királylányt pedig szombat esti halála

⁹ „... nos ad petitionem domine Margarete, karissime filie nostre...” 1267. febr. 9. IV. László király átiró okleveléből (1277. máj. 30.) Orsz. Lt. D. 617. WENZEL, VIII. 168. és IX. 177. GÁRDONYI 92. A csallóközi birtokkal kapcsolatban: „... domina Margareta karissima filia nostra de claustro sororum Beate Virginis de Insula... petitionem karissime filie nostre admittere deberemus...” 1267. Orsz. Lt. D. 626. WENZEL, VIII. 167—168. GÁRDONYI 94.

¹⁰ Orsz. Lt. D. 627. WENZEL, VIII. 310.

¹¹ O. L. D. 589. FEJÉR, IV/3. 295—296. GÁRDONYI, 84—85.

¹² PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában. Bp. 1899. II. 302—303. és a 216. sz. jegyzet forrásai.

¹³ 1255. júl. 25. O. L. D. 398. FEJÉR IV/2. 310—313., GÁRDONYI, 54—55. V. István 1270. évi átírása: O. L. D. 401. FEJÉR V/1. 65—66. GÁRDONYI, 56—58. Az 1261. évi oklevél: O. L. D. 517. WENZEL, XI. 503—504. Az 1270. évi átírás: O. L. D. 696. WENZEL, XII. 23. GÁRDONYI, 74—75.

¹⁴ IV. László átiró okleveléből: O. L. D. 892. FEJÉR V/1. 49—51. WENZEL, XII. 140—142. GÁRDONYI, 114—115.

¹⁵ Krónikák. Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. SZENTPÉTERY), I. vol. Bp. 1937. 469.

¹⁶ KOLTAY-KASTNER Jenő: *Együgyű lelkek tüköre*. Minerva, 1929. évf.

után már kedden eltemették.¹⁷ Meg sem adták tehát neki a lehetőséget arra, hogy idejében megérkezék. Ha Margit halála idején ő lett volna az ország egyedüli, törvényes uralkodója, illetőleg aligha mertek volna megtenni vele. De 1270 januárjában még élt Béla király és a felesége, Mária királyné, akik a zárda közvetlen közelében, Budán rezideáltak. Hogy egészségi állapotuk akadályozta-e őket a megjelenésben, vagy még mindig tartott a nehezítés, mellyel éppen élete utolsó idejében fordultak el a férjhezmenésben „engedetlen” leányuktól — nem tudhatjuk bizonyosan. A tény, hogy Margitot hónapokon belül apja is, anyja is követi a sírba, megengedi a feltételezést, hogy talán éppen lesújtottságuk, rossz egészségi állapotuk volt az akadály, és a szülők halálát a leányuk elvesztésén érzett fájdalom is sietette. Lehet azonban, hogy a valóság ridegebb volt.

Annyit azonban bizonyosra vehetünk, hogy az öreg Béla király nem helyezhetett különösebb súlyt arra, hogy a temetésre fia, István ifjabb király is megérkezék. Sőt, talán egyenesen nem is akarta. Amióta fegyverrel támadtak egymásra, Margit közvetítésével kibékültek ugyan, de a viszony éppoly feszültté vált a szülők és a trónörökös között, mint Margit leányuk esetében.

A királyi szülők mindkét esetben „engedetlenséget” tapasztaltak, a jogserelmet azonban, gyermekeik ellen valójában ők követték el. A trónörökös Istvánt elsőszülöttsége alapján álló jogaitól akarták megfosztani a kedvencnek tekintett Béla öccse előnyére, s ebből fejlődött a szerencsétlen háború apa és fiú között. Leányukat, Margitot pedig arra akarták rávenni, hogy szegje meg szerzetesnői fogadalmát, és menjen férjhez az általuk politikai okokból kijelölt kéréshöz.

Ha arra az oklevélre fordítjuk figyelmünket, melyben IV. Béla király utoljára emlékezik meg „legkedvesebb leányáról”, Margitról, úgy tűnik, ez a feszült viszony éppen a királylány halála előtti hónapokban érte el csúcspontját.

Abban az 1269. október 3-án kelt oklevélben ugyanis, melyben Margit neve utoljára szerepel, nem arról van már szó, hogy a szigeti zárda, illetve általa a domonkos rend új adományban részesül.¹⁸ Éppen ellenkezőleg: Béla király ekkor elveszi a domonkosoktól a budavári Szűz Mária egyházat, és visszautalja a veszprémi püspök joghatósága alá. Ezzel a visszavétellel kapcsolatban említi meg, hogy annak idején csak főleg Margit leánya iránti kedvezésből adta ezt a templomot a domonkosoknak. Igaz, az egész oklevél jogorvoslás: a veszprémi püspökség eredeti jogait állítja vissza, és a budai káptalanról is elveszi a jogtalanul élvezett tizedeket. A túlzott elfogultságot teszi tehát jóvá, melyet annak idején, leánya iránti kedvezésből elkövetett. Mégis elgondolkoztató, hogy ez a Margit iránti „különös szeretettség” („... filie nostre carissime domine Margarete speciale dilectionem...”) indított intézkedés megváltoztatása éppen abban az évben következik be, 1269-ben, mikor a királylány másodszor is elutasította a számára kijelölt kérést, a cseh Ottokár király után most Anjou Károly nápolyi király személyében.

A Marcellus-legenda egy utalása, de főként Johannes Vercellensis német fordításban fennmaradt legendája alapján hitelesen is tudjuk a tény: a halála előtti hónapokban haragudtak az Anjou Károlyval való házassági terv meghiúsulása miatt szülei legjobban leányukra. Emiatt vesztette el megértő gyóntatója, Marcellus fráter is a domonkosok tartományfőnöki tisztségét, és a király a szigeti zárda előjáróit tette felelőssé Margit hajthatatlan magatartásáért, aki még pápai engedély esetén sem volt hajlandó apácafátylát levetni. Ezért társnői nagy része, hogy a király haragját a zárdáról elterelje, szerette volna kiüldözni a kolostorból a királylányt, élete gyötrelmeit növelve, és olyan durva bánásmódban részesítve, melynek következtében a legendák szerint szenvedései elérték „a vértanúság fokát”. A király leánya a kedvéért alapított zárda falai között teljes megvetetésben részesült.

A gyors temetés és a királyi szülők távolmaradása tehát az okleveles adatok világában is Lovas Elemér feltételezését erősíti Béla király és felesége rideg magatartásáról.¹⁹ Az 1269. október 3-án kiadott rendelkezés után a királylány már csak három és fél hónapot élt.

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a második szenttéavatási vizsgálóbizottság előtt, 1276-ban, az apáca-tanúk mind azt felelik a kérdésre, hány éve halt meg Margit, hogy „septem anni sunt”. Az 1276 júliusától folyó vizsgálat éppen Margit halála után a hetedik évben történt.²⁰ Ugyancsak az 1270. évi adat felé mutatnak a Marcellus és a magyar legenda adataival szemben az életkoráról tett vallomások is. Ezek az adatok magukban nem lennének ugyan döntőek, hiszen az apácák sok esetben még saját magukról sem tudták megmondani, hány évesek, a megtalált okleveles bizonyosság háttérében azonban feltűnő, hogy az 1271. évi legenda-

¹⁷ LOVAS E.: i. m. 238.

¹⁸ Veszprémi káptalani It. Epp. Dec. Budenses 3. FEJÉR, IV/3. 495—502. GÁRDONYI, 105.

¹⁹ LOVAS E. uo.

²⁰ Inquisitio super vita beatae Margarete virginis. Kiadta FRAKNÓI Vilmos: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis, I. tom.

adatok azt mondják, Margit huszonkilenc éves volt. Azok a társnők ellenben, akik a királylány életkoráról a bizottság előtt nyilatkoznak, mind úgy tudják, hogy huszonnyolc éves volt, amikor meghalt. Így tudja Garinus és a nápolyi legenda is. Ez megfelel sejtethetően 1242-ben történt születése évének is.

Árpádházi Szent Margit halálának 700 éves jubileuma tehát 1970. január 18-án volt, és a sírkőre vésett 1271-es évszám tévedés.

Dümmerth Dezső

„Eödönfy Rimay Klára”

Az ItK 1971. évi 3. számában jelent meg Jenei Ferenc közleménye: *Vázlat Rimay János ifjú éveiről.* (310—314.) A szerző levéltári kutatások alapján világítja meg a fiatal Rimay és ecsedi Báthory István kapcsolatait, s valószínűsíti, hogy a 17 éves költő Rimay Klára közvetítésével került 1586-ban az ecsedi udvarba. Ez a Rimay Klára Báthory István titkárának, „tekintélyes és nagybefolyású emberének”, petőfalvai Pető Istvánnak volt a felesége, s ahogy Jenei feltételezi, nővére vagy unokatestvére, esetleg nagynénje volt a költőnek. „Rokoni érzéseire” hallgatott Rimay Klára, amikor férjén keresztül rávette a hatalmas országbíró a fiatal költő meghívására, s amikor támogatta őt „az idegen udvarban”.

Pető Istvánra az első adat Várday Kátának 1596-ban hozzá írt levele. Ennek címzéséből megtudjuk, hogy ekkor az ecsedi vár udvarbírája.¹ Nyilván ebben a minőségben írt 1597-ben (Jeneinél a dátum tévesen 1590) Szokoly Miklósnak, megküldve neki „az jobbágyok dolgába való novumot és az 3000 forintrul való obligamennek fassióját”.² Ezután éveig nem hallunk róla. Báthory István 1603. február 28-án kelt végrendelete viszont annál többet emlegeti Pető István deákot, akit secretáriusának mond.³ Ekkor már valóban egyik belső, bizalmi embere az országbírónak. A végrendelet egyik helyén Báthory meg is szólítja őt: „jó fiaim, Macskási Mihály, Pető István deák . . .” Az 1603. június 19-én kelt pótvégrendeletben pedig ezt írja Báthory: „Pető István deák, ki most secretariusom is.”⁴

Ez a „most” szócska kizárja, hogy Pető István már 1586-ban is Báthory titkára lett volna, amint Jenei gondolja. Miután pedig javakorban levő embereket nem szoktak „fiam”-nak szólítani, 1603-ban Pető István aligha lehetett 30—35 évnél idősebb. Akkor viszont 1586-ban 15 év körül volt, s már koránál fogva sem valószínű, hogy „tekintélyes és nagybefolyású” lett volna.

Felesége, Klára asszony korára szintén csak következtetni tudunk. Két levele maradt ránk, mindkettőt már mint özvegy írta. Jenei közre is adja mindkét levelet. Az egyik 1628. július 29-én a Szatmár megyei Darah-on (Jeneinél tévesen Daras) kelt és Melith Péterhez szól. A másiknak sem keltjét, sem címzettjét nem ismerjük, de tartalmából annyi bizonyos, hogy röviddel Pető István halála után íródott. Pető halála évét nem ismerjük, mivel azonban utolsó ránkmaradt levele 1616-ból való,⁵ a keltezetlen sorok csak 1616 vége és 1628 közt íródhattak. A levélben özvegy Pető Istvánné egy főúri asszonyhoz fordul (Jenei úgy véli, Melith Péternéhez, szerintünk Nyáry Pál özvegyéhez, Várday Kátához), védelmet kérve meghalt férje „szegény árvái” számára. Ebből viszont az következik, hogy a Pető gyermekek ekkor — 1616-ban vagy később — még kiskorúak voltak. Hiszen, ha felnőttek lettek volna, elképzelhetetlen, hogy jogaik védelmében anyjuk lép fel. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a gyermekek nem születhettek 1595—1600 előtt. Klára asszony tehát, aki férjénél föltehetően fiatalabb volt, 1586-ban bizonyosan nem volt még Petőné. Így nem is szólhatott Rimay érdekében sem későbbi urának, sem Báthory Istvánnak.

De más baj is van Klára asszonnyal. Jenei közli már említett két levelét a Zichy család levéltárából. Az egyiknek, a keltezetlennek aláírása: özvegy Pető Istvánné. A másiké „Peto-falway Petheo Istvan uram meg hagyatott eozwegie, Eodeonfy Rimay Clara”. De miért Eödönfy Rimay? „Az Eödönfy névre a Zichy levéltárban nem találtunk magyarázatot, ”-olvasuk Jeneinél.

¹ OL. Zichy cs. It. P—707. Missiles, No. 8450.

² Uo. No. 9372.

³ OL. Neo-regestrata Acta, E—156, Fasc. 57, No. 7.

⁴ RADVÁNSZKY Béla: Magyar családélet és háztartás. III. Bp. 1879. 218.

⁵ OL. Zichy cs. It. P—707. Missiles No. 10 767.

Az Eödönfy (a nevet gyakran írták Edenfy, ritkábban Eüdönfy és Ödönfy alakban is) a XVII. századi Felső-Magyarország egyik előkelő családja volt. A Kaplyon nemzetségből származott, így egy töről sarjadt a Károlyi, nagymihályi Bánffy és nagymihályi Pongrácz, a Sztáray, Thibay és más ismert családokkal. Birtokaik főleg Zemplén megye északi részén terültek el, de a népes család egyes ágai gyökeret vertek a szomszédos megyékben is, így Ungban, Sárosban és Biharban. Országos jelentőségre ugyan nem emelkedtek, de a megyei életben gyakran hangadók voltak. A család két főágra, a Zempléni és az Ung megyeire oszlott, s ezek birtokaik központjáról nagymihályi, illetve vinnai Eödönfyeknek nevezték magukat.

Az 1500-as évekre a család nemesi előneve gyakran önállósult, vezetőknévvé vált. (Hasonló jelenséget figyelhetünk meg pl. a homonnai Drugetheknél is) Nagymihályi Ferenc a XVI—XVII század fordulóján a Magyar Kancellária titkára Bécsben. Vinnai aliter Eödönfy Györgyöt pedig 1684-ben thökölyánus magatartása miatt jószágvesztésre ítélik. Voltak, akik megcserélték a két nevet, és mintegy kettős családnévként használták: 1640 körül egy örökösödési szerződésben Bánffy Nagymihályi Ferencel és Pongrácz Nagymihályi Lászlóval találkozunk.⁶

A XVI. század második felében élt vinnai Eödönfy (vagy Eödönfy Vinnai) Istvánnak egy fia és három leánya volt, köztük a legfiatalabb Klára. Ez a vinnai Eödönfy (vagy Eödönfy Vinnay) Klára volt Pető István felesége.⁷ Egyébként az idézett és közölt levél aláírása is: Eodonfy Vinnay Clara. A Rimay név téves olvasás csupán.

Benda Kálmán

Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván

A ponyvairodalom a XVIII. században, s így a magyar ponyva is, rendkívül szerteágazó, önmagában is többszörösen rétegezett jelenség. Ponyva életet számos jelentős írói alkotást, és annak poézishordozó erejét még Bessenyei György is elismerte.

A szakirodalom a marginális irodalom, infra-littérature vagy sous-littérature, vagy éppen a népi kultúra, népkönyv vitatható fogalomkörébe sorolja a ponyvát.¹

A boccaccio-i ihletésű, sokadszor kinyomtatott széphistóriától a kalendáriumi anekdotáig, s a legfrissebb halálos szentenciáig ívelő ponyvairodalom egy korszak hétköznapi s nagy problémáiba enged akarva-akaratlan bepillantást, jellemzőiből egy viszonylag nagy és heterogén, esetleg több társadalmi osztályt és réteget is magába foglaló olvasóközönség igényére következtethetünk. A már rendelkezésre álló s a most megtalált adatok segítségével a XVIII. századi ponyvanyomtatványok szép sorát sikerült rekonstruálnunk. E műveket faggattuk, hogy milyen új stíluselemekkel gazdagodtak, avagy miben szegényedtek, milyen ideológiai tartalom hordozói. S végül, hogy kikből állhatott az a feltételezhetően nagyszámú olvasó- vagy hallgatóközönségük, amely miatt a nyomdák legjobb üzleti vállalkozását jelenthette a XVIII. században is egyes történelmi tömeges újranyomása, továbbörökítése.

Ez az irodalom olyan művektől, amelyeket Balassi óta asszimilált a köztudat, a század végén Csokonai tovább „népiesített” — ponyván kinyomtatott — művéig ível.² Az irracionálisnak kedvez ez a kor. Egymás után jelennek meg az Álommagyarító könyvecskék, Cisiók és Prognostichonok, s nem hiányozhat a jövődönmondás a kalendáriumokból sem. De a barokk révéletet minden eszközzel terjeszteni akaró monarchikus rend a kevésbé ellenőrizhető jóslásokba már beleszólt, s Mária Terézia 1756. évi rendeletében a kalendáriumokat eltiltja a prognostichon

⁶ Minderre I. NAGY Iván: Magyarország családai... IV. Pest 1858. 42—45. és VIII. Pest 1861. 94.; TÓTH Sándor: Sáros vármegye monográfiája. I. Bp. 1909. 302.; BOROVSKY Samu, szerk.: Bihar vármegye... Magyarország vármegyéi és városai. Bp. év nélkül. L. mutató; JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 386.; Turul XVIII. 138.

⁷ L. NAGY Iván: i. m.; továbbá OL. Desewffy család It. P—86. B. I. 93* No. 3.; Sipos család It. P—604. 192. tétel.

¹ A szakirodalom fontosabb címeiből: Pierre BROCHON: Le livre de colportage en France depuis le 16e siècle. Préface par G. H. Rivière. Paris, 1954.; Robert ESCARPIT: Sociologie de la littérature. Paris, Presses Universitaires, 1964.; Littératures marginales. Histoire des Littératures, t. III. Encyclopédie de la Pléiade. Gallimard, 1963.; Robert MANDROU: De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. Stock, 1964.; Geneviève BOLLEME: Littérature populaire et littérature de colportage au 18e siècle. (Livre et Société dans la France du 18e siècle c. kötetben, 1965. Mouton et Co, Paris, La Haye).

² POGÁNY Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. 1959.; BÉKÉES István: Magyar Ponyva Pitavaló a 18. század végétől... Bp. 1966.; VARJAS Béla: Irodalom és folklór határmegyén. Helikon 1967/1.; JANCsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966.; ORTUTAY Gyula: Kalendáriumolvasó magyarok. Írók, népek, századok című kötetből. Bp. 1966.; TAKÁCS Lajos: Történelmi, történelmi. Bp. 1958. stb.

közlésétől.³ III. Károly még 1730-ban kemény rendeletet hoz a zugnyomdák s kiadványok ellen.⁴ De előfordul, hogy maguk a magyar nemesek követelik felháborodottan a császárnál egy-egy ponyvanyomtatvány betiltását.⁵ Pedig ha a kalendáriumok krónikáit nézzük, s az újság szerepét betöltő közleményeket, azt látjuk, hogy irányított irodalom ez, mely az uralkodó rendet és ideológiát hivatott védelmezni és terjeszteni.

Viszonylag sok halálos szentenciáról írnak, elrettentő például, láthatóan a rend védelmében megrendelésre, hiszen lopásért, hamis pénzverésért, gyilkosságért, „pártütésekben” való részvételért kiszabott halálos ítéletekről van itt szó. A kalendáriumok krónikái alig néhány évvel a Rákóczi-szabadságharc leverése után történetileg és eszmeiségében teljesen meghamisítják a szabadságharc emlékét. Ugyanakkor kalendáriumi Ezópus-mesébe rejtettek néhány meglehetősen bátor mondatot a Habsburg-politika ellen. Uralkodót s rendet hivatott e ponyva szolgálni, s az uralkodók mégis üldözik, mert ellenőrizhetetlen.

A sűrűsödő gondok elől menekülést, megnyugvást, megbékélést nyújtanak az Álom-könyvek, elodázzák, elcsendesítik a változás iránti igényt. A valóságból szívesen menekül a mesevilág, a keleti tündérmesék csodáihoz kalendáriumi- és olvasó. Az Európán végigsöprő Kelet-dívat még a kalendáriumokban is lecsapódik és Perrault és Ezópus meséi jelennek meg a toldalékokban igen változatos ideológiai tartalommal telítve. Folklor és irodalom határmesgyéjén élnek e művek és terjednek kéziratban is. Csodás, fantasztikus elemeket kíván a refeudalizált, a világ változatlanóságában megingatott, válságokkal küzdő rend. A barokk kultúra e században aratja teljes győzelmét, hatja át, meg át a magyar irodalom egyre „mélyebb” rétegeit. Barokk extatikus képek a tánc „pestisével” intik az e világi örömeik kedvelőit, kozmikus, látomásos költészet jelentkezik egyre több ponyvalapon, hirdelve a földi élet múlandóságát, ingatagságát, mintegy előrevetítve minden eddigi értékrend válságát. Egyre többször jelenik meg ponyvalapokon a jellegzetes barokk gondolat: a világ egy nagy színház (teátrum, játéknéző hely), amelyre az állandó metamorfózis jellemző.⁶

A felvilágosodás századában a klasszicizmustól, felvilágosodástól érintetlen, lesüllyedt barokk ponyvairodalomról beszél a szakirodalom. Ezt sajátos módon igazolja, de bizonyos vonatkozásokban cáfolja is az a magyarországi Erasmus-ponyvanyomtatvány, amelyet tudomásom szerint még nem ismertettek. A mű XVIII. századi, impresszum nélküli ponyvanyomtatvány: A panaszolkodó feleség ama nagy emlékezetű Erasmus beszélgetéseiből való fordítás. Nyomtatottat ebben az esztendőben. Ezután következik a fordítás indoklása: „Az olvasóhoz! Mint-hogy a' máj időben a rozs Férjfiak száma nagyon megszaporodott, kivántam ama nagy emlékezetű Erasmusnak a házasságról való beszélgetését a jó Asszonyok számára magyarrá tenni, hogy légyen mód, mely által az okos Feleség erköltstelen, goromba férjét békességes lakásra és tsendes házassági életre birhassa. A fordító: O. S.”

A műnek egy korábbi, 1650. évi lőcsei fordítása nem teljesen ismeretlen. De ebből Turóczi-Trostler József még csak azt a következtetést vonhatta le, hogy a magyar irodalom Magyar kivételével nem tudta recipiálni még azokat az Erasmus-műveket sem, amelyek a nem „humanizált” népi rétegekhez másutt Európában el tudtak jutni.

Az az Erasmus, akinek életművét a felvilágosodás legnagyobb gondolkodói folytatták, s akinek a *Balgaság dicsérete* című művét a XVIII. század végén Csokonai készült lefordítani, már korábban hat magyarul feltehetően szélesebb rétegek között a ponyvára „süllyedve”?

Az 1650. évi lőcsei kiadás nehezkesebb, döcögős, németből fordított, kevesebbet őrzött meg az eredeti mű szellemes hangvételéből: Szép beszélgetés két asszony ember Agota és Borbala között. Meg-fordítottatott pedig Nemetből Magyarra az Historia olvasoknak kedvéért. Lőtsen nyomtatottat, An. 1650. A fordító lehetséges, hogy azon Tesseni Vencel, aki a Szép Magelonát is fordította.

³ L. 1756. jan. 22-i királynői rendelet. (SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928.)

⁴ SCHERMANN E.: i. m.

⁵ GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József. Kandidátusi disszertáció.

⁶ A felhasznált, barokkra vonatkozó irodalomból: Victor TAPIÉ: *Baroque et Classicisme*. Paris, Plon 1957. Endre ANGYAL: *Die slawische Barockwelt*. Leipzig, 1961. Jean ROUSSET: *La littérature de l'âge baroque en France*. Circé et le Paon. Paris, 1954.; Claude ROY: *Arts baroques*. Robert Delpire, Paris, 1963.; HORVÁTH János: *Barokk ízlés irodalmunkban*. 1923.; TURÓCZI-TROSTLER József tanulmányai a „Magyar irodalom—Világirodalom” c. kötetben, Bp. 1961. I—II.; TOLNAI Gábor: *Des problèmes du baroque*. Acta Litteraria, 1967.; KLANICZAY Tibor: *Renezánsz és barokk*. Bp. 1961.

⁷ A felhasznált Erasmus-irodalomból: KARDOS Tibor bevezető tanulmánya a *Balgaság Dicséreté*-hez. Bp. 1958.; HUIZINGA: Erasmus; deutsch von Werner Kaegi. 3. Aufl. Basel, 1941.; Dr. PÉTER János: Erasmus iskolai könyvei. Bp. 1904.; GERÉZDI Rabán: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. Bp. 1947.; ÉRŐSS László: Erasmus. Bp. 1966.; TURÓCZI-TROSTLER József: Erasmus mai szemmel. I. m.; ESZE Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni KLTE könyvtárának közleményei. Debrecen, 1970.

Hogy valamiféle közönségigény lehetett e mű a XVIII. században, arra abból is következtethetünk, hogy az új fordítástól függetlenül az 1650. évi lőcsei kiadás szövegét újranyomtatják az 1766. évi győri Kalendárium toldalékában.

Egyetlen 1766. évi Győri Kalendáriumot, s egyetlen példányát a mű XVIII. századi fordításának sikerült mind e ideig megtalálnom. Talán a makulátúráshoz hordták sok példányát, s feltehetően eredetileg sem volt e mű nagy példányszámú.

A Beszélgetéseket eredetileg Erasmus még 1500-ban párizsi tanítványainak írta, hogy játékos formában, minél könnyebben s minél szebb, klasszikus latint sajátítsanak el. De csak a későbbi, Frobeniusnál kinyomtatott, s Frobenius 6 éves fiának ajánlott mű tartalmazza a kor egyre több kérdését feszegető valódi erasmusi dialógusokat, amelyek az eredeti pedagógiai célon messze túlnőttek, s az életet, a világot a maga teljességében és sokszínűségében igyekeztek ábrázolni. Rabelais is kioktatja Panurgét a példás feleségről, Erasmus másik sokat támadott, mégis népszerű művében már megírta, hogy a Balgaság „hossa össze a házastársakat”. A házasságok felbomlanának, „ha a férfi és asszony otthoni együttélését nem támogatnák az én csatlósaim: a Hízogás, Tréfa, Könnyművéség, Tévedés és a Színlelés”. „Joggal tudják be ezt a balgaság érdemének, mert az ő műve, hogy férjéhez kedves az asszony, feleségéhez kedves a férj, hogy megmarad a családi béke és a házastársi kötelék.” Íme egy részlet, amely tulajdonképpen már magában hordozza Eraszmus későbbi dialógusának minden lényeges mondani valóját; míg a Balgaság dicsérete általános, filozófiai szinten, addig a Colloquiák az aktualitást hordozzák, a különös jegyében elevenítik meg a házasság problémáit (Huizinga). Talán Eraszmus vonzódása a színházhoz, sőt az életet és színházat egybeemosó szemlélete is közelítette e műfajhoz; Colloquiáit sokszor megannyi remekbe sikerült egyfelvonásosnak tartják.

Még a sokszor talán a németalföldi zsánerképfestőktől eltérően „mimeli” is az élő nyelvérzületet (Trostler J.), esetünkben mélyebb asszociációs folyamatot indított el a magyar olvasóban — fordítóban. Gyakorlatias életbölcseletén, a mértéktartó, alkalmazkodó házaseletről adott tanácsain átsüt, mint ahogy XVIII. századi magyar fordítójánál is megjelenik, a hétköznapokat apró színjátékokká dramatizáló ereje.

Erasmus maga emlékezik meg arról, hogy egyik kiadója a nagyobb üzleti siker reményében azt terjesztette, hogy e könyvét az egyház ki fogja átkozni. A XVI. században azonban csupán a nemi kérdések leplezetlenebb felvetése miatt még nem támadták volna Erasmust. A Plautus vígjátékok mellett az iskolai gyakorlatban ez nem lehetett olyan feltűnő. A magyarországi iskolai kiadások ugyan már korán megszürték e dialógusokat. Egyébként számos teljes latin nyelvű kiadása foroghatott a hazai nemesség kezében a XVIII. század folyamán is — erről tanúskodik számos XVII. századi kiadásban a bejegyzések sora, amelyek a XVIII. század végéig követhetők. A kezünkbe került 1650. évben Lőcsén kiadott fordítás bejegyzéseiből arra következtethetünk, hogy azt esetlegesen segédkönyvként is forgathatták a latin tanulásnál.

Az 1650. évi fordítás német fordítás után készült, megváltoztatva az asszonyok nevét is Ágotára és Borbálára. Ezt követi majd az 1766. évi Győri Kalendárium írója-nyomtatója is. XVIII. századi impresszum nélküli ponyvanyomtatványunkat „O. S.” láthatóan a latin eredetiből fordította.

Vannak a két fordításnak egymástól független, de egyaránt sikerült, költőien szárnyaló részei, mint például a ruha anyagának érzékletes asszonyi leírása: Borbála: „Ej bezzeg szép lágy és gyenge, és mely igaz kedveltes ez. Hol vőtted a szép posztót?”, illetve: Kszantippe: „Puhasága még a bársonyt is haladja. De mely gyönyörű bíbor színű! Ugyan hol vetted ezen drága ajándékot?” O. S.-ben egy mindmáig ismeretlen, kitűnő tollú költőt sejtetnek e prózába rejtett, néhány szóval is hangulatot teremtő, remek ritmusú sorok: „Már forgatta a botot kezében dörögven kemény kiáltásokkal és fenyegetőzvéen szertelenül.” A korábbi lőcsei kiadvány nem riad vissza a durvaságig erőteljes szavaktól, kifejezésektől sem: „Oh mely boldog vagy te, hogy te-néked az Isten ilyen jó férjet adott. Azt akarnám, hogy az enyimet a rusnyát az ördög még akkor elvitte volna, amikor hozzá mentem.” A XVIII. századi fordítás már finomabb, csiszoltabb: „Oh mely boldog vagy, a'kinek oly Férjed találkozott! Én pedig vajha inkább akármely Bolondhoz, mint az én Miklósomhoz mentem volna férjhez!” Viszont az 1650. évi kiadás még elhagyja ezt a csattanós, ha nem is Szent Pál apostol tanításához méltó, szellemes dialógust:

Eulália: „De nem késő igyekezni Férjed megjobbításán. Erre nagyon fog használni, ha fog születni szerelmeteknek valamelly zálóga.”

Kszantippe: „Már született.”

Eulália: „Mit hallok? Te nétkünk a háromhónapi szülés tréfáját ujítod meg.”

A XVII. századi lőcsei fordítás természetesen nem hozza az ezután következő részt sem, ahol humorral átszőtt élénk leírást kapjuk a férfi túl heves udvarlása, s a túl könnyen engedő asszony jelenetének. Így ezt a részt a XVIII. századi kalendáriumtoldalékban is kihagyták — nem ismerték tehát a dialógus másik fordítását. A XVIII. századi kalendáriumtoldalék szövegét, bár láthatóan az 1650. évi lőcsei fordítás nyomán készült, már finomítják, lekerekítik a

mondásokat, a túlságosan földhözragadt kifejezéseket elhagyják, a döcögős sorokat lerövidítik. Például: „Borbála: De mind-azon-által azért az én jó uram mind elvesztegeti az én édes örökségemet, melyet én nem keveset hoztam ő hozzája. — Ágota: Miképpen vesztegeti el? — Borbála: A Kortsomán, Koztkán, Kártyán, a kurvakkal és a mint kedve tartja. — Ágota: Ah szánnya isten azt. — Borbála: Ez bizony dolog nintsen kölömben. Oh melyly gyakorta kell nékem utánna várapoznom, egész éjjélig-is, haza-jövén osztán holt részegen, az ágyamat is teli póki és okádgya és még nagyobbat is tselekszik.” (Lócsé: 1650.) Míg a Győri Kalendárium toldalékában: „Borbála: Minden örökségemet el-vesztegeti, és nem keveset hoztam ő hozzá. — Ágota: Miképpen vesztegeti el? — Borbála: A kortsmán, koztkán, kártyán és rendetlen helyeken. — Ágota: Légy jó hozzá otthon marad. — Borbála: Gyakorta kell énnékem utánna várapoznom egész éjjélig is, haza jövén holt részegen az ágyamat tele pókdözi és más rút dolgokat tselekszik.”

A szó igazi értelmében vett Pedagógus-Erasmus hangját halljuk e sorokból: „Mit nem mivelnek az emberek tsak egy lónak tanításában-is? S mi mégis restelkedünk abban, hogy férjeinket türethetőbbekké tselessük.” S hogy milyenekké kell tenni a férjeiket, s hogy milyenek legyenek az asszonyok? A jámbor középszerűséget tanácsolják e dialógusok, mint ezt már számos más XVIII. századi magyar ponyvanyomtatványánál láttuk. A világot változtatlanságában megtartani akaró morál-dogmatika kerül sokszor előtérbe: „Távol legyen a szomorúság, de távol legyen a kényesség, s mordságot ne mutass, de katzér se légy.” „Fontold meg magadban, mely alávaló dolognak tartatik a Férjtől el-vált asszony.” „A vendégségben azt miveld, hogy vidámsággal és jó kedvvel mennyen véghez minden. S továbbá, ha ő néha a bortól meg-indítván tziateráját pengeti, te szóval zengedezz mellette.” De Erasmus mindezt ragyogó, életteli dialógusokban írja meg, s még a későbbiekben egyenesen jelképpé váló Circe metamorfózis-csodáját is felvonultatja költői eszközei között: „Nosza hát ha Czircé mesterségével a részegesből józanné, a tékozlóból takarékosná, s a henyéből szorgalmatosná tsehetnéd, valljon nem tselekednéd-é?” Így tölti be funkcióját Erasmus Beszélgetése a magyar XVIII. századi, a változásokat elodázó, a világot leginkább változtatlanságában ábrázoló ponyván.

Erasmusnak ugyane dialógusa kerül ponyvára a XVIII. századi Franciaországban is. Ennek számos kiadását ismerjük.⁸ Franciaországi sikerére jellemző, hogy a Veuve Clousier egy évben legalábbis kétszer nyomtatta ki e könyvet, minthogy ugyanazon 1707. évből két különböző, Clousier-nál nyomtatott kiadás maradt fenn.⁹ A francia ponyvára került változatban hosszú apologia előzi meg a dialógust magát, amely mint más ponyvák esetében is, felhívja a figyelmet a mű hasznosan szórakoztató és tanító jellegére („l'utile et l'agréable s'y trouvent réunis”). Látszólag tudományos igénnyel idézik az előszóban Erazmust, Platont, Aristotelest, Xenophont és Plutarchost, és megvédik a fordítás stílusát is. A mű értékét emeli a kiadó szerint, hogy a fordító szabadon bánt a művel, s helyenként változtatott, helyenként elhagyott, a kor erkölcsi ideáljának, az olvasóközönség igényének megfelelően. Így olvashatunk egy illedelmes keretek közé szorított, lényegileg a précieux stílusideált — és ennek megfelelő gondolati tartalmat hordozó francia Erasmus-ponyvát, amely bizonyos értelemben nélkülözi a magyar fordítás erőteljes színeit, hangulatát: „mais ces Fables ont un sens moral, qui n'est pas inutile pour la vie. — tu n'en a pas besoin. ces merveilles, ces charmes ou si tu veux ces sortilèges de l'invention des Poëtes, ne sont à proprement parler, que de la douceur, la modestie, la complaisance, la gayté sans emportement.” A magyar fordítás csattanója, — „Mit hallok, te nekünk a három hónapi szülés tréfáját újítod meg” — helyett itt csak ennyit olvashatunk: „Xantipe: C'est que . . . — Eulalie: Tu rougis, je t'entens, ne m'en dis pas davantage.” A férjről megtudjuk, hogy „On le trouve très aimable: on dit que c'est un fort galant homme, doué, civil, honnête, liberal, bon aussi: ce n'est que pour sa femme qu'il est un Démon.” — Így bontakozik ki előttünk a précieux gáláns ember ideálja. Természetesebb életű közegébe kerül azonban e szöveggörnyezetben Circe, „cette fameuse enchanteresse” és a metamorfózis, a barokk művészet olyan jellegzetes kellékei.

Másként, másként a különböző országokban, de még az olyan eltérő hagyományú, társadalmi szerkezetű országok, mint Franciaország — és Magyarország irodalmában is, lesüllyedt

⁸ La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du Mariage. par sr. de la Rivière, Imprimé à Colecque, Et se vend par le sieur de la Rivière à Metz, Nanci, Toul, Verdun, Barleduc, et Vitry le Francois, 1708. (Bibliothèque de l'Arsenal 8° S 3346.) La femme mécontente de son mari . . . du latin d'Erasmus par le sieur de la Rivière. Veuve de Jacques et Jean Oudot, 1729, idézi G. Bollème i. m.; La femme mécontente de son mari traduit d'Erasmus. Troyes, Garnier, 1738. Musée des Arts et Traditions Populaires I.° 4 296. stb.

⁹ La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du mariage. Traduit du latin d'Erasmus. A Paris, Chez la Veuve Clouzier Au Palais sur le Perron de la Sainte Chapelle MDCCVII. Avec Permission Bibliothèque de l'Arsenal 8°S 3344. La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du mariage. Traduit du latin d'Erasmus. A Paris, Chez la Veuve Clousier Au Palais sur le Perron de la Sainte Chapelle MDCCVII Avec Permission. Bibliothèque de l'Arsenal 8°S 3345.

barokk ponyva lett Erasmus e dialógusából. E mű az egykori francia olvasó előtt talán csak egy volt azon szerelemre, házasságra tanító ponyvafüzetek, sőt pamfletek sorából, melyekben hol a jó keresztény házasság, hol a libertinage veszi át a vezérszólamot, amelyek sohasem rendítik meg alapjaiban a már kialakult erkölcsi rendszert, de amelyekről Nisard könyvében megvetően nyilatkozott. Ilyenek voltak számos kiadásban a *Le Secrétaire*, *guide et conseil* des amants, *Le jardin de l'honneur*, *l'Instruction à l'usage des grandes filles pour être mariées*, *La malice des femmes*, *La méchanceté des filles*, *L'imperfection des femmes* (A Biblia nyomán), sőt az elemzett Erasmusi dialógus címének megfordításával: *Le mari, mécontent de sa femme*. A mű Magyarországon is számos asszonyoktató vagy férjcsúfoló művel érintkezik. Az erasmusi dialógus életközelsége a magyar fordításban egyenesen a folklór páros-felelgetős kiéneklívével érintkezik, amelyekben egy-egy falu-közösség ízlése, humora foglalja keretes dalba a házassálandó legény vagy a férjhez menő lány panaszát. E dalok általában tetszés szerint visszajára fordíthatók, nyújthatók, egyszóval mindig aktuálisak. A részben fordított, részben eredeti népi humorral átszőtt nyomtatványokból és kéziratokból, a Tzigányok lakodalma is ideszámítva valóságos képe bontakozik ki a XVIII. századi életnek, szokásoknak, számtalan érdekes adattal egészítve ki művelődéstörténetünket.

A *Férfi és az Asszony versengése* című nyomtatványból megtudjuk: „Halgass most gaz ember, hiszen egy vad-almát Minden emberséged nem ér egy polturát Nem érdemled te meg a zab kenyér héját Nem vehetem neki soha semmi hasznát. Ha szántani küldöm, árnyékon bordózik, Kapálni ha mégyen, ott tsak ásítózik, Estve ha hazajön, tsak részegeskedik, Mint egy fűzfa jankó, mellettem úgy fekszik.” Erre rímelnek a — ha lehet még naturalistább XVIII. századi magyar fordítású erasmusi sorok. Az 1755. évi Győri Kalendárium már Octavianus császár privilégiumát közli arról, hogy mivel tartozzék a férj asszonyának. S önálló ponyvakiadványban is ismeretes az Asszonyok igazságok privilégiumok és egészen újdonna új litániájok, amelynek első pontja: „Férj sem kocsmába, sem pálinkaházba.” Ennek ellentéte a tréfás asszonycsúfoló, a panaszkodó férfiak dalai: „Oh gonosz szerencse, de meg-jáztattátál! Friss állapotomtól rutul meg-fosztottál, Midőn ily vén kofát a nyakamba tsaptál Ifjú örömöktől éppen el-választál E miatt pénzemet mind el-tékozoltam, Drága ruháimat tsap-széken béit-tam”, vagy „Tehát jó fehér nép ugy vagyon dolgozik, hogy egy héten hat nap innepet tart-hattok, a tsendes munkának ellene mondotok, ditséreteket földre tapodjátok.” „Seregestől noha a fonyóba mennek, kender munka felől keveset végeznek, hanem polturánként inkább filléreznek, mi dolog utczánként arról beszélgetnek.”

Számtalan változatban örökítették meg az ifjú legény panaszait, gondjait, s hogy miféle veszélyek fenyegetik a házasságban. Kézírtos könyveinkben, valamint ponyván is ismeretes az a világi ének, amelynek címe: *Ifju legény lévén sokat gondolkodhatik* a „Boldogtalan fejem mire jutott” nótájára. (Ebből már legalább két ilyen jellegű, hasonló típusú dalra következtethetünk.)

Az 1759. évi Győri Kalendáriumban a bölts Lindorák Kutséber indiai királyhoz intézett leveleinek egy részében is az idézett dalokhoz hasonlóan elemzi, hogy a feleség „ha szép, ha rút, ha öreg, ha fiatal” — a férfi rosszul választott:” „Mert hidd meg, hogy a feleségvevés bánattal és jajgatással úgy öszve barátkozott s kaptsolódott, mint a mai nap a holnapival, aki azért holnap bänkódni akar, tsak házasodjék még ma, könnyen feltalálja kívánságát.” Ugyane gondolatokat ismétli meg németül a pesti Krackauer Schreibe Kalender 1798-ban: „Heyratet einer eine Schöne, so nimmt er sich eine heimliche Sorge auf dem Hals . . . Nimmt man eine Hässliche so eifert sie mit ihm, dem sie bildet sich ein, man liebe eher etwas Schönes . . .”

Az erasmusi dialógusra rímel az az anekdota is, amelyet időben legkorábban a brassói német nyelvű kalendáriumban találtam meg, s amelyet átvett szó szerinti fordításban az 1794. évi Győri Kalendárium. (Nem hiába perelték Streibigéket, mert átvettek német kalendáriumokból anyagokat.) Sőt feltűnik ugyanez az anekdota az 1797. évi Győri Kalendáriumban is, bár kissé más fordításban. Ebből is következtethetünk a téma népszerűségére és bizonyos közhelyszerűségére: „Eine Jugendhafte Frau wurde von einer andern befragt, was sie für eine Geheimniss habe, ihren Mann den guten Laune zu erhalten? Ich thue antwortete sie alles, was ihm gefällt, und leide geduldig alles, was mir nicht gefällt!” (Brassói Kalendárium, 1776.)

„Egy jámbor erkölcsű asszonytól kérdi egykor egy más asszony hogy mitsoda titka vagyon urának jó kedvében való meg tartására. Ez így felele: én mind megteszem azt, a'mi neki tetszik, s azt pedig mond, békességesen el tűröm a'mi nékem nem tetszik.” (Győri Kalendárium, 1794.) — „Egy erkölcsös Assonyt más Asszonytársra kérdező, valljon mi titka lehetne, hogy az urát mindég jó kedvében tartja? Én ugy mond, mindent tselekszem, a'mi neki tetszik, s mindent tsendesen eltűrök, a'mi nékem nem tetszik.” Győri Kalendárium, 1797.)

Ha első pillantásra egyedülállónak is tűnik, hogy ez az Erasmus-dialógus ponyvára került Magyarországon, valójában e kiadvány nem tér el XVIII. századi, sokszor ellentmondásos, lesüllyedt barokk ponyvairodalmunk alapvető tendenciáitól. „A panaszokodó feleség” mé-

lyebb áramlataiban, sőt bizonyos szöveg-egyezéseiben is hordozta már a Piskolti István által megváltoztatott *Argirus História* egyes sorait, azokat a sorokat, amelyek az eredeti értelem elhalványodásával a népszerű barokk ízlés szellemében egyre inkább az elterjedt házassági énekek s asszonycsúfolók gondolati tartalmához, stílusához közelítettek.

Vámos Éva

Kármán és Sza'dí

Sikerült kiderítenem Kármán József egyik anekdotájának ősforrását. A szóban forgó anekdota az *Urániában* jelent meg (Első esztendő II. köt. 1794. 248–249. 3. sz., KJ Válogatott művei. Vál.: Némedi Lajos. Bp. 1955. 237–238.) Leili és Medzsnún, a legendás arab szerelmespár történetének egy epigrammatikus csattanóval záruló epizódját mondja el. Egy perzsa király, tudomást szerezvén a két fiatal rajongó szerelméről, kíváncsi lesz és maga elé hivatja „Megnount”: igaz-e, hogy oly annyira szereti „Leilét”? „Látni kell őtet, azt felelé ez, hogy meg lehessen fogni, mennyire szeretem.” A király elhozatta — és látott „egy hitvány és rút asszonyt”. A csattanó: Medzsnún válasza a bámoló királynak: „Jól van! . . . már most itél meg, ha szeretem-e, a midőn oly szép az én szemeimben, a milyen rút a tiedben.” — Leili és Medzsnún története a VII. sz-i Arábiába nyúlik vissza, ám arabul érdemleges feldolgozást sohasem nyert, első — és mindjárt klasszikus — megfogalmazója a perzsa Nizámi, (1141–1209). Az ő eposza nyomán számtalan feldolgozás született a perzsa és török költészetben (a nevesebbek: Maktábi, Kátíbi, Tursízi, Hilálí, Dzsámí, Zamíri Iszfaháni és Sáhín, illetve az azerbajdzsáni Fuzúli és a csagatáj Mír 'Alí Sir Navá'i). A téma ma is él a perzsa, kurd, beludz és különféle török népek folklórájában (vö. Jan Rypka: *Iranische Literaturgeschichte*. Leipzig, 1959. passim). Azonban Kármán anekdotája nem a történet eme fővonulatából ágazott le. Ősforrása Abú-'Abdi'lláh Musarrifu'd-dín Sza'dí, a sírázi klasszikus (1213 v. 1219–1292) Gulisztánjának, azaz Rózsáskertjének egyik története (V. könyv 18., v. 19. hikáját). A prózát különböző metrumú, arab és perzsa verses betétekkel változtató történetet Kármán — azaz közvetlen forrása — erősen lerövidítette: a Medzsnún válaszait tartalmazó verseket teljesen elhagyta, és a prózai részeket is tömörítette, mindent elhagyott, ami ellenkeznék az anekdota műfaji alapcéljával, a csattanó zökkenésmentes előkészítésével. A Gulisztán perzsa szövege Európában aránylag korán ismeretessé vált: Georg Van Gent, azaz Georgius Gentius latinra fordította és bilinguis alakban kiadta (*Rosarium Politicum, sive Amoenum Sortis Humanae Theatrum*, Amsterdam, 1651 és 1655). Ezt a verziót ismerték hazánkban: Vizer Ádám egyetemi tankönyvében innen idézi Jézusnak egy, csak a mohamedánoknál ismeretes mondasát (*Praenotiones hermeneuticae Novi Testamenti*. Nagyszombat, 1777. 352.). A. Du Rhyer, a neves orientalista ezt megelőzően már lefordította franciára (Párizs, 1634), J. F. Ochsen pedig ebből németre (*Gulistan, das ist, Königlicher Rosengarten*. Tübingen, 1636). Európa egyik kedves műfajának, a hellénisztikus eredetű királytükörnek keleti mását fedezte fel Sza'dí művében, ezért lett azután hallatlanul népszerű Adam Olearius, a híres utazó fordítása: előbb dánul jelent meg, majd ebből németre fordítva, többször is (*Persianischer Rosenthal*. Schleswig, 1654; *Das welt-berühmten Adami Olearii colligirte und vielvermehrte Reise-beschreibungen, . . . Nebenst beygefügetem Persianischen Rosen-Thal und Baum-Garten, . . .* Hamburg, 1696.) A nagy budapesti könyvtárakban, Du Rhyer munkáját kivéve, megvannak mindeme kiadások, több példányban is. (A perzsa szöveg kritikai kiadása R. M. Alijev munkája: Sza'dí: Gulisztán. Moszkva, 1959. 332–335.; új magyar fordítása: Szádi: *Rózsáskert*. Ford.: Bodrogligeti András és Képes Géza, Bp. 1961. 64–65.) Kármán közvetlen forrása valamely orientális anekdotagyűjtemény lehetett, francia nyelven: erre utal az, hogy a Gulisztán „arab királya” helyett itt „egy persiai király” szerepel, illetve az, hogy a szerelmesek nevének átírása Leilé és Megnount. Talán azonos lehet ez a forrás a Nagy Sándor-történet, e „persiai regé” forrásával.

Szörényi László

Berzsényi tizenkettősei

Berzsényi tizenkét szótágai sorainak két nagy csoportját szokás megkülönböztetni. A monometrikus, magyaros változatot, amelyben — híven verstani tanulmányához — három ritmikai tényezőt kísér figyelemmel, a szótagszámot, a nyugpontokat (mai szóval: metszeteket) és a rímet. A második típus az aszklepiadeszi sor, amely csupán látszólag monometrikus az idő-

mérték alapján — valójában, mint verstani irodalmunk régóta érzékeli, magyarosan is tagolható, bimetrikus. A tizenkettesek mindkét változata előfordul versek egyedüli sortípusaként s más sorfajttákkal kapcsolódva is. A magyaros tizenkettős magyaros sorformákkal, az aszklepiadeszi időmértékesekkel, főleg glykonival társul.

A magyaros változatok rimelnek, az időmértékesek rímtelenek (mind a már idézett verstani tanulmányból, mind másokhoz írt leveleiből tudjuk, hogy Berzsenyi kerülte a leoninust). Mindkét sortípust jellemzi az erős felezés, az energikus főmetszet. Ettől az aszklepiadesziék is ritkán térnek el. Közös jellemző az is, hogy a sorfelek belső tagolása rendkívül változatos.

A magyaros tizenkettősök szerkezetét, így a hatos sorfelek belső tagolódását is a *Levéltörédék barátinémhoz* soraival érzékeltetjük.

Ne kérdezd barátiném! mint töltöm időmet	3/3/ 3/3
S távolléted alatt kedvem miben lelem?	4/2/ 4/2
Tudod elvesztettem édes enyelgőmet,	2/4/ 2/4
Agg diófám alatt tüzemet gerjesztem	
A képzelet égi álmába merülök	4/2/ 3/3
Felköltik lelkemnek minden érzéseit	3/3/ 2/4
S az emlékezetnek repdeső szárnyai	
S bús melancholiám szomorgó nótája	6/ 3/3
Ha már cselédimet nyugodni eresztem	
Még két mulatótárs van ébren mellettem	2/4/ 3/3
Béborult az élet vidám álorcája	4/2/ 2/4
Leplembe burkolva könyökemre dülök	3/3/ 4/2

21 sorban a tizenkettesnek 9 változata!

A magyaros tizenkettes Berzsenyi gyakorlatában lényegesen különbözik a Zrínyi-verstől, hiszen középmetszete erős, állandó. Ebben rokona a Gyöngyösi István óta fegyelmezett sortípusnak. Gyöngyösitől azonban elhatárolja az, hogy a sorfeleken belül változatos, beszédszerű tagolást érvényesít — ebben mintha Zrínyihez állna közelebb, a Ráday-javasolta *commák szerinti* olvasáshoz. Berzsenyi eme újszerűsége verstörténeti vonatkozásban jelentős. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy időnként *mintha* időmértékes kíséret is fölcsendülne a sorokban, igen ritkán, inkább a véletlenszerűséget sugallva. De azt hisszük, hogy a choriambizáció nem pusztán véletlen. A *Levéltörédék* . . . 2., 5., 12., 20. sorában a középmetszet előtt jelenik meg, a 3. sorban közvetlenül a metszet után. Mintha az aszklepiadeszi tizenkettősök elemei lennének ezek. Nem érdektelen, hogy olykor szinte jambusi a sor véletlen időmértékes kísérete (4., 5., 6 — úgy, ahogyan Gyöngyösi tizenkettéseiben Batsányi érzékelt).

A magyaros tizenkettősök monometrikus hatását ez az esetleges időmértékes moduláció számottevően nem alakítja.

Egészen más azonban ritmusélményünk, ha az aszklepiadeszi tizenkettősöket olvassuk-hallgatjuk. A magyaros karakter jelenlétét a változatlan szótagszám és a markáns középmetszet folyamatosan biztosítja. E két metrikai tényezője az aszklepiadeszi tizenkettesnek alapvető, meghatározó erejű a magyar nyelvű költészetben, de változó intenzitással működő hatékony tényező minden hangsúlyt ismerő nyelvben, így a latinban s a nyugateurópai nyelvekben. A magyar nemzeti költészet hagyományainak ereje szinte ellenállhatatlan metamorfózisra kényszeríti az antik sortípust, ha a metszet szőlomok határára kerül: a magyaros metrum főhangzása szimultán verset teremt, még gyakrabban pedig olyan bimetrizálást, ahol a magyaros metrum irányítja a vezérritmust s az időmérték modulál.

Újabb verselméletünk (igaz, emberöltőnyi múlttal) pontosan érzékeli e jelenséget. Németh László a következőket írja: „Az aszklepiadeszi azért a legszebben érvényesülő görög formánk, mert könnyedén omlik két hat szótagos tagra. Berzsenyiné a klasszikus forma csak úgy s a vers ereje a magyaros dikcióban rejlik” (*Molnár Albert zsolttárai és ritmikájuk*, Protestáns Szemle, 1928: 86). Általánosabban fogalmaz Németh a *Magyar ritmus*-ban: „épp a magyar versben nagyon jól megfér egyszerre a két ritmus” (*Az én katedrám*, 1969: 42). „Berzsenyiben a görög mérték éppúgy megmagyarosodott, ahogy Horatiusszal és Vergiliusszal meglatinosodott” (Uo. 40). Keresztury Dezső emlékezetes elemzése *A közelítő tél* sorairól állapítja meg ugyanezt (Magyar századok, 1948: 213). Bóka László szerint „Berzsenyi klasszikus formájú ódái csak magyarosan ütemezhetők” (*Verstani problémák*, 1955. — Vö.: Válogatott tanulmányok, 1966: 733).

Vargyas Lajos éppen Berzsenyi aszklepiadeszi sorainak verstani mérlegelése után írja ezt az összegzést: „Berzsenyi versei és általában a klasszikus versszakok a magyar nyelv természetes mozgását kevésbé feszélyezik, mint más, idegen formák, és így aránylag legközelebb állanak a magyar vers hangzásához” (*A magyar vers ritmusa*, 1952: 171, csaknem szó szerint megismételve: *Magyar vers — magyar nyelv*, 1966: 147).

A bimetrizálás Berzsenyi-féle jegyeinek felismerésétől Szerb Antal tanulmánya sem áll távol (*Az írhett költő*, Vö. Gondolatok a könyvtárban, 1971: 271). Horváth János és Gáldi László nem méltatja különös figyelemre Berzsenyi verseinek e mások által méltatott érdekes metrikai jellemzőjét. Az aszklepiadeszi sorra nézve talán azért nem, mert hiszen a klasszikus metszet természetesen felezi a monometrikus időmértékes képletet is.

Úgy látjuk, nem árt tüzetesen megvizsgálnunk az aszklepiadeszi sort ahhoz, hogy berzsenyies változatát megbízhatóan értékelhessük.

Mai felfogás szerint az aszklepiadeszi sor időmértékes, ereszkedő lejtésű, trochaikus képlet. Horatius óta általában spondeusszal indul, ezt ciklikus daktilusz majd csonkaütem, újabb ciklikus daktilusz, trocheus és a sor végén ismét csonkaütem követi. Klasszikus monometrikus változata is erősebb metszetű, mint általában az időmértékes — különösen a jambusi vagy trocheusi soroké. A sorközépi csonkaütemet követő metszet után új versláb kezdődik. A klasszikus sortípus monometrikus változata így spontán, markáns felezést követel. Nem föltétlenül bimetrikus tehát az erős felezésű aszklepiadeszi sor. Csak éppen jó aszklepiadeszi sor. Az, hogy a magyaros ritmusérzék e sorváltozatra a magyaros tizenkettőst ráhangolja, részben a két sorváltozat metrikai rokonságából, részben más tényezőkből következik. Ez utóbbiakat kell most külön figyelembe részesítenünk.

A felvilágosodás ritmusszemlélete ellenkezés nélkül vette tudomásul a magyar és az időmértékes metrumok keveredését, a bimetrizálást, de csak ütemkapcsoló modorban. A négy-szótagú magyaros ütemek mögé jambusi—trocheusi dipódiák vagy choriambusok kerültek. Daktilusok és anapestusok szóba sem jöhettek, lévén három szótagú időmértékes ütemek. A magyaros felező tizenkettős mellékmetszetei ugyan kínálnak 3/3/ 3/3-as ütemezési lehetőséget is, az eredendő tagolás azonban a páros szótagúaknak kedvez. Rónay György tanulmánya szerint az első sorfél aránylag szabadon variálható 3/3, 4/2/, a második azonban hagyományosan 4/2-es, a reformkort megelőző időkben. (*A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaig*, It 1957/2).

Az aszklepiadeszi sornak magyaros modulációra képesítő eleme a daktiluszokból s az azt követő csonkaütemből, illetve trocheusi arsisból képződő choriambus. Nézetünk szerint e klasszikus sornak, ha a magyaros tizenkettőssel a szótagszámon és a főmetszeten túl erősebb, mélyebb bimetrizálásba kapcsolódik, alapvető változáson kell átmennie: choriambizálódnia kell.

A magyaros ritmus felől szemlélve e jelenséget, nyilvánvaló, hogy mivel nálunk az időmértékes verselés nagyarányú térhódítása előtt a felező tizenkettes a versírás leggyakoribb metruma volt, tagolása a nemzeti ritmusérzék ösztönös erejétől nyert támogatást — az aszklepiadeszi felező tizenkettesnek ehhez az erős hagyományhoz idomulnia kellett. Ez bizonyos vonatkozásokban nem volt nehéz. Az aszklepiadeszi sor második felében az indító daktilusz és az ezt követő trocheusz arsisa hatásos choriambusba váltott át, a maradék pedig olyan jambusi alkatú két szótagos verslábba, amely a 4/2-es magyaros tagolású hatos ütemkapcsoló bimetrikus szerkezetét hibátlanul követte. Ebben a második sorfélben tehát adva van (a lejtésváltás árán) a choriambusi 4/2-es bimetrizálás esélye, nyomatékmegosztó modorban, hiszen a záró kéttagú ütemnek mindig thesisen kell indulnia. (A nyomatékok rendszerére nézve, bimetrikus kapcsolatokban is, idézzük Horváth János *Vitás verstani kérdések*, 1955, Gáldi László több munkája közül a közismert *Ismerjük meg a versformákat!* című könyvét, valamint Kecskés András ItK-beli tanulmányát: *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*, 1966). A bimetrizálás ősi törvénye azonban az arsisok és a hangsúlyos szótagok nyomatékainak gyakori összekapcsolására való törekvés. Ez is elérhető, ha e bimetrikus sorok magyaros tagolása a metszet utáni hatosban felező (3/3). Mint fentebb említettük, a hagyományos hangsúlyos tizenkettes második felében ez aránylag ritka metrum. Az aszklepiadeszi sor choriambizációját a hagyományos magyaros sortagolás (második felében: 4/2) kényszerítette ki. Az időmértékes sor változása a belső hullámszám tekintetében stabil karakterű, a choriambusív hangolt aszklepiadeszi sor a magyaros metrum változásai közepette is 4/2-es ritmusélményt érvényesít a sor második felében. E tagolás a bimetrikus aszklepiadeszi sornak konstans elemévé vált. A bimetrizálás másik törekvése, a nyomatékkapcsolás éppen a magyaros metrumban kíván azonban többször 3/3-as felezést. Ezekben az esetekben metszetkapcsoló bimetrizálás jelenik meg, a magyaros ütem mögött nem daktiluszi kísérlet húzódik, ütemkapcsoló modorban, hanem metszettel tagolt choriambusi. Állításunk legfontosabb bizonyítéka az, hogy míg az ütemkapcsoló choriambizálás markáns mellékmetszetet érvényesít (*Látom hangyabolyi miveidet, világ!*, metruma: s, modulált ch, ch, j, 2/4/ 1/4/2 — *A temető*), a metszetkapcsolás esetében a mellékmetszet (az időmértékes karakternek megfelelően) csendesebb, rövidebb tartamú (*Mint a koldus utált élete terheit* = s, ch, ch, j 4/2/ 3/3 — *A temető*). Ennek a metszetkapcsolásnak az első sorfélben mindig be kell következnie, ha nem a teljességgel szokatlan magyaros 2/4-es változat jelenik meg, így pedig ennek a sorfélnek mellékmetszete sohasem erős: 2/4-es

változatban magyarosan bizonytalan, 3/3, 4/2 típus esetén pedig a metszetkapcsolásban ható időmértékes metszetrövidülés gyengíti. A mellékmetszeteknek ez a törvényszerű viselkedése (az első tehát mindig gyenge, a második jóval erősebb) magyarítja szerintünk azt a kétségbevonhatatlan tény, hogy a bimetrikus aszklepiadeszi sorok első fele kevésbé tagolt, mint a második, olykor az első hat szótag egyetlen ütemnek mutatkozik (*Nem fertőzteti meg durva tyrann keze* = s, ch, ch, p, 6/ 4/2 — *Magyarország*). A második sorfél általános karaktere tehát choriambusi ütemkapcsoló 4/2-es, vagy choriambusi metszetkapcsoló 3/3-as. Mind ez utóbbi esetben, mind az elvéve mutatózó magyaros 2/4-esekben ritmikai interferencia érvényesül: a 4/2-es sugallatú choriambusi ritmikai tagolás és a logikai, magyaros ütemezés.

A sor első fele szintén choriambizálódott. *Spondeus* + *choriambus* időmértékes kapcsolata azonban bimetrikus ütemkapcsolás esetén 2/4-es magyaros metrumot evokál. Ennek a szokatlan magyaros ütemezésnek Berzsenyi sorai közt gyakran találjuk példáját. (*Boldog népeidet Titusok őrizik* = s, ch, ch, jp 2/4/ 3/3, *Akkor csillagokat hatna kevély fejed* = s, ch, ch, jp 2/4/ 4/2 — *Magyarország*). Bár szerintünk a szótagszám alapon is ereszkedő magyaros sor-tagolás elméleti tisztázódása olyan szabadosságnak fogja föl e metrumot (amit különben Berzsenyi magyaros monometrikus tizenketteseiben is vállal), amely útját állja a bimetrikus aszklepiadeszi sortípus szélesebb elterjedésének. E kezdő sorfél spondeusi indulása megakadályozza a gyakori 3/3-as tagolódás daktiluszi követését. Az első sorfél alapképletének daktilusza spondeus és csonkaütem között helyezkedvén el, ütemkapcsoló bimetrizálásban sohasem vehet részt. A choriambus részben 2/4-es ütemkapcsoló, részben pedig 3/3-as vagy 4/2-es metszetkapcsoló változatban funkcionálhat. De bizonyos enerváltságra vannak ezek is kárhóztatva, mert a metszetkövető magyaros nyomaték *mindig* thesissel kapcsolódik.

Az aszklepiadeszi sornak első fele tehát szerkezetileg kevésbé képes bimetrikus kapcsolatra, a második sorfél azonban tökéletesen képes alkalmazkodni a choriambizáció révén.

Néhány sor elemzéséből további bizonyítékokat nyerhetünk.

S nem szül gyáva nyulat Nubia párduca

(A felkölt nemességhez)

Az aszklepiadeszi sor látványos metruma helyett a hangzó vers a következő bimetrizálást érzékelteti: s, ch, ch, jp 2/4/ 3/3.

Az első sorfél nyomaték- és ütemkapcsoló, a szokatlan magyaros tagolással (amely azonban a szólamyszerűség alapján is valós), így gyenge mellékmetszettel. A második sorfél metszet- és nyomatékkapcsoló. Arsisok és hangsúlyos szótagok folyamatos összekapcsolása határozott, kemény csengést ad a sornak, tartalomkövető funkciót biztosítva a metrumnak.

Tarlott bokrai közt sárga levél zörög

(A közelítő tél)

A metrum: s, ch, ch, jp 2/4/ 4/2. Funkcionális szempontból: magyarosan az első sorfél alig tagolódik, hiven az egyetlen szólamhoz. A folyvást érvényesülő időmérték azonban hatásosan futtatja ki, szinte magyarosan is tagolóvá emeli a choriambust. A második sorfél choriambusa jelző és jelzett szó magyaros szólama. A 4/2-es változat nyomatékmegosztása a disszonáns hangulat metrikai követése. A mindig erős főmetszet után az ősz szimbolikus jelzője-színe, a sárga a sornak talán legerősebb ritmikai nyomatékait egyesíti.

Elrémülve tekint, oh temető, reád.

(A temető)

Metruma: js, ch, ch, j 4/2/ 4/2. Érdekessége az első sorfél diszkrét choriambusa, s ezáltal erős magyaros tagolása, valamint a második sorfél nyílt jambusi befejezése (ennek föltétele az aszklepiadeszi sor záró csonkaütemének egyértelmű hosszúsága). Itt is jellemző az első mellékmetszet gyengesége, a második energikus szerepe (a szólamtagolástól is támogatva). Meg kell említenünk, hogy e bimetrikus sorformában a főmetszet mindig erős, nyomatékokat kapcsoló, de e természetes szerepet tovább fokozza az első mellékmetszet gyengesége: a sorban az első komolyabb tagolás a felezésnél jelentkezik. E sorban a patetikus indulatszót tovább nyomatékosítva.

Hasonló ehhez a *Magyarország* következő sora:

Óh, bár vajha kies gyöngykoszorúd között

Metrikailag: s, ch, ch, j 2/4/ 4/2. Az első mellékmetszet gyenge, a második erős. A főmetszet a második sorfél masszív choriambusi tömbjétől is erőt nyer, markáns. Az indulatszó sor élén

látható — utalva a sorkezdet erejére. Olyan magyaros monometrikus sajátság ez, mint a főmetszet utáni fokozott nyomatek.

Berzsenyi aszklepiadeszi sorai bimetrikusak. De csak részben a felező főmetszet miatt, amely markánsan tagolja ketté a monometrikus időmértékes sort is, így elsősorban inkább a magyaros ütemezés érdekeit szolgáló choriambizáció vállalása, teljes megvalósítása miatt. A sortípus belső szerkezetének jellemzett törvényszerűségeit a szólamszerűség értelmi-logikai alakulása pontosan követi, a szólamtagolás tehát nem pusztán a főmetszet magyaros tagoló funkcióját bizonyítja.

Ennek a bimetrikus változatnak a kiteljesítéséhez a verstani szemléletnek olyan elevensége, kötetlensége kellett, mint amilyenről Berzsenyinek verstani tanulmánya árulkodik. A határozott ritmusélmény minden aggályoskodás alól fölszabadította a költőt, aki formájában megőrizve lényegében változtatta meg a klasszikus sortípust, a verselésben is „tündér változatot” teremtve. E dolgozata mellett a *Kritikai levelek*re kell még utalnunk, amely bizonyítja, hogy Berzsenyi a verselés metrikai tényezői közül a metszetet (a főmetszetet) mindig magyarosan hallotta, még a klasszikus jambusi sorokban is. E főmetszet után új időmértékes ütemezést kezd. — A bimetrikus aszklepiadeszi sor megalkotásához antik és nemzeti formaérzék egyensúlya teremtett alapot, ez a különös, magános sikernek a titka is. Mert abban mindenki egyetért, hogy az aszklepiadeszi „forma nála éri el tetőpontját”, ő „írja legszebben”. (Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*, 1892: 200—201)

Az aszklepiadeszi sor choriambizálása súlyos elméleti és gyakorlati következményekkel jár. Ha valóban érvényesül a hangzó versben a choriambus, akkor a sorvég jambikussá válik. Egészeiben véve lejtésváltásnak lehetünk tanúi — az ereszkedő aszklepiadeszi sor a magyaros tizenkettőssel bimetrikus szerkezetet alkotva emelkedő, jambusi-choriambusi sorrá változik.

Ha végigtekintünk azokon a periódusváltozatokon, amelyekben az aszklepiadeszi sor megjelenik, újabb tanulságokat szűrhetünk le. Berzsenyi többször ír verset *glykoni + aszklepiadeszi* sor periódusaiból. Mivel az aszklepiadeszi ezekben is choriambikus, bimetrikus alkatú (*A felkölt nemességhez*, *Az első szerelem*, *Egy hűtelenhez*, *Virág Benedekhez*, *A megelégedés* stb.), számot kell vetnünk a lejtés kérdésével. Az áthangolt aszklepiadeszi sor emelkedő, vajon a glykoni marad-e ereszkedő? A glykoni sor nem egyéb, mint az aszklepiadeszi sor első felének egy *jambussal* való megtoldása. Ha tehát hitelesnek tekintjük az aszklepiadeszi sor áthangolódását choriambusiba, akkor perióduson belül föltételezhetjük a glykoni sor emelkedő (jambusi-choriambusi) átalakulását is. Itt azonban már nem a bimetrizálás kedvéért változik meg a sor karaktere, hiszen a glykoni sorok perióduson belül is időmértékesen monometrikusak.

A nyolc szótagos glykoni sor magyaros ütemezésével nem kísérletezik Berzsenyi. Eredményként persze az sem kevés, hogy belső choriambizációja révén a bimetrikus szerkezetben emelkedő hangolt aszklepiadeszi sorhoz lejtésben is alkalmazkodó sorformát talált benne. Az aszklepiadeszi strófa alkotó sortípusait áthangolva teremtette meg Berzsenyi a költészetünkben szokatlan, sajátos metrikai periódusát. Számtalan példából egyet idézünk:

Jer, jer, karjaidon segélj

(*Virág Benedekhez*)

Metruma időmértékes: s, ch, j.

Horváth János írja, hogy „Berzsenyi gyakran élt bizonyos pseudo-alkaikus strófa-szerkezettel, melynek második sora u. i. nem alkaiosi, hanem aszklepiadeszi sor.” (*Rendszeres magyar verstan*, 1951: 99) Ezen versei egyikének ritmusáról maga Berzsenyi ír Kazinczynak (Kaz. Lev. X: 201, 1812): „Nékem úgy tetszik, ez a változtatás igen hozzá illik az alcaicushoz, mert az által még változóbb hangú lesz és a poétának is néha tágasabb utat nyit.” A jambusi lépésű alkaiosi sor helyére iktatott aszklepiadeszi nézetünk szerint choriambusi hangzásával simul a strófához, amelynek záró sora szintén hajlamos hasonló változásra.

Bizonyos ritmüstörténeti adatok arra engednek következtetni, hogy az aszklepiadeszi sor choriambusi, emelkedő értelmezése nem egészen újkeletű. A nagy aszklepiadeszi sorról írja Gáldi László, hogy az végeredményben olyan aszklepiadeszi sor, ahol a két sorfél közé egy csonka adoniszi sor kapcsolódik (*Ismerjük meg a versformákat*, i. m. 54). Ez a csonka adoniszi sor pontosan olyan, mint egy choriambus. (Ady Sappho-fordítása a teljes adoniszi sort formálja így át, *ch + cs* kitapintható szerkezetévé.) Pálóczi Horváth Ádám 1814-ben ismerteti Kazinczyval a négy lábú sort, az „aszklepiadeust vagy choriambust”. Metrumát pontosan úgy jelöli, ahogyan szerintünk Berzsenyi bimetrikus sorai megvalósítják: — — | — *uu* — | — *uu* — | *uu*. Pálóczi Horváth megjegyzése a képlet után éppen Berzsenyi gyakorlata miatt fontos: „A mi magyar 12 szótagú akar kettős, akár négyes stropháinknak ez volna az igazi mértékje . . .”

(Kaz.Lev. XII: 50). A glykoni sornak ugyanitt két lehetséges verzióját kínálja Pálóczi Horváth Ádám, az egyik a szabályos, daktilusi, a másik a Berzsenyi-féle choriambusi:

— — | — $\bar{v}v$ — | $\bar{v}v$.

1816-ban, gondolatát 1764–65-re vezetve vissza, Pálóczi Horváthhoz hasonlóan ír Kazinczynak a tizenkét szótagú sorról Gyöngyösi János: „azok is az asclepiadea formából vétettek vala minden metrum nélkül által, az egyenlő hangú végezetekkel tsupán el-formálva” (Kaz.Lev. XIV: 474–7). Megemlítjük a magyaros ritmus iránt erős érzékű Dessewffy József megjegyzését, amely szinte elvi igazolás az időmértékes metrumoknak az anyanyelv beszédszerű tagolása felőli szemléletéhez. Dessewffy szerint verslábak határan szünetet nem érzékelhetünk, ez csak metsztnél és sorvégen jelentkezik (Kaz.Lev. XVI: 420–21). Az aszklepiadeszi sor csonkaütemei sem érzékelhetők így, s a megelőző daktilusszal törvényszerűen olvadnak choriambussá, illetve sor végén jambusi arisszá válnak. Erre az egész, teljes, magyaros ütemeket igénylő szemléletre, amely tehát különösen a soronbelüli csonkaütemeket képtelen érzékelni, közvetlen példa az anapestizált pentameter (a metszet körül spondeust látnak, s így a metszet után anapestusokat . . .), amely a különösségek (de figyelmet érdemlő különösségek) iránt mindig érzékeny Pálóczi Horváth Kazinczyhoz írott leveleiből bukkan elénk (Kaz.Lev. I: 252, XII: 47).

Kazinczy — szemben Berzsenyivel — mindig elvszerűen vigyázott a sorok, strófák lejtésére. Érdekes strófája az, amelyben két aszklepiadeszi sort kapcsol egy pherecratesivel s egy glykoni-val (utal erre Négyesy is, megjegyezve, hogy Berzsenyi nem irt ilyet, *A mértékes* . . . i. m. 201). (Vö. *A tanítvány* c. versével) Valamennyi sor ereszkedő lejtésű. Számunkra azonban nem közböbös, hogy a choriambus által emelkedővé hangolható aszklepiadeszi és glykoni sorhoz hasonló a pherecratesi is, amely itt lényegében egy szótaggal rövidebb glykoni sor.

A magyaros tizenkettesnek és a choriambizált aszklepiadeszi sornak a rokonságát tehát elméletileg is vallották egyesek Berzsenyi idejében. Berzsenyi ennek a felfogásnak a jegyében valószínűleg meg bimetrikus tizenketteseit.

Hasonló jellegű próbálkozásokra is akad példa: magyaros sorformákat hozzájuk simuló klasszikus sortípusokkal iparkodnak összekapcsolni. Kovacsóczy Mihály pherecratesi és archilochusi párrimes periódusai egyben olyan nyolc, illetve hét szótagú sorok, melyek nem minden ok nélkül juttatják eszünkbe Kisfaludy Sándor Himfyjét. (Kaz.Lev. XIX: 504 — 1826 —, Kazinczy jó véleménye Kovacsóczyról: XIX: 413). A bimetrizálás más változatairól jóval korábbi időkből is tud a szakirodalom. Németh László Sylvester distichonait olvassa jó tagoló versnek. Julow Viktor Balassi bimetrizálását valószínűsíti bravúros dolgozatában (*A Balassi strófa ritmikája és eredetének kérdése*, Studia Litteraria, 1971), Gáldi László *Szenci Molnár Albert zsoltárverse* c. könyvében (1958) a metrumkapcsolódás elméletét is továbbfejleszti, Gyöngyösi István tizenkettesei mögött jambusi modulációt vél fölismerne Batsányi (Faludi-előszó), Csokonait e tekintetben mindeddig legszebben Elek István méltatta (*Csokonai versművészete*, Bp. é. n. — 1938).

Témánkhoz tartozó kései példa Kosztolányi *Februári ódája*, amely a choriambizációra hajlamos adonizsi soral zárja három alkaioi (tehát emelkedő lejtésű) sor után a strófát.

Daktilikus, ereszkedő sorformáinknak emelkedővé változása a choriambizáció révén költészetünknek valós jelensége. A felvilágosodás és a reformkor idején különösen erős volt a törekvés antik és magyaros formai jegyek összekapcsolására. Berzsenyi bimetrikus tizenkettesei ennek az áramlatnak a sodrában alakultak ki. A bimetrikus aszklepiadeszi soral ugyan riktó kivételként Arany költészetében is találkozhat az olvasó (egyet a *Toldi szerelme* hetedik énekéből Gáldi László idéz: Felség, dul Budavár mint a darázs-fészék. — *Ismerjük meg a versformákat I*, i. m. 55), a tizenkettes mégis inkább csak elemeiben vált bimetrikussá, mint Arany híres choriambusi ütemeiben. A XIX. század közepétől a népiesség elméleti kibontakozása a verselésben csak akkor viselte el a bimetrizálást, ha a magyar ritmus volt benne a domináns. Ez a fejlődési irány a magyar verstörténetben Berzsenyi bimetrikus aszklepiadeszi sortípusának nem kedvezett. S a későbbi, Vajdával, Adyval beköszöntött korszak sem: csak a változatos, hajlékony időmértékes sorfajták (főként a jambusiak) igérték a metrikai egyenrangúság és sokszínűség, a szimultán ritmus gazdag lehetőségeit. Feleslegessé vált a klasszikus formák áthangelése, s ha mégis előfordul, kivételes, saját, egyszeri oka van (Ady: *Sappho szerelmes éneke*). A bimetrikus aszklepiadeszi sortípus saját korában sem volt minden eszményt kielégítő változat (különösen a belső tagolás tekintetében nehezkesebb első sorfél miatt; s túlzottan zárt, időmértékesen monoton pontosságot követelő alkata sem tette igazán népszerűvé), s gyorsan eljártván fölötte az idő, jelentőségét a fejlődésben talán az szabja meg, hogy szerepe lehetővé teszi a choriambus és a magyaros négyzótagú ütem bimetrizálódásában, e jelenség otthonossá varázsolásában.

Zrínyi és Gyöngyösi után, Arany előtt sajátos, gyökérzetében talán eredeti tizenkettes a Berzsenyié.

Nevezetes bírálatában Kőlcsey görög mértékű és rimes Zrínyi-verseket különít el Berzsenyi költészetében a verselés alapján, s mindkét típust dicséri, különösen az antik változatot: „az ő görög mértékű versei csalhatatlanul a legszebb hangzásúak közé tartoznak azok közt, melyeket magyar költő énekelt”. Keményen bírálja azonban *A remete* aszklepiadeszi mértékét. Kőlcsey hagyományos szemlélete szerint a magyarul megszólaló klasszikus sortípusnak funkciója is eredeti, régi: *lírai*, s így nem illik a rege epikai jellegű műfajához. Négyesy lényegében Kőlcseyt követi, amikor a szakozatlan aszklepiadeszi sorról beszél: „Berzsenyinél találkozunk azzal a tévedéssel is, hogy elbeszélő költeményt ezen mértékben írt” (*A mértékes* . . . i. m. 200). Horváth János tovább örökíti *A Remetéhez* Kőlcsey óta hozzákapcsolódó gyanakvást, bár úgy látjuk, hogy Horváth János inkább e rege líraiságát vallja, tehát a megjelölt műfajt tekintni kérdésesnek: „Írják az aszklepiadeszi sorokat egyvégtében, szakozatlanul is, mint Berzsenyi, több lírai darabjában . . ., sőt egy »regéjében« is (*A remete*)” (*Rendszeres magyar verstan*, i. m. 98). Kőlcsey epikai műnek, valódi regének tekint *a remetét*, s hibáztatja a lírai sorformát. Horváth János a verselést igazolja, amikor lírainak tekint *a regét*. Abban mindketten egyet értenek, hogy az aszklepiadeszi sor Berzsenyi művében is lírai alkatú.

Merényi Oszkár több helyen elemzi-értékeli *A remetét*, s hitelt érdemlően állapítja meg lírai alkatát, csatlakozva így Horváth János finoman jelzett álláspontjához: „Cezúrák antik versformát választott (*A Remete*) olyan epikai tartalom kifejezésére, amelyet elborított lírai és drámai áradással. Kőlcsey a klasszicizmus nevében kifogásolta *A Remete* antik versformáját. Berzsenyi itt is romantikus módra oldotta meg feladatát azzal, hogy keze között szétfoszlott az epikai tárgy, és minden egybeolvadt a lírai érzelmekben és a drámai indulatokban. A cezúra itt nyugtató helyett izgalmas lüktetésként hat az olvasóra.” (*Berzsenyi Dániel*, 1966: 449).

E véleményeket az aszklepiadeszi sor berzsenyies, bimetrikus típusával szembeesítve indokoltnak látszik a sorváltozat funkciójának új mérlegetése. Berzsenyi egyetlen regéje a kor azon alkotásai közé tartozik, amelyek lírai érzéseket tárgyiasító közegben, környezetfestés és leírás által, alakok mozgatóásával, beszélgetésével, lényegében az ábrázolás epikai eszközeivel fejeznek ki. Mikor Berzsenyi szakozatlanul kezd *alkalmazni* a bimetrikus aszklepiadeszi tizenkettőt, olyan epikus sor lebeg szeme előtt, amely vallomás és leírás, érzés és történetes korszerű megformálására egyaránt alkalmas. A magyaros monometrikus tizenkettős megújítása aktuális műfaji feladatot töltött be. Berzsenyinek e leginkább szembeesítő verstani újítása lényegszerű rokona Kísfaludy Sándor kísérletének, aki szintén olyan versformát keresett, amely líra és epika korszerű ötvözetének kifejezésére alkalmas. (Vö. Arany János méltatásával, Kísfaludy verseléséről, valamint a nemzetközi háttérre rámutató tanulmányával Kunszery Gyulától: *A Himfy-vers nyomában*, It 1957/2). A Kőlcseyhez írt válaszcenzúrá is e fejtegetést erősíti (1825).

A stanza, az alexandrin, a hendecasyllabus, az ötös és a hatodfeles jambus, a hexameter epikai formákban való korabeli magyar divatjának idején Kísfaludy rímekkel bontott tizenötöse és Berzsenyi bimetrikus tizenkettőse értékes próba a magyaros ritmus esélyeinek biztosítására a lírai színezetű verses epikában.

A tizenkettős fejlődéstörténetét — Rónay György tanulmányát kiegészítve — így vázolnánk fel Zrínyi és Arany között:

Zrínyi változó főmetszetű, értelmi szakaszokat kiemelő, erős, tömör stílusú, 4-es rímű epikus tizenkettőse után Gyöngyösi István bőbeszédű, a festésben és időnkénti lírai elemeiben kitűnő felező magyaros tizenkettőse hat sokáig a költészetben. Szintén négyes rímű, epikus alakzat, világos, a népieshez közelálló tagolással, azzal a karakterrel, amelyet Arany János méltán dicsér. Bessenyei párrímes, gondolatibb tizenkettősei jelentenek új szintet a sortípus fejlődésében, Gáldi László jellemzését idézhetjük: Bessenyei „a magyar tizenkettőt próbálta a francia tragédia metrumához hasonló szereppel felruházni” (*Vers és nyelv a reformkorban*, Nyelvünk a reformkorban, 1955: 503). Kazinczy a francia alexandrin és a magyar tizenkettős összekapcsolásával kísérletezett (Gáldi, i. m.), Csokonai az enjambement-nal, a szabad gondolati hullámmal és a megújított rímtechnikával varázsoltá érdekessé a tizenkettőt. Dayka a változatosságot igyekezett úgy fokozni, hogy 13 szótagú franciás alexandrint kevert a magyaros tizenkettősek közé.

Berzsenyi szoros klasszikus metrummal kapcsolt, magyarosan változatos belső szerkezetet érvényesítő rímtelen bimetrikus tizenkettősei végül a lírával átszőtt verses epika szolgálatába állnak, de rövid életű a kísérlet.

Arany János magyaros vezérritmusú, szabályos belső tagolású, elemeiben változatosan bimetrizáló epikus tizenkettőseinek gyönyörű korszaka következik ezután.

Szuromi Lajos

Tanítói oklevelem megszerzése után 1921 nyarán — állást keresve — eljutottam a Borsod megyei Sály községbe is. Itt az egykori Eötvös-kastély elhagyatott parkjában sétálva rábukkantam arra a titkos feliratú síremlékre, amelynek felállítását a helyi néphagyomány báró Eötvös Józsefnek (illetve családjának) tulajdonítja, aki *A karthausi* című regényét ebben a parkban, ebben a kastélyban írta.

Le is rajzoltam a síremlék különös jegyekből álló — egyetlen szót alkotó — feliratát. Mikor aztán főiskolás koromban megtudtam, hogy a titkosírással foglalkozó Gárdonyi Géza gyermekéveit és tanítószkodása egy részét is Sályon töltötte, levélben érdeklődtem az írónál, hogy tud-e valamit a síremlék történetéről s a titkos írású felirat jelentéséről. Levelemben megküldtem a felirat rajzát is.¹

A sályi síremlék titkos felirata: Q'15YJK

Érdeklődésemre Gárdonyi Géza a következő, saját kezűleg írott levéllel válaszolt:

(A szürkészöld boríték felső bal sarkán vaknyomással a feladó: Gárdonyi Géza, EGER, Heves vármegye)

Áfra János tanárjelölt úrnak

Budapest
I. Győri-út 13.

Tisztelt Barátom!

A sályi sírközelírat kabalisztikus *hét* jegye, s hogy az első jegy befelé fordított kulcs, vélekedésem szerint csakis így értelmezhető:

A halál épp oly megfejthetetlen titok, mint ez a szó.

Eger, 1921. X. 19.

Tisztelettel
Gárdonyi Géza

Foglalkozott-e Gárdonyi a megfejtéssel, nem tudjuk. De a levél szerint nem tudott érdemlegeset mondani sem a síremlék történetéről, sem a „megfejthetetlen titokról”, amelyet a megfejthetetlen titkú halálhoz hasonlított.

A későbbi kutatásoknak mégis sikerült a különös síremlék-felirat titkát megoldani. A megfejtő, László János, az ItK 1958. évi 1. számában írta meg az eredményt, amely szerint a jobból-balra olvasandó különös sírfelirat jelentése ez a szó: *Aluszik*.

Máig is megfejthetetlen azonban, hogy ki „aluszik” az elhagyatott síremlék alatt s ki lehetett a síremlék felállítója. Erre László János sem tudott feleletet találni. Csak sejthető — főleg *A karthausi* számos célzása és utalása alapján — hogy valamiféle Faust—Margit viszonyhoz hasonló tragédia lappang a titok mögött.²

A síremlék lebontása és a maradványok vizsgálata talán egyszer még némi fényt deríthetne erre a „megfejthetetlen” titokra is.

Áfra János

¹ A levél, sajnos, nem található az Egeri Múzeum Évkönyve 1968. évi (VI.) kötetében felsorolt, Gárdonyihoz írott levelek között (bár a felsorolás 17 darab 1921-ben írott levelet tartalmaz). I. m. 336—354.

² KOZMA Andor írta a „Br. Eötvös József, a költő” c. tanulmányában (Magyar Könyvtár, 731. sz. 12—13.), hogy „Az arisztokrata ifjú és a nép leánya viszonya, mint téma, tovább foglalkoztatja a költőt azután is...” „A karthausi” egyik helyén pl. ezt olvashatjuk: „A magányos sír, rajta egyetlen szó: *Júlia*.” (576.)

Szabédi László verseinek és szépprózai írásainak legutóbbi, 1967-es, válogatott kiadásában annak gondozója, Csehi Gyula, a szerzés évének megjelölése nélkül közölte a műfordítások sorában Luther *Erős vár*-ának fordítását.¹ Erre is vonatkozott a sommás megállapítás, hogy a tisztázhatatlan dátumú műfordítások mind megtalálhatók az 1944-es Telehold-ban, tehát 1944 előtt keletkeztek.

De annyi már eddig is tudható volt, hogy Szabédi 1940 előtt készítette Erős vár-fordítását, mert közzétette azt az Erdélyi Helikon 1940-es évfolyamának első számában. Ehhez az adalékhoz képest jelentéktelen, de azért figyelmünkre méltó, hogy ugyanaz a folyóirat ugyanabban az évben az októberi számban megint közreadta e fordítást.² Most pedig már pontosan meg tudjuk mondani a dátumát.

Szabédi László az *Erős vár*-t, — ahogyan ő írta — Luther Márton szoltárát 1934-ben fordította. És ez az új adat több tekintetben nyereség. E műfordítást most már el tudjuk helyezni a költő művei időrendjébe, és ezen a réven új szempontot fogunk tudni alkalmazni a költő gondolatvilágának elemzésében. Továbbá most már azt is tudhatjuk, mikor és hogyan kapcsolódott be Szabédi fordítása abba a törekvésbe, hogy az Erős vár-nak méltó magyar fordítása legyen.

A József Attila Erős vár-fordításával foglalkozó közlemény Koren Emilől³ ráterelte a figyelmet a Magyarországi Evangélikus Egyház 1934-ben kiírt fordítás-pályázatára. Vajon nem erre a pályázatra készült Szabédié is? A pályaművek közt valóban megtalálható az övé is. A pályaműveket őrző levéltárban a fordítás szövegének azonosítása, a fordító személyének ismerete után most már szabad volt felnyitni ennek a pályaműnek a jelíges borítékját. A jelíge a 4. versszak 1. sora volt: „Az Ige rontatlan megáll”, és a boríték Székely László névjegyét tartalmazza, géppel ráírva: Kőlozsvár Lázár-u. 12. sz. A pályaművet az evangélikus országos (akkor egyetemes) egyházi iroda 1934. augusztus 11-én iktatta, 262/1934. szám alatt.⁴

Erős vár.

Luther Márton szoltára.

- [1] Erős vár a mi Istenünk
és oltalom és fegyver;
a bajban Ő segít nekünk,
mely ránk szakadt sereggel.
 A régi Gonosz
 újra ostoroz;
 fegyvere merő
 csalárdság s nyerserő;
 a földön nincs, ki bírja.
- [2] Erőnk erőtlen ellene,
ha hadával eláraszt,
de megküzd értünk Az vele,
kit Isten maga választ.
 Ha kérded: ki az?
 Jézus Krisztus az,
 hadak Hadnagya,
 igaz Isten maga,
 Ő győzni fog a harcban.
- [3] S ha ördögök rontnak nekünk,
s ha elnyelni akarnak,
mi semmitől sem rettegünk,
tudjuk a diadalmat.

¹ Telehold. Veér Anna alszik. Versek, szépprózai írások. Bukarest, 1967. 322 k.

² 13 (1940), 1. és 606. lap. A januári számban történt megjelentetéssel tehát Szabédi fordítása, habár csak néhány hónappal megelőzte József Attiláét. Az utóbbi — tudomásunk szerint — először az 1940. évi XII. magyar könyvnapra készült Cserépfalvi-kiadásban került nyomtatva a közönség elé.

³ József Attila és Luther Márton diadalmi himnusza. ItK 70 (1966), 656–662. A 658. lapon a 14. sorban a 25/1934. 251/1934-re helyesbítendő. A 661. lapon alulról a 2. sorban az iktatószámok közé még beszúrandó: 671. Lásd még alább a 20. jegyzetet is.

⁴ József Attila pályaművét 1934. augusztus 31-i dátummal 703/1934. szám alatt iktatták.

Ha földi király
 ijesztve kiáll,
 nevetünk dühén:
 ítélet van fején:
 egy ige őt elejti.

- [4] Az Ige rontatlan megáll
 a rontók közepette,
 mert oldalunkon Isten áll
 s szent Lelkének kegyelme.
 Elveszhet a rest
 vagyon, hírnév, test,
 fiúnk, asszonyunk, —
 diadalmaskodunk:
 miénk marad az Ország.⁵

Szabédi Erős vár-fordításának immár ismert dátuma legközvetlenebbül 1934. évi életadatait bővíti. Olyan év ez, amelyből a bevezetőben említett 1967-es kötet csak egy verset közöl. „Hat évig hallgat”, — írja róla Földes László —, majd 1936-ban kezd újra beszélni a világról.⁶ Szabédi mint költő hallgatott, és ezt éppen nem cáfolja, hanem erősíti az az adat, hogy amikor Áprily Lajos megnyitotta előtte a Protestáns Szemle hasábjait — ez saját kifejezése⁷ —, akkor, 1934-ben, nem új keletű verseit jelentette meg, hanem az 1930-ban „Nélkülem” főcím alá gyűjtött versei közül a következőkettőt: „Nélkülem” és „Ma fáj”.⁸ A Protestáns Szemlének sem korábbi, sem későbbi évfolyamaiban nem találhatók tőle versek. Annak ellenére sem, hogy Áprily biztatta vers küldésére „frissebb termelésből”.⁹ Viszont a Protestáns Szemlének ugyanazon évfolyamában, az 1934-esben, három könyvismertetés is jelent meg tőle, olyanok, hogy Áprilyt ilyen finom elismerésre készítették: „Szeretném közelebbről kicsalni az ismertetőből azt a kis esszét, melynek gondolathálózata megbújik ezek mögött az ismertetések mögött.”¹⁰ Joggal feltételezhetnénk, hogy Áprily biztatta Szabédit, vegyen részt a fordításpályázaton, de ennek nincs nyoma Áprilynak Szabédihoz írt fennmaradt leveleiben. Mégis a köztük levő kapcsolatnak kell tulajdonítanunk a pályázaton való részvételét, mert Szabédi leginkább a Protestáns Szemlében olvashatta a pályázati feltételeket, abban a számban, amelyben egyik könyvismertetése megjelent.¹¹

A műfordító Szabédi a maga eszmei tusakodnivalójának a megtagadása nélkül vehetett részt abban az igyekezetben, hogy Luther Márton világhíres énekének minden vonatkozásban jó magyar fordítása készüljön.

Az 1934-es fordításpályázat végül is sikertelen maradt, bár a lejártáig 136 pályamű érkezett be, sőt azontúl is még jó néhány. És hasztalan volt az a próbálkozás is, hogy néhány pályamű szerzőjét — jeligéjük megjelölésével — hírlapi közlemény útján a bírálóbizottság újabb mű beküldésére hívta fel. Sem Szabédi László, sem József Attila nem kapott ilyen felhívást. Szintúgy nem került be pályaműveik sorszáma a bírálóbizottság legszakavatottabb tagja, Payr Sándor feljegyzésébe: Itt felsorolt pályaművet talált a sok gyengéhez képest figyelemre méltónak.¹² Ennél azonban érdekesebb, hogy a bizottság elnökének az előterjesztése az értékelésben felfelé haladó nyolc kategória közül az utolsóelőttibe sorolta a 36-osat, vagyis Szabédi művét. Ide csak kilenc pályamű került, és mindössze ennyi volt e kategória kritikai meghatározása: Többé-kevésbé erőltetett.¹³

⁵ Szabédi a fordítás beküldött példányain az írógépelés hiányosságát a hosszú l-ben és ú-ban tintával nem pótolta. E vonatkozásban tehát az első nyomtatott szöveget kell hitelesnek tartanunk. Szabédi abban az ige szót rövid l-vel szedette, holott erdélyi ejtéssel szedethette volna hosszúval. Ugyancsak az első nyomtatott szöveget kell hitelesnek elfogadnunk — szemben a későbbi változtatásokkal —, a *nyerszó* egybeírása és a 3. versszak 3. sorában a *sem* szóalak tekintetében. Szabédi 1940-ben mindkettőt megtartotta.

⁶ Szabédi László költői útja. Igaz Szó 4 (1956), 685. skk., 855. skk., 992. skk., kül. 691.

⁷ 1944-es Telehold, 245. sk. Idézve: 1967-es kiadás, 629.

⁸ 43 (1934), 87, 103. Áprily Lajos még egy harmadik vers közlését is tervezte: Gránitból. Áprily Lajos levele Szabédi Lászlónak, Bp. 1934. jan. 1. Igaz Szó 17 (1969), 553. A Gránitból című vers Szabédi versesköteteiben nem található. Vajon fennmaradt? A családja nem tud e versről.

⁹ Áprily Lajos levele Szabédi Lászlónak, kelet nélkül, a postai bélyegzőn 1934. IV. 16. Igaz Szó 17 (1969), 553.

¹⁰ Uo. Áprily valószínűleg a Dsida Jenő Nagycsütörtök c. verseskötetéről írt recenzióból (ápr. sz. 250 k.) érezte ki az esszére telő mondanivalót. És alighanem erre a biztatásra fejtette tovább Szabédi a Kós Károly Országépítőjéről küldött ismertetésben (jún. sz. 389. skk.) nézetait a költő és író nyelvről.

¹¹ 43 (1934), 255 k. — Annak nincs nyoma, hogy használta a Payr Sándor-féle jegyzetek-et. Vö. 3. j.-ben i. m. 657., 659.

¹² Evangélikus Országos Levéltár. A Luther Társaság irattára. 20. csomó. — Az ItK 70 (1969), 662 alulról 21. sor ige helyesbítendő: Nincs közöttük József Attila művének sorszáma.

¹³ Uo. GEDULY Henrik: Összefoglaló bírálattal az „Erős vár” pályázat eredményéről. 1934. okt. 24.

Végül is a bírálóbizottság a pályaművekről egyenkint nem adott bírálatot. Meg kell hát elégednünk azzal, hogy annak egyik jeles himnológus tagja, Kovács Sándor abban a feljegyzésben, amely tollhegyre szúrta a különcködő sorokat, Szabédi fordításából egy sort vagy kifejezést sem kifogásolt.¹⁴ Csupán feltevéssel élhetünk: Szabédi fordításának el nem fogadásában bizonyára a gyülekezeti használhatatlanság volt a döntő. Az énekelhetőség ugyanis elsőrendű feltétele volt a pályamű elfogadásának.

Kétségtelen, hogy az énekelhetőséget akadályozza Szabédi fordításában két enjambement. Több ízben is alkalmazta azt. Versszakonként négy-négy sor rövidsége kényszerítette is erre, viszont remeklére is készítette. Például: *A régi Gonosz | újra ostoroz.* Vagy ez is: *Ha földi király | ijesztve kiáll.* Csakhogy két helyen az enjambement az *Erős vár* fordításában olyan prozódiai hiba volt, hogy önmagában teljes magyarázat Szabédi pályaművének el nem fogadására. Két jelzős viszonyban nemcsak a sorvége vágja el a jelzőt a jelzett szótól, hanem a dallamsor vége is. „... fegyvere merő | csalárdság s nyerselő.” — „Elveszhet a rest | vagyon, hírnév, test | ...” A merő | csalárdság és a rest | vagyon szószervezetek másutt kibírhathatnák az átívelés terhét, de a dallam tagoltsága miatt ketté törnek. Az *Erős vár* fordítására irányuló erőfeszítés szempontjából kevésbé vigasztaló, hogy az enjambement gyakori alkalmazása Szabédi költészetének sajátossága. Ezt már 1945-ben megállapította róla Vas István: „Bravuros rimelő... de legötletesebb rímeit majdnem kizárólag enjambement-okban találja, hogy akarva se lehessen őket a sorvégeken tetszlegően kizengengetni.”¹⁵

Mindenesetre az *Erős vár*-ra is vonatkoztatnunk kell Szabédi felfogását az enjambement-ről. Szerinte az természetes a jambus esetében, ahol a sorok már ritmikailag is egybeolvadnak.¹⁶ Innen nézve nem volt hiba, hanem a verssorok szorosabb egymásba fonódását szolgálta ez a két átívelés. Szolgált volna, ha e két szólamtörés nem törné a dallamot is, éppen azért, hogy a dallamsorvéget rontja.

Egyébként József Attila *Erős-vár*-ának az énekelhetőségét szintén két enjambement akadályozza.

S ha földön ördög nyüzsgene
És elnyelni akarna,
Meg nem riadnánk — ellene
Győz hitünk diadalma.

Táborainkra száll az Úr
Szent Lelke, adománya.

Kár, hogy Szabédi fordításában a sor- és dallamvég éppen az egyik figyelemreméltó jelzős kapcsolatot törí ketté. A *rest vagyon* kifejezésben a jelző Luther szövegéhez képest többlet. A költő a vagyon előtti fura jelzővel bizonyára mondani akart valamit. Alighanem Jézus egyik példázatának a reminiscenciája hatott közre. A tálentomokról szóló példázatban gonosz és rest szolgának mondja a szolgák ura azt, aki a neki adott tálentommal nem gazdálkodott, hanem azt féltésből a forgalomtól félre rekesztette.¹⁷ A rest vagyon szókapcsolat Szabédi használatában bizonyára a tétlen, az önzően, fukarul féltett, a közhaszontól, termeléstől elvont javakat jelentette.

Másik filológiai érdekesség Szabédi fordításában a *nyerselő* egybeírása. A további közzétételekben ezt az egybeírást helyre kell állítani, Szabédi maga is megtartotta azt az 1940-es megjelentetéseiben. Ez a szó a nyerselős melléknévvel együtt — akár egybe, akár külön szedve — Szenci Molnár Albert szótárának bizonyossága szerint a régi magyar nyelvben egységes fogalmat jelölt.¹⁸ Alkalmazását a filológus Szabédinál tudatosnak és megtartandónak kell ítélnünk.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Szabédi László *Erős vár*-fordítása eddig is több figyelmet érdemelt volna, mint amennyiben részesült. Az irodalomban az első figyelembevétel és egyúttal első elismerés Kántor Lajos tollából való, az 1968-ban Szabédi László irodalmi példamutatásai-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Magyarok I (1945), 142–143.

¹⁶ Kormos üvegen. Kiss Jenő verseskötete. Ismertetés, először: Páztortúz 23 (1937), 105. Újra: Ész és bűbáj. Tanulmányok. Bp. 1943. 115.

¹⁷ Máté evangélioma 25. rész 26. vers.

¹⁸ Dictionarium Latinoungaricum. Noribergae, 1604. A vigor, ill. elevelenség, erősség megfelelője. Lásd az 1611., 1621., 1708. évi kiadásokat is. Megjegyzem, hogy Szabédi a fogalmazványban külön írta. Érdekes módon ez a szókapcsolat a 109. számú pályaműben is megtalálható. — A fogalmazvány Kolozsvárt lakó testvérei, Székely Ilona és Rózsa birtokában. Ez úton is köszönöm nekik, hogy kutatásomban készséggel segítettek. Itt köszönöm özvegyének is a tőle kapott segítséget.

ról írott tanulmányában. Szabédi műfordításairól írva az *Erős vár*-ról így vélekedett: „... ha sorról sorra összevetnénk például... a híres Luther-szöveg, az Erős vár József Attilától, illetve Szabéditől származó tolmácsolásait, meglepődve kellene megállapítanunk, hogy a műfordító Szabédi Lászlónak nem kell szégyenkeznie nagynevű elődeivel, kortársaival szemben.”¹⁹

Szabédi László Erős vár-fordítása a pályázat felől nézve „sikertelen” volt ugyan, de néhány sora olyan jó, hogy már csak azok révén is igényt tarthat a nyilvántartandó fordítások rangjára.²⁰ A pályázat újra nyilvánvalóvá tette, hogy Luthernak ez az éneke csak kollektív erőfeszítéssel ültethető át a magyarba — valamennyire is kielégítően. Szabédi László fordítása ennek a kollektív erőfeszítésnek értékes komponense.

Sólyom Jenő

Krúdy félmúltja és jövője

Ha jól meggondolom, igazában nincs is sok vitáznivalóm Vargha Kálmán rendkívül izgalmos, hasznos és további kutatásokra ösztönző tanulmányával,* hisz könyvem megtisztelő túlértékelése hiúságonak még jól is eshetnék, az írás lényeges gondolataival pedig nagyjából egyetértek. Mégis úgy érzem, az a Krúdy-kép, amelyet felvázolt, színekben és színértékben, árnyalatokban és a megvilágítás módjában kiegészítésre szorul. (S egyúttal hadd vegyem elejét mindjárt egy esetleges félreértésnek is: Vargha Kálmán bevezető mondatai azt sejtetik, hogy az „Arcok és vallomások” sorozatban megjelent munkám azonos azzal a Krúdy-könyvvel, amelyet lelkes ifjonti éveimben terveztem... Nem azonos, mert az még most is megíratlan, s ha elkészül valaha, egészen más jellegű lesz, mint ez a kötet volt; ebben ugyanis némiképp meg volt kötve a kezem: a sorozat igényeihez kellett alkalmazkodnom.) Nem szándékozom ellentanulmányt írni, ezért csak néhány kérdésre szoritkozom és rögtön a tárgyra térek.

Vargha Kálmán felteszi a kérdést: „maradtak-e még rejtélyek Krúdy körül?” — és úgy találja, hogy igen, ma is sok még a rejtély. Igaza is van, ezt mindannyian tudjuk, akik Krúdyval foglalkozunk. De vajon ott kell-e keresnünk a rejtélyeket, ahol ő keresi? Rejtély-e, hogy „Krúdy élte vagy inkább szemlélte-e az életet? Az élet volt-e számára igazán fontos vagy az irodalom?” A kérdés nem felesleges, nem álprobléma, de mi itt a rejtély? Az irodalom volt fontos neki, az *irodalom volt számára az élet*. Nemcsak szinte példátlan termékenysége, hanem vallomásainak zöme is ezt bizonyítja (könyvem idézeteiből is egyértelműen ez derül ki), nem is szólva olvasmányélmények színezte, irodalomközpontú szemléletmódjáról, amely olykor már szinte zavaróan hat, stilizáltságának, modorosságainak egyik oka, s nem mindig, nem is minden művének válik javára. Krúdy az élet minden mozzanatát eleve az író szerepében élte át, vagy úgy, hogy már átélése közben is a megírására gondolt, vagy pedig úgy, hogy gyakran élményeit is előre meghatározta az irodalom: például kedvenc Jókai- és Turgenyev-hőseinek szerepjátszásból magára öltött maszkja. Gyermekkorától kezdve *író akart lenni, semmi más*. A rejtély inkább az, hogy látszólag oly mozgalmos, színes életéből miként és miért szorult ki jóformán minden, ami *nem* irodalom! (Mellesleg: a kártyával, lóversennyel, futó szerelmekkel tarkított, italos éjszakai élet kalandjai ellenére sem olyan színes vagy változatos, ahogy sokan hiszik...) A kultúra egyéb területei alig érdekelték, kivéve talán a zenét, de erről is kevés és megbizhatatlan adatunk van. Krúdy életében és művészetében az irodalom — ha ezerféleképp szövődőtt is bele a valóság — mindig is több, gazdagabb, érdekesebb és fontosabb a sokszor rossz állomnak tartott életnél, a való világnál. Legalábbis többnyire erre vall minden nyílt és titkolt nosztalgijája.

S nem rejtély az sem, „hogy miért lett író a tizenhat éves fiatalemberből, aki élvezte a táncot, az italt, a mulatozást, a barangolásokat, a vadászatokot, a farsas élet örömeit”. Könyvemben többé-kevésbé fölfejtettem a családból, gyermekkorból, olvasmányokból, társadalmi és egyéni okokból kialakuló hatás-szövedéket, amely már serdülőkorában hálójába kerítette Krúdyt s nagyra növelte irodalmi becsüségét. Mint ahogy az irodalmivá élt élet és a hétköznapi élet is együtt és egyszerre megférhet bizonyos sajátos lelki alkatú emberekben, az életszeret, az élet élvezése sem akadályos annak, hogy valakiből író legyen. Ha az volna, akkor

¹⁹ A ráció romantikusa. Korunk 27 (1968), 1484—1498., kül. 1498.

²⁰ Adalékok a közzétételekhez: Az 1944-es évvel megjelent Telehold minden bizonnyal csak 1945-ben került forgalomba; a Magyarok folyóirat 1945 júliusi száma a Magyar Élet könyvkiadó könyvnapri könyvei sorában ajánlotta olvasóinak. — Evangélikus Naptár az 1946. jubileumi évre. Sepsiszentgyörgy. 77. A Naptár szerkesztője vehette a szöveget az Erdélyi Helikonból is. — Útitárs (Köln—Deutz) 12 (1968), 9—10. szám.

* Krúdy-problémák. ItK 1971. 5. sz.

azt is mondhatnánk: rejtély, hogy miért lett író Aadyból, Móriczból, Karinthyból, Kosztolányiból (ők is szerettek élni)!

Arra is csak röviden térnék ki, hogy én Krúdy szerelmi-érzelmi világát sem tartom kevésbé kiismerhetőnek és ellentmondásosabbnak, mint általában a legtöbb emberét. Maga Vargha Kálmán is megmutatja, hogy finom érzékkel és a sorok közt olvasással milyen közel juthatunk ennek a „kiismerhetetlenség”-nek a megértéséhez, amikor az érzékiségnek arról a fajtájáról beszél, „amelyben a képzletnek van igazán nagy szerepe és hatalma”, s utána az író idézi, aki Rezeda Kázmér szavaival ismeri be magáról, hogy a nőkhöz való viszonyában „beteg és életűnt” . . . Ha ezt az alteregói vallomást nem támasztaná alá száz és száz hasonló, meg a jellegzetes Krúdy-alakok egész sora, akkor talán el is hanyagolhatnánk. De a Krúdy-művek jelentős részében — s épp a legelmélyültebb, legművészi remekekben — a „beteg” szó igen sokszor megdöbbenően valós értelmet kap: a szexuális neuraszténia s az érzékiség beteges megnyilvánulásainak értelmét. (Természetesen átszellemítve s irodalmi síkra vetítve.) Mai lélektani s orvosi ismereteink birtokában aránylag könnyen kielemezhetnénk, feltárhathatnánk ezt a bonyolult szerelmi-érzelmi világot. Kérdés, hogy van-e jogunk hozzá, helyes-e és hasznos-e egy halott nagy író lelki sérüléseiben vájkálni, s ha elkezdjük, meddig mehetünk el, hol a határ?!

Az életről áttérve az életműre: nem tudom, csakugyan tisztázatlanok-e „a legalapvetőbb kérdések”, ahogy Vargha Kálmán állítja. „Megkésett romantikus volt-e, egy régmúlt életforma és életstílus elégikus búcsúztatója vagy (kiemelés tőlem! Sz. E.) a huszadik századi próza megújítóinak egyike”? Ha a *„vagy”* helyébe *ézt* írunk, a kérdés nem kérdés tovább. Hisz később Vargha Kálmán is azt mondja, hogy ez is volt, az is volt, *eklektikus* volt. Noha a szónak van valamelyes rosszalló mellékíze, el kell fogadnunk. Krúdy prózája — anyagában, szemléletében, ízésében — csakugyan eklektikus, de ebben nincs semmi meglepő, olyan íróról lévén szó, aki a múlt század végén indult, kezdőként valóban a romantika hagyományához kötődött, kibontakozása egybeesik a századforduló kusza és sokszínű irodalmi törekvéseivel, érlelődése pedig a modern magyar irodalom megszületésével és felvirágzásával. De ebből a szemléleti-ízlelésbeli eklektizmusból talán mégsem kellene — kitűnő eszme-futtatás és helytálló értékelések egész sora után — olyan messzemenő és egyoldalú következtetést levonni, hogy „mindaz, amit Krúdy a Nyugat indulásától kezdve alkotott, egy kissé az irodalomtörténeti félmúlt jelenségévé vált”. Érthetem-e ezt másként, mint hogy: kissé elavult, beporosodott, idejét múltá? (Kivált, ha figyelembe veszem a cikk francia nyelvű összefoglalóját, amely már ügyet sem vet Vargha Kálmán mértéktartó, óvatos fogalmazására, mondván: „Krúdy művészete a magyar irodalomnak a Nyugat című folyóirat jelképezte nagy megújodásához képest csupán a történelmi félmúltat képviseli.”) Nagy Miklós *Krúdy és Jókai* című 1968-as tanulmányában számomra elfogadhatóbban, sőt cáfolhatatlanul fogalmaz, amikor bizonyító erejű elemzései közben azt írja: „A romantikus-lírai Krúdy-arcot az rokonítja elsősorban Jókai-val, hogy maradó műveik nagy részében mindketten a magyar félmúlt festői.” Tehát: a Krúdy-művekben ábrázolt világ s nem azaz az életmű tartozik a félmúltba. Nagy különbség! Főleg, ha eszünkbe jut, hogy a Nyugat utáni Krúdy nem egészen azonos a Nyugat előtti Krúdyval . . .

Vargha Kálmánnak — s ez tanulmánya lényege és érdeme — igaza van, ha felhívja rá figyelmünket, hogy a századforduló magyar prózája erősen hatott Krúdyra. De *melyik* Krúdyra? A húszéves újságíróra, aki minden idősebb pályatársában, a szerkesztőkben, de még a dilettánsokban is „mesterét” tisztelte? A Mikszáth iskoláját kijáró, egyéni hangú, érett íróra, aki sajátos stílusának kohójában eklektizmusát is minőségileg új egységbe olvasztotta? Vagy a húszas évektől egyre nagyobb, utánozhatatlanná növe Krúdyra? Mert ez sem mindegy. Az én felfogásomnak valóban nem felel meg, hogy Krúdyt olyan magától értetődően visszautaljam a félmúltba és *A Héthez* kapcsoljam, ahogy Vargha Kálmán teszi. (Bár ő tudatosan és szándékosan „sarkít”, mégsem hiszem, hogy Bródyval, Ambrus Zoltánnal, Lovikkal és másokkal is ezt tenné, azaz kiutasítaná őket a jelenből. . .) Krúdyt nem skatulyázzhatjuk be a századfordulóba — bármily kényelmes megoldás volna is —, hiszen nemcsak túlélte, de íróként is túlnőtt rajta! És ha van rejtély, akkor ez a rejtély: hogy miképp sikerült megkésett romantikusból *merészen modern*, újszerűen kísérletező íróvá válnia anélkül, hogy félredobta volna korábban kicsiszolt eszközeit. Írói terve és a megvalósítás közt csakugyan volt ellentét, feszültség, de adott lehetőségeinek határain belül ezt is leküzdötte. Még életében átlépett a félmúltból a jövőbe, sok vonatkozásban túljutva a Nyugat prózájának eredményein. (Csak azt ne kérjük rajta számon, hogy miért nem volt Móricz-típusú regényíró!)

Én sem gondolom, hogy kisebbitené Krúdyt, ha alaposan megvizsgáljuk: hogyan alakítja, mennyire határozza meg *pályakezdését* — s korántsem egész életművét! — a századforduló kortársi irodalma. (S itt az a gyanúm: nem is az élvonalbeli kortársak közt kellene szétélnünk, hanem sokkal inkább a harmad- negyedrangú, ma már elfelejtett írók közt, akikből Krúdy talán többet merített, mint feltételeznők.) De hogy ettől könnyebb lesz-e őt elhelyeznünk „a magyar próza történetének folyamatában” . . . S vajon olyan töretlen és szabályos volt-e a magyar próza fejlődése, hogy *csak* Krúdy „helyretevése” okoz benne gondot?! És ha Vargha

Kálmánnak teljesen igaza volna s Krúdyt — fellélegezve, hogy végre nincs tovább vele bajunk — tudatunk modern lakásából visszaköltöztetnénk a századforduló és félmúlt összkomfortjába, akkor megnyugodhatna az irodalomtörténet lelkiismerete? Vargha Kálmán nyilvánvalóan nem tud megbarátkozni Krúdy szövevényességével, azzal, hogy annyi, számára zavaróan ható elem keveredik benne, az érzelmességtől a látomásig, az impresszionizmustól az expresszív lávaömléseken át a szimbolizmusig. Dehát ez izlés dolga, s arról mégsem szabad elfeledkeznünk, hogy Krúdy tegnapi és mai „újráfelfedezői”, művészetének lelkes hívei, ha tévedtek és tévednek vagy túloznak is egyben-másban, nem ok nélkül látják benne a magyar próza egyik világirodalmi rangú megújítóját, akinek a „félmúltja” mellett jövője is van, mert ha elfogulatlanul nézzük életműve javát: legszebb remekeiben (*Hét bagoly*, *Asszonyságok díja*, *Napraforgó* és még sok más) nem a századforduló stílusára, hanem a mi korunk legfrissebb prózai vívmányaira bukkanunk. Hanem azért ez nem lehet, ne is legyen akadálya annak, amihez Vargha Kálmán cikke oly fontos hozzájárulás: a Krúdy-problémák további tisztázásának, amely szerintem sem lehetséges vagy legalábbis nem lehet teljes, ha nem tárjuk fel még jobban, milyen is volt a századfordulónak az a részben már mohalepte irodalma, amely Krúdy korában még oly frissen zöldellt, s amelytől ő végül is olyan messzire távolodott el.

Szabó Ede

MŰELEMZÉS

Julow Viktor

BALASSI KATONAÉNEKÉNEK KOMPOZÍCIÓJA*

In laudem confinium: egy katonaének
(kikövetkeztetett szöveg)

- (1) Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szébb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól, kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot ad, ki kedves mindennél.
- (2) Ellenség hírére vitézeknek szive gyakorta ott felbuzdul,
⁵ Sőt azon kívül is, csak jó kedvéből is vitész próbálni indul,
Holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik, homlokán vér lecsordul.
- (3) Véres zászlók alatt lobogós kópiát vitézek ott viselik,
Roppant sereg előtt távol az sik mezőt széllal nyargalják, nézik,
Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik.
- (4) ¹⁰ Jó szerezsen lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt
Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll, nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csataviseléssel mindenik lankadt s fáradt.
- (5) Az jó hirért névért, az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitészségről formát mindeneknek ők adnak,
¹⁵ Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak, vagdalkoznak, futtatnak.
- (6) Ellenséget látván, örömmel kiáltván ők kópiákat törnek,
S ha sulyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan megtérnek,
Sok vérben fergezvén arcul reá térvén űzöt sokszor megvernek.
- (7) Az nagy széles mező, az szép liget s erdő sétáló palotájok,
²⁰ Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradtság mulatások.
- (8) Az éles szablyákban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek, *Wiktör?*
Viadalhelyeken véressen, sebekben halva sokan feküsznek,
Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek.
- (9) ²⁵ Ó végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!
Néktek ez világon szerte-szerént vagyon mindeneknél jó neve,
S mint sok fát gyümölcscsel szép jó szerencsékkal áldjon Isten mezőkbe!

I.

„Balassi Bálint ebben az énekben emelte lírikus művészetté a végek naiv lantos énekését — hangzik Eckhardt Sándor végleges érvényűvé szűrt megállapítása a minden valószínűség szerint 1589-ben, a Júlia-ciklus lezárása után s Balassi Lengyelországba bűdosása előtt kelet-

* Részlet egy nagyobb komplex elemzésből.

kezett *Katonaénekről*. Nyilván katonatársai részére írta, akik Tinódi és más énekmondók egyszerűbb epikus énekeihez voltak szokva.¹ Ez a „leszállás” semmiképpen sem volt egyirányú, mert a szerényebb igényű hallgatóság s vele együtt az egész verstípus magasabb szférába való emelésével járt együtt. A Júlia-ciklusban tudós humanistaságát oly fényesen bizonyító költő az ottani mítoszi fényekben csillogó világból az ekkor már hanyatló magyar végházak körébe merül alá, mintegy az utolsó lehetséges pillanatban rögzítve méltóságukat, dicsőségüket. Ám e valós és kopár kört mindjárt első lélegzetvételével („ez széles föld felett”) hatalmas méretekre tágtítja, kinyitja a világ felé. Már a Júlia-ciklusból ismerünk olyan versindítást (66.),² amely kozmikus távlatával, mitikus borzongásával és panteista áhítatával Berzsenyi, Vörösmarty ódai expozícióinak méltó előde:

Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult jó illatu föld tája,
Csudákat nevelő, gallyákat viselő nagy tenger morotvája!

A *Katonaének* kezdő sorának világ-horizontja mégis más: nem veszi igénybe a beleérző és antropomorfizáló fantázia segítségét. Jelzészerségében is nyilvánvaló, hogy vízióját csupán olyan elemekből építi fel, amelyek az emberrel, az emberi tevékenységgel közvetlen kapcsolatban vannak. A továbbiakban is ilyen mozzanatokból építi fel a verset: épp ezek felsorakoztatásával győz meg a retorikus s az első benyomásra talán valóban retorikusan túlzónak is ható, versindítás belső hiteléről. *Fokozatosan* győz meg erről, s főképp ez határozza meg a költemény sajtószerű szerkezetét. Toborzószerű éneknek indul: a vers első felében a végvári élet környezetének, külsőségeinek (táj, fegyverek, ruházat, lovak) szépsége, valamint a vitézi virtuskodás és könnyű csetepaték kalandos, vonzó vonásai uralkodnak. Második felében azután a nehézségek, szenvedések, a súlyos harcok, áldozatok és a harctéri halál komor, riasztó világa tárulkozik fel. Ez a világ azonban csak objektíve komor és riasztó: önként való vállalása magasztossá, az általa nyerhető hírnév, „szép tisztesség” és halhatatlanság pedig, amely a végbeli katona számára a legfőbb érték, széppé, sőt kívánatossá teszi. Így emelkedik a vers a túlnyomóan külső, vizuális és esztétikai szépség szférájából, a legényes hetykés és vetélkedés hangneméből a belső, morális szépség—nagyság és hősiség körébe, őszinte pátoszába; így ível a műfaji szinten a toborzótól a fennen szárnyaló ódáig.

A szépségfogalom e kettőségében, amelyet a két szimmetrikus félre tagozódó versszerkezet is hangsúlyoz, nyilvánvaló a platonai filozófia hatása. Zolnai Béla, bár itt-ott túlhajtottan, de a lényegét illetően végérvényesen bizonyította Balassi platonizmusát.³ A szépség ideájának kettős lépcsőzete: a külső, fizikai, parciális szépség mint alacsonyabb és az egyetemes, szellemi—morális szépség mint magasabb fokozat (ahogyan a *Lakoma* kifejtji) határozza meg a *Katonaének* koncepcióját és ezzel együtt kompozíciós alapját.

A vers két fele (a „könnyű”, „vidám” és a „nehéz”, „heroikus”) mindemellett törés nélkül, szinte észrevétlenül olvad egymásba, aminek főleg a később elemzendő különös mikrostruktúrában van az oka. Itt csak annyit, hogy Balassinak már a „toborzó” részben van gondja annak jelzésére az ódai rész előkészítéséül, hogy korántsem csak játékról, nyalka huszári díszelgésről—hejehujáról beszél, hanem veszedelmes komolyságú dolgokról (véres zászlók alatt; sebesedik, öl; homlokán vér lecsordul).

Az első sor megszólító formájával és hatalmas lélegzetű szónoki kérdésével a direkt, célrátörő vers-expozíció remek példája. Illőbb, stílusosabb megnyitása ennek a tárgyában és hangvételében oly kemény és férfias költeménynek aligha képzelhető.

A sor — és ezzel együtt az egész vers — vezérszava a „szébb”. Világos, roppant tömör jelzése a tárgynak és mondanivalónak. Annak, hogy a költemény egésze e szónak alárendelődve azt lesz illusztrálendő és bizonyítandó, hogy a végvárak élete minden másnál szebb — természetesen kiterjesztett értelemben, amelyben az esztétikai szépen kívül a legnagyobb morális értékek is bennefoglaltatnak.

Az expozíció után, ugyanazzal a sietős direktséggel, nyomban megkezdődik a tétel költői dokumentációja. Az első érv a végek szépsége mellett a természet, a katonaélet tágabb környezetének szépsége.

A következő versszakokban hirtelen benépesül ez a táji keret: páratlanul eleven, láttató képek peregnek le gyors egymásutánban. Részletszegénységük, amely azonban pompás lényegkiemeléssel párosul, claire-vermeil ragyogásuk, üde vizualitásuk az érett kora-renezánsz festészetre emlékeztet. Amellett hanghatásokat is bőven tartalmaznak ezek a képek. A nagy-

¹ Balassi Bálint összes művei I. Bp. 1951. (a továbbiakban: BÖM) 245.

² A Balassi-versekre a BÖM sorszámával utalok.

³ ZOLNAI Béla: Balassi platonizmusa. Minerva 1928. 153—214.

fokú vizualitás magyarázza, miért olyan meghökkentően filmszerűek a *Katonaének* leíró részei, gyors pergésükkel, éles „vágás”-aikkal, a perspektíva-pont (a „kamera”) folyamatos-fokozatos mozgásával vagy hirtelen megváltozásaival: bizonyítékaul annak, hogy a montázs-technika már régesrég megszületett Lumière-ék előtt. Különös és lehangoló, hogy a *Szép magyar komédia*, a Balassi-film írója és rendezője nem vette észre, mindenesetre nem aknáztá ki a *Végek Dícséretében* rejlő kész film-lehetőséget.⁴

A képek közötti „vágás”-ok látszólag szeszélyesek, de sorrendjükben valójában szigorú logikai rend uralkodik. Egymásutánjukat a végvári harcok különféle mozzanatainak ésszerű egymásból következése s méginkább: fontossági sorrendje szabja meg (portya — előőrs-szolgalát, felderítés — felsorakozás a csatához — riadó — letáborozás, őrszolgalát — csata — roham. Ez a logikai rend csaknem azonos a harci események természetes időrendjével, amely azonban egy helyen, Varjas Béla finom megfigyelése szerint⁵ megzavarodik, felborul. A negyedik versszakban a rohamra indító trombita „riadása” után ugyanis csak a „csataviselelssel” szó utal a lezajlott ütközetre, s a vers az éjjeli letáborozás képeivel folytatódik, magának a csatának, lovasrohamnak a leírása pedig később a 6. versszakban következik. Ő ebben egyfelől a manierizmusra jellemző szerkezeti dekomponálódás első jelét látja Balassinál, amire — és ezzel egyetérték — a „hárompillérű” vers kompozíciós kerete (amelyről még bőven lesz szó) is kényszeríti a költőt, másfelől az időbeli „visszajátszás” jellegzetesen modern módszerének megjelenését, ami hihetetlenül korainak látszik XVI. századi költeményben, s legfeljebb úgy lenne igazán meggyőző, ha más manierista művekben szintén kimutatná. A magam részéről ma már inkább azt hiszem Varjas Béla megfigyeléséből kiindulva: a logikai rendnek és az emelkedő szerkezetnek az időrend fölébe rendeléséről van itt szó, éppen nem a dekomponálódás jegyében, hanem a reneszánsz racionalitás és klasszicista retorika szellemében.

Ami Balassi az első versszak után mint leglényegesebbet érdemesnek tart elmondani a végek életéből, azzal kezdődik, amint a vitézek megpillantják az ellenséget, felbuzdul bennük a harci kedv és az erőpróba csábítása („vitéz próbálni indul” — mai értelemben: vitéz próbára tenni). Portyára mennek, és pedig a saját kezdeményezésükre és hasznukra. A „csak jó kedvből is” értelme kettős: jelzi a harci kedvet, de konkrétan arra is utal, hogy a várbeli őrség a maga hasznáért indult ilyen vállalkozásokra zsákmányszerzés, s még inkább a váltságpénzzel kecsge-tető fogolyszerzés céljából,⁶ (erre utal a 6. sor *fog* igéje, ami „foglyot ejt” értelmű).⁷

A következő versszakban már nagyobb vállalkozás készülődik, felvonul a derékhad (a „roppant sereg” ezt jelenti a korabeli nyelvben)⁸, előtte a felderítő huszárság nyargalászik ragyogó fegyverzetben, fényes öltözetben. Toporzékolnak a paripák, harsog a trombita, a mozgalmasság és izgalom tetőpontjára hág, majd lezajlik a csata (amit itt, mint láttuk, Balassi csak jelez), végül letáboroznak, strázsákat, őreket állítanak, s a jól megmozgatott izmok jóleső fáradalmával élvezik az álmot (4. vsz.).

Ez a szerkezeti rész a hadiélet könnyebb, mutatósabb, vidámabb oldalának képeivel töltötte ki a vers első sorában exponált szépség-ideát. Korántsem felületesen azonban: a „szép tisztesség”, az igaz ügy harcosának morális elégtétele, a férfias öröm már itt is jelen van: a vitéz szíve-buzdulásában az ellenség láttán, aki még ilyen apróbb csete-patékban sem kiméli vérét (2. vsz.).

A költemény második felében az erkölcsi motívum, a vitézi ethosz szépsége válik uralkodóvá. Ez sem egyszínű azonban, akár az első rész. A tragikus hangzat mellett nem hiányzik belőle valami fel-felcsillanó nyers derű: „örömmel kiáltván” csapnak a csata kezdetén az ellenségre; a hetedik versszakban „valami kedves, férfias, katonás hetykeség”⁹ sőt humor¹⁰ villan fel a kép végső elkomorulása előtt.

Ez már az ütközet. Az ellenségre zúduló fergeteges lovasroham előreszegzett kopjakkal, életre-halálra (6. vsz.). A csata azonban válságosra fordul, s a híres magyar lovastaktika alkalmazására kerül sor, amelyet a vers elemzői tévesen szoktak az ősmagyar harcmóddal azonosítani. Azt rég elfelejtették nálunk akkora, már az Árpád-korban kiszorította a nyugati mintájú páncélos nehéz lovasság. A mozgékony könnyű lovasság és jellegzetes taktikája a török elleni portyázó harcokban alakult ki újra¹¹ s fejlődött igazi hadi művészetté.

A *Katonaének* vitézeinek önként, jókedvükből vállalt fegyelmére és nagy begyakoroltságukra mutat, hogy miután a túlerőben levő ellenséget szinlelt visszavonulással maguk után

⁴ Vö. JULOW Viktor: *Szép magyar komédia: az eljátszott lehetőség*. Alföld 1970. 11. sz. 86.

⁵ Balassi és a hárompillérű verskompozíció. ItK 1970. 485.

⁶ Vö. SZEGŐ Pál: *Végváraink szervezete*. Bp. 1911. 296.

⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1. köt. Bp. 1970. 934.

⁸ BÁRCZI Géza: *Magyar szójefő szótár*. Bp. 1941. 261.

⁹ BÓKA László: *A szép magyar vers*. Bp. 1952. 19.

¹⁰ VARJAS: I. m. 487.

¹¹ SZEGŐ: i. m. 184.

csalogatták, „szólitatlan megtérnek”, azaz hangos vezényszavak, tisztí nógatás nélkül fordulnak újra vele szembe. Nagy lelkiert követel ez. Ha taktikai jellegű is a meghátrálás, nehéz lélekleti helyzetet teremt, könnyen válhat valóságos megfutamodássá. Váratlan ellentámadásba való visszafordítása nehéz próbája a vitézségnek (6. vsz.).

A következő versszakok nőnek azután a legmagasabban a toborzószerű ének fölébe. Tünetető kíméletlenséggel tárják fel a hadiélet minden szenvedését és veszedelmét: éhséget, szomjúságot, sebeket (7. vsz.).

A 8. versszak a csatamező képét mutatja meg a küzdelem végetérte után. A 22. sort eddig mindenki így értelmezte: „A csata fokozódó heve itt csap legmagasabbra.”¹² Ha így volna, ez már nem is csak az idő, hanem a logikai rend megzavarása lenne. Hiszen a 6. versszakban befejeződött az ütközet, az „űzöt” megverték. Valójában a török fejeket nem harc közben „szedik” (maga a szó is árulkodik; a szokottabb *fejet vesz*, azaz „levág” helyett), annál is inkább, mert úgyszólván lehetetlen fejet alátámasztás nélkül könnyű szablyával, lóhátról leütni. Ha Balassi ezt akarná mondani, akkor a naiv eposzok ellenfeleiket egy csapással kettészelő hőrozsaként eszményíteni végbeli társait, ami ellenkeznék a költemény szellemével, amely csak mérsékelten idealizál. De nem is ezt mondja ő, hanem azt a jelenetet vetíti elénk, amikor a török holttestemek fejét szeddesik le, e büszke mészárosmunkában valóban örvendezhetve kardjuk élességének, hogy arra vagy kopjájukra tűzve győzelmi trófeaként vihessék haza várukba. E szokás meglétét a törökfej-trófeának mint címer-motívumnak gyakori változatai magukban is bizonyíthatják.¹³ A jelenet borzalmassága egyébként jobban össze is fér a temetetlen holtak rákövetkező képével, s ebben az értelmezésben a strofa tárgyilag egyneműbbé válik, egyúttal azonban nemcsak az 1. versszakkal van ily módon polarításban, hanem önmagában is óriási feszültségű ellentétet hordoz: a diadalmi mámor teljességének és a harctéri tömeghalálnak végsőkig feszített antitézisét, megdöbbentő tömörséggel mutatva fel a háború mindkét felől szörnyeteg Janus-arcát.

Ámde éppen a csatater iszonyata és a végső áldozat megmutatása árán juthat el a tragikus katarziszig, mondhatja ki a költő a konklúziót, csaphat át a végbeliek ódai dicséretébe, hirdetheti a magyar hősök világra szóló dicsőségét, s zárhatja forró, katonás jókívánsággal.

A vers egyik fő értéke a súlyos valóság tartalom és a költői szárnyalás szerves együttese. Tény, bár önmagában még nem esztétikai érték mérő, hogy a *Katonaének*nek rendkívül nagy a történeti információ-tartalma. „Egyike legértékesebb hadtörténeti dokumentumainknak ebből a korból” — írja erről Perjés Géza.¹⁴ Tegyük hozzá ehhez, hogy mindezt huszonhét sorban, és kész az esztétikai ítélet is: a *Katonaének* a tömörség csodája. „Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón”¹⁵ — vette észre már Rimay is Balassi költészetében.

Ezt mindenekelőtt az időbeli sűrítés magyarázza. A vers nem egyszeri élmény, nem egy bizonyos portya, felderítés és csata leírása, hanem számtalan haditapasztalat összegezése, abból a legjellemzőbb mozzanatok kiemelése, s ezeknek egy olyan időbeli és oksági rendben való újbóli összefűzése, hogy az egész mégis az egyedi eset illúzióját keltse, a konkrét élmény izgalmát ébressze. Egyúttal azonban annak többé-kevésbé világos tudatát is fenntartja még a naív olvasóban-hallgatóban is, hogy amit itt kap, az magas fokú és széles körű általánosítás eredménye, amint erre a 4. sor „gyakorta” és a 18. sor „sokszor” szava nyelvileg is utal.

II.

„Egyet — írja Balassi versművészetét méltatva Turóczy-Trostler József¹⁶ — azonban nem ismert (vagy ha igen, csak néhány kivételes esetben), az egész vers testére érvényes zárt architektúra művészetét. Számos versében a termékeny hangulat, a versötlet, az alaphelyzet már réges-rég kimerült, amikor még mindig nincs vége a versnek. Bátran hozzátéhetnénk néhány versszakot, a vers szervezete nem sínylené meg, bátran elvehetnénk belőle ugyanannyit, s a versnek nem folynék el vére.” Úgy érzem, általában is tulontúl pesszimizisztikus ítélet ez költőnk kompozíciós képességeiről.

A *Katonaének* szerkezeti elemzése bizonyossá teszi, hogy Balassi más kiemelkedő lírai alkotásaiban is az eddig gondoltnál sokkal magasabb fokon kell jelen lennie a szoros művészi makro-¹⁷ és mikrostrukturáltságnak. Azt a tanulságot tartogatja továbbá, hogy Balassi, akit

¹² VARJAS: i. m. 487.

¹³ Komlövicski Tibor szíves szóbeli közlése szerint Gerézdi Rabán talált egy XVI. századi oklevelet, amely szerint a végváriak egy-egy török fejet hoztak vissza vállalkozásaikból.

¹⁴ PERJÉS Géza: Balassi, a katona. ItK 1955. 39.

¹⁵ Idézi KLANICZAY Tibor: Reneszánsz és barokk. Bp. 1962. 288.

¹⁶ Magyar irodalom — világirodalom. I. köt. 1961. 376.

¹⁷ Amint erre VARJAS: i. m. is utal.

féktelen vérmérsékletének sugallata alapján még mindig hajlamosak vagyunk inkább ösztönös zseninek tartani (noha doctus poeta voltát különösen Eckhardt Sándor, Zolnai Béla, Klaniczay Tibor, Gerézy Rabán, Komlós Tibor, Varjas Béla tanulmányai óta jól ismerjük) legnagyobb mives és legtudatosabb költőink egyike volt.

A *Katonaének* bámulatos kompozíciójának mélyebb megértéséhez az első lépés a mű alapvetően szónoki karakterének felismerése. A humanista poétika különösen szoros kapcsolatot tart a retorikával, retorikus normák szabják meg a vers megformálását.¹⁸ Itt ennél is többről van szó. A költemény nemcsak, hogy a legszorosabban kapcsolódik a retorika tradícióihoz, hanem együttal egész felépítésében egy összetömörített, tökéletes szónoki beszéd is. Különös, hogy ezt már Balassi Zsigmond, a költő rokona felismerte (sőt hasznosította: egy 1790-ben Straszburgban tartott orációját, amelyben a magyar vitézi élet szépségét méltatta, szorosán nagybátyja *Katonaénekének* mintájára fogalmazta meg)¹⁹, a mű szónoklatjellegét irodalomtörténetírásunk tudtommal eddig még nem hangsúlyozta. Annyira nyilvánvaló pedig ez, hogy a vers geneziséz joggal képzelhetjük el a következő módon: a költő-huszártisztnak egy katonáihoz intézett buzdító beszéde gazdagodott fel s alakult át lírai műalkotássá. Érv lehet emellett Salánki György *Historia cladis Turcicae* . . . c. históriás éneke, amelynek első, Hatvan megrohanásáról szóló részében költőnk személy szerint is szerepel a hadnagyk sorában. Az egyik versszakban a tisztnek harca tűzlik a katonákat:

Egyazon úzésben a Hadnagyk,
Nagy felszóval kiáltják a jámborok,
Mindnyájan most török fejet vegyetek,
Kik viselni jó hírt nevet akartok.

„Mintha Balassi Bálint mondta volna ezt a szónoklatot. Ő jellemezte a végbeli vitézeket úgy, hogy »az jó hírét névrt s az szép tisztességért ők mindent hátrahagynak«” — jegyzi meg Eckhardt Sándor a strófát idézve.²⁰ A török fejek szedése — tehetjük hozzá — ugyancsak fő motívum a *Katonaénekben*; Eckhardt csak a végső konklúziót nem mondja ki, nevezetesen, hogy Balassinak a valóságban elhangzott egy ilyen beszéde lehetett a költemény fogantatásának kiinduló pontja.

Maga a koncepció alapvetően szónoki. Roppant oratori bravúr rejlik benne. A költemény funkciói közül, tartalmi szinten, az egyik legfontosabb a meggyőzés, éspedig olyanról, amit szinte lehetetlennek látszik elfogadtatni. Arról, hogy az az élet, ahol irtalmatlan szenvedések és megpróbáltatások várnak, örökös veszély és kegyetlen halál leselkednek az emberre, mindennél szebb. Így a mű, legalábbis egyik arculatával, nem egyéb, mint egy hatalmas paradoxon; amelynek ugyan igazi feloldása — irodalomtörténetünk nagy nyereségére — a költő-génusz és nem a szónok (a „nagy ügyvéd”) szintjén megy végbe, de ennyi bizonyos, hogy a rétor is megtesz mindent ennek érdekében.

A *Végek Dicsérete* személyhez (személyekhez) szóló, kérdeve megszólító formulával indul: a szónoklat bevezetésének Cicero Catilina-beszédével legklasszikusabbá avatott módszerét alkalmazva. A kérdő forma nyitva is hagyja a benne foglalt tételt: az oráció elején megkövetelt érdeklődés-felkeltés, feszültség-teremtés már meg is történt. A következőkben képeket villant fel a végek életéből. Ezek mindegyike (az ábrázoló funkción túl) érvként szerepel az alaptétel: a végvári élet szépségének bizonyítására. E képek felsorakoztatásában — de az egész műben is — a fokozás és a statikus és dinamikus részek szabályos váltakozása érvényesül (amint ezt később bizonyítom). A szónoki beszéd élénkségének, hatásosságának, az érdeklődés fenntartásának legfontosabb kompozíciós eljárásai ezek. Az oráció derekán (5. vsz.), ugyancsak örök retorikai szabályoknak eleget téve megfogalmazza mondanivalója elvi lényegét, majd újabb képek (érvek) sorozata következik. Az alap-paradoxon itt elmélyül: a „szép” életnek egyre riasztóbb arca tárul fel. Ennek morális-katartikus feloldásáról már szóltam, és ez a fődolog, de a feloldást Balassi egy tipikusan retorikus bravúrral is segíti — a paradoxon-halmaz mint a hatáskeltés és az érdeklődés-felcsigázás eszköze különös becsben áll a retorikusok előtt —: az alap-paradoxon belső ellentmondását további paradoxonok segítségével békíti össze.

A versből egész jellegében, felépítésében, stilisztikájában erősen kiugró 7. versszakra gondolok, amelynek három sora nem más, mint három egymásra épülő paradoxon. Értelmük közös magja (nyilvánvaló képtelenség): a veszély és a szenvedés a kielégülés igazi forrása. A paradoxon (iskolás meghatározását kissé finomítva) olyan ellentmondás, amely valamely speciális

¹⁸ GERÉZDI Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 509.

¹⁹ BÖM 246.

²⁰ Balassi Bálint. Bp. é. n. 77.

szemszögből nézve nem ellentmondás többé. Nos a 7. versszak soraiban pontosan ezt látjuk: a veszély és a szenvedés öröm és kielégülés forrása a *végvári katona* szemszögéből, mert a vitéz ehhez edződött, mert — tételesen ugyan nem hangzik el, de a vers egésze ezt sugározza — megismerte a nagy nehézségek leküzdésének belső biztonságát adó örömet, mert igaz így szövegátalának meggyőződése fűti, s mert tudja: gyötrelmeiért hírt és dicsőséget kap cserébe.

A három paradoxon alap gondolata tehát közös, különbségük csak fokozati. Mindinkább elmélyülnek. Az elsóban a természeti környezet zordsága azonosul a sétáló palota (a vár vagy kolostor kerengője, fedett folyosója) védetségével. A másodikban a portyázó harc kegyetlen viszontagságai a szelíd, meghitt iskolával. A harmadikban a csaták minden gyötrelme a vidám időtöltéssel. A paradoxonokban foglalt egyazon ellentmondás pólusai mind távolabb kerülnek egymástól: feszültségük — a költészet fordított elektrofizikájában — így egyre nő.

A rétor-poéta ily módon hallgatóját — olvasóját arra kényszeríti, hogy mintegy lépcsőzetten haladjon fölfelé. Ha az alsó fokra lépve elfogadta a legkisebb ellentmondást, egy fokkal feljebb már könnyebben megadja magát a nagyobbak, aztán a még nagyobbak, s a következő versszakban felbukkanó legnagyobbak.

Ez után az előkészítés után (mert ez a 7. vsz. mester-taktikájú retorikai funkciója) fogadtathatja el a 8. versszakban foglaltakat, ahol a mű a legmélyebb ellentmondásba kerül exponált alaptételével, azaz hogy a csatátér a maga minden szörnységével a végvári élet fő szépsége — természetesen az erkölcsi áldozat szépségének sajátos aspektusából. (Az alap-paradoxon két pólusa tehát a 1. és a 8. versszak között feszül, a 9. pedig annak végleges, már túlnyomóan nem gondolati, hanem hangulati feloldása. Ez tehát a vers retorikai alaprajza.)

S ezután következhet is az oráció záró szakaszát bevezető újabb megszólítása a hallgatóságának, majd a mondanivaló összegezése — bevésése (a végvári harcosok világhírve-méltósága). Mindez az ugyancsak összegező ötödik versszak higgadt, főként az értelemhez szóló fogalmazásával szemben érzelmileg is erősen színezetten jelenik meg, híven ahhoz az időtlen retorikai szabályhoz, hogy leginkább a beszédlezárásnak kell a hallgatók indulataira is — cselekvésre mozdítóan — hatnia. S végül az áldó formula, amely minthogy az egyházi beszéd a gyülekezetre adott áldással végződik, bizonyára onnét került át ide, ám az egész vers már teljesen laikus-világi szelleménél fogva, annak világi párjaként.

A koncepció szónokisága a verzifikációra is átsugárzik.

Horváth János tűz egy olyan normát a magyaros verselés elé, hogy a hosszú és rövid szótagok arányosan töltsék ki a sorokat, „mert csupa hosszú nehézkessé, csupa rövid szaladóssá teheti az ütem ritmusát.”²¹ Ez azonban csak a „szabályos” verselés receptje, a tőle való eltérés nem okvetlenül „hiba”, hanem — megfelelő kézben — egyedi verstani jelenséggé, sőt ritmikái kifejezőeszközzé válhat. Nos, éppen ezt tapasztalhatjuk a *Katonaének*ben. A nagy sorok első hatosában és a hetesében — amint ezt statisztikailag is bizonyítom — nagyobb a rövid szótagok száma, mint a második hatosban.²² A sor eleje és a vége tehát „szaladóssabb”, mint a közepe. A sor szaporább ritmussal nyílik, aztán kissé elcsendesedik, majd újra s még inkább felélénkül (az ütemegyenlőség törvényének hatására is).

Ez a jelenség a *Katonaének* kronológiai közelségében keletkezett, más Balassi-költeményekben is ott van.²³ A ritmusdinamika gazdagításán kívül valami sejtjelemserző köze ennek is van a szónokiassághoz, amely a kezdet és a vég elevenebb hatását írja elő.

S valóban, hasonló szabályszerűség érvényesül e retorikus bordázatú vers egészének ritmikájában is! A záró versszakban, majd közvetlenül aztán a nyitó-strófában fordul elő a legtöbb rövid szótag; a vers közepe felé bármelyik irányból közeledve fokozatosan fogy a számuk, s éppen az 5. versszakban a legkisebb. Ez egészen a hosszú szótagok uralma alatt áll.²⁴ Mintha csak valóban rétor hallanánk, aki szónoklatát dinamikus tempóban kezdi figyelemfelkeltésül; mondanivalójának gondolati lényegéhez érve lelassít, kimért tagoltsággal ejti a szavakat a jobb bevésés érdekében; a leglendületesebben pedig befejezésül beszél a lelkesítő hatás érdekében.

Hasonlót figyelhetünk meg a káprázatosan gazdag betűrím-rendszerben is, amint ezt a vers „alliteráció-térképe” mutatja:

- (1) vszffszv
 (2)kszszk
 (3) mk.km
 (4)

²¹ Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 22.

²² A *Katonaének*ben foglalt összes rövid szótagok száma a nagy sorok első és második hatosaiban és heteseiben: 55—46—70.

²³ JULOV V.: A Balassi-vers ritmikájához. Rövidesen publikálendő tanulmány.

²⁴ A rövid szótagok száma versszakonként: 1.: 23, 2.: 22, 3.: 19, 4.: 20, 5.: 9(1), 6.: 15, 7.: 19, 8.: 20, 9.: 25 (a legtöbb). Hasonló szabályosság részben vagy egészben a többi Balassi-strófában írt költeményben is érvényesül, amint az előző jegyzetben hivatkozott tanulmányomban statisztikailag kimutatom.

(5)k.....k.....
(6)	h.....v.....h.....v.....
(7)	v.....v.....v.....
(8)s.....s.....(ny).....(n).....
(9)f.....f.....
(10)
(11)	k.....k.....k.l.....l.....
(12)	m.....m.....
(13)h.....h.....h.....
(14)(v).....(f).....
(15)	m.....m.....m.....(v).....(f).....
(16)k.....k.....
(17)h.....h.....
(18)	s.....(v).....(f).....s.....
(19)sz.....sz.....
(20)h.....h.....
(21)
(22)sz.....m.....m.....sz.....
(23)	v.....h.....v.....s.....h.....s.....(f).....
(24)v.....gy.....gy.....v.....
(25)v.....v.....
(26)v.....sz.....v.....
(27)	m.....s.....s(sz).....m.....

Az alliteráció sűrűség a nagy sorok elején a legnagyobb: párhuzamosan a rövid szótagok nagyobb számával (a nagy sorok végén az élénkebb hangzást a zárórimék biztosítják!) és a legkisebb a sorok belsejében. A vers egészét tekintve pedig az elején és a végén sűrűsödnek leginkább az alliterációk (az első versszakban 14, az utolsóelőttiben 15, az utolsóban 10, a 7. versszakban mindössze négy, a többi versszakokban pedig 6 vagy 7 alliteráció van). Azaz: noha valószínűleg ösztönösen, de a hosszú és rövid szótagokkal folytatott játékhoz hasonlóan Balassi alliterációi halmozásával is a kezdet és a befejezés élénkebb hangzását, szonoritását fokozza.

A mű alapvető szerkezeti sajátosságának előzményei Varjas Béla kutatásainak jóvoltából újabbban váltak ismertté.²⁵ A „hárompillérű verskompozíció”-t már Propertius költészetében — Balassi egyik kedves olvasmányában — s a középkori lírában (Bertran de Bornnál), valamint költőnk számos művében, köztük egészen koraiakban is kimutatta, s mint megállapítja: „a *Végek Dicséretének* nagyszerű strukturáltsága nem valami egyszeri, kivételesen kirobbanó, szemkápráztatóan művészi tűzijáték, hanem a hosszú és rövid költői gyakorlatában kiérlelt szerkesztőkészség ragyogó produktuma”.²⁶

A költemény alapvető kompozíciós rendező-szervező elve a kettős tagoláson túl — mint az a lírában nem ritka — a képi és gondolati jellegű szakaszok váltakozása. Páratlan szabatos-sággal valósul meg ez a költeményben.

A mondanivaló lényegét, legáltalánosabb érvényű, *elvi megfogalmazását a vers mértani közép-pontjában*, az ötödik versszakban helyezi el a szerző, de még ezen belül is a középső sorban a legnagyobb gondolati és erkölcsi súlyú mondatot („Emberségről példát, vitéségről formát mindenkinek ők adnak”). *Ugyancsak fogalmi természetű a vers-nyitás és zárás*. Az első versszakba, amely, mint láttuk, az exponálást is elvégzi, lényegében az ötödik versszak reflexiójának itt esztétikai közelítésű és visszajáról való (szónoki kérdés) megfogalmazása kerül: azaz amannak gondolati-érzelmi előkészítése. Az utolsó versszak pedig a legközépső, „köldök-”sor mondanivalójának szükségszerű következményét mondja ki: akik emberségből *mindenkinek* példát adnak, azoknak „ez világon szerteszerént vagyon mindenkéül jó neve”. Ez tehát az eszmei konklúzió.

E hármas szimmetriában elhelyezkedő, a verset közrefogó és két egyenlő félre tagoló versszakok közé épül be két, ugyancsak három-három versszakból álló szerkezeti szakasz, amelyekben a konkrét képek peregnék, s a gondolati mondanivaló illusztrálása, dokumentálása, szemléletesítése folyik.²⁷

A háromszor hármas tagolás a vers fő konstrukciós elve. Az említettekben kívül érvényesül ez a 9 (3 × 3) versszakra tagolásban is — a versszakok egyúttal szerkezeti elemek —, és a Balassi-strófa három periódusból: nagy sorból és ezeken belül 3—3 kis sorból (3 × 3!) összetett szerkezetében.²⁸ A hármas tagolás elve még a vers ritmikájába is behatol. Feltűnően gyakori

²⁵ VARJAS: i. m. 479—491.

²⁶ I. m. 481—482.

²⁷ A költemény strukturájának alapvető vonásaira először a Köznevelés 1952. 487—8, 523—5. megj. cikkemben mutattam rá és részletesen foglalkoztam a kompozícióval a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1970. febr. 25-i ülésén tartott előadásomban.

²⁸ Nemcsak a kései Coelia-versekben, ahol Komlövicski Tibor felfigyelt rá (A Balassi-vers jellegéhez. ITK 1968. 641.) érvényesül tehát a Balassi-strófában meglevő háromszor-hármas strukturának az egész versszerkezetre való kiterjeszkedése, hanem még gazdagabb formában már a *Katonaénekben* is. Vö. még: HORVÁTH Iván: A Balassi-sor számszámítási értelmezéséhez. ITK 1970. 675.

benne a 3/3 osztású hatos, különösen a vers elején. Ez arra mutat, hogy a költő egy 3/3/3/3/4/3 osztású ritmus sugallatával kezdte írni a *Katonaéneket*, de ezt a magyaros verselésben gyakoribb és szokottabb 4/2 osztású képlet keresztelte és részben kiszorította.²⁹ A ritmikai hármas tagolást a Balassi-strófa heteseiben csaknem mindig jelenlévő háromszótagos sor-izület is erősíti.

A vers gondolatiságát hordozó „kiemelt” versszakok által közrefogott két, képekből felépített szerkezeti egység közül (2–4. és 6–8. vsz.) az első a csata előkészületeit mutatja, s mint láttuk, túlnyomóan a külső, esztétikai síkot képviseli, a második egység magát a csatát ábrázolja, és súllyal a belső, morális síkon mozog. Ennélfogva szintkülönbség, sőt bizonyos mértékben ellentét, de egyúttal erős egybetartozás is van közöttük, amelyet a szerkezet szoros, geometrikusan kiépített párhuzamomal hangsúlyoz. A versszakok ebben a rendszerben a következőképpen tartoznak össze: 2–6; 3–7; 4–8.

A 2. és 6. versszak párhuzama egészen nyilvánvaló, nyelviileg is világosan utalnak rá az „Ellenség hírére” — „Ellenséget látván” — és a „homlokán vér lecsordul” — „Sok vérben fertezven” fordulatok. Mindkét helyen az 1., illetve 3. sorokban.

Nem ennyire nyilvánvaló a 3. és 7. versszak összefüggése, de a párhuzam merev végigvitele már művészietlen is lenne. Mindemellett megvan: az előző versszak viharos mozgása után itt mindkét ponton elcsendesedik a vers, hogy a következőkben annál fergetegesebben törhessen ki újra, s ezt az ellentét erejével fokozza, kiemelve. A 3. versszakban a lassan felfejlődő sereg, a vitézek statikus leírása, kevés mozgás. A megelőző 2. versszak tele van gyors mozgást jelentő állítmányokkal; ebben ilyen csak egy van: nyargalják, egyébként: viselik, nézik, szép. Hasonlóképpen a 6. versszakban csupa akciót jelentő szó (kiált, kópiát tör, vérben fertez, őr; a 7.-ben megállapítások). A párhuzamosság lényege: 3. vsz.: a sereg és a vitéz külső szépsége — 7. vsz.: belső, erkölcsi szépsége.

A 4. és 8. versszak kezdődik a legviharosabb, legsúlyosabb akciókkal (lovak ugrálnak, trombita riad — mert ők fejeket szednek; a párhuzam lényege: 4. vsz.: a harci vágy mámore, 8. vsz.: a diadal mámore), s azután a kétféle elnyugvás: a lankadt-fáradt katona lepihenése — s a hősi halál dermedt nyugalma.

Még szorosabba fűzi a két képi hármas egység egybetartozását, kétszintű (esztétikai-morális) párhuzamát az, hogy e szakaszok éppen középső versszakainak (3–7.) utolsó sorában a kétszintűség határozott ellentété mélyül: a hadiélet legcsillogóbb oldala és legnagyobb szenvedései szembesülnek egymással. („Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik” — „Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradság mulatások.”) Ez az elsősorban kiemelt első, középső és utolsó „fogalmi” szakaszok mellett másodsorban ezeket a versszakokat emeli ki, s a versszakoknak azzal a dialektikájával jár együtt, hogy a páratlanok túlnyomóan gondolatiak, s amennyiben képiak, mindenképpen statikusabbak (a 7. versszak paradoxon és metafora jellegével félig képi, félig gondolati), a páros versszakok pedig mindig tisztán képiak és erősen dinamikusak. Szabályosan hullámozó jelleget kap ezzel a versszerkezet.

De még ez sem minden. A kompozíciót egyéb tényezők még tovább gazdagítják és szorosabbra fűzik. Az 5. versszak a „köldök”-sorral a verset két szimmetrikus félre tagolja. Lezárja az első képi szakaszt, tehát a katonaélet derűs, kalandos leírását azáltal, hogy a 4. versszakbeli éjjeli elnyugvás képével ellentétet teremtve, hirtelen megemelt hangjával magasabb szintre emeli a verset, s ezzel előkészíti a második képi szakaszt: a vitézi lét keménységét, áldozatoságát például állító, súlyosabb versszakokat.

Képzelnék el a verset e nélkül az átvezetés nélkül: milyen suta vagy megtört lenne a szerkezet. Az 5. versszak tehát újabb expozíció is. Fényesen bizonyítható ez azzal, hogy az 5. versszak soronként mintegy dióhéjban előrevetíti a 6–7–8. versszak mondanivalóját („Az jó hírért-névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak” — 6. vsz.: a legveszedelmesebb vállalkozásra, rohamra indulnak. „Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak” — 7. vsz.: A harc megpróbáltatásai, szenvedései számukra semmiség, mulatság. „Midőn mint jó solymok mezőn széllel járnak, vagdalkoznak, futtatnak” (a harc mámore) — 8. vsz.: kezdete: a diadal mámore).

A kompozíció egy további sajátága a fokozás, az emelkedő szerkesztés következetes megvalósítása. Érintettük ezt már a „fogalmi” versszakok egymáshoz viszonyításánál, s a két képi szakasz szintkülönbségénél, valamint ezek szigorú logikai, s részben időrendi, gyorsan progresszív menetét említve. De lehet az a szerkezeti elv az apróbb formaelemekig is: számos fordulat sorrendjét a fokozás igénye szabja meg, sőt olykor ez kettőz meg kifejezéseket gondo-

²⁹ A vers 54 hatosából 22 a 3/3 osztású (ebből 5 az első versszakban és 10 az első három versszakban), 18 a 4/2 és 14 bizonytalan osztású.

latritmus-szerűen. (Mező jó illatot, az ég szép harmatot; az utóbbi jelenség egyúttal ritkább is; Sőt azon kívül is, csak jókedvűből is; Roppant sereg előtt távol a sík mezőt: a távlati perspektíva nő; lankadt s fáradt; *Emberségről* példát, *vitézségről* formát; Az utaknak *lese*, *kemény* harcok helye; *éhség*, *szomjúság*: az utóbbi intenzívebb; *véressen*, *sebekben*, *halva*; *végbelieknek*, *ifjú vitézeknek*: az utóbbi személyesebb, érzelmileg telítettebb, stb.)

S last but not least, az érem-tömörségű remeklés: „holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik”. Az első három ige összefogja a hadiélet döntő mozzanatait, és pedig fontossági sorrendben. A sebesülés ti. a vitéz számára, akinek a harc „tanuló iskola”, hétköznapi dolog, s örül, hogy ennyivel megúsza; az pedig, hogy *fog* (= foglyot ejt), fontosabb, mint hogy *öl*, hiszen ebből nagy haszna lehet. Végül a *vitézkedik* szó egybe foglalja mindezt.

A 7. versszak paradoxon-sorozatában érvényesül legerősebben ez az emelkedő tendencia. Ennek egyik oldalára, a három paradoxon fokozatos elmélyülésére már rámutattam a vers szónoki természetének elemzésénél. De fokozás nyilvánul meg más tekintetben is. Az első sor még csak az embert-vitézt próbára tevő természeti környezetre utal, a második a portyázó harc viszontagságaira, a harmadikban pedig a csatákra és a velük járó súlyos szenvedésekre. Ezzel egyúttal érdekes módon tükröződik ebben a versszakban az egész költemény logikai-időrendi felépítése, esztétikai-morális lépcsőzete, s fokozatos elkomorodása is.

A *Katonaének* kompozíciója tökéletesen zárt, lekerekített. Az 1. versszak első sorának megszólítása visszatér a záróstrófa első sorában is (jelzőkkel kiegészítve, variálva, hogy ne mechanikus ismétlésnek hasson, a változatosság esztétikai követelményének is eleget teendő). Visszatér a záróstrófában az 1. versszak „az széles föld felett”-je is az elvontabb, emeltebb „ez világon” formában, tehát egyúttal a fokozás elvének is engedve.

Visszatér a nyitó természeti keret is a verszárásban (ily módon valóban „körülvéve” a verset, mint ahogyan a valóságban is körülveszi a táj a vitézek életét). De ott áttételezés nélküli természeti kép áll, itt hasonlóba öltöztetett (mint sok fát gyümölcselel).

Ugyancsak a zártságot fokozza egy sajátságos jelenség, amely nem lehet véletlen: a nyitó és záró versszak első sorának következetes *v-s* alliterálása, és ugyanezen versszakok utolsó sorainak *m-es* alliterálása. (Vitézek — végeknél; végbelieknek — vitézeknek; Mező — mindennél; Mint — mezőkbe.) Ezek közül az alliteráció-párok közül három méghozzá a sor első és utolsó szavait csendíti össze, de nyomatékos soraileji vagy metszet utáni helyzetben, tehát jól kihallhatóan („Vitézek mi lehet e széles föld felett szebb dolog az | végeknél; stb.). Analóg evvel a *Franciászógi változásokra* záróstrófának sorkezdetet és -véget összekapcsoló alliterációja, amely Keresztury Dezső finom megfigyelése szerint különös hangsúlyt és nyomatékot ad a vers csattanójának.³⁰ A *Katonaének* e betűrimrei, mint egy kódex fém sarokpántjai fogják össze a verset, amelynek a terjedelme egyébként is olyan, hogy hosszú soraival szélében-hosszában kb. egy könyvtükörnek az aranymetszethez közel álló, ideális méretarányait adja ki.

III.

A költemény kulcsszavai a következők: *vitézek*, *végek*, *mező*, *szébb*, *szép*, *minden-mindennél* (a mai „mindenki-mindenkinél” értelemben). Tehát egybeolvasva: *végek*, *vitézek*, *mező*: *szébb minden-nél*. Ezekben a szavakban, mint magban a növény, voltaképpen benne van a *Katonaének* egész mondanivalójának lényege.

Rendkívül tanulságos, hogyan bánik Balassi ezekkel a szavakkal. A *minden-mindennél* valamennyi „fogalmi” versszakban (1, 5, 9.) jelen van; a *mező* ugyanezekben és a 3. és 7.-ben is: azaz csak a páratlanokban, a párosokban ellenben sehol. Tehát a legstatikusabb jelentésű kulcsszó teljes következetességgel az összes statikus versszakban ott van. A *végek* (*végbeliek*) a nyitó és záró fogalmi versszakban szerepel, a *vitézek* az első három versszakban és az utolsóban, s másutt nem.

A *szébb*, mint vezérszó csak ejtőszó, az expozícióban, az ennek alárendelt, azt mintegy felbontó és részletező statikusabb jelentésű „szép” megint csak a statikus versszakokban bukkan fel (kivéve a záróstrófát, de az eredeti kéziratban talán ott is jelen volt, l. lentebb), s a dinamikusokban nem.

Kettő kivételével (a 2. és 3. sor *szép* szava) *mindegyik* kiemelt versszakbeli kulcsszó-elfordulást alliteráció hangsúlyosít (1. vsz.: *Vitézek*—*végeknél*; *széles*—*szébb*; *Mező*—*mindennél*; 5. vsz.: *Midőn*—*mint*—*mezőn*; 9. vsz.: *végbelieknek*—*vitézeknek*). A 14. sor *mindeneknek* és a 26. sor *mindeneknél* szavai saját soraikon belül ugyan nem alliterálnak, de mindössze két szó választja el őket a rákövetkező 15. sor hármas, illetve a 27. sor kettős *m*-alliterációjának kezdetétől, tehát összecsengenek vele.

³⁰ Batsányi János válogatott művei (MK). Bp. 1956. 26.

Egyenesen meghökkenítő azután, amit Balassi az említettekén is túl a *mező* és a *szép* szavakal művel. Könnyű belátni, hogy ezek a légáltalánosabb értelmű s legfontosabb kulcsszavai a költeménynek, a velük folytatott különös szerkezeti manipulációt épp ez indokolja. A *mező*: a végbeli katona természeti környezete, működési tere és mint harcmező sorsának s a haza sorsának eldöntője egyszersmind. A *szép* szó funkciója pedig az, hogy a költemény lényegi mondanivalójának mintegy „állítmánya” legyen. A mondanivaló csiráját a két szó tömondattá egyesítése is tartalmazza: *Mező: szép*.

A *mező* ötször fordul elő. Háromszor jelző nélkül: az 1. vsz. 3. sorában, az első helyen; a középő, 5. vsz. 3. sorában matematikai pontossággal középen (4 szó + *mező* + 4 szó), s a 9. vsz. és az egész vers utolsó sorában, az utolsó helyen. Vagyis ahogyan a vers előrehalad, a szó hátrafelé „kúszik”, átlót húzva a vers négyszögében. *Kétszer jelzővel* fordul elő: a 3. versszak 2. sorában (6 szó + *mező* + 3 szó), valamint ennek pontos tükörképeként a 7. — hátulról 3. l — vsz. 1. sorában: (3 szó + *mező* + 6 szó). Ezek meghúzzák az ugyancsak matematikai pontossággal meghatározott másik átlót. A versben így egy \times alak jön létre. A tökéletes, mérhető szabályosság azzal együtt, hogy a vers legfontosabb szava van érintve — éppúgy, mint a valószínűség-számítás³¹ —, gyakorlatilag teljesen kizárják e formáció véletlen létrejöttét.

Balassi az \times ábrát aligha üres szerkezeti bravúrként alakította ki a *Végek Dícséretében*, hanem valamiféle bonyolultabb, virtuózabb akrosztikon-szerű eljárásé, amelynek gyakorlata, éppúgy, mint más bonyolult formai manipulációké, csöppet sem idegen a középkori költészetől,³² amelyhez Balassit nemcsak költő-pályája kezdetén kötötte sok szál, ahogyan Eckhardt Sándortól tudjuk,³³ hanem később is, mint Komlovszki Tibor és Horváth Iván újabb rámutatott.³⁴ Hogy a rejtett értelmeket hordozó, bonyolult, olykor szinte fantasztikus formai bravúrok mennyire otthonosak a középkor költészetében, arról pusztán a Világirodalmi Lexikon „akrosztikon” és „akroteleuton” c. cikkei is meggyőzhetnek bárkit.

Az \times formáció tehát valami rejtett értelmet, költői üzenetet hordoz. Megfejtéséhez több munkahipotézison keresztül juttam el.

(1) Az \times nem más, mint András-kereszt. Az András-keresztnek azonban a költemény mondanivalójához akármiképpen kapcsolható szimbolikus jelentését, pl. katonai vonatkozását nem találtam sem a keresztény szimbolikában, sem az emblematikában.³⁵

(2) Címerábra vagy

(3) zászlómotívum.

Az előbbire nem leltem értelmezhető támpontot. A korabeli magyar hadizászlókról tüzetes leírás tudtommal nem maradt fenn.

(4) Az András-kereszthez hasonló, nem keresztény eredetű — már trójai kerámiákon kimutatott — szimbólum a *mágikus kereszt*. Attól abban különbözik, hogy metszései derékszögűek, az András-keresztéi ellenben tompa-, illetve hegyesszögűek.³⁶

³¹ A *mező* szó a 9 strofából a páratlan sorszámúakban fordul elő. Tekintsük először adottnak azt, hogy a költő épp az adott strofák adott soraiban akarta elhelyezni ezt a szót. Ha feltételezzük, hogy egy-egy soron belül e szó bárhová kerülhetett volna és egymástól függetlenül az egyes sorokban, akkor annak P_1 valószínűsége, hogy épp úgy helyezze el a költő a *mező* szót, ahogyan valóban tette:

$$P_1 = \frac{1}{11 \cdot 10 \cdot 9 \cdot 10 \cdot 10} \sim \frac{1}{100\,000}$$

Ha most azt is tekintetbe vesszük, hogy a *mező* szó nemcsak a páratlan sorszámú, hanem a többi strofába is belekerülhetett volna, akkor annak valószínűsége, hogy épp ezekbe a strofákba kerüljön a *mező* szó, ahová valóban került:

$$P_2 = \frac{1}{\binom{9}{5}} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5}{9 \cdot 8 \cdot 7 \cdot 6 \cdot 5} = \frac{1}{126}$$

Ha most már annak a valószínűségére vagyunk kíváncsiak, hogy az adott strofákba kerüljön a *mező* szó és ezeken belül a megfelelő sorokban a meghatározott helyekre, akkor ezt a

$$P = P_1 P_2 \sim \frac{1}{10\,000\,000}$$

adja. Ez olyan alacsony érték, amely gyakorlatilag tökéletesen kizárja annak lehetőségét, hogy a *mező* szó ilyen elhelyezkedése a versben véletlen esemény lenne. (Ezúton mondok köszönetet dr. Gyires Béla egyetemi tanárnak, aki a valószínűség-számítási modell felállításában segítségemre volt.)

³² TURÓCZI-TROSTLER: i. m. 112.

³³ Balassi Bálint. Ep. é. n. 186–191.

³⁴ KOMLOVSZKI: i. m. 637., 642., HORVÁTH Iván: i. m. 672.

³⁵ Louis REAU: *Iconographie de l'art chrétien*. Paris 1958. 1–6. köt.; A. SCHMID: *Christliche Symbol e*. Freiburg 1909.; HENKEL-SCHÖNE: *Emblemata*. Stuttgart 1967.

³⁶ St. AUMÖLLER: *Das Kreuz als magisches Zeichen in südliche Burgenland*. Burgenländische Heimatblätter. 1971. Heft 1. 24–35.

Ezen az alapon azonban nem dönthető el a kérdés, mivel a X jel versbeli formája — szögei — attól függenek, hogyan írjuk fel a verset: strófa-közökkel vagy nélkülük?

A mágiikus kereszt nálunk már az Árpád-korban ismert volt mint a varázslat eszköze,³⁷ s mivel a mágiában és a folklórban is a rossz elleni védelem a funkciója, továbbá mivel a halotti kultuszban is szerepe van a kelet-európai népeknél,³⁸ némi joggal tehető fel, hogy a *Végek Dicséretében* ez a jel szerepel, s vagy a vitézeket védi jelképesen a gonosztól (a töröktől, a haláltól), vagy a 8. versszak temetetlen holtait a gonosz szellemektől. Ellene szól viszont ennek, hogy a középkori mesés természetrajznak ugyan számos, de a mágiának úgyszólván semmi nyoma Balassi költészetében. (A keresztény számmisszika, amelyre még visszatérek, nyilván nem tartozik ide.)

(5) A bűvös négyyszögbe való, s ezzel együtt átlós szerkesztés középkori misztikus költői gyakorlatának olyasféle elvilágiasodott, távoli változatával állunk szemben, amelyet Süpek Ottó Villon költészetében mutatott ki.³⁹

(6) Az antikvitásból ismert *commutatio* s később (a görög *khi* betűből) *chiasmus*nak nevezett kereszt-variációs retorikai alakzat⁴⁰ valamilyen továbbfejlesztett változatáról van szó. Ámde az (5) és (6) valószínűsítéséhez igazán meggyőző érveket nem találtam. Eljutottam azonban a *khi* (X) betűhöz, amely

(7) Krisztus nevének görög kezdőbetűje, s a még üldözött ókereszténységénél a kereszt titkos helyettesítőjeként szolgált.⁴¹ Az angolban ma is közhasználatú Krisztus-jel (Xmas). Erre felügyelve keresni kezdtem a Krisztus-monogram másik elemét is, s meg is találtam, ugyanazzal a módszerrel s ugyanazzal a matematikai pontossággal kirajzolva, mint a X-jel. Nem a

szokottabb : *khi-rhó* (Chrisztosz), hanem a ritkább, de ugyancsak használatos : *ióta-khi*⁴²

ez (Jézusz Chrisztosz), amely mellett a végbeliek *Jézus* csatakiáltása is szól ebben az esetben. (Noha szóba jöhet az is, hogy az 1. sor *szebb* és a 2. sor s a 9. sor *szép* szavát is figyelembe véve s azokat képzeletbeli ívvel összekötve a P (rhó) betű alakul ki: ez azonban a monogrammot létrehozó többi elem számtani kimerítéséhez képest igen tökéletlen volna. Így ez a feltevés elvethető.)

A Krisztus-monogram I (ióta) elemét a költő a másik legfontosabb kulcsszó: a *szép* segítségével húzza meg a vers középtengelyében, mégpedig a függőleges vonalat meghatározó két ponton *ugyanazokban a sorokban*, ahol a X-t jelölő *mező* szavak is állnak! (3. sor: 5 szó + *szép* + 5 szó; 19. sor: 5 szó + *mező* + 4 szó: a *szép* sorbeli helyzetének teljes meghatározásához itt már elegendő csupán az előtte álló szavaknak a 3. soréval egyező száma.) Az így már létrejött vonalat — ami még éppen véletlen is lehetne — további szabályos képletekkel erősíti meg (13. sor: 5 szó + *szép* + 5 szó: csak a bártfai kiadásban áll „s a szép”, a többi változatban: „az szép”⁴³ Itt nem helyezheti el a *mező*vel egy sorban, hiszen az is sorközépen áll, de mindenesetre ugyanabba a versszakba, fölébe teszi. 8. sor: 5 szó + *szép* + 1 szó. A pontos pozicionáláshoz ezen a másodlagos helyen ez is elegendő.

A *mező* és a *szép* szavaknak egy sorban, illetve azonos — a statikus — strófában való következetes elhelyezése szinte kiáltóan megköveteli a *szép* jelenlétét a vers utolsó sorának közepén. Ez egyúttal a ióta-jel végigrajzolását is jelentené az egész versen, amely matematikailag — geometriailag így is „túlbiztosítottan” van ugyan meghatározva, alsó ötöde a gyakorlatban mégis hiányzik. Mivel a *Végek Dicséretének* nem maradt fenn autográfja s legrégebb ismert szövege az első bártfai kiadásban (1640 tájáról)⁴⁴ annál kerek félvszázaddal későbbi, szövegromlást is feltételezhetünk. A költeményben érvényesülő matematikai szabályszerűségek logikus továbbgondolásával ennél fogva az utolsó strófát hipotetikusán a következőképpen állíthatjuk helyre:

Ó végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!
Néktek ez világon szerte-szerént vagyon mindeneknél jó neve,
S mint sok fát gyümölcscsel *szép* jó szerencsékkel áldjon Isten mezőkbe!

³⁷ SÁGI Károly: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 6/1967. 62–66., 71–76.

³⁸ AUMÜLLER: i. m. 19–21.

³⁹ Villon nevelőapja. FK 1968. 413–419.

⁴⁰ Heinrich LAUSBERG: Handbuch der literarischen Rhetorik. München 1960. 1. köt. 395–397., 2. köt. 893.

⁴¹ RÉAU: i. m. 4. köt. 77., SCHMID: i. m. 36–37.

⁴² SCHMID: u.ott.

⁴³ BÖM 246.

⁴⁴ i. m. 21., 245.

Igy itt is az 5 szó + *szép* + 5 szó képlet alakul ki a *mező* szóval megint egy sorban, az értelem és a hangulat legcsekélyebb csorbitása nélkül, sőt az utolsó sor *S*-e egy árnyalattal még külön ki is emeli, mert elválasztja az oly fontos utolsó sort, s az eltávolodás illúzióját erősíti. A *sok* ismétlésében rejlő költői energiáért pedig a sor változatosabb hangtete kárpótol.

Az *s* kötőszó mint a változatok mutatják,⁴⁵ a vers szövegének leglabilissabb eleme, és hogy a *szép*-et *sok*-nak írta valamelyik közbeeső másoló, lélektanilag nagyon is elképzelhető: szeme visszaugorva a soron, keze könnyen írhatta le a *szép* helyett az azonos mássalhangzóval kezdődő hasonló hosszúságú *sok* szót. A *néktek* a *kiknek* kötőszóval helyettesítése a másoló csiszoló szándékával magyarázható: talán ösztönösen elegánsabbnak, műveltebbnek érezte az alárendelést a mellérendelésnél.

Miért rejtette el a Krisztus-monogrammot Balassi e költeményében? A *Katonaének* szoros előképe — szerkezeti felépítésben, fordulataiban — a Krisztus-himnusz (41.), amely 1588-ban keletkezett. Időközben Balassi átesett a Júlia-ciklus nagy iskoláján s a *Végek Dicséretéhez* már a reneszánsz költő teljes öntudatával látott hozzá. Úgy érezhette: a végvári élet középkorias-tinódis, vallásos-jézusos költői koncepciója azonos már korszerűtlen. Bizonyára érezte azonban azt is, hogy a kereszténység és hit védelméért s Jézus nevében vívott harc ábrázolásában ezeknek valamilyen módon jelen kell lenniük. E dilemmát bámulatos invencióval és káprázatos költői technikával középkorisan és egyszerűsödően vakmerően újítva oldotta meg: a harcba vezérlő Krisztus s vele a keresztény hit — „megszüntetve megőrzéssel” — egyszerre nincs jelen és mégis jelen van a műben.

Ha van „megéjtett”, „architektonikus” vers, akkor a *Katonaének* igazán az.

Minden korstilusban dominál valamelyik művészeti ág. A reneszánsz uralkodó elve architektonikus, amit építészeti forma- és díszítő elemeknek a festészetbe való gyakori behatolása is illusztrál. Fontosabb azonban ennél az, hogy annak a művészeti ágnak az alapelve, amelyben (gyakorlati okokból is) legnagyobb a szerepe a konstrukciónak, úgy sugárzik át a reneszánszban a többi művészeti ágba, hogy az mindenütt hangsúlyozottan központi kérdéssé teszi a kompozíciót. Mint különösen a piktúrában nyilvánvaló: világos, erősen tagolt geometrikus formákra, különösen a háromszögre és matematikai viszonylatokra visszavezethető struktúrára sugall. Ez azonban nem jelent — még az építészetben sem — mértani sematizmust, merevséget, de még olyanfajta lapidáris egyszerűséget sem, mint ami a hellén architektúrára vagy a neoklasszicizmusra jellemző. A reneszánsz szerkezeti — architektonikus — főprincípiuma az egység a sokféleségben: változatos, összetett (mellérendelt vagy hierarchikusan elrendezett, illetve e kettőből kombinált) szimmetriák, geometrikus formák jól összehangolt alkalmazása.

A szabályosságok roppant bonyolult rendszere jellemzi a *Katonaének* szerkezetét. A költemény (két egyenlő félre tagoltságával) kettős szimmetriát, többszörös hierarchikus jellegű hármas szimmetriát („háromszög”-rendszert), kört, (lekerékítettség), négyszöget (zárttság, alliterációval „merekített” verssarkok), átlókat (a *mező* szó mozgása), felező vonalat (ióta), emelkedő vonalat (fokozás) és hullámvonalat (statikus és dinamikus versszakok váltakozása) egyesít magában. Mindezt tökéletesen beolvasztva a mű-egészbe, a legtermészetesebb hatást keltve, a legcsekélyebb törés vagy zökkenő nélkül, teljes összhangban. Íme ekkora tehetség számára a költészetben még a kör négyesgöcsítése sem lehetetlen!

Joggal hihetjük azt is, miután Horváth Iván olyannyira valószínűsítette a Balassi-strófa számmisztikai összefüggéseit⁴⁶ —, hogy ezek a szabályosságok számmisztikai viszonylatok geometriai visszatükrözései.

Ilyen teljesítmény láttán óhatatlanul felmerül az alkotói tudatosság-ösztönösség kérdése, az alkotáslélektan egyik kényes problémája. Ez az elemzés nem a komponálás folyamatának minden mozzanatában feltétlen tudatosságát akarja bizonyítani. A *Katonaének* bámulatos szerkezete részben vagy akár jelentős részben is sok-sok, a költő által élményileg feldolgozott mű példáján beidézett alkotói reflex eredménye is lehet. Mégis, rendkívül valószínűtlennek látszik, hogy ennyire magas fokon szervezett struktúra túlnyomóan tudatos alakító tevékenység nélkül jöhetett volna létre. Különösen a **X** jel szoros aritmetikája tételezi fel a legteljesebb tudatosságot.

Fel vagyok készülve arra az ellenérvre: képtelenség, hogy *régi* költő ennyire tudatos legyen. Ez az érv azonban nem más, mint a mechanikus fejlődés-hit kritikátlan és felületes alkalmazása a művészetre. Egyáltalán: teljességgel kétségbe vonható, hogy a művészetben a változáson és bizonyos differenciálódáson túl igaz, tehát érték-fokozódással meghatározott fejlődés lenne. Thomas Mann és Brecht talán elvileg magasabb rendű Homérosznál és Shakespeare-nél? Ilyesminek a felvetése is badarság.

⁴⁵ BÖM 246—247.

⁴⁶ HORVÁTH Iván: i. m. 672—679. — Tanulmányom nyomdába adása után jelent meg e tárgyról: SÜPEK Ottó: Balassi Bálint *Katonaénekének* szám-szimbolikus szerkezete. MTA I. OK 1971. 443—449.

Bár az emberiség más területeken valóban a fokozódó tudatosság felé halad: nyugodtan kimondhatjuk, hogy a régi költő általában igenis tudatosabb volt a XIX—XX. századnál. Művészetét — a klasszicista esztétika szellemében — megtanulható arsnak, magát a szó eredeti értelmében művesnek tekintette, a költészet céljának pedig nem az érzelmek és élmények spontán kiáradását, hanem a választott költői tárgy precíz és tökéletes megmunkálását tartotta, még akkor is, ha mint a *Katonaének* esetében átütött ezen az élmény, a vallomás (az ő esetében fordítva, mint ma, ez volt az ösztönös) és a géniusz szükségszerű eredetisége. Ezt a megmunkálást a mesterség szigorú szabályai, az alaposan elsajátított és készségekké fejlesztett stilisztikai, poétikai és retorikai regulák és receptúrák alkalmazásával végezte el. A művészi-művesi tudatosságot épp a modernség kezdete, a romantika száműzte, hogy elsőnek a parnassienek szegüljenek ezzel szembe, azzal a részeredménnyel azonban csupán, hogy a költészet zöme azóta is túlnyomóan ösztönös.

A *Katonaének* már-már rafinált, egyúttal tökéletesen kiegyensúlyozott szerkezete természetesen nem válik tudatossá a naív (elemző szándék nélküli) olvasóban-hallgatóban, mégis jelen van számára. Annyit megérez, hogy ebben a versben, akár egy katedrálisban, valami nagy-nagy Rend és páratlan Harmónia uralkodik, s mindez a fenség érzetével tölti el. Ez pedig egybeolvad a mondanivalóból feléje áradó erkölcsi fenséggel és katharzissal.

Igy oldódik fel a mű zord életanyaga és hallatlanul artisztikusan kialakított belső formája közötti feszültség. Balassi „bent” teremtette meg azt a harmóniát, ami az őt körülvevő magyar világból olyan végzetesen hiányzott.

Csonka Ferenc

A DÓZSA-FORRADALOM ELSŐ EPOSZÁNAK FORDÍTÁSA

(Fordítói tévedések a Paraszti háborúban)

A magyar irodalomtörténet az első Dózsa-témájú műnek Adrianus Volphardus munkáját tartja.¹ Ez az eposz azonban elveszett, s így az első dicsősége jogosan illeti Taurinus Istvánt. Művét, a *Stauromachiát*,² teljes egészében, először Geréb László fordította le magyarra. A fordítás 1946-ban meg is jelent: *Paraszti háború* címen.³ A korabeli szaksajtó elég csendesesen fogadta, csak néhány ismertetést kapott. Ezek az ismertetések elsősorban a bevezetés nézeteivel vitatkoztak, Geréb ugyanis kijelentette, hogy Taurinus „érdeklődéssel és rokonszenvvel tekintette a parasztlázadást”.⁴ Általában tagadták ennek a megjegyzésnek a helyességét.

A fordításról megoszlottak a vélemények. A kritikusok elismerése mindig de-vel folytatódott, azaz, a dicséret után ilyen megállapítások következtek: vannak benne pontatlanságok, homályos részek, félrefordítások stb.⁵ A legszigorúbb ítélet Kardos Tiboré volt, ennek ellenére ő állt legközelebb az igazsághoz: „Az árnyalati tévedések serege mellett oldalról oldalra az értelemzavaró, sokszor súlyos hibák sora vezeti félre az olvasót.” Rögtön hozzá is tette: „A hibákat ki kell javítani!”⁶ Bár ez a kívánság 1950-ben hangzott el, a hibajavítás a második kiadásban is elmaradt.⁷ Mi most ezt a mulasztást szeretnők pótolni.

Felmerülhet az az óhaj, hogy először a fordítás erőnyeit, szépségeit kellene kimutatni, s csak azután tárgyalni a fogyatékosait. Mi elismerjük, hogy Geréb László munkája magyaros, sodró lendületű, és nem egy helyen határozottan költői, de később majd látni fogjuk, hogy sokszor éppen ez a költői lendület takarja el a megbúvó fordítékeket. Egyébként a beteg testrészeket nem azzal gyógyítjuk meg, hogy az egészséges részeket dicsérgetjük.

A tévedésekkel kapcsolatban felmerülhet a hűség és a hűtlenség kérdése is. Hol van az a határ, amin túl jogunk van már kifogásolni valamit? Furcsa módon erre gyakorlatban könnyebb választ adni, mint elméletben. Véleményünk szerint nemcsak a műfordításhoz kell bátorság, hanem a műfordítás ellenőrzéséhez is, mert nemcsak a fordítás, a fordítás bírálata is támadható. Különösen támadható akkor, ha stílust állítunk szembe stílussal. Nekünk azonban, kétezer soros eposzról lévén szó, nem ez a célunk. Lássunk egy példát, a ceglédi beszéd első sorait.

Első kiadás, 35. l.:

Nem jártam tudományt, nem szoktam a cifra beszédhez,
bölcsömtől fogvást...

Második kiadás, 30. l.:

Nincs tudományom bár, soha én papolást se tanultam,
bölcsömtől fogvást...

¹ De cruciferorum tumultibus bellisque libellus² Taurinus: *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum*. Bécs 1519. — 3. kiadás: JUHÁSZ Lászlótól Bp. 1944. (A továbbiakban: St.)³ GERÉB László: *Paraszti háború*. Bp. 1946. — 2. kiadás: Bp. 1972. (A továbbiakban: Ph.) — A *Stauromachiából* először Márki Sándor fordított részleteket, ezek a köv. helyeken jelentek meg: Dósa György és *forradalma*. Bp. 1883. és a későbbi kiadások; Dósa első költője. Kath. Sz. 1889. Itt a II. könyvet teljesen közli.⁴ Ph. 80.⁵ NAGY Miklós: *Válasz* 1946. — GERÉZDI Rabán: *It* 1947.⁶ *It* 1950.⁷ A javítás némi nyomait láthatjuk *A magyar parasztháborúk irodalma*. Bp. 1950. c. könyvben és ennek nyomán az egyetemi segédkönyvben közölt részletekben: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 133–138.

Sim licet ignarus sophiae, cunis et ab ipsi
Nescierim sacra loqui...

Nos, külön-külön, nekünk egyik sor sem tetszik egészen. A „nem jártam tudományt” mondat képszerűbb, parasztosabb, Dózsa szájába illőbb, mint a „nincs tudományom bár” erőltet mentegedőzése, noha ez a szöveghűbb. A „cifra beszéd” viszont a magyarban megvető, lenéző hangulattal, enyhén szólva: az igazság elfedésével párosul,⁸ s nehezen képzelhető el Dózsról, hogy valami ilyesmit akarjon mondani: cifra beszédhez nem szoktam, de most cifra beszédet fogok nektek mondani. Ezért jobbnak, kifejezőbbnek tartjuk a „papolást se tanultam” fordulatot, mert bár ebben is van némi pejoratív árnyalat, azért benne van a prédikálás, az igehirdetés, az agitálás félve-tisztelt aktusa is. Mi tehát összegyűrnők a két változatot, ilyenképpen: „Nem jártam tudományt, soha én papolást se tanultam.” Így még valami diszkrét archaizmust is érzünk benne. Mi tehát összegyűrnők, de nem biztos, hogy másnak is ez a stíluseszménye. Ezért az ilyen szubjektív igazság inkább irritálja, mint tanítja az olvasót, mert nem nyújt neki megtámadhatatlan ismeretet.

Égészen más a helyzet akkor, ha tárgyi, nyelvi tévedésekről, áthallásról vagy a mondat szerkezetének meg nem értéséről van szó. Ezek objektív tények, amik többé-kevésbé bizonyíthatók. A mi bírálatunk — az elkerülhetetlen kivételektől eltekintve — csak erre a területre szorítkozik. Minden elméletgyártás helyett kijelentjük tehát, hogy a vizsgálataink középontjába „az alapszöveg és a fordítás objektív egyezőségét, kongruenciáját” fogjuk állítani.⁹

Az általunk hibásnak tartott részeket könyvről könyvre haladva javítjuk ki. Javításaink a nyersfordítás és a prózai műfordítás határán mozognak. Az egyes részek közé csak annyi összekötőszöveget írunk, amennyi a fordítás megértéséhez feltétlenül szükséges. Latin idézeteinket a Juhász-féle kiadásból vesszük, sorszámozással, míg a fordításból vett idézeteket csak lapszámozással jelöljük, mert a *Paraszti háborúban* sorszámozás nincs. A kifogásolt sorokat, szavakat kiemeljük. Idézeten kívül a latin és görög neveket a ma érvényben levő helyesírási szabályok szerint írjuk.

I. könyv

Taurinus nem a múzsákat, nem Apollót, hanem az Alvilág isteneit, a párkákat, a furiákat hívja segítségül. Tőlük várja a feleletet arra, hogy „a szolga-paraszt népség Magyarországon hadakozni mért kelt fel s urait mért rötta ki szörnyű halálra”. A háláját áldozattal fogja leróni:

Hogyha az éjjeli szél szárnyán szavaimra feleltek,
illa'os áldozatot, tell urnát öntök a ciprus,
öntök a styxi világ kapujának elébe, itallal
áldozom és zendül sirató dala zárt kaputoknál. (Ph. 11.)

Az eredetiben nincs se teli urna, se italáldozat, s a „dala” szó valószínűleg sajtóhiba, külön kell írni: dal a...

Quod, si nocturnas dabitis responsa per auras,
Coniferam vestras, grave olentia dona, cupressum
Ante fores ponam Stygiaeque ad limina portae
Liba feram et vestris dicetur naenia claustris. (St. I. 19—22.)

A kiemelt rész helyes fordítása: Hogyha az éjjeli szél szárnyán szavaimra feleltek, „ajtótok elé tobzos ciprust, nehéz illatú ajándékot helyezek, a Stix kapujának küszöbére áldozati kalácsot teszek”, és zendül siratódal a zárt kaputoknál.

Az invokált Megaira felsorolja azokat az okokat-jeleket, amelyek a „szolgai köznép bős csődületét” előidézték. Elsősorban: „a vaskorokat szövögető” Saturnus a bűnös, de:

Más szörnyű jelek is tűntek fel az égen előbb is:
mert Mars és Jupiter haragos tüzeit kikerülve,
Ikrek képe s a Rák egymásba ütődtek erővel,
markolták egymás karját s így összefonódva
váltak, amíg eggyük győzött s lebukott, le a másik. (Ph. 12.)

⁸ Cifra beszéd, hegedűszó = tetszetős, de üres beszéd. L. O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 81.

⁹ Dr. TARNÓCZI Lóránt: Fordítókálauz. Bp. 1966. 510. — Uo. olvashatunk a kongruencia követelményeiről, a fordítói tévedésekről stb.

Nem az Ikrek és a Rák vívtak egymással, hanem Jupiter és Mars volt coniunctióban. Az Ikrek és a Rák találkozása egyszerűen ezt jelenti: a coniunctio május-június határán történt. Mars győzelme pedig a háborút jósolja.

Accedunt horrenda poli portenta, quod olim
Iuppiter et Mavors inimico lumine pressi,
Qua testudineo Geminorum pendula Cancro
Fronte lacertosis iunguntur brachia nodis,
Infortunati ille cadens, stans ille colbant. (St. I. 36–40.)

A mi fordításunk: Más szörnyű jelek is tűntek fel az égen előbb is: „mert amikor az Ikrek lebegő karjai erős szorítással fonódtak össze a lant alakú Rákkal, Jupiter és Mars ellenséges fényvel nyomva el egymást, szerencsétlenül összecaptak, az vesztesen, ez győztesen.”

Februárban (Halak) napfogyatkozás volt, megjelent az üstökös; bagoly, kukik, varjú: mind-mind a rettenetes jövődőről huhogott-karált:

farkas üvölt harcról, már vérre, veszélyre vonítva.
Mity keveset tudtok s mit hisztek el, ostoba ember! (Ph. 12.)

Az utolsó sor latinul így hangzik:

Stulti mortales, fieri qui talia frustra
Creditis... (St. I. 55–56.)

Taurinus hisz ezekben az eposzi kellekben, más alkalommal is visszatér erre a gondolatra, pl. I. 87.; 339–340. Ezért meglepő Császár Zoltán megjegyzése: „... Megaera eddigi beszéde csak arra való volt, hogy Taurinus fitogtathassa műveltségét. Megaera ugyanis hirtelen ostoba babonának mondja mindazt, amit idáig határozottan állított...¹⁰ Am Császár, ha tévedett is, határozottan tévedett, Geréb sora viszont lebeg, üres, nem tudunk meg belőle semmit, sem azt, hogy Taurinus elveti, sem azt, hogy nem veti el a jósjeleket.

Mi vezette félre, elsősorban Császárt? Az, hogy a frustra határozót a creditis bővítmenyeként fogta fel, pedig az a fieri-hez tartozik.¹¹ Így kapjuk meg a mondat helyes értelmét: „Ostoba halandók, azt hiszitek, hogy az ilyen dolgok hiába történnek.”

A „bal jelek” felsorolása után tér rá Taurinus a parasztháború legkomolyabb okára: a pénzre, az aranyra. „Benne keresz bűnök gyökerét” — állapítja meg, s nem is titkolja véleményét, hogy kik azok, akik a pénz miatt „minden szent törvényt felkavarnak”: ...légy bármi nagy ember, annál jobban hajt az aranyra a kapzsi mohóság (Ph. 13.). Ez bizony világos beszéd. S hogy Taurinus valóban megvetette a kapzsi főurakat, bizonyítja a folytatás, amely atok is lehetne:

Vajha a Sors hagyná s még élne a Hárpia, mely ha
bármíhez ért Midás fősvény keze, máris aranyá
változtatta el és lömegestül gyúlt az aranykincs,
gyúlt az aranyhalmaz, gazdag lett Lydia — végül
Krózus kénytelenül folyamokba veté az egészét... (Ph. 13.)

Ritka zavaros mondat. Magasról nézvést, úgy-ahogy megvan az idézet értelme, hiszen valami átokfélét kiérzünk belőle, de közelebbről vizsgálva, részleteiben, a tipikus melléfordítást szemlélhetjük. A fordító által megkonstruált, hangzatos képből csak a Midász keze igaz meg a gazdag Lydia, a többi nem. Hiszen a Harpüiák a rablás, a bemoskolás szimbólumai voltak, ők nem változtattak aranyra soha semmit. Ezt Midász tette Dionüszosz adománya-büntetése következtében. Kroiszosz pedig soha nem dobta kincseit a folyóba, hanem az egész vagyona Kúroszé lett, az őt legyőző perzsa királyé. Ezek figyelembevételével nézzük a latin szöveget:

O, utinam Harpyas illas sors illa maneret,
Quae, quodcunque Midas manibus tractaret avaris,
Jussit in auratas converti fercula massas,
Massas, quas pollens Lydorum divite regno
Croesus in aurifluis olim corraserat undis. (St. I. 71–75.)

Ez se könnyű mondat. Fordítás szempontjából nagyon fontos a „sors manet aliquem” szerkezet kiemelése, de sokkal több bajt okoz a massas könnyen félrevezető megisméltése. Ez az ismétlés ugyanis nem stilisztikai figura: „gyúlt az aranykincs, gyúlt az aranyhalmaz”,

¹⁰ A Stauromachia antik és humanista forrásai. Bp. é. n. 5.

¹¹ Hasonló szerkezetet találunk a St. köv. helyén is: I. 339–340.

hanem más-más tagmondatba tartozó, más-más mondatrész, ezért a 3. sor végére tulajdonképpen pontosvesszőt kellene tenni. A könnyebb áttekintés végett felbontjuk az összetett mondatot, és kiegészítjük a tagmondatokat:

Utinam sors illa maneret Harpyas illas,
quae (sors) ... lussit fercula in massas converti;
— quodcunque Midas tractaret —,
(quae sors manebat illas) massas,
quas ... Croesus ... corraserat ...

Csak így, a szerkezet ilyen világos megállapítása után lehet a mondatot helyesen lefordítani: „Ó, bárcsak az a Sors (isteni büntetés) várna ezekre a Harpüiákra (a harácsoló gazdagokra), amely arannyá változtatott minden — Midász kapzsi keze által érintett — fogást; vagy amilyen Sors várt azokra a kincsekre, amelyeket a lydek gazdag birodalmával rendelkező Kroiszosz egykor az arannyal folyó hullámokban összeszedett.” Az első kívánság szerint: a gazdagok pusztuljanak el a kincseik között, mint ahogy Midászt is az éhhalál kerülgette; a második kívánság szerint pedig: az egész vagyonuk legyen az ellenségé. Ez utóbbi kívánság kevés híján beteljesedett. Egy évtized múlva majdnem minden a töröké lett.

Császár Zoltán azt írja, hogy Taurinus ezután minden átmenet nélkül áttér Bakócz álomátására. Hozzáteszi azt is, hogy a színhelyek szeszélyes váltogatása a *Stauromachia* egyik főhibája.¹²

Ime Tamás primást — ki nagy ember a bíborosok közt;
címere szarvaskép, élő ágas-bogas aggancs;
romlásmaria Bizánc főpapja, *cívódfa* *cívódó*
Pannonián szolgál kancellárként a királynak —
álmban kétség mardossa, a könnyei hullnak.
Közben a Jólélek szólítja, megint erősen,
élemedett idején így küldi veszélyes utakra. (Ph. 13.)

Ebből az idézetből nehéz kiemelni a helytelenül fordított részeket, mert van, ami hiányzik belőle, van, ami felesleges benne. A két kiemelt jelzőre azonban érdemes felfigyelni. Sokszor fogunk hasonló áthallással találkozni.

Thomas, cardinei non ultima gloria coetus,
Quem ramosa ornant vivacis cornua cervi
Semirotam super impacti, Byzantius Aaron,
Pannoniae regis regnique capessere iussa
Cogitur et curva tentare pericla senecta.
Quem suus ambiguo et somno et maerore madentem
Talibus eudaemon monitis solatur et urget. (St. I. 80—86.)

A semirota (félkerék) főnév nem azonos a semirutus (félíg rombolt) melléknévvel; az impactus participium (impingo 3 = beüt, bevág) sem az impacatus (ellenséges, civódó) melléknévvel, és az impacti a cervi jelzője, nem pedig a regis regnique kifejezésé, s főleg nem a Pannoniáé. A madeo 2 jelentheti azt is, hogy tele van valamivel: ambiguo somno et maerore, tele van bizonytalan alvással és szomorúsággal. Ezek előrebocsátása után a mi fordításunk így hangzik: „Tamás, bizánci főpap, a bíborosok testületének nem jelentéktelen dicsősége, akit a félkerék fölé helyezett élő szarvas ágbogas agancsa díszít, arra kényszerül, hogy Pannonia királyának és országának megbízásait elvállalja, és hajlott kora ellenére veszélyekkel szálljon szembe. Bizonytalanul alszik, tele van szomorúsággal, a jó szelleme ily szókkal vigasztalja és sürgeti.”

Az alábbi sorok megértéséhez ismernünk kell a történelmi hátteret is. A pontatlan fordítás félrevezet bennünket.

Rajta, tehát kelj fel, próféta se sokra jut otthon,
külső országban várják csak igaz becsüléssel.
Messzire még s látod Rómát a hegyek tetejében,
melyről azt mondják, nincs szentebb város a földön,
— joggal-e, jogtalanul? — neked ez lesz a legfeketébb hely.
Leghamarabb főlel Rómában a tünde szerencse.
Vajha a virtusnak mindig úgy lenne keletje!
Szolgálat s jó ész alacsony rendből ivadékot
feljuttat, sokakat hármás koronáig, a csúcsra ... (Ph. 13—14.)

¹² I. m. 6.

Tudjuk, vagy legalábbis mondják, hogy Bakócz pápa akart lenni, de ezt megelőzően itthon is voltak céljai, mégpedig nehezen elérhető álmai. Mennyi „munkájába” került például, amíg az egri majd az esztergomi püspökséget megszerezte az olasz (1) estei családtól. Erre céloz Taurinus: „... egyetlen prófétának sem kedvez a saját hazája, amely a legfőbb tisztségeket külföldieknek adja.” Ez fáj Bakócznak, ez van az eredetiben, nem pedig az, hogy „külső országokban várják csak igaz becsüléssel”. Sajnos, nem is várták.

A XVI. sz. elején már nagyon ellentétes vélemények hangzottak el Rómáról, azaz: a pápai udvarról. Bakócz római útja és Luther nyílt fellépése között alig telt el öt év. Taurinus elgondolkodtató tárgyilagossággal állapítja meg Rómáról: „... azt mondják róla — joggal-e, jogtalanul? —: nincs nála szentebb, nincs nála erkölcselenebb város.”¹³

A Bakócz ellen szórt vádak között egy mindig megtalálható: az alacsony, a nem-nemes, a címer nélküli származás. (Hallani fogjuk ezt majd Dózsával kapcsolatban is.) Taurinus öntudatos gondolatainak gyökerét mi egy Bécsben elmondott beszédben véljük felfedezni.¹⁴

Ezek után minden kommentár nélkül közöljük a latin szöveget és a mi fordításunkat:

Saltem rumpe moras; sua nulli est grata prophetae
Patria, quae primos externis praebet honores.
Longinquam emensis lustrabis montibus urbem,
Urbem, quam dicunt Romam; nil sanctius illa
Iustis, iniustis videas nil taetrius illa;
Nusquam fortunae communior aera, nusquam
Tam cito, quam Romae, modo sint virtutis amantes,
Obscuris geniti natalibus alta bicornis
Pallade et obsequio transcendunt culmina mitrae. (St. I. 92—100.)

Rajta, tehát kelj fel, „egyetlen prófétának sem kedvez a saját hazája, amely a legfőbb tisztségeket külföldieknek adja. Hegyeiken kell átkelned előbb, s csak azután látod meg a távoli várost, a Várost, amelyet Rómának neveznek; azt mondják róla — joggal-e, jogtalanul? —: nincs nála szentebb, nincs nála erkölcselenebb város; sehol sincs olyan nyílt tér a szerencse-próbára; az alacsony helyről származottak, ha szeretik az erényt, sehol sem jutnak — ésszel és odaadással — oly gyorsan fel a kétágú süveg magas csúcsára, mint Rómában.”

Néhány tévedés Bakócz utazásával, visszatéréssel, fogadtatásával és a bulla kihirdetésével kapcsolatban. Csupán felsorolva.

Ősz fejjel útnak eredt, *éri Velencét* (Ph. 14.). Velencét nem érintette sem az oda-, sem a vissza-utazás alatt. Csak velencei hajó vitte és hozta. Julius, *ki a második érsek e néven* (Ph. 14.). Julius, nulli virtute secundus (St. I. 104.). „Julius, erényre nézve senki mögött nem második.” A Város, a Föld *kantárja is ócska* (Ph. 14.). Orbis et urbis avitas moderaret solus habenas (St. I. 107—108.). „A Föld és a Város örökölt gyepelőit (a világi és egyházi állam rámaradt ügyeit) egyedül irányítja.”

Julius halála után X. Leo ült a pápai trónra:

... Mercurius nevelése, a Mária fiáé,
s érc hadi kártök után megpendítette a hárfát. (Ph. 14.)
... Maia satus edidit ipsum
Aera falcata penetrans Cyllenius harpe. (St. I. 122—123.)

„... a görbe kardjával vasat vágó Mercurius, Maia szülötte, nemzette őt.” A harpe, -es (görbe kard) nem azonos a harpa, -ae (hárfa) szóval. A Mária nyilvánvalóan sajtóhiba.

Jó jeleket kapván, nyomban tovahajt a királyi
udvarhoz tajték-túró paripán, odavárják
már fejedelmek. (Ph. 17.)

Captis auspiciis subiturus regia tecta
Spumiferum conscendit equum, quem fulgida primum
Sceptra manent... (St. I. 203—205.)

„Megkapván a jó előjeleket, felül tajtékos lovára, hogy a királyi palotába menjen. Lová előtt fényes pástortobok várakoznak.” A quem névmás az equus-ra vonatkozik.

¹³ Az igazság megköveteli tőlünk, hogy kijelentsük: ezt a tagmondatot kétféleképpen lehet lefordítani. Minden azon múlik, hogy a iustis, iniustis kapcsolatot egy határozónak fogjuk-e föl vagy nem. Mi egynek vettük. Ha különvesszük, akkor benne van a mondatban ez a lehetőség is: igazságos ítélet alapján nincs nála szentebb, igazságtalan ítélet alapján nincs nála ocsmányabb város.

¹⁴ FRAKNÓI Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 157.

Küldi elé a király önnön fejedelmi szülöttét.

Öt küldé a király, sok szolgálta kísérté az útra.
Kardosan és csinosan közelit menetünk a királyhoz. (Ph. 17.)

Ipsae suum natum regem rex...

...positum super Astura notam
Iussit obire viam multo comitante ministro.
Ensifer et pictus venientem anteambulo regem
Praecedunt longis ambagibus... (St. I. 213–219.)

„A király önnön fejedelmi szülöttét ülteti fel Astur nevű lovára, s küldi az ismerős úton (a főpásztor) elébe, sok szolgálta kísérté. A hosszú utcákon kardos és daliás kengyelfutók haladnak a közeledő királyfi előtt.”

...áradnak minden részről lefelé a
széziabéli urak, morvák elegyedve közéjük
és a cseh főúri rend: csupa szép ruha, szép, deli termet. (Ph. 17–18.)

...subit omni ex parte Selingus
Gentili mixtus Moravo mixtusque proceris
Bolemis tam vestitu quam corpore pulchris. (St. I. 227–229.)

„Onnan meg Selingus közeledett a földije, Moravus társaságában, elvegyülve a szép ruhájú, deli termetű cseh főurak közé.” Andreas Selingus: filozófus és orvos volt, ő kezelte halála előtt Taurinust; Augustinus Moravus: Ulászló alkancellárja, Taurinus pártfogója.

A menetben nem *Prágai György* haladt (Ph. 18.) Bács püspökéként, hanem Frangepán Gergely. Ő volt Kálcsa érseke 1520-ig.

Írják fel feketén a napot, feketén, de korommal,
terhelt pór amikor fölvette jelét a keresztnek
s ezt ürügyül fogván, rossz lett és úrai ellen
kelt, *irgalmatlan vetvén a nyakukba igáját.* (Ph. 21.)

Illa dies atro fuerat carbone notanda,
Qua peronatus cruce signabatur arator,
Ut stare dominos contra et subduceret arto
Colla iugo, hinc promptam male agendi sumpserat ansam. (St. I. 341–344.)

„Fekete szénnel kellett volna feljegyezni azt a napot, amelyen a csizmás parasztok fel-tűzték a kereszt jelét, ezt hozták fel gonosz viselkedésük ürügyéül, hogy fellázadjanak uraik ellen, s hogy szűk igájukból kihúzzák nyakukat.” A peronatus (csizmás) nem azonos az oneratus (megterhelt) participiummal.

Még csak most, negyedfélszáz sor után következik Székely György Budára érkezése és jellemrajza. Mivel sem irodalmi, sem tudományos szempontból nem közömbös nekünk, hogy Taurinus milyennek írja le Dózsát, s mivel Geréb fordításába nehezen jelölhető pontatlanságok csúsztak, mi közöljük az egész jellemrajzot.

Látván Székely György, eljött az idő, amit eddig
oly nehezen várt már, jámbor képpel fedezé el
lelke *kuszáltságát*: sebesen nyargalt Budavárba.
Mint a madár, oly gyors. *Mindennek kezdete ez volt.*
Szinte gonosz sárkány; nincs rossz, ami visszariassza.
Vétekekkel rakodott tárház, *ártó esze, karja,*
hitre, kötésre nem ad, *a kedélye mogorva, veszélyes,*
rejtí a cselszövevényt hamisan színlelt mosolyába.
Bosszús természet, rettentő, hogyha haragszik.
Lelke merész: fő-fő méltóságokra igyekszik,
egyre csak erre tör ő, kész bármire menni e célért —
bűnre is. És sohasem tisztelte az isteneket sem.
Sem szerelem, se szülő nem kelt, nem gyújt kebelében
gyöngédséget, *e szív meg nem lágyul soha napján.*
Telve gonoszsággal, folyvást epedőn lesi hasznát.
Kedvének nem elég, ha a Pactolus árja aranyá
váltakoznak, sem a rőt Tájó, mely zúgva *a poklok*
szirtjéből ered, és sem a kincse a Krózus, a Crassus
ládaflának — *sőt az aranykeresés nyomorítja:*
Mindíg inséges: rablás, orzás kenyerén él;
gyilkos, örök hajszás Erynis, búsabb a pokolnál.
Megfeketithetné bűnével az égen a napfényt;
hív társak közt is megbomlana tőle a béke.
Hogyha a földön e szörny járt volna a hajdan-időkben,
Pyrius Theseust, *valamint a Pylades Orestest*
gyűlölné, noha egy test, egy lélek vala kettő;
Castortól Pollux tovamenne civódva ugyancsak.
Nyugtalanul vak vágy hajszolja a trón fele folyton.
Itt van az alkalom. És most hadra uszítja a jobbágy —
népet.

(Ph. 21–22.)

Zeglius ut votis vidit sibi mille petítum
 Oblatumque diem, vultu pietatis iniquum
 Dissimulans animum Budam pernicious alis
 Advolat, extremo quo involveret omnia casu
 Promptus ad omne nefas, cunctorum Lerna malorum,
 Thesaurus scelerum gestusque artemque nocendi
 Edoctus, violare fidem sensusque minaces
 Cognatam et ficto fraudem praetexere risu;
 Ira ingens, furor atque ingens, ingentibus ausis
 Illi animus fastuque tumens ambibat honores
 Supremos, quem continuo imperiosa cupido
 Omne agit in crimen; non hunc reverentia divum,
 Non amor aut pietas charorum certa parentum
 Ulla movet, mediocre nihil sperabat et omni
 Plenus nequítia lucrique cupidíne flagrans;
 Aurea non uni Pactoli stagna rubentis,
 Non Tartesiatis tempestas fulva lapillis
 Orta Tago nec opes Croesi nec scrinia Crassi
 Sufficerent, quin auríferae decoctor harenae
 Semper egenus, inops, furtis et vivere raptó
 Acríor Eurynomó, nece peior, tristior Orco,
 Qui vitío alterius nigrum praefigere theta
 Novit et integros odiis turbare sodales.
 Quodsi tale usquam monstrum transacta tulissent
 Saecula, Pirithoum Theseus pertaesus, Orestem
 Odísset Pylades, ovo prognatus eodem
 Dimídiumque sui sprevisset Castora Pollux.
 Is morulae impatiens caecaque libídine regni
 Captus in exili servilla tempore bella
 Movit... (St. I. 345—374.)

„Amint Székely észrevette, hogy elérkezett számára az ezerszer óhajtott idő, gonosz szándékát jámbor orcával titkolta el, s fúrge szárnyain Budára repült, hogy ott mindent végső romlásba döntsen, minden rosszra készen, a bajok sárkányaként; a bűnök tárháza ő, megtanulta az ártás módját, művészetét; megtanulta, hogyan kell megszegni az adott szót, hogyan kell színlelt mosollyal elrejtteni ártalmas gondolatait s a veleszületett celszölvő hajlamát; haragja, őrgöngése határtalan, a lelke féktelen vakmerőségekre képes, s gögijében pöffeszkedve a legmagasabb tisztséget kereste, a hatalomvágy folyton bűnre sarkallta, bármilyenre; ezt az embert nem hatotta meg sem az istenek tisztelete, sem a szerelem, sem a szülők iránti hű kegyelet; nem akart semmit, ami középszerű, viszont telve volt aljassággal, és lángolt benne a nyereségvágy; a vöröslő Pactolus aranymedre, a tartéziai sziklák közt eredő Tagus, ez a sárga áradat, a Kroiszosz kincsei, Crassus pénzesládái egyedül neki nem volnának elegek; sőt eltékozolva egy egész aranymező, állandó szegénységben, inségben szenvedne, még lopna is, hogy a rablótól éljen. Kegyetlenebb Eurynomusnál, rosszabb a halálnál, szörnyűbb az Alvilágnál, más bűnére ki tudja mondani a halálos ítéletet,¹⁵ és gyűlölséggel tudja szétválasztani a hű barátokat. Ha az elmúlt századok valamiképpen ilyen szörnyet teremték volna, Thészeusz meggyűlölte volna Peirithooszt, Püladész Oresztész, s az egy tojásból lett lelke felét, Kasztórt, megvetette volna Pollux. Hatalmába kerítette a vak uralomvágy, s ezért haladéktalanul parasztháborút robbant ki ebben a nyomorúságos időben.”

Dózsa első beszédének csak a végén találunk homályos tolmácsolást, logikátlanságot. Dózsa már vezér, mégis kéri (?) a hatalmat.

Hogyha a szent törvény védelmét ősi hitünknek
 ránk bízá s minékünk kell mostan a harcba kiszállnunk,
 adjatok énnékem törvényt és arra hatalmat,
 hadd legyen én a vezér — s épségben visszavezetlek! (Ph. 24.)

Praesertim, si sancta fidem asservare probatam
 Iura iubent nobisque est tradita copia belli,
 Iure dato nobis uti legumque licebit,
 Salvos vos ducam, salvos, mea vita, reducam. (St. I. 420—423.)

„S mivel a szent törvényeink megkövetelik, hogy megóvjuk igaz hitünket, s mivel kezünk beadták a hadvezéri hatalmat, a ránk ruházott törvényes joggal mi élni fogunk, s esküszöm az életemre, úgy hozlak vissza benneteket, épségben, ahogyan most elvezetlek titeket.” A iure dato kezdetű mondatot a Dózsa-krónika így közli: Szabad immár élni törvények adta jogunkkal.¹⁶

¹⁵ L. Persius sorát: Sat. IV. 13.

¹⁶ NEMESKÜRTY István: Krónika Dózsa György tetteiről. Bp. 1972. 118. — Véleményünk szerint ez a sor nem Geréb László fordítása. Gyenge ritmusa miatt hexameternek is alig nevezhető.

A következő részben egy többször felbukkanó hibával, a nevek helytelen fordításával találkozunk.

Dózsa tehát elmondta első beszédét, a parasztek tömegesen tűzik fel a keresztet. Igen ám, de közeledik a tavasz, a nyár, a mezei munkák ideje, a nemesek emiatt mindent elkövetnek, hogy a jobbágyságot visszatartsák. Hogyan tükröződik ez a *Stauromachiában*? Humanista módon.

Így szólván, népét fegyverre, hadakra tüzelte,
már ki-ki fegyvert fog s kész mindenféle kalandra.
Lanyha zefír idején történt, amikor jön a fecske,
tisztá derű a világ, a mező...

Ekkor a vágyakozás nagyban növelé erejét a
tolvaj pórságnak. Mindent, nosza, félretesz ő most
s indul a harcba, urát meg a békességet elunta. (Ph. 24.)

Most ugyan másvalamit akarunk bizonyítani, de a két kiemelt részt nem hagyhatjuk szó nélkül.

Sic fatus populo bellum persuasit et arma
Pro se quemque iubet varios assumere in usus. (St. I. 424–425.)

Vagyis: „Így szólván, a népet háborúra biztatta, és megparancsolta, hogy ki-ki a maga lehetőségéhez képest válasszon-ragadjon sokféleképpen használható fegyvert.” Mindenféle kalandról tehát szó sincs. Idézetünk utolsó szava: elunta. Langyos kifejezés ez nagyon. Az eredeti keményebb, odaillőbb:

...hi omnia bello
Postponenda putant pacem dominosque perosi. (St. I. 431–432.)

„Ezek (a parasztek) úgy vélték, hogy mindennél fontosabb a háború, mert a gazdáikat s a békét meggyújtották.” Talán közelebb járnánk az igazsághoz, ha a béke szót valahogy kiemeljük: idézőjellel vagy jelzővel, pl. ilyen békét.

Közben Jupiter letekint az Olümposzról, megsajnálja a „nyomorult Magyarországot”, Mercuriusnak parancsot ad, hogy vessen véget a „véres háborúságnak”. (De nem azt mondja neki, hogy *végig aranyos* köntöst, szárnyas sarukat, hanem: szárnyas lábaidra aranyos sarukat köss. Aurea pennatis pedibus talaria nocte, St. I. 441. A talaria = saru és nem: talár, köntös.)

Szólt. Ám Neptun így inti baráti szavakkal:
— Nem szó kell ide már, Jupiter, mert már ide tett kell. (Ph. 24.)

Mi szerepe van itt Neptunnak, a tenger istenének? Semmi. Az eredetiben nem is ő van, hanem Consus, az aratás istene. Íme, tetten értük a humanista költőt: a parasztek fegyvert fognak, közeledik a mezei munkák ideje, Jupiter gyűlést tart (királyi tanács? nemesek gyűlése?), és Consus, a betakarítás istene megtorlást követel. Itt, ebben a részben Consus a legfontosabb név, Neptunak itt nincs „jelentése”. Így fejezi ki Taurinus (valósággal elrejteli) a mezei munkák miatti megtorlásokat.

Jupiter „szörnyű dörgéssel lecsapott”, a lázadás azonban egyre jobban terjed. Rémület ül meg nemcsak Pannoniát, hanem a távoli országokat, városokat is. Az elbizakodott Székely úgy véli, hogy a „magyar trón már az övé”, s a szerencséjével kezd visszaélni. Ezért Beriszló Péter, Veszprém püspöke figyelmeztető levelet ír a „vérontó zsarnokhoz”.

Nem bízalom: félés kapcsolja urához a szolgát.
Jaj neked, ostoba fő; már láthatod eddig is éppen,
bízni sehogyse lehet, csak baj van a szolgálattal;
nincs bennük hűség, csak amíg fazekad kiűrtik.
Mert a baráti erény nem több a paraszti tömegben
mint vízi hínárban. S büntetlen mégse fenekszik
senki urára. Hová jutsz, balga vezér, tudod azt, hogy
még a nagy emberek is bottól fecsegők, ha boroznak. (Ph. 26.)

Tetszetős magyar szöveg, de nem hű, néha meg egyenesen érthetetlen, mint pl. az utolsó sor. Beriszló Péter két dolgot emel ki, a parasztek megbízhatatlanságát és a forgandó szerencsét.

Metiri sua regna decet nec fidere servis.
Proh nimis ignave, poterat cognoscere ab ipsis
Ungulibus, intutum quam sit confidere servis.
Nulla fides servis, nisi dum tua ferbuit olla.

Vivit amicitia prolectis vilior algis
Rustica plebs; nulla genus arte domabile semper
Stat dominos contra; quid agas, dux improbe, nescis.
Multa cadunt inter calicem supremaque labra. (St. I. 497–504.)

„A hatalmukat fel kell mérni, nem pedig a szolgálkban bízni. Te becstelen ember, már a körműk alapján is megismerhetéd, hogy milyen bizonytalan dolog a szolgálkban bízni. A szolgálk csak addig hűségesek, amíg forr a fazekad. A falusi népség barátságára silányabb, mint a víz-sodorta hínár; ez a semmiképpen sem fékezhető tömeg mindig az urai ellen lázad; bizony nem tudod, gonosz vezér, hogy mit csinálsz. Még a legnagyobb hordók is kiürülnek poharazás közben.”¹⁷

A parasztok tetteitől már nemcsak a polgárság rémült meg, megrémült a király s a királyi udvar is, sőt „remegett a vitézi világ is”:

Szörnyű parasztoktól mindenféle hullnak a hősök;
súlyos a csorba, talán ki se tudják már kőszörűni,
mert hogy a bajszerző tombolt eszevesztve eképpen. (Ph. 27.)

...tantumque modo reparabile damnum
Eventu; stolido rerum didicere magistro. (St. I. 545–546.)

„...ekkora bajt csak (hadi)sikerrel lehet helyrehozni; az események balga tanítómestere tanította meg őket erre.” A következő könyvekben valóban a nemesség hadisikereiről olvashatunk.

II. könyv

A II. könyv témája: előkészület ezekre a harcokra. Készülnek a nemesek, készülnek a parasztok; beszél a király, beszél Dózsa; hadba száll Báthori, ellenállnak-győznek a parasztok. A szerkezeti egyensúly tökéletes, de a Dózsa beszéde magasan a királyé fölé emelkedik. A koronatanácsra Bakócz is elindul, ahol Ulászló beszéde kétféle út: egyrészt bírálja a nemeseket, de szidja a parasztokat is, s a mondataiban Werbőczyék szelleme bujkál.¹⁸

Vesszen a kard élén ez a féktelen ifjú veszettség,
még unokáik sem merhessenek így cselekedni.
Verd ki a szolgálhadat mesgyéjéről a hazának. (Ph. 29.)

Az igaz, hogy a nemesek egy részében felmerült az a terv, hogy a kereszt alá gyűlt kóborokat, nem kívánatos elemeket, minden fegyverzet nélkül ráeresztik a törökökre, hadd pusztuljanak ott, s az ország így megszabadul a veszedelmes csöcseléktől, de itt nem erről van szó. Itt a nemesi birtokok megóvásáról beszél a király:

Pellite servilem patriis a finibus hostem. (St. II. 45.)

„Üzzétek el a szolgálk ellenséges hadát az ősi (atyai; öröklött) mezsgyéktől (birtokoktól).” Geréb László mentségére megemlítjük, hogy Márki Sándor még „világosabban” fordította félre ezt a sort: A rabszolgálhadat kergessétek ki hazánkból.¹⁹

„De eképpen szólt az a Székely” —, és következik Dózsa György beszéde, amely „vád, csupa vád” a nemesek ellen, pusztán csak azzal, hogy a „való igazat” mondja el róluk. Míg az előbbi részben elnéztünk néhány fordítási pontatlanságot, itt mindent fontosnak tartunk, itt mindennek súlya van.

Csakhogy az ős címer nem tesz senkit se nemessé:
virtus kell hozzá, nem gőg a valódi nemesség.
Virtus a bölcsnek a cél — és tiszta szabály... (Ph. 30.)

Quum non arma atavis data, verum nobilitatem
Virtus clara parit, non ambitiosa potestas
Cum virtute coit. Sapiens et dogma disertum est: (St. II. 90–92.)

¹⁷ A cado 3 ige elfogy, elhalványul jelentésére nagyon szép példa az Aeneis II. 9. sora: ...suadentque cadentia sidera somnos.

¹⁸ L. az 1514-i jobbágytörvények 14. c. 3. §-át. Idézi GERÉB László: A magyar parasztháborúk irodalma. 1437–1514. Bp. 1950. 214.

¹⁹ Kath. Sz. 1889.

Fáziseltolódás történt. Geréb így fogta fel a latin mondatokat: . . . nobilitatem virtus clara parit, non ambitiosa potestas. Cum virtute coit sapiens, et dogma disertum est. Mi a Juhász-féle interpunkció alapján fordítjuk le: „Mert nem az ősöknek adott címer, hanem az erény szüli a nemességet, a törtető hatalom nem fér össze az erénnyel. Bölcs és ékesen szóló a tétel:”

Nagy a különbség az ősök és az utódok életmódja között is. A józan életvitelt felváltotta a fényűzés.

Maiorum tabulas frangunt et velle paterno
Obvenio itt (parvo nunquam contenta paratu
Luxuries) . . . (St. II. 125–127.)

A tabula szónak több jelentése van: törvény, szokás, számadási könyv, végrendelet stb. Az obvenio itt a szembeszáll, szembekerül értelemben szerepel. Mi tehát így fordítjuk a fenti sorokat: „Az ősök egyszerűségét megvetik, az apák akaratával szembekerülnek, mert a fényűzés sohasem szerette a szerénységet. . .” Mindezt azért mondtuk el, mert a Ph. első fordítását mi jobbnak tartjuk, mint a későbbi — valószínűleg Geréb Lászlótól származó — változatot. Az első kiadás szövegét vette át a második kiadás is (31. l.).

Őseik-adta kötés már semmi nekik, de fenét ér
már apjuk szava is, mert semmi se jó, sem elég a
tékozló fiunak.

Az 1951-es Szöveggyűjtemény már a fényűzést leegyszerűsíti az étkezésre. A fenti sorokat így közli (134. l.):

Őseik-adta szokás már semmi nekik, *noha mégis*
mímelik azt, de szerény étek sose jó, sem elég a
tékozló fiunak.

Ezt a változatot vette át aztán a Dózsa-antológia is²⁰ (11. l.), és Nemeskürty Dózsa-krónikája is (117. l.).

A lakmározás, tivornyázás vádja csak ezután következik:

Hej, milyen éhes nép! Folyton folyvást csak ehetnék,
hosszú időn ami gyűlt, elfőzik egy éjjelen által.
Forrásvíz sohasem kedvükre való gyönyörűség,
telt a hasuk mindig, nem kell oda köznapi étek
és aranyért isszák a külföldről behozott bort;
s messze vidékről hord számukra hajó pecsenyét
ritka madárkakat, teljék vacsorára, ebédre. (Ph. 32.)

Ide iktatjuk az eredeti részt is, hogy a két szöveg összehasonlításával bepillantassunk a fordító munkájába.

Ambitiosa fames epulas terraque marique
Tempore quaesitas multo nox decoquit una.
Nunquam Clitorii delibant flumina fontis,
Semper inescati stomacho vulgaria temunt
Et peregrina bibunt auro murrhaque Falerna;
Phasiaca Argoa primum traducta carina
Rara avis illorum cenas et prandia complet. (St. II. 129–135.)

A harmadik sorban elmaradt Clitor, az arkádiai város neve. Helyesen, nem helyesen? — vitatható, bár a latin sorban több van, mint a magyarban. A clitori forrásból ugyanis azért nem ittak régen, mert a vize elrontotta a bor ízét. Aranyért isszák a behozott bort. Igaz, a külföldi borokért fizetni kellett, esetleg arannyal, s ez enyhíti a melléfordítást, de az auro murrhaque kifejezés az aranyból és folypátból (fluoritból) készült poharakra, serlegekre vonatkozik, és nem a borok ára. Ezen akart segíteni a javítás: *illatosítva nyelik* a külföldről behozott bort (Szgy. I. 134.), de ez sem sikerült, mert most meg az auro sikkadt el. A ritka madárkakat egyáltalán nem hordták hajók messze vidékről, mert ezek a madarak fácánok voltak, ezek pedig nálunk is éltek, bőven.²¹ Ezért a rara jelzőt jobb lett volna itt: szép vagy nemes szóval fordítani. Összefoglalásul a hét sor fordítása: „A kérkedő éhség egyetlen éjszakán felfőzeti a szárazon és vizen sokáig keresett étkeket. Sosem izlelik meg a clitori forrás vizét; a gyomruk

²⁰ Dózsa. Magyar költők versei. Bp. 1972. — Az antológia felhasználja az 1951-es javításokat is.

²¹ Oláh Miklós (1493–1568) Hungaria c. művének XVIII. fejezetében azt írja, hogy a fácánoknak oly nagy a bősége, hogy Magyarország e tekintetben semmi szükségét nem szenved. Idézi: SIKLOSSY László: A magyar sport ezer éve. Bp. 1927. I. 126.

folytonos csábításának engedve megvetik az egyszerű ételeket; arany- és kristályserlegekből isszák az idegen borokat, s ebédre, vacsorára az először argoszi hajón behozott nemes fácán tölti meg asztalukat.”

Vád, csupa vád:

Azt tartják, hogy erény lebzselni király közelében
s udvarnál az a hős, aki legtöbbet kipocsékol. (Ph. 32.)

Regia perdundos circum palatia fumos
Vendere virtuti adscribunt, blaterare lepori. (St. II. 140–141.)

Geréb nem tett különbséget két kifejezés között, ill. felcserélte őket. Fumum vendere = füstöt eladni, ámitani; vertere in fumum = elpocsékolni.²² Helyesen tehát: „A királyi palota környékén képtelenül hazudozni erénynek, fecsegni jó modornak számít.” A javítás itt sikerült: és az üres fecseges ott kedves, jó magatartás. Nemeskürtynél: ...kellemetes magatartás.²³

Feslettségüknek nincs gátja, határa, szemérme.
Tisztes urat játszik s korhelyként éli világát,
adja a nagy virtust, de parázna, akárcsak a kecske. (Ph. 32.)

...quos perfregit vesana libido,
Dum Curios simulant et Bacchanalia vivunt;
Promittunt rigidos caperata fronte Catones. (St. II. 156–158.)

Bármilyen logikus is a nagy virtus és a parázna kecske ellentéte, mi mégsem fogadjuk el, egyszerűen azért, mert — lejtérjakab. A frons caperata kifejezésnek semmi köze a kecskéhez, nem kecske-homlok, hanem: összeráncolt homlok, szép magyarsággal: összevont szemöldök, a szigorú ítélet, a nemtetszés szinonimája. Egyébként ezt Geréb is tudja, mert később (caperatos pone Catonis vultus, St. III. 124–125.) így fordítja: Zord Cátóként ne tekints ránk (Ph. 39.).

Összetett mondatot aligha lehet helyesen lefordítani a belső szerkezet, a tagmondatok egymáshoz való viszonyának világos meghatározása nélkül. A fenti idézetben négy tagmondat van, elhelyezkedésük stilisztikai fogás: nem a külső főmondatok, hanem a belső mellékmondatok kapcsolódnak össze, ezért a vivunt után nem lehet pontos vesszőt tenni, inkább a simulant után.

1. tagmondat: ...quos perfregit vesana libido,
2. tagmondat: dum Curios simulant
3. tagmondat: et (dum) Bacchanalia vivunt,
4. tagmondat: promittunt rigidos caperata fronte Catones.

Ezek után megkaphatjuk a helyes fordítást: „...akiket teljesen hatalmába kerített a féktelen bujaság, míg a Curiosokat játsszák; s míg bacchanáliákat tartanak, szigorú ítéletű, hajthatatlan Cátóként tetszelegnek.” Noha Geréb később kijavította a „parázna kecskét” (ráncolva a homloka zordul, Szgy. I. 136.), a Ph. 2. kiadása megint a régi, helytelenül közli.

Hej, be nehéz mienkünk, rabszolgai sorra lenyomtak,
összharapva fogunk, megkötve cipeljük a jármot.
Most ha az alkalom int, hágjunk a fejére a gaznak,
zsarnokaink ellen helytállni velünk az igazság:
Adjatok énnékem törvényt, hogy ekép cselekedjek! (Ph. 33.)

Az utolsó sort Dózsa első beszédében már kijavítottuk. A „rabszolgai sor” jócskán enyhíti Taurinus szövegét. A második sor képei fordítói találmányok.

Accedit, gravius quod servi more premamur,
Sibila dum fessi toleramus colla labore.
Iam, si tempus adest, subducite colla tyrannis,
Praesertim si iura iubent obstare tyrannis,
Iure dato nobis uti legumque licebit. (St. II. 168–172.)

²² Perdundus 3 = perendus 3: veszendő. Régies alak. L. még: St. I. 285.

²³ Szgy. I. 134. — NEMESKÜRTY: i. m. 117.

A jelzőcerét visszaállítva így fordítjuk: „Tetézi még ezt, hogy a rabszolgánál is jobban elnyomnak minket, míg mi a munkától elcsigázott nyakunkat sziszegve hordjuk. Ha már itt az alkalom, szabadítsátok ki nyakatokat az elnyomásból, hiszen a törvények is azt parancsolják, hogy szembeszegüljünk a kényurakkal...”

*Porba esik mostan mások pecsényéje — be jó lesz!
Torlás járna ezért máskor, node most nekivágunk.
Rajta, szeresd magadat, biztos lesz most diadalmunk.* (Ph. 33.)

Taurinus után — szabadon, ez jellemzi ezt a három sort. Nem is elemezzük, csak lefordítjuk. „Mint hogy a más asztaláról élni annyira kedves, mermünk kell olyat is tenni, amiért sötét börtön járna: ilyen nagy az önszeretet, ilyen nagy a vágy a győzelem után.”

Taurinus szövege:

*Quando adeo dulce est aliena vivere quadra,
Audendum est aliquid vel caeco carcere dignum:
Tantus amor nostrī est, tanta est victoria curae.* (St. II. 186—188.)

A Juhász-féle szövegbe valószínűleg hiba csúszott. Nem: ... tanta est victoria curae a helyes, hanem: ... tantae victoria curae. Az utóbbi módon találjuk Vergiliusnál is (Georg. III. 112.), így közli Császár is. Van-e jelentésbeli eltérés a két változat között? Van. Az első változat fordítása: Ilyen hatalmas a gond feletti győzelem. A másodiké: Ilyen hatalmas gond a győzelem, ill.: Ilyen nagy a vágy a győzelem után. A fenti Vergílius-hely Lakatos István fordítása szerint: ... így vágyik a szív diadalra.²⁴

Dózsa így fejezi be ceglédi beszédét:

*Rajta, lakoljanak ők hát s még a futót se kíméljed,
míg e dühös fenevad-csordát megaláztuk, e szívós
medvénél bőszebb képet mutató urī rendet.
Senki se tágtíson soha egy tapodtat sem előttük!* (Ph. 34.)

*Omnia dent poenas,²⁵ nihil esto a caedibus expers;
Usque Cleonaeos ira superate leones!
In proceres, qui sit Libyco truculentior urso,
Vultum quisque gerat, sed vos ne cedere quisquam
Dixerit.* (St. II. 200—204.)

Megjegyzések: mi az omnia-t meghagyjuk eredeti jelentésében, hogy a nihil-t se kelljen nemo-nak venni. A harmadik sor qui-je nem a proceres-re, hanem a vultum-ra vonatkozik, bizonyítja ezt a qui állítmánya: sit truculentior. A részlet fordítása: „Bűnhődjön minden, semmi se maradjon ki az öldöklésből-rombolásból; még a cleonaei oroszlánoknál is legyetek bőszebbek! A nemesek elleni harcban legyen a libyai medvénél is vadabb az arcotok, de — tette hozzá — meg ne hátráljatok senki előtt!”

Dózsa beszéde mindenkinek tetszett.

*Felbujtott, megcsalt lelkük már kész helyeselni
minden bűnt. A vezér színes, szerető szavain fel-
lelkedett balgán. De mikép a futóhomokon nem
nő fel a búzakalász sohasem; hűség ha színes csak,
mint a futó tüzláng, legelőszőr hat, de kicsinyiség,
mélyre sosem hatol ám, sőt elfullad hamar ottan.
Újdon tisztében ki a balga tanácsokat adta,
éli világát már, ugyanúgy vigadoz vele most a
csalja paraszti tömeg s már azt hiszi hetyke-mogorván
holmi magyar Néró lakozik mindnyája szívében.
Vissza is él immár jódoigával, noha kétes.* (Ph. 34.)

Idézett részletünkben két helyen tévedett a fordító. A színlelt hűséghez nem a futó tüzláng hasonlít, hanem a homokban kikelő növény, mert mindkettő gyökértelen. Gerébnél a paraszti tömeg hiszi magát Nérónak, az eredetiben viszont Dózsa áltatja magát azzal, hogy a magyar Nérók már meghódoltak neki. A Juhász-féle interpunkcióval nem mindenhol értünk egyet.

*Atque, ubi persuasos animos elusit, iniquo
Assensere omnes sceleri et simulatus inani
Assensu coalebat amor, ceu consita harena
Nunquam spicicomas producant semina aristas.*

²⁴ Hasonló állítmány: *Tantae molis erat Romanam condere gentem.* (Aeneis: I. 33.)

²⁵ *Omnia sepulchra dent poenas* (LUCANUS: Phars. III. 148.).

Sic simulata fides quam primum flamine lento
Libatur, radice carens intercudit ima
Funditus; insueto stolidus consultor honore
Vitam laetus agit; iam quod sibi tanta licere
Turpes agricolae, vulgus crudele superbum
Annuerat, sibi Pannonicos cecis Nerones
Credidit et dubiam fortunam coepit abuti. (St. II. 207—217.)

„És amikor rábeszéléssel megnyerte a lelkiüket, mindnyájan kezdtek hajlani a gonosz bűnre, noha a színlelt ragaszkodás üres hajlandóságból táplálkozott. Mint ahogyan a homokba vetett magvak sohasem teremnek toklászos kalászokat, ugyanúgy a színlelt hűség is, mihelyt egy kis fuvallat éri, végképpen elpusztul, mert nincs mélyre eresztett gyökere. A váratlan tisztségtől megkötyagosodott tanácsadó vidáman kezdett élni; s mivel a silány parasztok, ez a kegyetlen-gőgös tömeg helyeselte a tetteit, azt hitte, hogy a pannón urak (pannoniai Nérók) már meg is hódoltak előtte, s a kétes szerencséjével kezdett visszaélni.”

A nemesek közül először Báthori István gyűjti össze a seregeit:

Mint ahogyan Strymon rohanó folyamú vize mellett
vitte hadisten, Mars thrákok vesztére a fegyvert
és amiképp danaók pajzsos, jókardu vezére
Phrygia tája felé sikeres fordítja hajóit:
Indul ekép a nagyúr izzadt paripán, vele társak,
dússá lett dávad: pórnépség tábora ellen. (Ph. 35.)

Qualis Bistonii rapidum prope Strymonis amnem
Mavors in Thracas letalia dirigit arma
Vel qualis Phrygiae clipeoque insignis et armis
Dux Danaum naves conscendit Marte secundo,
Talis inauratos tetracha lupos mandentem
Flectit equum et comites castra ad servilia ducit. (St. II. 234—239.)

Geréb rosszul fordította a hasonlat mindkét oldalát, a hasonlót is, a hasonlítottat is. Mert hát a danaok vezérének nem az volt a hőstette, hogy sikeres fordította hajóit Phrygia tája felé, hanem az, hogy győztesen felhágott Phrygia hajóira, vagyis legyőzte Tróját. Még furcsább a hasonlított fordítása. Először nézzük meg a magyar sorok értelmét: a nagyúr izzadt paripán indul társaival a meggazdagodott pórnépség ellen. Az eredetiben pedig ez áll: „Ekképp irányítja a nagyúr aranyos zablát rágó lovát, és vezeti társait a pórnépség tábora ellen.” Mi történt itt? Először a fordító szétválasztotta az inauratos szót in auratos-ra; másodsor a lupos szónak csak az elsődleges jelentését vette, így aztán kijött az: in auratos lupos; harmadszor a mando 3 (rág) igét összetévesztette a madeo 2 (átndvesedik, átizzad) igével.²⁶ Ez a két sor a filológiai humor tipikus példája.

Báthori serege közeledik:

Észleli Székely György, had támad a tábora ellen,
fegyvert fog maga is, kivonult amazoknak élébe.
Társaihoz szólong, biztat, diadalmat ígérget. (Ph. 35.)

Dózsa bizony nem fog fegyvert, nem is vonul ki senki ellen, legalábbis Taurinus szerint nem.

Zeglius adversis conspectis hostibus arma
Quemque sua arripere et venienti occurrere fronti
Hortatur socios promittens praemia palmae. (St. II. 240—242.)

„Mióttán Székely megpillantotta a támadó ellenséget, arra buzdítja társait, hogy ki-ki ragadjon meg a fegyverét, és rohanjon a közeledő hadsorra, a győzelemért jutalmat is ígér.”

III. könyv

Kezdődik és két napig tart a nagylaki csata. Báthori csak csűrhenek nézi a hatalmas tömeget, ezért „hebehurgyán” egy kis létszámú lovascsapatot küld ellenük. Döntés nem születik. Reggelre Dózsa vezéréstül körülzárja a nemeseket.

Most a paraszti sereg mindenféle körbekeríti
ezt a nemes csapatot s támad. Hátát a nemesség
egymásnak veti ott s úgy védi magát a dühödő nép
ellen, amely távol forgatja hiába kaszáját,
mert az üres levegőt vagdalja csupán a kárókkal. (Ph. 37.)

²⁶ Márki S. jobban fordította ezt a képet: „Akkép ül aranyos zablyájú lován a nemes gróf.” (Kath. Sz. 1889.)

Ha a parasztság távolról forgatja — hiába — a kaszáját, s a karókkal csupán az üres levegőt vagdalja, akkor a nemességnek nem nehéz védeni magát. Fordítva történt, a nemesek rövid kardja volt tehetetlen a parasztok hosszú fegyverével szemben.

Rusticus aggreditur; coniunctis tergora tergis
Nobilitas plebis furias cohilbere ferocis
Eminus urgentis, falcatos rumpere nodos
Nilitur incassum, liquidas et verberat auras. (St. III. 43—46.)

„... a nemesség összevetett háttal igyekszik megakadályozni a távolról szorongató, megvadult nép dühét, igyekszik — hiába — a kaszás embergyűrűt áttörni, csak az üres levegőbe vagdos.” Igazolja állításunkat a folytatás is, de Gerébnél egy rosszul fordított szót ki kell javítani: a „most” helyébe „ugyanis”-t kell tenni.

Az ágyú azonban — és nem *puska!* — leteríti, szalajtja a népet:

Hátat adott a husáng, fut a talpas, utána lovasság;
üldözik és vágják, futamítva tovább a futókat.
Tajtékozó vadkant így ölt meleágeri szűzlány
egykoron Aetolián, így úzte Zenóbia szintén
Éthioplának száraz mezején a vörös szörnyt
és vad oroszlánnal bátran fölvette a harcot. (Ph. 37.)

Terga dabant nodi peditum tergisque frequentes
Insultant equites feruntque fugantque fugatos.
Non secus Aetolum in campis Meleagria virgo,
Spumantem dum sternit aprum, aut Zenobia telo
Qualis in Aethiopum quondam sitientibus arvis
In fulvas regina feras armata ruebat
Ausa pedes rabido sese obiectare leoni,
(Sic... fugaces... revocat... Zeglius). (St. III. 54—60.)

Kényszerűségből idéztünk hosszan, mert másképp nem tudjuk feltárni, hogy hol vezet félre bennünket a fordítás. Ha a magyar szöveget olvassuk, a következő kép rajzolódik elénk: a lovasság üldözi, vágja a futókat. Így ölte a vadkant a meleágeri szűzlány, így úzte Zenóbia a vad oroszlánt. A latin szövegben mást találunk: a lovasság üldözi a futókat. S ahogyan a meleágeri szűzlány leteríti a vadkant, vagy ahogyan Zenóbia szembe mer szállni az oroszlánnal, úgy száll Székely is szembe a futókkal. Vagyis a hasonlat nem a nemesek, hanem a Székely hősiességét emeli ki.

Az idézet fordítása: „Megfutamodnak a gyalogosok embergyűrűi, az üldöző lovasok ütik, vágják, zavarják a futókat. S ahogyan Aitolia mezején a Meleagrosz-szerette szűz (harcolt), míg le nem terítette a tajtékozó vadkant, vagy ahogyan Zenobia királynő egykor az aitiopszok száraz sivatagában dárdával felfegyverkezve rárohant a rőt vadállatokra, s volt bátorsága gyalogosan szembeszállni az őrző oroszlánnal, (úgy hívja vissza Székely a menekülő parasztokat).”

Végül az úri erők megtörték a túlerő miatt, sebesült már valamennyi.

Röppen a nyilvessző és egyre fogyasztja csak őket;
lesből lándzsa esik; mellettük a nádas okoz bajt:
rejtekből kitörők szúrják beleikbe a fegyvert. (Ph. 38.)

Interimunt quosdam Tyriis emissa sagittis
Illita tela dolis; lateri letalis harundo
Haesit et abstruso transfodit viscera ferro. (St. III. 70—72.)

A bajt okozó nádas: fordítói tévedés. Nem is értjük, hogy ilyen gyakorlott fordító, mint Geréb László, hogyan tudott ilyen egyszerű, már az *Aeneis*ből²⁷ is ismert képet ennyire melléfordítani. A mi fordításunk: „Néhányukat a türoszi nyíllal kilőtt, mérgezett hegyű vessző pusztítja el; a halálos nyilvessző megakad oldalukban, s a belédugott vashegy átfúrja beleiket.”

Báthori megmenekül, egész éjjel a hullák között fekszik.

Zsibbadtan hever ott, ájult, kábult a sebekből
és a vezéri sisak belapult töredéke szorítja,
homloka is véres, buzogány sujtott a fejére. (Ph. 38.)

Az első sor merő kitalálás, a harmadik sorban levő buzogány pedig a rossz szótározás eredménye: clava = buzogány; clavus = szeg; daganat. Íme a latin:

²⁷ IV. 73.: „... haeret letalis harundo.”

Martia mucosae exundant vulnera nares
Obstrusque ducis galeae fragmenta retortae
Tempora sanguifluus clavis compressa perurunt. (St. III. 82–84.)

„A csatában kapott sebekből gennyes váladék szivárog; a lapuló vezér halántékát a véres szegecsekkel összepréselt sisakroncsok égetik.”

Most aki meg nem bújít a vetésben, a fák tetejében
vagy rohanó paripán nem tört ki a szörnyű hurokból,
elfojgák... (Ph. 38–39.)

Aki tehát megbújít a vetésben vagy a fák tetején, vagy paripára ülhetett, az megmenekült. Az eredeti szerint semmiképpen sincs menekülés.

Quandoquidem non fruge latent, non arbore in alta
Nec quemquam volucris manibus pernicia cursu
Eripiunt... (St. III. 96–98.)

„Merthát nincsenek biztonságban sem a gabonában, sem a magas fákon; s a gyors lábú paripák sem mentenek ki senkit a parasztnok kezéből.”

Csáki Miklós egy gödörben bújít el, rátaláltak, Dózsa elé vitték. A püspök úr először nagyon gyáván viselkedett (Márki Sándor fel is háborodik ezen),²⁸ csak amikor látta, hogy minden hiába, akkor kezdett férfiasan készülni a halálra. E rész fordítása jó, de néhány pontatlanság ide is becsúszott.

Hulló könnyünkért, váltságdíjunkra könnyörgők. (Ph. 39.)

Nostras per lachrimas, per nostram hanc oro corollam. (St. III. 126.)

A corolla szónak valóban van ajándék, adomány, egy kis erőltetéssel: váltságdíj jelentése, de az a hanc névmás azt sugallja, hogy a püspök itt rámutat valamire. Aligha hihető, hogy a kezében tartotta volna a váltságdíját, Geréb ki is hagyta a névmást. Valószínűleg a nyakában lógó püspöki láncra-keresztre, mint méltóságának jelvényére hivatkozott. Az ilyen keresztben végződő lánc nagyon hasonlít a rózsafüzérre, annak az egyházi neve pedig: corolla precatória. Persze, rózsafüzér is lóghatott a nyakában. Így már logikusabb lesz a fordítás: „A hulló könnyeinkre, erre a láncra (rózsafüzérre) kérlek.”

Csáki később ajándékot is ígér, eredménytelenül.

Nem leszek én fősvény s bőven mérünk valahányan.
Így tér el tőlünk a haragja a Mennykövezőnek.
Hadd meg az életemet s ezután tiéd leszek immár. (Ph. 40.)

Munera magna dabo, sunt acceptissima cunctis
Munera, quis summi comescitur ira tonantis.
Hanc animam concede mihi, tua caetera sunt. (St. III. 132–134.)

„Adok majd bőven ajándékot, az ajándékot szívesen fogadja minden ember (isten?), ajándék csitítja el a magas Mennydörgő haragját is. Csak az életemet hagyd meg nekem, minden más legyen a tiéd.”

A következő részt csak a Pharsalia alapján (VIII. 865–866.) érthetjük meg. Lucanus mondja ugyanis Pompeiusról, hogy valósággal hasznára lesz majd a síremlék hiánya, mert az utókor nem fogja majd elhinni, hogy ilyen nagy embert csak egyszerűen temettek el. Erre gondol Csáki Miklós is.

Minden a földből lesz s ha megint odaér el a földre,
mindegy már minkünk, hahogy áll-e magasra emelve
pároszi márványból sírkamra kihűlt temünkön.
Fényezés, hiúság csak az emberi síron az emlék. (Ph. 40.)

... Genetrix orta omnia tellus
Suscipit; hoc olim, quod nostris ossibus usquam
Ardua de Parlo non surgat marmore moles,
Proderit, humani facilis iactura sepulchri. (St. III. 142–145.)

²⁸ Dósa György. Bp. 1913. 220.

„Ami keletkezett, azt a földanya fogadja magába; hogy a mi csontjaink fölött sehol sem emelkedik majd pároszi márványból magas emlék, ez egykor hasznunkra lesz, csekély veszteség az emberi síremlék hiánya.”

Mások is elvesztek, szerte hullá hevert, temetetlenül:

... Sors adta: a Styx vize mellé
így hullottak alá; mások szép sírba kerülnek:
itt a mohó láng vesz, ez vízbe merül, míg amazzal
végez a lég, égig bomlik szét az temetetlen. (Ph. 41.)

Taurinus azzal vádolja a parasztokat, hogy „nincs gondjuk a temetésre”, pedig az Alvilágba csak azok szállhatnak alá, akiket valami módon „eltemettek”. A fordítás ezt nem adja vissza.

... Stygias sic ire sub umbras
Fata iubent, ut busta alii pretiosa parentur,
Hunc voret ignis edax, illum mare sorbeat, alter
Aethera nunc coelumque tegat, qui non habet urnam. (St. III. 173–176.)

„A végzet parancsa szerint csak úgy lehet lejutni a stüxi árnyakhoz, ha az egyik embernek díszes sírt emelnek, a másikat mohó láng emészti el, amazzal meg elnyeli a tenger, de akinek hamvveder nem jut, arra boruljon az ég s a levegő (maradjon a Felvilágos).”²⁹

A felkelés egyre jobban terjedt, most már nemcsak a parasztok rajzoltak mindenfelől, hanem a kolostorokból barátok, a falukról papok is jelentkeztek. Az utóbbiak lettek Dózsa vezérei.

Hold testvére nyomán kétszer kelt már fel Apolló
pompás fényével: Székelynek szarva be megnőtt. (Ph. 41.)

Teljes félreértés. Nem a nap (Phoebus Apollo) kelt fel kétszer, hanem a Hold (Phoebe), s a szarvak is a Holdhoz tartoznak, nem Dózsaéhoz.

Roscida turgenti fratrem bis lampade Phoebe
Viderat infectis cum cornibus; improbus, eheu,
Zegulus omnia erat... (St. III. 177–179.)

„A harmatos Hold, megújulás nélkül, már kétszer látta a lobogó fényű testvérét (a napot); és jaj, a gonosz Székely...”

Taurinus püspökök kenyerét ette, maga is pap volt, érthető, hogy rossz véleménnyel írt a szökött barátokról, a lázadó papokról.

Sem Máró, se Homér nem zengene róltuk örömmel,
csak gyilkos szatírárt írhatna poeta ezekről.
Balgatag és szökevény népség: agya gyöngye, hevében
háborúsággal kél s föltámad az istenek ellen. (Ph. 41.)

Különösen az „agya gyöngye” kitétel meglepő, ezt azonban Taurinus nem írta. A frontem teneram perfricare azt jelenti, hogy a gyengéd (gyermeki, ifjúi) szemérmét félretenni. Aquinas = Iuvenalis.

Quos Maro vix pingat melius, vix fingat Homerus
Doctius aut mordax satira taxaret Aquinas.
Quam primum teneram male sanus transfuga frontem
Perfricuit, bellum superis indicit... (St. III. 188–191.)

„Ezeket a papokat sem Vergílius, sem Homérosz nem tudná jobban megrajzolni vagy elképzelni, de még a harapós Juvenalis tudománya is elfogyna, ha szatírával akarná korholni őket. Mihelyt ez a megvadult szökevény népség eldobta magától a gyermeki szégyenérzetét, háborút indított az istenek (a felettesek v. a földön élő emberek) ellen.”

Dózsa ezekre a szökött barátokra, papokra bízta gyakorlatlan népét, és küldte őket Eger alá. A parasztok itt súlyos vereséget szenvedtek. Egernek akkor, 1497-től: „Hyppolitus... a nagyhírű Esték fia, sarja” volt a püspöke.

²⁹ Az „aetera nunc coelumque tegat” mondattal kapcsolatban Császár ezt írja (i. m. 21.): „Taurinus a Lucanusnál talált »caelo tegitur« (Phars. VII. 819.) kifejezést minden ok nélkül cselekvővé változtatja és ezzel (eredeti, egyszerűen magyarázható értelméből teljesen kiforgatja.” Lucanus azonban a következő énekben VIII. 393.) ilyent is ír: „...te parva tegant ac villa busta?”

...ilyen püspök bezzeg vigodalma Egernek;
mégse lakik most ott, Rómába vezette az útja. (Ph. 42.)

A püspök valóban nem lakott a parasztháború alatt Egerben, egyébként is ritkán jött Magyarországra, de Taurinus szövege nem is ezt mondja, hanem — a szokott túlzással — azt, hogy a püspöke miatt a város híre nagyobb volt, mint Rómáé.

...Nimium felix antistite tanto
Agría persuasa est magnam sibi cedere Romam. (St. III, 211—212.)

„Ilyen főpap alatt hitte magáról a dúsgazdag Eger, hogy a nagy Róma meghátrál előtte.”
Az egri csata híre gyorsan eljutott Budára, s amint az lenni szokott, a kósza hír alaposan meg is duzzadt. A riadalom következtében:

Nagyhamarost a király palotára behívja tanácsát,
melybe bizony méltán ő vetheti is bizodalma:
bölcstudományu szivek, két országnak koronáját
s két fejedelmi személy dolgát fogják zabolára.
Niniesen olyan Sólón s törvényszerző sem Athénban,
sem Spártán, amilyen bölcs, nagy tudományu tanácsos
s termékeny szavakat hint Imre, Perényi szülötte. (Ph. 42.)

Geréb szövege pontatlan. Ő is, mint a rutinos fordítók általában, ha megértette az alap-helyzetet, a kis részletekkel már nem sokat törődik. Az eredmény aztán az, hogy ha akarjuk, csak a szép hütlenség bűnét követte el, ha nem akarjuk — melléfordított. Szerintünk ez utóbbi történt.

Accersit rex consilium, cui regia primum
Iure palatino palatia credita sunt.
Plenum consilii pectus, quo frena duorum
Regnorum et totidem regum moderantur habenae.
Legislatorem non talem habuere Solonem
Res Pandionae, non tam Lacedaemona doctum,
Quam frugis cunsulta dabas, Emerice Pereni. (St. III. 223—229.)

Igazi gondot csak az első két sor okoz, a két soron belül pedig a második tagmondat. Mivel a magyar már nem szereti a szenvedő szerkezetet, a nyelvtani alany mellett meg kell keresnünk az abl. auctorist is, amit — furcsa módon — egy jelzőben (palatino) fedezhetünk fel. A cselekvő mondatokban már minden erre az alanyra vonatkozik. Lássuk tehát: „A király összehívatta a tanácsot, hogy a nádor, tiszte szerint, először erre bizza a királyi házat. Ez az ember (a nádor) tele volt tanáccsal-tervvel, ő irányította két ország és két király ügyeit. Az athéniek nem tartották olyan törvényhozónak Szólont, sem olyan bölcsnek Lükurgoszt, amilyen hasznos tanácsokat szokott adni Perényi Imre.”

Perényi nádor alaposan megmossa a nemesek fejét, aztán Dózsa-t ócsárolja.

... Nincs nálánál a világon
főbb lator, ő véres törét már Illyriában
edzi, folyók mentén köszörülgeti, ott, hol a csúfos,
rát törökök vére elegyíti a Száva vizével.
Krajnai, stájeri nép, akinek becsületje a görvély,
torkáról zsákként fityegő golyvát cipekedve,
fut meredek hágón fel az alpesi kődbe előle. (Ph. 43.)

... Noto nihil est latrone sub aethra
Deterius, rubigineos iam cote mucrones
Illyricis munitus aquis hincinde Savonus,
Thurcarum fuso foedatum sanguine veru
Asperat et Carnus Stirusque, ubi struma decori est.
Pendula ventosis distentans guttura saccis,
Nubiferas fugiunt execto calle sub Alpes. (St. III. 243—249.)

A latin szöveg mutatja, hogy nem Dózsa edzi a törét, hanem miatta köszörülik fegyvereiket az ottani emberek: „... az illir vizekkel védett Száva-vidéki ember miatta köszörüli már rozsdás törét s a törökök vérevel bemocskolt nyársát; a krajnaiak és a stájerok pedig, akiknek nyakán golyva ékeskedik, mintha felfújta zacskó feszítené torkukat, keskeny hegyi ösvényeken menekülnek a felhőborította Alpok közé.”

A rémület elérte már Bécszet is:

... rakhatná Phidiás, oly szép a torony, tetejében
Miksa, a győzetlen császár diadalmi sasát is,
sok győzelmeikkel felesült, nagy hírnevű, tollas,
szép iratos címermadarát szintén megütötte. (Ph. 43.)

... Phidiacae summo de vertice turr is
Victrices aquilas, invicti Caesaris arm a
Maximilianeis crebris decorata triumph his
Penniculo inscriptis famoso contudit ictu. (St. III. 252–255.)

„A félelem leverí útésével a pheidiaszi torony csúcsán levő győztes sasokat, összezúzza a legyőzhetetlen császár címereit, amelyekre híres ecsettel festették Maximilián sok-sok diadalát.”
Felvillantja a hazai tájakat is:

Pannonián a folyók megtelnek a vér özönével.
Gyilkolják az urat, a karókra kiszúrva a testük.
Halljátok, hogy a jó polgárság úszik a vérben,
elnyújtott lábbal dehogyszik, a két füle csukva,
sőt szímatol, virraszt, nem rösteli állni a vártát. (Ph. 43.)

Pannoniae fluvios multo manare cruore,
Occisos partim proceres affixaque palis
Corpora et immensa cives in caede natate
Audistis nec porrecto dormire in utramque
Auriculam pede nec vigilantí stertere naso
Non pudet? (St. III. 256–261.)

Tanulságos részlet, akár az eredetit, akár a fordítást nézzük. Taurinus szövege sokszor vibrál, s bizony néha nemcsak az egyes mondatok belső szerkezetét, hanem a szomszédos mondatok egymáshoz való viszonyát is nehéz megállapítani. Bonyolíthatja mindezt a centójellegből eredő, ide nem illő kifejezések átvétele, az interpunkció bizonytalansága és az esetleges szövegromlás, valamint a nyomtatási hiba is.

Az idézett részletünk legfontosabb szava az: audistis. Vezérlige, s formailag két acc. c. inf. függ tőle: fluvios manare; proceres, corpora, cives natate. Ezt Geréb is így fogta fel, s a fordításával eddig egyetértünk, de amikor a vezérlige hatását kiterjeszti a későbbi mondatokra is, már nem biztos, hogy igaza van. Császár Zoltán Engel alapján pontot tesz az audistis után, Juhász László nem. Mi a mondat lezárását helyesljük, legalább egy pontos vesszővel, mert utána egy másik — megint bizonytalan — szerkezet következik, a: nec... non pudet. Mi idézi elő a bizonytalanságot? Először: mi a pudet alanya? Cives? Geréb szerint igen, szerintünk az audistis-ből következő: vos, a megszólított koronatanács tagjai. Másodszor: érvényesül-e Taurinusnál a kettős tagadás = erős állítás törvénye vagy nem? Geréb érvényesnek fogadja el, s kijelentő mondatokkal adja tudunkra, hogy a polgárok vérben úsznak. Igen ám, de a latin mondat végén kérdőjel van! Ezért mi úgy véljük, hogy a: nec... non pudet non-ja szövegromlás eredménye, eredetileg az: nec... vos pudet lehetett. Csak így kaphatjuk meg azt a fordítást, ami zökkenő nélkül simul bele Perényi Imre korholó beszédének szöveggörnyezetébe. „Hallottátok, hogy Pannonia folyói színültig vannak vérral, hogy a legyilkolt előkelők, a karóba húzott testek, a polgárok vértengerben úsznak; s ti nem szégyelltek kinyújtott lábbal, süketen, horkolva aludni?”

Pannonia után újra a távoli országokra, népekre tekint: Lengyelországra, Rajna-vidékre, Prágára, Morvaországra, majd még tovább:

Ott a tatár, az arab nyíllal telirakja a puzdrát
és szekeren járó szittyák felvonva az íját,
görbe vasuk fogják, félvén a paraszti hadaktól.
Retteg a szerb, a görög meg a távoli Ázsia népe;
pajzsát, ragyogó fegyvert övez fel a gyorslovú partus,
óvatosan készül, hogy biztonsága lehessen. (Ph. 44.)

Tartarus hinc, hinc Moschus atrox horrenda pharetris
Tela replens arcum lunat; Skytha plaustrifer illinc
Territus agricolis falcatum spiculat ensem;
Argolici et Sergi et propius timuere Sarissae;
Arvina pingui clipeos et lucida Parthus
Arma fugax tergít subigens in caute secures. (St. III. 278–283.)

„Itt a tatár, ott a vad moschus tölti meg félelmetes nyílvesszőivel a puzdrát, és feszi félhold alakúra az íját; amott a szekeren járó szkíta rémült meg a parasztoktól, s hegyezi-élesíti a görbe kardját; félnek a görögök, a szerbek meg a közelebbi macedónok; a gyors párthus kövér hájjal keni pajzsát és fényes fegyverét, a köszörűn meg előkészíti szekercéjét.”

Korholásról a buzdításra fordul Perényi beszéde:

Még idejében hív, nem késve idéz meg a Végzet.
Közül kell a tanács, no de hasztalan akkor a szép szó,
hogyha a baj megvolt, mit szükség lón megelőznünk.
Rajta tehát, cselekedj, ne halaszd, halogasd a jövőre.

*Holnapi napra talán fordulhat a sors: ez az orzó
birtokokba beült — s ti utánozjátok a dolgát:
Harc, tűz, vas, nyomorult vesztese az otthonainknak
lesz folyománya, ha most munkánkat félbeszakasztjuk:
dönthettek falakat s mászhattok azok tetejére! (Ph. 44.)*

Először egy szótározási hibát iktatunk ki: *consulere in medium* = a közjóról tanácskozni, nem pedig: közből kell a tanács.

Az idézetünk utolsó öt sora egyetlen kérdő mondat, amit a fordító felkiáltó mondatra ad vissza, nem is értett meg belőle semmit. Mi a következőkből indulunk ki: a *num* kérdőszóra a latin általában tagadva válaszol; a *simulare potestis* állítmánytól egy *acc. c. inf. függ.*: *furem dependere*. Vajon tagadhatjátok-e, hogy ez a tolvaj meglakol? Nem. Amit megfizet, amiért meglakol: *accusativusban* áll: *moenia, opera, minas*. A jelzőket már könnyű a jelzett szavakhoz rakni. Van azonban még egy probléma, a: *dependere*. A skandálás szerint: *dépendere*, tehát a *dependeo* 2 (függ, lóg) alakot-jelentést kívánja. Ha ezt az alakot-jelentést vesszük, a mondatnak nincs értelme. Csak a *dependo* 3 (megfizet, meglakol) lehet a jó. Így viszont zökken a hexameter. A javasolt fordítás: „Azt mondom én, hogy még nem késő, még idejében szólít a Sors. A közjóról tanácskozni dicséretes dolog, de csak az események előtti tanács a hasznos, amit utána adnak, az mindig haszontalan. Nosza rajta, ne tologassátok a távoli jövőbe a holnapot! Vajon tagadhatjátok-e, hogy ez a hazai útonálló, akit a nemesi kebletekre öltettek, meglakol majd a háborúval, tűzzel-vassal, nyomorultul elpusztított házaitokért, a félbemaradt (mezei) munkákért, a földig leomló, hatalmas várfalaitokért?”

Igazolásul a latin szöveg:

*Temporius te fata vocant, non serius, inquam,
Consulere in medium laus est, sed inutile semper
Consilium post facta fuit, quod oportuit ante.
Quare age, venturas non ultra differ in horas
Crastina! Num claro patrium per compita furem
In vestro clausum gremio simulare potestis
Marte, igni, ferro misere populata penatum
Moenia, dependere opera interrupta minasque
Murorum ingentes infraque supraque ruentes? (St. III. 284—292.)*

És a beszéd befejezéséül:

Turpe minus vinci, quam non contendere. (St. III. 324.)

Bűnös a félsiker és bűn az, hogy nagyon nem igyekezzünk. (Ph. 45.)

Ilyen sorok-helyek alapján merül fel bennünk az a gyanú, hogy a nyersfordítást nem Geréb László készítette, legalábbis részben nem. A sor félreértése ugyanis kezdőre vall. Helyesen: „Kisebb gyalázat vereséget szenvedni, mint elkerülni a harcot.”

Perényi nádor beszédét a körmöcbányai csata követi. A csata leírása egyáltalán nem hízelgő a polgároknak. Érthető, hogy Móricz Zsigmond is felfigyelt erre a helyre.⁹⁰

*Körmöcbányánál kincset költ, izzad a hegyesség,
ezt azután pénzzé súlyszámra verik ki nagy ésszel. (Ph. 46.)*

Megint egy kis apróság, két szó összetévesztése: *calidus* 3 = forró, meleg; *callidus* 3 = ravasz, eszes. Így került a *nagy ésszel* a fordításba „a forró massa” (*calidae massae*, St. III. 329.) helyett. Az ellenfelek összeütközése után újra a gazdagság társadalmi szerepére tér:

*Nagy baj a gazdagság, a bajok legfőbb okozója:
mélán mondjuk el ezt itten... (Ph. 46.)*

*Istac divitias, irritamenta malorum
Imprimis numerare datum est. (St. III. 336—337.)*

„Itt vált lehetővé először, hogy számlálgassák a kincset, a bajok okozóját.”

⁹⁰ MÓRICZ Virág: Apám regénye. Bp. 1963. 231.

IV. könyv

A körmöcbányai csata hírnöke igazolta Perényi kijelentését, hogy a polgárok is vérben úsznak, de le is hangolhatta a tanácsot, hogy a polgárookra sem számíthatnak. Elképzelhető azonban az a változat is, hogy Taurinus szántsándékkal szerkesztette így eposzát: Perényi beszédére vereség következik, Bakóczéra pedig — látni fogjuk — az első jelentős győzelem.

*Székéből fölkel a legatus, a pannoni primás,
szívvel-lélekkel főpap, tornáca az üdvnek:
már a parasztl hadat nehezen túrvén, szava így szól: (Ph. 47.)*

*Sedis apostolicae legatus, portus et aura,
Nativae Ungariae primas et praesul ad unguem
Perfectus, belli impatiens servilis ita inquit: (St. IV. 4–6.)*

Két szó megint összetévesztődött: portus a porticus-szal, az előbbi: kikötő, az utóbbi: tornác. Az aura valószínűleg sajtóhiba: ara helyett. Portus et ara = rév és oltár, oltalom és menedék. Pusztá véletlen, hogy a portus et aura sem képzavar: révbe vivő szél. Idézetünkben a nativa jelzőnek is szerepe van: a primás itt született, Magyarországon, tehát a szívén viseli országa sorsát, nem úgy, mint pl. estei Hippolit, az idegen. A mi fordításunk: „Az apostoli szék legátusa, révbe vivő szél (oltalom és menedék), Magyarország szülötte-primása, a tökéletes főpap, nem túrva már a szolgaháborút, így szól.”

*Ó, milyen elfajzás, ó, jaj, mi be messzire estünk
ősi atyáinktól! Olvassuk a krónika lapján
hajdani tetteiket, fejrőva a könyv elejében
erkölcsük meg a trón kezdetbeli, néhai képe. (Ph. 47.)*

A latin szöveg előtt érdemes felidézni a *Török áfium* kesergését.³¹ Vajon Zrínyi olvasta-e Taurinus szövegét?

*Degeneres nimium, nimium distamus ab illis
Maiorum saeculis, quorum primordia gesta
Et ritus faciemque soli, quodcunque vetustis
Insculptum est adytis vel quidquid nostra relatum est
In chronica... edam. (St. IV. 23–27.)*

Néhány megjegyzés a fordításunk előtt: a primordia gesta kifejezést mi honfoglalásnak fordítjuk, noha Lucanus szövege (primordia gentis, Phars. X. 177.) a nemzet eredetét sugallná. Igaz, így a primordia melléknévvé válik, de ennek lehetőségét Finály sem tagadja. Geréb fordításában mi súlytalannak tartjuk „a trón néhai képét”. Úgy gondoljuk, a solium = trón helyett jobb a solum = föld, ország használata. Megerősít bennünket Lucanus idézett helye is: situs terrarum. A megjegyzések figyelembevételével: „Túláságon elfajzottunk, túláságon ímzse vagyunk a régi századokban élő őseinktől, akiknek honfoglalását, szokását, országképét s mindazt, ami régi szentélyeinkben feliratként megmaradt vagy ami krónikáinkba bekerült, ... elmondom.”

*Etragadá a tatár rejtett kincset a Szamosnak:
ős Decebálé volt... (Ph. 49.)*

A Decebál által elrejtett kincseket nem a tatárok, hanem Traianus katonái találták meg és vitték el. Taurinus csak példának hozza fel, hogy lám minden elmúlik (St. IV. 90–97.).

Bakócz hatására a nemesség Pest mellett gyülekezni kezd. A város körül rétek vannak, gyümölcsöskertek, „gyönyörű ez a pompa, az illat” (Ph. 50.). A fordításból eltűnt a királyi vadaskert, mert a leporarium = vadaskert felcserélődött a lepos = kellem, pompa szóval. Íme: ...fragrant leporaria regia flore (St. IV. 127.), illatoznak a királyi vadaskertek.³²

A gyülekező hadak vezére, Bornemisza János, szokatlanul rövid (18 sor, Bakóczé: 104) beszédet mond a gubacsi csata előtt. A séma ismerős: harcokra születünk, a régi dicsőség kötelez, újat kell szerezni hozzá. A parasztok kérését elutasítja, így aztán a nemesek fölényes győzelmet aratnak. A szétvert keresztések közül sokan a Dunába ugranak, úgy próbálnak menekülni.

³¹ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1952. II. 817.

³² Magyarország 1514-ben. I. köt. 3. fej.

Am noha Portumnust győznék úszás-evezéssel,
vagy Glaucust, a vizek ujdón lakosát, a nagyéltűt,
azt, aki Euboián jó Anthedonát segítette... (Ph. 53.)

Et, quamquam poterant Portumnus vincere nando,
Qui vel in Eubolca vivax Anthedone gramen
Carpserat undivagi Glaucus novus Incola ponti... (St. IV. 217–219.)

A mai magyar olvasó — jegyzet nélkül — valahogy így értelmezi ezt a részt: a parasztek esetleg le tudnák győzni úszással Portumnust, valakit, aki bizonyára jó úszó volt, és Glaucust, aki Euboián valami jóságos Anthedona asszonyt segített, de ez is hiábavaló lenne. A „nagyéltű” szót sehova se tudja tenni, alig van tartalma. Nos, menjünk sorban. Portumnus a kikötők istene volt, legyőzése tehát „magyarul” azt jelenti, hogy a parasztek élve kijutnak a partra. Glaucus ugyancsak tengeri isten, ezt a jegyzet is megmondja. Még halász korában az euboiai Anthedon városban lakott. Szerepeltetése már-már öncélú, humanista sallang. Ezek után fordítjuk le a fenti sorokat: „És ha úszással talán még legyőzték volna Portumnust vagy Glaucust, a hullámzó tenger új lakóját, aki az euboiai Anthedonban éltető (halhatatlanságot adó) füvet evett”, az átázott ruhájuk azonban lehúzta volna őket.

Viszolyogtató a fuldokló emberek (vagy Taurinus) naivsága, amint elismerik, hogy jogosan halnak meg, hiszen ők is gyilkosok voltak. Ez utóbbi gondolatot a fordítás nem adja vissza.

Itten a sodró, mély örvényben elér a halálunk,
mást nem is érdemlünk. Amidőn levegő meg az élet
elhágy bennünket... (Ph. 53.)

Dignam pro meritis hoc alto in gurgite mortem
Hanc patimur, quando miseris mortalibus auras
Et vitam abstulimus dulcem... (St. IV. 223–225.)

„Méltán halunk meg így, ebben a mély örvényben, mert nyomorult halandóktól mi magunk is vettünk el éltető levegőt, édes életet.”

A fogságba esetteket megkötözik, bilincsbe verik, tutajra rakják. Egy részüket szekéren Budára viszik:

Pestre terelnek mást, renddel jár hosszú menetjük.
Utca során ujjong diadalmi utuknak a népség. (Ph. 54.)

... pars Pestum trahitur longoque morantur
ordine plaustra vias plebei plena triumphii. (St. IV. 239–240.)

Pestre terelnek mást, „és a paraszti zsákmánnyal teli társzekerek hosszú sorban töltik meg az utakat (időznek az utakon)”.

A király végignézte a vonulókat, megesejt rajtuk a szíve. Oktatva-feddve beszédet intézett hozzájuk, majd hazaküldte őket. Csak a vezérüket, Lőrincet és a többi klastrombeli szökevénynt szánta halálra. És megkezdődött az úri hóhérmunka.

Soknak a féligsült testén több seb feketéltet,
mint amilyen kék-zöld volt Théba szülötte, Ophytes. (Ph. 55.)

Az olvasó aligha gondol másra, mint egy Ophytes nevű valakire, aki Thébában született. Pedig Ophytes nem személy, hanem egy kígyóbőrhöz hasonló, pettyes márványfajta, tudományos nevén: szerpentin, kígyókő vagy ophit. Különösen Théba mellett bányásztak belőle sokat. Az eredeti szöveg helyesen írja a szót:

Plus plagarum alii semusto in corpore habebant,
Quam variis tinctus maculis Thebanus ophites. (St. IV. 280–281.)

Dózsa közben a délvidéket pusztította, nem ott, ahol a mérnöki lánc (Ph. 56.), hanem ahol a „látóhatár” (finitor circulus, St. IV. 311.) választja szét a magyar, a pontuszi és a szerb mezőket, vagyis a Szörényvár környékén. Ezért tűnik a rossz fordítás ellenére logikusnak a következő sor:

Ott, hol a víz ered, ott a Temesnél táborozik György. (Ph. 56.)

Dózsa azonban nem itt táborozott, hanem „innen vezette táborát Temes várához”: Hinc arce ad Temeson sua duxit castra Georgius (St. IV. 319.).

És megkezdődött Temesvár ostroma. Meddig és hogyan? A fordítással kapcsolatban erre a két kérdésre kell felelnünk. Taurinus inkább több hónapos (menstrua bella) háborúról beszél.

Az ostromlott város is két hónap múlva kezdett éhezni: cornua bis posuit Phoebe (St. IV. 356.). Geréb ezt az időt a Phoebus-Phoebe összetévesztésével — két napra csökkenti (Ph. 58.).

Temesvár ostromát Taurinus — a nála megszokott túlzással — Trója, Trebia és Saguntum ostromához hasonlítja.

Itt a nehéz levegőt nagy sziklakövek hasogatják; szikla szakaszt sziklát; a követ rakodott kosarakkal hordozzák a falon, de a szikla se verheti vissza onnan a pórseréget, ha leöntik a lomha kosárból. Fenn a kapú tetején a sorompót őrzí az őrség, falra igyekvőnek közaport szór a fejére s mint leütött borjú, roskad le a földre a vívó.

Egy rész markában kardot forgat, de a többi vasláncot hajgál fentről... (Ph. 57.)

... gravibus saxis solida aera fatiscunt.
Saxa oppugnabant saxis neque pellere plebem
Saxa queunt, adoperta gravi quam mole tegebat
Vinea vimineis contexta e cratibus. Acer
Portitor a summo direpta repagula poste
Illisit capitū murum ascendentis, at ille
Decidit in terram mactati more iuveni.

Pars gladios stringunt manibus, pars tortile ferrum
Deiciunt muro... (St. IV. 342–352.)

Itt bizony vaskos tévedésekkel állunk szemben. A solida aera nem nehéz levegő, hanem — ahogy Lakatos István fordította —: tömör ércelemez.³³ A rakodott kosár, a lomha kosár, a közapor, a vaslanc: mind-mind kitalálás, súlyos félreértés. A tévedések középpontjában a vinea szó van, amelynek elsődleges jelentése: szőlőlugas, szőlőskert; de a másodlagos jelentése: védőtető. Használatáról, szerepéről a *Római régiségek* c. könyvek bármelyikében olvashatunk. Az idézett rész helyes fordítása: „... a hatalmas szikladarabok széthasogatják a tömör érckapukat.³⁴ Kövekkel harcoltak kövek ellen, a kövek azonban nem tudják elűzni a népet, amelyet vesszőből-rőzsből font, vastagon fedett tető véd.³⁵ A bátor kapuőr az ajtó tetejéről le-tépett gerendát vágja a falra kúszó fejéhez, ez aztán lezuhan a földre, mint a leütött borjú. — Egyesek kardot rántanak, mások hajítódárdát dobnak le a falról.”

A parasztok ostromolják Temesvárt, Báthori megírja dorgáló-könyörgő levelét a királyi udvarhoz (nem Zápolyához!), Dózsa pedig vadászni jár. Az egyik reggelen:

... Kábultan fekszik a Székely;
méltán álmatlan, de kicsinyt elszunnyadozott im.
Szíve nehéz, szomorú: egyszerre zokogva riad fel. (Ph. 59.)

... en semisopitus
Zeglius extremo non vana insomnia somno
Somniat et tristi singultus corde trahebat
Excitus. (St. IV. 403–406.)

„... íme, az alvástól elkábult Székely végső álmában sokatmondó álomképet lát, s amikor felriadt, szomorú szívvel zokogni kezdett.” Magyarázatul két szó: insomnia = álmatlanság; insomnium = álomkép, ezeket keverte a fordító össze.

Dózsa nem leli semmiben sem a kedvét, vadászni megy. Mindjárt a mező szélén nyulat lát, a nyúl azonban — rossz jel! — szétfoszlik a levegőben. Ezután következik a második ómen:

Míg paripán a mezőt járdalta, mi szörnyű csodát lát:
Két dühödött farkas támadt a vadászai csapatra
s mintha halál képét hoznák elejükbe e jellel:
lándsza hiába szakadt, megtépdesik egy fiú testét
s átfűrt bordával tágulnak az ordások aztán. (Ph. 59.)

Az idézet olvasása után azonnal felmerül a kérdés: hol van itt a csoda? Hogy a vadászok találkoznak farkasokkal, hogy a farkasok megtépdesik egy fiú testét, s aztán eltágnak? Ez nem csoda, még a halál képét sem idézi. A latin szöveg nem is ezt mondja:

³³ Aeneis IX. 809.

³⁴ MÁRKI S.: A szilárd ércágyúkból kőgolyókat lőtték. (Dósa György 436.)

³⁵ MÁRKI S.: Kő borította a szőlőskerteket. Vesszőkosarakból a védők vasdarabokat zúdítottak a falon felfelé törekvőknek a fejére. Uo. — Márki a továbbiakban is hasonló „hüséggel” fordít.

Dum campis exercet equos — immane relatu
Prodigium — duo quippe lupi violenter adorti
Agmen et excepti tellis ostenta futurae
Monstraverere necis: glutiti membra puelli
Utraque perfossis effudit belua costis. (St. IV. 413—417.)

Mig a mezőt járdalta, mi szörnyű csodát lát, „mert két dühös farkas támadta meg a csapatot, s amikor a dárdáktól-nyilaktól elpusztultak, az erőszakos halál jövődjét mutatták meg: a két szörnyeteg felhasított oldalából ugyanis egy széttepett gyermek tagjai kerültek elő.” Így célozgat Taurinus a közeledő borzalmakra. Dehát a berek elfízi a gondot:

... bátran tör berkek nyugodalmas ölére,
éhes orozslántól nagyhetykén elsődi kölykét,
fulkos a szörnyek után, rabló medvékre vadászgat.
Három gímszarvast, három vadkant leterített,
villámként ugró, sebzett párducra csapott le. (Ph. 60.)

Oroszlán, párduc — Magyarországon? Ez azonban nem fordítói tévedés, ezt Taurinus „követte el”. A fordítónak ilyenkor is azt kell fordítania, ami az eredetiben van, az eredeti pedig a következő:

... saltusque audet penetrare repostos
Audet et a catulis impastam excire leaenam,
Enixam in stabulis ursam, montanaque monstra.
Tres cervos totidemque apros per devia fixit,
Fixit fulmineum properantem ad vulnera pardum. (St. IV. 422—426.)

... bátran tör berkek nyugodalmas ölére, „s van bátorsága a kicsinyei mellől felriasztani az éhes orozslánt,³⁶ a tanyáján szülő anyamedvét és más hegyi szörnyeket. Az úttól félreeső helyeken leterített három szarvast és ugyanannyi vadkant, és leterített egy párducot is, pedig az villámgyorsan ugrik az áldozatára.”

A vadászat után Dózsa megnyugodva hazatér:

Büvik a népek elől; jó zsákmánnyal rakodottan
megtér dús, pompás sátrába, ahol lakozik most
s éli megint a szokott, vig sardanapáli világot. (Ph. 60.)

Csakhogy Dózsa nem lopva megy haza zsákmányával, hanem „a baljós jelenetről elfeledkezve, és a gazdag zsákmányát cipelve örvendezik (vagy: ... és megrakodva gazdag zsákmányának örvend)”:

Oblitus spectri spoliisque oneratus opimis
Gestit... (St. IV. 427—428.)

A spectrum jelentése: tünemény, látomás, jelenés; a gestio 4 (örvend) nem azonos a gesto 1 (hord, visel) igével.

A IV. könyvből még egy sort kell kijavítanunk, azt, amely a „sardanapáli világ” után következik, tehát Dózsáról, a mulató Dózsáról rajzol képet.

Bár hiú és gögös, mégis faragatlan egy ember,
míg a tilinkó szól, lejt rá, de paraszti a tánca,
mindkét lábával dobbantgat a földön... (Ph. 60.)

Már az „egy” névelő sem tetszik nekünk, de most nem törődünk vele, a tartalmat vizsgáljuk. Ha hiú és gögös valaki, akkor már nem lehet faragatlan? És fordítva: ha faragatlan, már nem lehet hiú és gögös? Nemigen lehet ezt a szembeállítást megérteni, dehát mindegy, a fordítás ezt állítja: Dózsa hiú is, gögös is, faragatlan is. Az eredetiben másképpen van:

Ut rudis inflatum premit utricularius utrem,
Ad buxi numerum saltus imitatus agrestes
Tellurem parilli pulsat pede... (St. IV. 430—432.)

Magyarul: „Amikor egy paraszti dudás nyomkodni kezdi a felfújttömlőjét, a duda hangjaira falusi ugrálást utánozva, két lábbal döngeti a földet.” Itt bizony a dudás a faragatlan,³⁷ Dózsa pedig se nem hiú, se nem gögös, csak egyszerűen fermészetes ember.

³⁶ MÁRKI S. még rosszabbul fordítja: „Fölhajtá a vadász ebek által messzire űzött Nőarszlánt.” (Kath. Sz. 1889. 233.)

³⁷ MÁRKI S.-nál is: „És a miképpen fújja a nótát a faragatlan, durva dudás...” Uo.

V. könyv

Taurinus 1517-ben gazdát cserélt, Bakócz mellől Várdai Ferenc erdélyi püspök szolgálatába állt. Itt írta meg a *Stauromachia* ötödik könyvét. Aligha lehet véletlen, hogy ez az ének éppen Várdai beszédével kezdődik, s hogy az ő szavainak hatására indul Zápolya Temesvár alá és győz. Várdai így végzi beszédét:

... A király csakis úgy lehet úr, ha
dolgain ész a vezér. S a derék úr dolga aként megy,
mennyre jó vagy rossz; s inkább ha a rossz fele hajlik,
dolga nem is lesz jó: amit elnyer, az újra veszendő.
Ostoba vajdának nem lesz tartós az uralma.
Nagy vereséggel jár, nem biztos birtok a rablás,
s főrend és polgár nem uralja sokáig a fegyvert. (Ph. 61.)

A nehézkes mondatok magyarázgatása helyett jobb, ha közöljük a latin szöveget, majd a magyar fordítást:

Rex aliis non esse potest, quem non regit alma
Met ratio; pravus dominis tot parat, iniquos
Affectus quot habet; quando male parat frequenter
Haud bene dispereunt, veniunt abeuntque vicissim.
Ignavi ducis imperium durable non est
Nec servat raptum magnis sine stragibus orbem,
Saevitia proceres, qui cives morte gubernat. (St. V. 22–28.)

„Akit nem a legszelidebb hajlam vezérel, az nem lehet másoknak a királya, az annyi gonosz úrnak szolgái, ahány gonosz szenvedélye van; bizony a becstelenül szerzett dolgok gyakran becstelenül pusztulnak el, szerzik, vesztik őket — váltakozva. A jellemtelen vezér uralma sem lesz tartós, mert aki a főrendeket kegyetlenséggel, a polgárokat halállal kormányozza, az a rablott országot csak nagy mézszárlásokkal tudja megőrizni.”

Zápolya megérkezik a várhoz. Fényes páncélban jár, *záporozik le ütése* (Ph. 62.). A latin szöveg másként mondja: ő kapja az ütéseket (crebros pertulit ictus, St. V. 53.). A csata forgatagában Dózsa igyekszik rendezni a megbomlott sorokat, de nem fohászokodva:

Szittkált és átkát számos főhász elegyíti. (Ph. 63.)

Postquam inter saxum et sacrum sua vota iacerent. (St. V. 85.)

Az inter saxum et sacrum nem szitok és átok, hanem az áldozati szertartásokból vett szólásmondás: áldozat és áldozókés között, vagyis: nagy szorultságban lenni. Az idézett sor fordítása tehát: „Miután az egész terve nagy bajba került...”

Dózsa az utolsó lehetőségig harcolt, kardja kicsorbult, lelökték a lováról. Megkötözve kis odúba vetik, őrség van körülötte bőven.

Nagytestű ember s mégsem kap most eleséget,
nyomja sötét börtön, mozdulni se tud, bezsúfolva. (Ph. 64.)

Distentum crassa magnum farragine corpus
Robora multa premunt, multa strue membra recumbunt. (St. V. 114–115.)

„A sűrű abrakból (kásától?) megdagadt nagy testét sok tölgyfagerenda nyomja; a tagjai vastag almon nyugszanak.”

A borzalmas halál csak a földi szenvedéseknek vetett véget, Dózsának még az Alvilágban is bűnhődnie kell.

... lobogott, mint tűz a tüzekben.
Rettenetes nagy láng, nincs víz, ami ezt lelohassza;
nő, amiképpen a hold és csökken ugyancsak a holddal. (Ph. 69.)

Megint képzavar: a hold növeszti-csökkenti a lángot? Helyesen: „Ezt a tüzet még a hatalmas Neptunus sem olthatná el vizével — a Hold okozta áradások idején —, bármennyire megnövesse is azt, a dagály után meg apassza ugyanazt.” A latin szöveg igazol minket:

Ignis in igne ardet, quem non extingueret ingens
Ennosigaeus aqua lunaribus incrementis,
Augeat hanc quamvis auctamque coartet eandem. (St. V. 265–267.)

Dózsa halálával a parasztháború korántsem ért véget. Az ország különböző részein folytak még a csatározások, a *Stauromachia* mindezekből csak kettőt említ, a kolozsvári és a váradi ütközetet. A kolozsvári csata leírásában szokatlanul sok a fordítói tévedés. Ilyen mindjárt az első, a helyszínváltoztató mondat is.

Röpdös a győzelem, de ki tudja, hová visz a szárnya.
Járta a tisztító tábor környéke Kolozsvárt. (Ph. 69.)

Taurinus ezt írta: „A bizonytalan Győzelem ide-oda röpködve szárnyain, megszemléli a Kolozsvár környékét pusztító tábor”, azaz: lássuk, mi történik Kolozsvár mellett. Latinul:

... dubisque volans Victoria pennis
Castris Colosbarios vastantia lustrat agellos. (St. V. 269–270.)

Ezután négy sor következik, megdöbbenően felületes fordításban.

Már hetedízben nő, kerekül ki a hold karimája
és a vizes Halnak már Szűz hava hág a nyomába;
Mérleg jó idején lándzsák lódulnak előre
és az Oroszlán sem lát még egyebet, csak a fegyvert. (Ph. 69.)

Bár a zodiakus csillagképei nem fedik napra-pontosan a naptári hónapot, mégis kialakult egy — általában elfogadott — azonosítás, pl. Bika = április; Szűz = augusztus stb. Kezdjük tehát a Szűz havával, az augusztussal mint kiindulóponttal. Ez a hónap nehezen léphetne a Hal nyomába, mert a Hal a február hónapja. A kettejük közti távolságra vonatkozik a hetedízben megújuló Hold. A Mérleg „jó idején” nem lódulhatnak a lándzsák előre, mert a Mérleg (szeptember) még nincs itt, az Oroszlán (július) pedig nem láthat „még” fegyvert, mert már elmúlt. Ezeket a fegyvereket egyébként sehol sem látjuk az eredetiben:

Septima surgebant turgentis cornua Lunae,
Quando oriens Virgo Pisces descendere aquosus
Despicit et latas aequo libramine Lances
Submovet et fulvi protrudit terga Leonis. (St. V. 271–274.)

Magyarul: Már hetedízben nő, kerekül ki a hold karimája, „amikor a felkelő Szűz lenyugodni látja a vizes Halakat, visszatartja a Mérleg széles serpenyőit, a rőt Oroszlán hátát pedig előre taszítja.” Az előrelóduló lándzsákkal a szokásos szótévesztés történt: lancea = lándzsa; lanx = tál, csésze, mérlegserpenyő. Ezért kerül később a Júnótól elrabolt szent tárgyak közé váratlanul a lándzsa is (Ph. 73.) az áldozati tál (lances, St. V. 394.) helyett.

A nemesek táborában van Drágy és Bánfy, „János mindkettő”. A Ph. 69–70. oldalán többször fölcserélődik a nevük. Drágyból még hőst is csinál a fordító, amikor „... a paraszti kaszák közt túl vala szörnyű tömegben”, pedig a valóságban éppen őt intézik el — a földre zuhanásig (St. V. 296.).

A *Stauromachia* utolsó csatája Várad mellett zajlott le. A nemesek vezére, Tomori Pál, úgy vélte, hogy jobb „csalárd szavakkal” (fictis verbis, St. V. 356.), mint fegyverrel harcolni, ezért felszólította a jobbágyokat, tegyék le a fegyvert. Az egyezés megtörtént. A nemesek azonban — nem először — megszegik a szavukat.

Taurinus szerint földöntúli erők sugalmazták a szószegést. Alig hangzott el ugyanis Tomori felszólítása, máris megjelent neki Zsigmond császár szelleme, és a csata folytatását-bevégzését javasolta. Zsigmond „szellemének” megjelenése nagyon is érthető — képletesen is! —, nem azért, mert Váradon volt eltemetve, hanem azért, mert annak idején ő sem szokta betartani a jobbágyoknak tett ígéreteit. A parasztkok tehát lerakták a fegyvert, a nemesek viszont készülődnek „vad Mars viadalmára”.

Jupiter mindezt látja, és megsajnálja a parasztkokat. Összehívja az isteneket, s előttük kéri meg Pallaszt:

... O sanctae moderatrix optima pacis,
Filia, supremis nisi mox medeare periclis
Agricolisque meis gratum latura iuvamen
Ad bellum tendas; actum est de plebe misella,
Quae mea sacro celebrat solennia ritu,
Quae Bacchum et Cererem observat, reveretur, adorat. (St. V. 371–376.)

„Ó, lányom, aki a szent békesség legfőbb megteremtője vagy, ha most nem hárítod el a végső veszélyt, s az én kedves parasztjaimnak segítséget nyújtva nem törsz háborúra, akkor elveszett ez a szerencsétlen nép, amely szent szokással üli meg az én ünnepeimet, s becsüli,

tiszteli, imádja Bacchust és Cerest.” Jupiter tehát a harcban látja a menekülés útját. És mit mond a fordítás? Az ellenkezőjét:

... Ó, lányom, szent békesség szerezője,
hogyha a végső vést nem gyógyítod, de azonnal,
és a parasztaimat csak hadra uszítja kegyelmed,
akkor az én nyomorult népem végkép odavész már.
Ünnepi áldozatát akkor ki mutatja nekem be
és Bacchust s a Cerest ki imádja, ha ők odavesznek? (Ph. 72.)

Pallas megtagadja apja kérését: „Még akkor sem segíteném ezt a népséget, ha már szét-szórva és megtörve látnám.”

Alme parens, nec, si fusam fractamque viderem
Hanc plebem, ferrem auxilium... (St. V. 378–379.)

A fordítás megint csavarint egy kicsit a válasz értelmén:

Kedves atyám, dehogyan is nyújtok segédelmet a népnek,
addig, amíg nincsen megtörve meg összezülva. (Ph. 72.)

Pallas mindezt azzal indokolja, hogy a parasztok megvetik a szép tudományokat. Junó is hasonlóképpen beszél a gonosz népségről, amely lop, rabol és nem tiszteli őt. (Itt lopatja el a fordító Junó lándzsáját!) Ki is mondja kívánságát: e parasztság vesszen a főnemeseke paripás csapatától (Ph. 73.). És Jupiter megváltoztatja véleményét, beleegyezik a parasztok pusztulásába. A csata — inkább mészárlás! — megkezdésére mennydörgéssel adja meg a jelet. Hát ez lett az adott szó, a békeigéret? — kérdezik megdöbbenve a parasztok. A nemesek azonban:

... Hadhoz készülve rohannak a népre,
mely gyámoltalan áll s föl sem készült a csatára.
Harc dühösséggel vívunk balvégezetű harcot.
Im, az utolsó harc és bére: igaz lesz a végünk.
Ez lesz a jobbágyok harcának is ime a vége. (Ph. 73–74.)

... qui cruda ad bella parati
Vulgus inermes petunt. Plebs improvisa futuri
Congressus saevo Mavorte infausta gerebat
Proelia et extremae iusta exequialia pugnae
Praebuit et finem posuit servilibus armis. (St. V. 424–428.)

Gereb László a gubacsi vereség mintájára önkritikát gyakoroltat a parasztokkal. Itt azonban a költő beszél, s a reznált hangján érezzük, hogy nem a nemesek oldalán áll. „... akik felkészülve a kegyetlen háborúra, megtámadják a védtelen (fegyvertelen) tömeget. A köznépet váratlanul érte az ütközet, és elkeseredett harcban vívta szerencsétlen csatáját; egyrészt az utolsó csatának is megadta az elkerülhetetlen halotti áldozatot, másrészt pedig be is fejezte paraszti háborúját.”

A harcoknak vége, eljött az ősz, s Astraea, az Igazság (I) haldokolva tűnik el a távoli vizekben. Elégikus hang, aligha véletlen. A fordítás vajmi keveset ad belőle vissza.

Már hetedizben telt meg a hold vöröses karimája
és égről lebukott s a vizekbe veszett el a csillag;
almákkal nehezült a fa ága, Pomóna megáldja.
Külső városi fal rejtette sután a lopókat. (Ph. 74.)

Rosida septenis complebat cornibus orbem
Luna, ubi Tartesias moriens Astraea sub undas
Occidit et ramos pomis Pomona gravatos
Suffulcit furesque timens pomeria claudit. (St. V. 430–433.)

Magyarul: „A harmatos Hold már hetedszer kerekedett ki szarvai között, amikor a szűz Astraea csillaga haldokolva merült el a tartéziai hullámokban. Pomóna alátámasztja az almáktól nehezült ágakat, a városfalakat pedig bezárja, mert fél a tolvajoktól.”

Most már az istenek is akarják a békét. A letarolt Magyarország képét vetítik Jupiter elé:

Bárhova is pillantsz, embercsapatok rohadoznak,
vonva karókra, avagy szór úszköt s dúl a parasztság. (Ph. 74.)

Ennek a kiemelt fél sornak nyoma sincs az eredetiben. Taurinus itt a karóba húzott paraszto-
tok látványát teszi egy hasonlattal szemléletesebbé:

... haerent
Affixae sudibus turbae, ceu squamea apertis
Ponticus in mattis contorret monstra colonus. (St. V. 451—453.)

Magyarul: „... a fölnyársalt emberek úgy lógnak a karókon, ahogyan a pontuszi paraszt szárítja a tágas réteken a pikkelyes kigyókat.” Összehasonlításképpen megmutatjuk Márki Sándor fordítását is:

Mert hisz akárhova, merre tekintesz, imé, fakarókba
Húzva, egész seregek, kínlódnak. A parti lakos színt'
Így szárít halakat kiterített nádfonadékon. (Kath. Sz. 1889. 239.)

A matta lehet: gyékény is, hegyi rét is; a squameum monstrum inkább kigyó, mint hal. S mivel a mérges kigyókat szokták botra tűzni, a botot pedig beleszúrni a földbe, ez a kép közelebb áll a karóba húzott, kínlódó, aszalódó emberekhez, mint a gyékényre rakott halak száradása. A haerent (függnek) állítmány is inkább minket igazol.

*

Geréb László fordítását mi — minden hiányossága ellenére — értékes munkának tartjuk. Kérdemelte tiszteletünket nemcsak az úttörés bátorságával, az égető hiány pótlásával, hanem az izes nyelvvel és a bravúros verselési technikájával is. Költő volt — jó és kevésbé jó értelem-
ben egyaránt.

Elismerjük és tudjuk, hogy prózában fordítani könnyebb, mint versben. A hexameterbe nem lehet beleygőmőszölni mindazt, ami az eredetiben benne van. Ezért — reméljük — sohasem azt kifogásoltuk, ami a műfordítás velejárója, az egyéni felfogást, a szép ízlést, hanem az értelmi eltérést, a fordítói tévedést.

Mivel a második kiadás és az antológia szövege azonos az 1946-os, ill. 1951-es Geréb-szöveg-
gel, az általunk tárgyalt fordítói tévedések ezekre a kiadványokra is vonatkoznak.

Összegezésül egy kérdésre kell még feleletet adnunk: vajon a fordítói tévedések kijavítása után változik-e az eddig kialakult Taurinus-képünk? Természetesen változik, ha nem is látványosan s nem is egyformán minden részletében. Mi ugyanis a Taurinus-képet komplexumként fogjuk fel, beleértve a *Stauromachiának* mint alkotásnak az értékelését, Taurinus állásfoglalását a nemesekkel, parasztokkal és Dózsával kapcsolatban, és beletartozónak valljuk az eposz tudományos vagy szépirodalmi utóéletét is, a rá való hivatkozásokat, idézeteket stb. A fordítás természetesen — exegétikus voltánál fogva — befolyásolhatja nemcsak a kép részleteit, hanem az egész komplexumot is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a fordítás sokkal szélesebb réteghez közvetít, mint az eredeti, s hogy mit közvetít, egyáltalán nem közömbös a számunkra.

Nekünk ugyanis a Dózsa-háborúval kapcsolatban csak az igazságra van szükségünk. Még kicsiségekben, még negativumokban is. Nem írhatjuk le tehát Dózsról, hogy fecsegő, eszeveszett; megnőtt a szarva, búvik a népek elől; hiú, gőgös és faragatlan, ha mindez az eredetiben nincs meg vagy mára másra vonatkozik. Meg kell mentenünk minden hasonlatot, jelzót, állítmányt, ami a parasztok bátorságát, Dózsa hősiességét emeli ki. Bántja a fülünket, ha arról értesülünk, hogy a parasztok kéznek mindenféle kalandra, holott Dózsa csak azt adja nekik parancsba, hogy válasszanak maguknak sokféleképpen használható fegyvereket. A nagylaki csata második napján a keresztések körbefogják az urakat, akik a hosszú kaszákkal szemben tehetetlenek. A fordító azonban megfordítja a helyzetet, szerinte a parasztok tehetetlenek. Várad mellett a becsapott jobbágyok önmagukat vádolják, pedig ott a költő beszél róluk — részvétellel. Nem értékes-e nekünk az a tény, hogy Pest lakosai nem ujjonganak akkor, amikor a gubacsi vereség után elhajtják előttük a foglyokat? Nem folytatjuk. Egy érdekes dolgot azonban megállapíthatunk: Geréb László saját maga ellen dolgozott. Hiszen ő volt az első, aki azt vallotta, hogy Taurinus titokban a parasztokkal érzett, a fordításában mégis érveket mellőzött el, amikkel — legalább részben — igazolhatta volna állítását. Érveket szalasztott el a nemesekkel kapcsolatban is, amikor akaratlanul kedvezőbb színben tüntette fel őket, mint a szerző. Taurinus pl. harácsoló háрпиáknak nevezi a gazdagokat, kincseik között az éhhalálukat kívánja és a vagyonuk elvesztését. Mindebből a fordításban valami zavaros mitológiai-történelmi egyveleg kerekedett ki, amiben a nemesellenesség alig található meg. Hősökké magasztosítja Zápolyát és Drágyt akkor is, amikor nem azok, azt állítva róluk, hogy osztják, záporozzák az ütéseket, pedig akkor éppen őket abriktolják — a parasztok.

Ronthatja — rontotta is! — Taurinus-képünket a fordításból vett idézetek jöhiszemű felhasználása is. Bírálatot kapott Taurinus pl. azért, mert tetteinek és szavainak szembe-
állításával lejáratta Dózsát. Dózsa ugyanis azt hangoztatja, hogy ő sem különb a többinél, hogy kész megosztani mindenét másokkal, de amikor a vadászból visszatér, lopva teszi

meg az utat, csak hogy ne kelljen osztozkodnia másokkal. A IV. könyv tárgyalásakor láthattuk, hogy ez a hírhedt „lopva-hazatérés” a fordító tévedése.³⁸ A fordító tévedése az is, hogy a klastrombéli barátok „gyenge agyúak”, mégis Taurinus viseli érte az ódiomot.³⁹ Reméljük, hogy az eléggé negatív Taurinus-képünk valami keveset ezen a téren is módosulni fog.

Közel huszonöt éve hangzott el a kívánság, hogy a fordításba csúszott hibákat ki kell javítani. A tisztánlátás és a Taurinus-kép érdekében próbát tettünk a korrekcióra, de erre kötelezett a magyar fordításirodalom magas szintje és hitele is.⁴⁰

³⁸ V. KOVÁCS Sándor: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 1959.

³⁹ FÉJA Géza: Eposz Dózsa Györgyről. Tiszatáj 1972. 6. sz.

⁴⁰ Tanulmányunk néhány részlete: Félrefordítások a Paraszti háborúban címen már megjelent. (A XV ker.-i Dózsa György Gimnázium Jubileumi Évkönyve. Bp. 1972.)

Dán Róbert—Stoll Béla

SZENCI MOLNÁR ALBERT ISMERETLEN LEVELE

Az Országos Levéltárban (Újkori Gyűjtemény R sectio 226/557. sz.) Szenci Molnár Albert-nak egy eddig ismeretlen levele található. Szövege a következő:¹

Salutem omnigenam et exoptatam in Christo Jesu felicitatem. Amplissime vir, mi Domine Reme, Amice et fautor desideratissime, quum proxime ad Vestram Amplitudinem breviter scriberem et simul in obitum clarissimi Domini Picarti piae memoriae Epigrammation mitterem, promiseram me prolixius scripturum per Dominos populares brevi ad vos profecturos: quos modò ante trihorium intellexi cras bene manè isthinc discessuros; et ad Vos Noribergam profecturos: per quos discuperem scribere ut promisi, prolixè, nisi temporis excluderer angustia: Verùm vivae epistolae instar erunt mihi apud Vestram Excellentiam dilectissimi isti mei Domini populares, harum exhibitores: jam ante Pietati Vestrae nomine et literis notissimi: Illustris Dominus Comes Stephanus Bethlen de Iktar etc: ejus consanguinus Sigismundus Barczai, Ephori duo, Dominus Stephanus Katona Geleinus, et Dominus Caspar Veres Boytinus, ac eorum minister Nobilis Dominus Michael Kornis. Hi meae deliciae omnes res nostras vos recensent, et ut spero apud vos ad tempus subsistent vel in illustri Academia Altorfina. Consilio pio Vestra Excellentia eos juvabit perlubens, etiam me rogatu. Atque utinam sedata hac tempestate ad nos redeant salvi et incolumes. Res nostrae quo in statu versentur, triste est commemorare. O utinam subito det meliora Deus!²

Literas Dominorum popularium de tristi ipsorum adventu ad Pragenses simul remitto, et gratias agimus pro earum communicatione. Condoluerunt Domini populares omnes. Speramus eos jam suorum conspectu frui. Titulum Libri precum à me versarum, accipiet tuam³ Excell: qui sub prelo est Francofurti, sed admodum lente procedit impressio, propter penuriam operariorum Typographicorum quorum plerique castra sequuntur. Inscripti eas duabus Nobilibus foeminis, Domini Szegedini, et Crausii uxoribus. In praefatione obiter refello eorum erroneam opinionem, qui foeminis noxiam esse asserunt literarum cognitionem. Istorum Nobilissimorum maritorum literas expecto avidissime: nisi ipsis impressa priora folia 4. per eos studiosos, qui postremi Ungari ex me salutarum⁴ Vestram Amplitudinem. Dominus Georgius Carolyi nagy [?] alumnus Principis Hungariae et Transilvaniae literas Vestrae amplitudinis recte accepit et mi ac reliquis popularibus praelegit; sed desino in hoc voto, Dominus Jehova Vestrae Pietati benedicat cumulatissime, et diutissime te conservet salvum et incolumem, Amen.

Datum Haydelbergae 3. septembris 1620

Vestrae excellentiae addictissimus

Albertus Molnar

[Utóirat a levél bal szélén:] Saluto officiosissime amicos et fautores Dominos Noricos et Altorfinos omnes et singulos et hosce meos illustrem [1] et nobilissimos ac mihi dilectissimos populares omnes per Vestram Excellentiam commendo omnibus et singulis meis fautoribus Noricis quibus Deus aeternum benedicat et eosdem ab omni malo protegat.

¹ A levél elolvasásában és értelmezésében sokat segített SZILÁGYI János György, amit ezúton is hálásan köszönünk.

² Mint TARNAI Andor figyelmeztet, ez utóbbi mondat egy pentameter. Nem tudtuk megállapítani, hogy Szenci idézi-e, vagy ő maga rögtönözte.

³ Tollhiba *tua* helyett.

⁴ Tollhiba, feltehetőleg *salutarum* helyett.

Magyar fordítása:

Mindenemű egészséget és kívánt jószerencsét a Jézus Krisztusban! Tekintetes férfiú, Remus uram, barátom és kívánt jóakaróm, midőn a minap tekintetességednek röviden írnek, és egyúttal a boldog emlékeztető nemzetes Picart úr halálára epigrammát küldenék, megígértem, hogy bővebben írok honfitársaim útján, akik hamarosan hozzá mennek. Három órája tudtam meg, hogy holnap korán reggel elindulnak, és hozzád mennek Nürnbergbe, általuk szerettem volna részletesen írni, mint megígértem, ha az idő szűkössége meg nem akadályoz. De hát kedves honfitársaim eleven levelekként lesznek méltóságodnál, mint ezek előadói, akiket méltóságod már korábbról jól ismer nevük és irodalmi munkásságuk után: gróf iktári Bethlen István kegyelmes úr, rokona: Bárcsai Zsigmond, két oktató: Gelei Katona István és Boyti Veres Gáspár urak, valamint szolgáljuk: Kornis Mihály nemes úr. Ezek a számomra igen kedves emberek minden ügyünkről be fognak neked számolni, és, amint remélem, nálad vagy a jeles altdorfi akadémián egy ideig megállapodnak. En is kérem, hogy méltóságod készségesen szolgáljon nekik tanáccsal. Bárcsak a vihar lecsillapodtával épen és sértetlenül térnének vissza hozzánk! Hogy ügyeink milyen állapotban vannak, szomorú említeni. Bár minél előbb jobbat adna az Isten!

Honfitársaink levelét Prágába való szomorú megérkezésükről szintén visszakiűldöm, köszönjük megismerettségét. Minden honfitársunk sajnálja őket. Reméljük, hogy már örvendenek övéiknek. Fogadja méltóságod az általam fordított imádságos könyv címlapját, mely Frankfurtban sajtó alatt van, de nyomtatása igen lassan halad a nyomdászok hiánya miatt, akiknek többsége a háborúban szolgál. Az imádságokat két nemes asszonynak, Szegedi és Craus urak feleségének ajánlottam. Az előszóban mellesleg megcáfolom azok hamis véleményét, akik azt állítják, hogy az asszonyok számára káros a betű ismerete. Nemes férjeik leveleit igen türelmetlenül várom. Elküldtem nekik az első négy nyomtatott főlőt azoknak a tanulóknak a révén, akik utánam elsőként üdvözölték tekintetességedet. Károlyi György úr, Magyarország s Erdély fejedelmének alumnusa, tekintetességed levelét rendben megkapta, és felolvasta nekem, valamint a többi honfitársnak. De abbahagynom, azzal a kívánsággal, hogy Jehova áldja meg kegyelmességedet bőségesen, és tartson meg sokáig épségben, egészségben, Amen.

Adatott Heidelbergben, 1620. szeptember 3-án.
Méltóságod lekötelezettje

Molnár Albert

[Utóirat:] Barátságosan üdvözlöm nürnbergi és altdorfi barátaimat és jóakaró uraimat egyenként és együttesen, és ezeket a kiváló, nemes és számomra kedves honfitársakat méltóságod által ajánlom mindenegyes nürnbergi jóakarómnak, akiket Isten örökké áldjon és minden rossztól oltalmazzon.

*

A levél címzettje Georgius Remus nürnbergi jogtanácsos, a protestáns későhumanisták körének, kedvelt kifejezésükkel a „*respublica literaria*”-nak jeles tagja. Egyike Szenci Molnár Albert legszorgalmasabb levelező-partnerének, a csonkán fennmaradt, csak 1613-ig terjedő Szenci-levelezésben nem kevesebb, mint 26 levéllel szerepel.⁵ Szenci hozzá intézett levelei közül Dézsi annak idején mindössze egyet talált meg Göttingenben,⁶ a többi elveszett vagy még lappang. Kár pedig, mert Szenci feltehetőleg részletesen és rendszeresen tájékozta nürnbergi barátját életkörülményeiről, irodalmi terveiről és munkásságáról, mint a Dézsi által közölt levélben is. Sajnos, a most előkerült levél nem tartozik ezek közé a részletes beszámolók közé. Sietve leírt ajánlóorok ezek Bethlen István (a fejedelem unokaöccse) és kísérete számára, akik Nürnbergben és Altdorfban tanulmányi célból hosszabb időt óhajtottak eltölteni. Erre azonban nem volt lehetőség, a harmincéves háború zűrzavarai miatt rövid ideig tartó nürnbergi tartózkodás után Prágán keresztül sietve hazajöttek.⁷ Szenci ajánló sorait magukkal hozták (Remnek talán már meg sem mutatták), s így kerülhetett végül az Országos Levéltárba.

Szenci azonban még egy ilyen futó alkalmat is felhasználhat arra, hogy barátjának — habár csak röviden is — erről-arról beszámoljon. A levélben elmondottak többsége egyébként ismert dolog. A Michael Piccart halálára írott emlékvers egy példányát nemrégiben Kovács József találta meg,⁸ a levél második részében ismertetett kiadvány az *Imádságos könyvecske*,⁹ Károlyi György nevét más források „Georgius K. Caroli” formában említik.¹⁰ Nem tudjuk, hogy kik voltak azok a honfitársak, akiket Prágában valami baj ért.

⁵ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1898.

⁶ Uo. 351–356. — Egyáltalán Szencinek mindössze 11 levelét ismerjük; egy további levelet Dézsi idézett kiadványában közölt, hetet a müncheni állami könyvtárból ugyancsak Dézsi tett közzé: ItK 1908. 218–225 (Újra közölte KERESZÉNYI Dezső, ProtSz 1935. 292–302.) WEBER Artur Marburgban, a hesseni fejedelmi levéltárban talált két Szenci-levélet. (Kiadta: Heinrich-Emlékkönyv Bp. 1912. 68–74.)

⁷ Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica. Lugduni-Batavorum 1888. I. 316.* (Geleji Katona önéletrírása.)

⁸ Szenci Molnár Albert költői művei. S. a. rend. STOLL Béla. Bp. 1971. 444. (RMKT XVII/6. köt.)

⁹ Ajánlása újabban kiadva az idézett kötetben, 490–493.

¹⁰ HERPEI János: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Bp.—Szeged 1965. 158. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.)

Baj volt már akkor is bőven, és Szenci még nem is tudta, hogy a nehezen nincs túl. Levelének szép mondatában kifejezett óhaja: „O utinam subito det meliora Deus!” nem vált valóra, a harmincéves háború során Heidelberg helyzete egyre súlyosbodott, s két év múlva a várost elárasztó vallon zsoldosoktól maga Szenci is „felfüggesztetvén kizoztatott, pörzsöltetett”. És ez a levél jelentősége is: egy villanásnyi képpel teljesebb teszi azt, amit Szenci életének e nehéz periódusáról eddig tudtunk.

Solt Andor

MADÁCH IMRE ISMERETLEN PÁLYAMŰVE 1842-BŐL

A reformkor drámaírói-dramaturgiai mozgalmainak egyik sokat vitatott kérdése volt: mi a jó dráma legfontosabb eleme, a jellemzés vagy pedig a cselekmény? Vörösmarty, Szontagh Gusztáv, Henszlmann Imre pl. a jellemrajz elsődlegességét hangsúlyozták, Bajza viszont a cselekményt tartotta lényegesebbnek. Hasonló nézetet képviselt a Kisfaludy Társaság is, amikor 1842. február 2-án a következő, 15 arannyal jutalmazandó „széptani feladásra” hirdetett pályázatot: „Mint hogy a cselekmény a színműnek lényege, 's a' mívelt világ' ítélete szerint Sophocles a' cselekmény' alkotásaiban igen kitűnő: mutatásuk meg, miben áll Sophocles' mind-egyik színművének cselekménye, ugymint eleje, fordulata és feloldása; és vonassék ki azokból a' színműi cselekmény' elmélete.”

A kitűzött határidőre, 1842. november 20-ra két pályamű érkezett be. Az első november 16-án a következő jelleggel: „A nemzeti költészetnek a' nemzet' kebelében lehet 's kell szárnyára kelnie. Kölcsey.”; a második november 19-én „Miként a' természetnek, úgy a' művészetnek is vannak örök törvényei. B.” jelleggel. A bíráló bizottság tagjaivá Schedius Lajost, Lukács Móriczot és Szemere Pált választották meg, akik 1843. január 28-án kelt egyhangúlag hozott jelentésüket a Társaságnak ugyanezen év február 6-i közgyűlésén terjesztették elő.

Véleményük az 1. számú pályaműről ez volt: „Az első számú 's illy jelmondatú: 'A' *nemzeti költésnek a' nemzet' kebelében lehet s kell szárnyára kelnie. Kölcsey.*' néhány bevezető szó után a' dráma' fontosságáról, Sophocles' fennmaradt hét színművének meséit adja elő 's általtérven az ebből elvonandó elméletre, a' drámaírónak feladatául tűzi ki, hogy minden művéhez a' szép és nagyszerűnek apológiáját' írja, 's hogy minden dráma' alapja bizonyos erkölcsi eszme legyen, melly magának győzödelmet minden ellene küzdő akadály' daczára kivívjon. Ez szerinte a' színmű' erkölcsi cselekménye.

Miután ezen szakaszban Sophocles' mindegyik színművének alapeszméjét véleményünk szerint nem igen szerencsésen fejtegeté, általmegyzen a' személyekre és jellemeke 's megkülönböztetvén a' fő és mellékszemélyeket, a' cselekményt amazoknak bizonyos jogzímöknél fogva valamely ez utóbbinál erősebb erkölcsi elv elleni küzdelméből származtatja, 's így a' fent-értintett erkölcsi cselekményről különböző más, mintegy külső cselekménynek definitióját adja. Ez utóbbiban megkülönböztetvén elejét, fordulatát és föloldását, 's ezeket, valamint mindent, mit ezen eleméleti részben mond és állít, Sophocles' drámaiban egyenként igyekszik kimutatni, minél fogva ezekre minduntalan és az olvasóra nézve kissé fárasztólag visszatér. Végre még némelyeket Sophocles' korának erkölcsi és vallási fogalmairól, 's a' görög drámáknak színi előadásokról mondván, 's egy külön szakaszban megróván századunknak a' drámai költészet körüli némely hibáit, értekezését néhány észrevétellel a' díszítményekről, a' dráma nyelvéről, nem különben még egy pár soral a' vigjáték' cselekményéről, zárja.

Már az itt elősorolt tartalomról látható, hogy ezen értekezésnek elrendelésében a' kellő logikai rend 's az ebből folyó világos áttekintés hiányzik. De a' kitűzött kérdésben foglalt kettős feladatnak, véleményünk szerint, kielégítőleg különben sem felel meg. Sophocles' drámáinak ismertetésében nem úgy, mint kívántatott, azoknak cselekményét, hanem a' bennök előforduló történetek sorát, a' mesét adja elő; úgy szintén az egyes művek' alapeszméinek 's a' fő személyek' jellemeinek 's intencióinak fel nem foghatását bizonyította. E' munka elméleti része is a' felületén mélyebben nem bocsátkozik a' tárgyba, a' benne kifejtett széptani nézetek, a' mennyiben nem épen helytelenek, igen mindennapos szempontból indulók, de ferde és hibás állításokkal is keverték. A' nyelvbéli előadás nem egyenlő, néhol igen pongyola, máshol dagályos és felette czifra. Mind ezen hiányainál fogva tehát alulírottak ezen munkát sem jutalomra, sem kinyomtatásra méltónak nem tartjuk.”

Sokkal jobbnak, teljesebbnek ítélte a bíráló bizottság a 2. számú pályamunkát. Különösen tetszett ennek első része, amely Szophoklész egyes drámáit, valamint a görög élet és költészet viszonyait „kellemes úton és a mellett alapos módon” ismertette. A dolgozat második részében a cselekmény meghatározásával — „*testi alakban eszme, mellyet külső érzékkel is megfoghatunk,*

vagy mivel az eszmék forrása az emberi kebel, az embernek leleplezése érzelmei és céljával egyetemben” — ugyan a bírálók nem értettek egyet, szerintük az eszme csak forrása és rugója a cselekménynek, más szóval „bizonyos czéllal ható lény cselekvősege által okozott változás”. De nyomban hozzáfűzték, hogy „e’ csekély véleménykülönbség nem tartóztathat annak kijelentésétől, hogy a pályamunka elméleti része is messze hagyja maga mögött pályatársát”. Minthogy pedig a pályamű nyelvbéli előadását is szabatosnak, világosnak és tudományos színvonalon állónak találták, végső döntésük így hangzott: „A’ mondottaknál fogva e’ munkát alulírottak a’ társaságnak jutalmazásra ajánlhatjuk, ’s az Évlapokbani közzétételét a’ magyar széptani irodalom’ tetemes nyereségének tartják.”

A közgyűlés elfogadta a bizottság javaslatát. A felbontott jeligés levélből kitűnt, hogy az értekezés szerzője Gondol Dániel, a bécsi „m. kir. udvari cancellária practicansa”.¹ A másik borítékot — az akkori szokásoknak megfelelően — ott nyomban megsemmisítették, a két pályamunkát pedig elhelyezték a Társaság irattárában.²

Gondol Dániel értekezése valóban megjelent az Évlapok IV. kötetében (1844.), de nem keltett különösebb feltűnést. Maga a pályázat is hamarosan feledésbe merült; esztétikusaink, irodalomtörténészeink nem foglalkoztak vele; Kéky Lajos *A szövezes Kisfaludy Társaság c. monográfiájában* (1936. 61.) mindössze egy mondatban szól róla. A díjat nem nyert értekezést senki sem vette kézbe, szerzőjének személyét nem kutatták. A dolog természeténél fogva ilyenmire nem is lehet vállalkozni. Csak egy véletlen, a reformkor dramaturgiai irodalmának más célből történt áttekintése vezetett annak nyomára, hogy az 1. számú pályamunka szerzője — minden kétséget kizáróan — Madách Imre.

Kéziratot hagyatékában ugyanis ránk maradt egy „Művészeti értekezés — 1842.” című csonka, a III. fejezettel kezdődő dramaturgiai tanulmány Szophoklész tragédiáiról és a drámáról általában.³ Palágyi Menyhért, majd később Voinovich Géza is eléggé részletesen ismertették,⁴ magát a művet pedig — modernizált helyesírással, a kéziratban található törlések, javítások nélkül — Halász Gábor tette közzé Madách Imre *Összes Művei*-nek II. kötetében. (543—562.) Mármost a Kisfaludy Társasághoz beérkezett 1. számú pályamű hat, római számmal jelzett fejezetből áll, s a III.—VI. rész szövege — néhány kisebb kiegészítéstől eltekintve — szóról szóra megegyezik a „Művészeti értekezés” ugyancsak III—VI. fejezetének szövegével.

A pályázat és a két kézirat keletkezésének történetét tehát a következőképpen rekonstruálhatjuk. A Kisfaludy Társaság pályázati felhívásán felbuzdulva Madách — aki akkoriban Balassagyarmaton volt patvarián Sréter János alispán mellett — 1842 februárjától novemberig terjedő hónapokban elkészítette *Művészeti értekezés c. munkáját*. A végső fogalmazványt azután valakivel lemásoltatta, és *Felelet a Kisfaludy Társaság által kitűzött kérdésre* címmel ellátva megküldte Tóth Lőrincnek, a Társaság titoknokának, aki azt november 16-án kézhez is kapta. Madách a saját kezűleg írt fogalmazványt megtartotta, de ennek I—III. fejezete az idők folyamán megsemmisült vagy elveszett, esetleg lappang, s ennek következtében *csonkán* került elő a hagyatékából s vált ismeretessé. Ezt a példányt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi 714. Oct. Hung. szám alatt. Az idegen kézzel, egy 61 + 2 lapból álló, szürkés-kék puhafedélű füzetbe másolt *teljes értekezés* viszont az eredményhirdetés után a Kisfaludy Társaság iratai, majd innen a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került, s van ott ma is, a „Kisfaludy Társaság pályamunkái. 1842.” feliratú dobozban.

*

Az alábbiakban közöljük Madách pályaművének eddig ismeretlen első három fejezetét, valamint a befejezését. „Madách helyesírása a maga korában is régies, következetlen, sokszor hibás és különösen írásjelek tekintetében önkényes” — állapította meg Halász Gábor.⁵ Egybevetve a saját kezűleg írt eredeti kéziratot a másolattal, azt mondhatjuk, hogy az ismeretlen —

¹ Már az előző évben is díjat nyert „Regény és dráma párhuzamban” c. munkájával. Gondol Dániel (1815—1891) reformkori dramaturgiai irodalmunknak egyik méltatlanul elfelejtett munkása. Pápán tanult, a híres Tarczy Lajos egyik tanítványa volt. Elméleti tanulmányain kívül két Shakespeare-dramát fordított magyarra. (Romeo és Júlia, A windsori víg nők.) 1845-ben a Magyar Tudós Társaság tagjává választották. Részt vett a szabadságharcban; utána visszavonult az irodalomtól, s gazdasági szakmunkákat írt.

² A pályázat történetére vonatkozólag l. A’ Kisfaludy Társaság’ Évlapjai 1842—43-ról. Pesten, 1844. 44—51.

³ L. VÉRTESY Jenő: Madách írói hagyatéka. It 1914. 296.

⁴ PALÁGYI Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 130—136. — VOINOVICH Géza: Madách Imre és az ember tragédiája. Bp. 1922. 72—74.

⁵ Összes Művek. II. köt. 1158.

egyébként gondos kalligráfiával dolgozó — másoló helyesírása még Madáchénál is hibásabb, következetlenebb. Minthogy azonban nem tudjuk eldönteni, hogy melyik botlást követte el már eredetileg is a szerző s melyiket a nyilván csekély műveltségű leíró, a szöveget a Kisfaludy Társasághoz beküldött kézirat szerint *betűltven* adjuk közre. Ott azonban, ahol a fogyatékos helyesírás — főleg a megfelelő írásjelek hiányában — a megértést megnehezíti, félreértést okozhat, [szögletes zárójelben] napjaink helyesírásának megfelelően kijavítottuk a hibákat; a szövegben áthúzott szavakat pedig <ék-zárójelben> jelöltük.

Felelet a' Kisfaludy' Társaság' által kitűzött kérdésre:

Mutattassék meg miben áll Sophokles mindegyik színművének cselekvénye úgymint eleje, fordulata 's feloldása, és vonassék ki abból a' színműi cselekvény elmélete.

I.

A' költészet az élet magas világoztatásu képének nevezhető.

Hasonló az <a' gondosan 's> izletes bokorba fűzött virághoz a' sivatag mezőnek, mely elég pusztá, 's komoly ahhoz, hogy szét szórva a' bájdúsaknak is előlje hatásukat. — A' költészet élet tehát. Örömmel ismérünk abban azon rokon világra, melyben élünk és cselekszünk, csak hogy tisztább a' lég, magasztosb a' világoztatás, melynek túl földi bájjal körülvonvák tárgyai.

Ha a' költészet az, minek lenni állítók: fénypontjára akkor a' drámai költészetben hágot. Mart a' költészet többi nemei úgy állanak ehhez mint egy édes álom, melynek boldogító képei csak a' kéj némi sejtéseit költik föl képzetünkben, a' valóság testesült gyönyöréhez áll[,] mely a' csalódás mulékony lehetetétől függeni megszűnt; legszebb költészete tehát az életnek a' dráma, 's a' költészetben a' leg dúsabb élet a' drámai világ.

De éppen azért mert legközelebb áll az élethez, leg több kebelben is lel viszhangra; úgy hogy míg testvér társai néhány tudóst gyönyörködtetnek magányos el vonultságában, addig a' drámát, — mint hajdan Hellás' népeinél, a' nemzet' színe előtt adatván elő, a' nép fogadja kebelében, 's a' nép verében megy által az általa ditsőített eszme.

Főlséges hivatás népszerűvé tenni az erőszak 's hanyagság által el nyomott elveket, kivált ha van nép mely azokat rokon keblébe fogadja; ditső hivatás a' nemzet múltját jelenével össze kötve lelkesítő történetet hozni föl a' honfi elébe; előidézni a' nagy elhúnytakat hogy lelkök szállja meg a halgatók belsejét 's buzdítsa őket férfias erőre a' szép de nehéz életpályán csüggedetlen futni.

Ez a' mit a' múlt kor borostyános férfiai elértek, az a' miután küzdenünk kell de mit teljes kiterjedésben talán soha el nem érhetünk; nem pedig: leginkább, mert a' költőnek köre megsűkült; ő a' nemzethez (:sok tekintetben:) bizton többé nem beszélhet; de nem még azért is: mert a' hajdankor természeti egyszerűségét elhagyva tévutakra jutottunk, a' helyet hogy a' leg közelebbi tárgyakat, melyek leg jobban szolanának a' szívhez[,] alkalmaznánk[;] égtől pokolig keressük a' szépségeket hogy drámánkat fényben tüntethessük föl; beteges szint vonunk az élet képeire 's ezek illy alakban nem találhatnak többé fogadásukra oly tárt kebleket[,] mint az egészség dúsak lettek hajdanában. De mind e' mellet most is sok fekszik kezünkben, százsorta több ha tenni és javítani eltökélnénk magunkban; még van idő, még semmi sintens elhibázva, mert még keveset kezdettünk, — 's ha a' hajdankor egyik ditsőült énekesse lelkét föl bírjuk idézni néhány pillanatra 's meg kérdehetjük őt mely úton halladot a' halhatatlansághoz? úgy szinte mi is babért fűzünk <föl> homlokunk körül; mert egy serdülő nemzet[,] ki előtt ezernyi csábutak meredeznek[,] illy nagy szellemek nyomán bizton haladhat; <'s ha mi jelenlegi élők e' nemzet szellemi templomához csak egy követ is viszünk 's szilárdul be alapítjuk azt úgy nem éltünk hijjába.>

A' színmű lényege cselekvény mert éltet kell festenünk melyben minden örök tevés körül mozog, örök küzdelemben, mert csak ebben látszik ki a' lélek[,] melyik nagy vívni a' sorssal, 's melyik kitsiny súlya alatt el halni.

Lássuk tehát agg mesterünk a' koszorús Sophokles mindegyik színművének cselekvényét, 's vonjunk ki abból elméletet, mely ha nem is biztos uttúl de leg alább irány pontokul szolgálhat hazánk jobbainak, kik a' drámai tar mezőt művelés alá vendik, 's egykor talán édeni kertté változtatják.

1. Az örvöngő Aias

Aias jelen színmű hőse egyike a legrendkívüliebb magasságu jellemeknek. Oly bajnok tűnik elénekbe ki túl haladva a sorompót mely elválasztja a halandót a halhatatlantól, őn erejébe bizakodva föl meri kiáltani: „Az Istenekkel győzhet a pulya[,] én bízom magamban hogy a diszt nélkülök is ki vívom.” — Illy embernek meg kellett aláztatnia, vissza kellett az Istenektől e por világ határai közé utasítatnia, mért emelkedik túl az ember erőn, szentségtelen kezekkel mért ront az Istenség világába[,] mert rendkívüli nagyokat mindég jobban sujt az Istenség mint a köz napi embert; ugyan azért a meg aláztatás jelen színmű tárgya.

Achilleus a Tróját ostromló Hellenek leg hősbje halála után Isten-készítette fegyverei a legbátrabb díjával valának adandók; csak ketten vetekedhettek e kiténtetésért: a paizsos Aias és Odisseus. Birákul Atreus fia Agamemnon és Menelaus választódtak, kik Odisseusnak ítétek kedvezőleg. Szörnyű volt[,] mint jelleméből is ítélhető[,] az elkeseredés, mely megszálla a meg sértett őn érzetű hőst. Bosszú lett egyetlen vágya, bosszú Atreus fiain veendő, csak vér ölthata el azt; és sötét éjjel, midőn mindnyájan nyugovának ki is viszi a halalos tervet, <'s> ha Athene[,] a Görögök 's főleg Odisseus leg buzgóbb pártfogója[,] meg nem zavarja eszméletét hogy az a tábor legelő nyájai közé tévedetten, nemesb áldozatra köszörült fegyverét a marhák 's őrt álló pásztoraik kontrolására fordítja, míg fen maradt részét a bőgő juhoknak kötözve ellenségekül hurcolja sátorába; 's ott a kielégített bosszú egész örömmel kinozza 's öldöklí őket; míg Minerva átka agyáról elvonul. A boldogító csalódásában csak baratinak sajnálatos[,] most szegényében őn magával is háborgó kétszerte boldogtalanná lett hős át látja mikép volt ő[,] a bátor[,] a csatákon rendületlen gúnyúl a gyáva állatokkal küzdelemben; és kétkedni kezd nem e lenne jobb nem lenni, mint lenni illy gyalázatossan, megjelenve egykor pusztán minden babértól az ősz apa előtt? Igen, szegényíti a férfiút a hosszú de betstelen élet utáni vágy; nem illik ott keseregni okos orvosnak hol minden fájdalomtól egy vágás ki gyógyít, ez eszme győz 's ő el tökélt elvonulni a gúny elől oda hol az meg török — a sírba.

Be járta ez alatt a tábor a történetek híre, sajnálat és bosszú küzdének egymás között, míg Tekmessa a hősnek kedvese csillapítani igyekezett[,] a mint gyaníthatá[,] szörnyű tökéletét; mind hasztalan; csak egy érzet uralkodik Aiasban a meg sértett őn érzeten kívül, 's ez: az atyai érzet; most midőn a hős ledült, az atya még föl maradt. Gondosan tudakozódik Tekmessától gyermeke után, elő hozatja azt, ditsérve anyja gondosságát, hogy szörnyű perczében eltávozhatá tőle. De annak is hőssé kell lennie egykor, 's rendületlenül nézni be a mézszárlások sátorába. Már is serdülő hőst lát a fiuban midőn híres hét bika bőrből álló paizsát nékie hagyván, többi fegyverét, — ne hogy azokért hálátlan honosi vívjanak, — sírjába rendeli le tenni magával.

De csak hamar ismét az illy készületen jajgató Tekmessa kérésein lágyúlni látszik, 's örvendő honosinak kijelenti, hogy dacza a könnyeken megtörött, hogy élni akar, 's ha Hektortól, leg nagyobb ellenétől egy övért (melly a verseny-kotsi kerekébe akadván Hektor halálát okozta) cserébe vett kardját (:melly minden szenvedéseivel kapcsolatban áll:) messze el dobta volna magától, ismét boldogan[,] mint egykor[,] látádják meg újra.

Hírnök jő ez alatt Isten jóvendölését hirdető, mellynek foglatja: „halál Aias fejére ha alkonyig távoz sátorából.”

Keresésére indulnak tehát a meg rettent honosok, de későn, ő már az árnyak világába szállott alá. Tekmessa kedveséhez illőn viseli fájdalmát, 's az érkező Teukrossal, az el hunyt testvérével biztos helyre küldve a bajnok gyermekét, sírt készítenek magának, mert „hajh az el esteket olly örömost bántja mindenik.” És úgy lőn; Aias nem érte el a nyugodalmat, mely után sovárgot, az Attreidák meg tagadják tőle a temetést, mitől csak Odisseus közbenjárásával állnak el ismét, ki olly szépen békit ki magával azért, hogy illy nagy ember halálát okozta[,] mondván: „ne gyönyörködtesen Attreida illy alacsony öröm. Nem betstelenitem őt meg, tagadva, hogy még is ő volt a legjobb Argos népe(k) között. — És fájdalom fog el miatta, mert bár halalos ellenem, de szenvedő is, kinek fájdalmaiban nem annyira az ő, mint ensorsomat látom.”

2. Philoktetes

A Tróját ostromló Görög fejedelmek egyike volt Philoktetes, kinek Herakles, meg égetésén tett szolgálataiért soha célzt nem vesztő nyilait hagyá.

Ennek lábán, kigyó marás okozta, 's mindég tovább harapódzó seb támadot, mely olly szörnyű fájdalmakkal kinzá a boldogtalant: hogy jaj-veszeklései, 's rosz szaga végett a'

Hellenek tábora Isteneiknek kedves áldozatot nem vihetett; miért Odisseus tanácsából az Attreidák öt Lemnos pusztá szigetére tevék ki, hol nyomorával küzdve, 's életét csak a' csuda nyilakkal tartva fen, a' Trójai harc egész tiz éve alatt vesztegelt.

Lehet gondolni a' gyűlöletet, mely keblében a' hálátlan nép ellen támadott; gondolni lehet az Attreidák elleni bosszút, kik meg akadályozva tett erejét a' dicsőség harc terén, élő halotként a' tehetetlenség sirjába kárhoztaták. Állapotja el volt hagyatva, 's ha vetődött is olykor új honja sivatag partihoz néhány kalóz, vizet meritendő, vagy olykor egy eltévedt kereskedő: undorral néze mindenik a' nehéz bajával küzdő elhagyottra, 's hidegen utasita el kérelmét a' hajó fenekén egy kis zugért esengőt, hogy atya karjai közé szent hona anya földére vissza mehessen.

Ekkor Hellenos, a' Görögök által elfogott jós jövendölé miként csak Herakles nyilával Achilleus sarjadéka által sikerülend a' rég óta ostromolt sánczokat ki vívni. Odisseus küldött tehát Achilleus Neoptolemos nevű fiával e' nehéz vállalat végbe vitelére. — De miként vala meg nyeredő a' gyűlöletében meg rögzött férfiú? Odisseus ármányos agya csel talála föl mely által hálóba reménylte keríteni a' most szükségessé lett elhagyottat. — Nehezen adá magát Achilleus férfias, 's magasztos szülöttje az alacsony csel eszközüvé; de végre még is el határozá magát, s úgy jelent meg Philoktetes előtt, mint az Attreidák leghalásos ellene, általa letartoztatott öröke miatt, (:mely atyjának Isten-készítette 's most idegennek pálya bérül ítélte fegyverzetéből állt:). Bizodalmasan hajolt Philoktetes illy rokon érzelmű kebelre, 's rég magába zárt fájdalomnak szabad ömledését engedve, szívre hatólag könyörgött az állítólag haza induló ifjú előtt, vinné őt atyjának vágyva várt karjai közé. Meg is ígérte ezt csak hamar Neoptolemos; mire midőn Philoktetes a' rég nem ösmért örömmek egészen oda engedné magát: Odisseus egyik kereskedőnek öltözött cseléjje hirt hoz, hogy Odisseus Trójából elindult, a' boldogtalan nyilast erőszakkal is magával elviendő. E' hír a' dermedő hőst csak el utazásának siettetésére ingerelheté; de im most szállják őt meg lábának kinjai; érezte ezt előre a' boldogtalan 's a' hideg földre rogyva ifjú barátja őrizetére bízza a' szentelt nyilakat, — 's ez által egészen a' csel hálójába jő.

Ámde az ármányban ujoncz Neoptolemos nem szenvedé tovább az undok tettét, 's nem tudta azt: kinek kinjai olly rokonszenvet költének kebelében, ki olly bizalmas vonzalommal viseltetett iránta, illy rútúl ki játszani; meg vallott tehát mindeneket 's már már nyilait is vissza vólt adandó, ha a' tervének jól szótt fonala illy váratlan veszélyeztetése által föl riadt Odisseus mint gátló nem lép elő. Iszonyú csalódás — szülte elkeseredés, mely a' ki játszottat el önti, — meg fosztva tápesszközétől szörnyű átkokkal vonúl vissza a' szirt odúba, kinjának, — a' szikla csúcsokon el zúvva agyát, — véget vetendő; kérelem 's fenyegetés a' bércz falakban hal el, melyeknek hitevesztet lakója később vadak martalékjára lenni, mint az ezeknél százsorta gonoszabb Attreidáknak bár mi kis szolgálatot tenni.

Meg indúl ezekre az ifjú hős lelke 's könyörül rajta, oda adja Herakles fegyverét 's pártfogottját a' dühöngő Odisseus ellen meg óvja, daczolva a' veszéllyel mellyel a' meg sértett főnökök tábora fenyíti. Ámde az álszintől annyiszor ki játszott Philoktetes most is alig hihet az őszinte barátban, 's őn magával nem bírja elhithetni: hogy létez ember ki őszinte eránta.

Lehetetlenlenné lőn e' fordulat által az ifjúnak is vissza térni a' Hellenek táborába, — honukba valónak tehát menendők meg erősíteni ott az imént kötött baráti frigyét, 's meg védeni egymást győzhetetlen nyilakkal: midőn Herakles szelleme föltűnik előttük, feddőleg intve őket: miként a' magányos érdekek alá rendelendők a' hon szent ígéinek, miként felejtendők saját sérelmek[,] ha a' nemzet boldogságáért az Istenség ellenségeinkkel frigyét kíván. Illy parants azon hős ditsőült ajkiról[,] kinek a' szent nyilak ajándoki valónak, ki az érdeketnek siron innen leghőbb barátja vólt, 's ki Trója sánczait már egykor ki vívta, — nem szenvedhetének ellenmondást. És meg nyugodva az Isten rendeletében, barátjaink vitorláikat Iliónnak irányozzák.

3. A' T(h)ráchisi nők

Herakles a' férfi erő és hős erény teljkepe, csak Istentől, a' villámok Istenétől származhatott. Deianeira szerelméért Istennel szállott küzdelembe, 's az Isten[,] hódolva a' rettenetesnek[,] vonúlt vissza a' csata térről; míg a' nő szerelme egész oda olvadásával hajolt illy hős kebelére, mert gyöngé bár a' nő, ámde a' hős ki olykor édes álmaiban megjelen csak bajnok és szilárd férfiú lehet.

Ilyennek akarta költőnk gondolni színműve két fő személyét, a' hőst és kedvesét.

Herakles át akarván menni Evenos folyóján nejét Nessos nevű Kentaurus vállain viteté keresztül, kit csak hamar szerelem féltéstől ingerelve a' Lernai kígyó mérgebe mártott nyilainak egyikével le lőtt. Az ősze rogyott Kentaurus halál küzdelme vég hőrgésivei tanátsla Deianeirának, hogy merítsen sebje özőnlő véréből, 's ha Herakles egykor hűtelenné leend, e' vérbe már-

tott ruhának reá adása által vissza nyerendi szerelmét. Mi gyöngébb oldala a' nőnek: mint épen ez a' tetszeni vágy melly minden tetteinek rúgója, 's szörnyű gondolat egykor kecsseinek hervadtával a' kedvestől meg vettetni. Ő hitt tehát. Mi természetesebb ismét mint hogy illy hős[,] mint miénk[,] tette után sovárog 's honának keskeny határja tett-erejének szük: Tráchisban hagyván tehát nejét kalandok után indul.

Amde a' hősnek egy gyöngé oldala is volt; ő azon soha nem lankadó soha pihenésre nem alacsonyuló: egy soha nem hervadó 's örök mosolygó szerelmet is igénylet[t], olyat minőt nem adhat földi nő, minőért némi kárpótlást, csak az örök változtatásban tanálhatni, — szóval: Jöle[,] Eurytos leánya előtt meg hajolt a' férfi, — ő szeretet[t]. Földülta bírásáért Oekháliát, 's győzedelmesen vonult szép martalékjával hazája felé.

Deianeira gondtól epeesztve férje hol létéért, fiát Hylost küldé annak föl keresésére, aggodalmát nevelve az is mért régi jóslat szerint Heráklesre legveszélyesebb Oekhalia elleni harcza lesz, mellyet ha szerentsésen át küzdeni az Istenek meg engedik: nyugodtan élendi le hátra lévő napjait.

Hírnök érkezik ekkor 's Heráklest a' határszéleken lenni hirdeté, 's el maradásának oka csak az áldozat, melyet honja Isteneinek mutat be mi előtt határjokba lépne. Már hozzák a' hadi foglyokat 's a' nemes lelkű nő leg mélyebb részvétellel viseltek irántuk, de leg inkább érdeklí őt egy szótalan sápadt arcú leányka kinek osztozna fájdalomában, kit gondosan tudakol ki, — de hasztalan! — míg végre e' nemes maga viseleten meg indult hírnök megvallja hogy Jöle az, ki szívének kedvesét 's az Isten 's világ előtti minden birtokát el orzá, ki boldogságának talpkövet alá ásta.

Most az várnók talán hogy a' sértett őn érzet bosszút forraland, — átkozandja a' férjét mért volt hűtelen? korántsem! szelid fájdalom szállhat csak illy kedves nő kebelbe, ő látja az ifiabb gyönyörűbb leánykát, fél véle megosztani az ágyat és padot, mert éri hogy kecssei hervadoznak, mert éri hogy az újj pánt mellett ő csak hamar fölőseges leend.

Eszközőkről gondolkodik tehát az elvesztett jóváhozására, 's eszébe jő a' Kentaurus tanácsa, elküldi azért az a' szerint el készített öltönt, tele reménnyel 's női gondosággal meg nyerni újjra a' szeretetet. Csak midőn későn van, midőn a' hideg meg fontolás vissza tér[,] kezd gyanakodni: vallyon mi jót akarhatott a' haldokló szörnyű tanácsával éppen annak[,] ki vesztét okozta: és sejtelve szörnyen valósúl.

Átkozódva jő vissza Hylos, anyját kell átkoznia gyilkosát a' nagy hősnek, minőt többet Grecia nem szül. — Méltatlan a' vád mert nem éppen magát sebzé e' meg leg inkább az orvosolni vágyó nő? De ép azért nem szabadkozik, nem menti magát, gyermeke átka előtt halgatva tér házába, 's csak hamar mindnyájok rémületére dajkája halálának hírelét jelen meg. Hisz elveszté egy is mind azt[,] mit meg vágyot menteni, azon idő pontban melly túl látszot már lenni minden vészes jóslaton, mért éljen hát tovább is?

Szunnyadva hozatik be a' meg alázott Herakles. Ne költsétek föl szörnyű fájdalommal a' rettenetést! De ő ébred, 's sziv rázó a' jelenet mellyben Zeus szülöttje, a' férfi, ki anyai nehéz és csudált tetteket türelmesen hordott vállain, kit soha dzsida, soha a' föld szülte Gigantok, 's a' győzelemmel bejárt vidékek szörnyei nem bírtak rettenteni, most egy minden férfi erő nélküli, 's olly női hölgytől semmivé tétetve látni.

De nem[,] illy nagy férfiut csak őn maga győzhet meg, ő Oeta csúcsára, melly legközelebb emelkedik az éghez[,] rendeli magát föl vitetni 's ott magasra tornyozott máglyán égettetni meg. Gyáva köny sem omoljon a' bajnok halálán, mert átka fenýíti azt, ki e' férfias parantsát meg szegni merné.

4. Elektra

Klytemnestra, Agamemnon hitvese[,] férjét annak Diana engesztelésére hozott gyermek áldozatát vévén ürügyül, Aegisthos nevű csábítójával bizonyos lakománál meg ölte. Megosztva bűntársával a' gyilkolás metskolta trón 's ágy kéjeit: örömmel ölte volna meg, még akkor kitsiny gyermekét is Orestest, ne hogy az idővel szörnyű bosszúlová nevelkedjék, ha leánya <Antigone> Elektra nem menti meg őt, a' későbbben Strophilos királynál nevelendőt. S ezen <Antigone> Elektra színművünk egyik fő személye.

Elevenen élt emlékében apjának harcias alakja, a' méltatlan halál, mellyet szenvedett. Annak gyilkosaival társalgni naponta, velők élni egy fődél alatt, tisztelni a' vérfertőzött gyönyörök mámorába merült nőt, ki a' hölgy 's az anya szent nevet olly méltatlanul bitorolja, ki megtagadva a' természetet férjének irányában őn bírja lón, míg ő a' felejtett első férj hű gyermeke meg vetve cselédként inkább mint őn vére gyanánt nyomorral kénsteték küzdeni.

Bosszú foglalta el egész valóját, egy gondolata volt csak, nem ismért kivüle mást, 's e' gondolat: vér az igazságtalanul kiontott véért, bosszú, mellynek nem hosszadalmas az éveken-áti várakozás, csak egykor sikerülhessen. — Nyugodtan tūr tehát[,] egyetlen élve könnyei, mely-

lyeket korán el hűnyt szülője sírján áldoz, egyetlen reménye testvére Orestes; szorgosan buzditja ezt levelek által e' szent bosszú hivatalára. Igen, a' nő szörnyű tud lenni, kebelét is lakja Áres. Ez alatt Klytemnestrát aggasztó álom őrli, föl tün előtte a' vérező halot fenyítő alakja, s a' megrettent gonosz, Chrysothemist, <Antigone> Elektra ifiabb nővérét[,] gazdag áldozattal küldi sír hantjára a' vérező halottnak engesztelésül. De ez útában <Antigoneval> Elektrával találkozik 's az áldozatnak nem szabad kiömlöni a' síron, ne csillapítsa az meg a' ditsőületet, kit vér illet egyetlenül; Chrysothemis enged[,] nyugalomra intve nővérét, nem mint ha benne kevésbé buzogna az atyja iránti tisztelet, mert „ha lenne hatalma föl tárná lelke tikkait, illy szükségben még is vitorlájit be vonja és szenved.” E nyilatkozat <Antigone> Elektra férfias lelkében csak megvetést szülhetet; jól érzi ő, hogy nem cselekszik illően neméhez, de érzi a' szükségét is, melly így cselekednie kényszeríti.

Klytemnestra jelenik meg ekkor, föl rettenté lelki ösméretét az éji álom, fölrettenté még inkább Elektra véaszt jósló alakja; mi természetesebb tehát mint hogy a' gonosz tettét igazolni ügyekszik; mint az, hogy lel címet, melly vétkére az erény szent nevé hazudja; elő hord tehát védelmére mindeneket, 's beszéde fonalát csak Orestes nevelőjének meg jelenése akasztja meg; ki az orakulumnak győzedelmet csel által ígérő jóslatához képest Orestes halálát jelenti. Le sújtja ez Elektrának egyszere minden reményeit, ki bújába el merültén, vigasztalhatatlanul kiált fel: „Jaj szenvedéseimnek, most illik Orestes jajveszékelnem sorsodon, ha anyád is így ki gúnyol.” 'S a' nő valót beszélt[,] Klytämnestra igazolásai el hangozának, mosoly ült képre az aggodalom vonása helyet, míg ajkiról a' gúny, 's biztosság érzete özönlöt. — Elektra partjavesztet hajósként tekinté most szét, és sehonnan a' messze világból remény nem inte feléje. Gúny völt fájdalomnak Chrysothemis öröm telt híre is, miként az atyja sírkövén fris áldozatot lelt, melly csak a' közelgő Orestestől származhatot; meg szakadozván ekként reménye külségélyt ígérő kötelékei, nem maradt egyéb hátra mint magára vállalni a' férfiút illető tettet, föl szállítja tehát nő véré a' bosszú végbe vitelére. Ámde Chrysothemis lelke igen női a' véres gondolathoz hogy tervét meg ossza.

E' perczen érkezik Orestes Piladessal[,] leghűbb barátjával[,] állítólag az előbinek hozva hamvait. Szörnyű a' fájdalom melly Elektrát a' látványon előzőli, — mire Orestes nem alhatván tovább a' tettét meg ismérteti magát <Antigoneval> Elektrával. De kevesek lehetnek csak a' nem reménylet[t] kéjnek perczei, — használni kell az alkalmat, melly Agisthos hon nem létéből származik.

El jött a' rég esedett pillanat, most a' férfiak napszáma telik be 's a' haldokló Klytämnestra jajgatása ki hatván a' házból, most <Antigone> Elektra élvezi szívrazó kéjeit, „készeresen szürd ha lehet — sem ez (:Orestes:) sem Apám könyörületet úgy e' nálad sem talált?”

Haza jő ez alatt Agisthos, kéj mámorosan kívánja látni az elébe hozott halottat, de Orestes helyet Klytämnestra hideg lett tetemet takarja föl; tudja hogy bűnének mértéke be tölt, 's elszánva halad a' bosszúlókkal azon terembe, mellyben vétkezett, az ott ki ontott vért vérével le mosni.

„Így legyen szüntelen készen a' halál[,] büntetésére annak, ki rend és törvény ellen cselekszik.”

„Ó Attreus birodalma[,] miként vezérlett e' tett számtalan keserveidből végre boldogító szabadsághoz.”

5. Oedipus Király

Oedipus Polibos Korinti Király állítólagos fia, a' Delphibeli orakulum abbeli jóslatára, hogy anyját meg öltöndi, s' anyjával gyermekeket szürend, ne hogy e' szörnyű jóslat be tellyesedjék, el távozik honától.

Dauliánál utazván, Laios nevű Thebei Királlyal találkozik, kit vitába ereszkedvén véle hirtelen föl indulásban megöl. Thebe elébe érkezik mellynek kapuit a' martalékra váró Sphinx ostromolva rejtvényeket adva föl mindenik utasnak, 's halál prédája lön mindenik, ki azokat ki nem találta. Oedipus meg fejté a' rejtvényt, 's bosszújában a' szörny magas szirt csúcsról dobtá le magát 's öszve zúzottan ért fenékre. Háládatosak is voltak a' Thebiaiak e' tettért melly által szenvedéseiktől meg menté őket 's a' trónnal együtt Jokaste özvegy Királynő kezét adák az idegennek.

Rémséges dőghalál ütött ki néhány év után Thebe városában; a' nép meg kívánta kérdeznetni Istenét, melly bűnért nehézkedik rájuk ennyire haragja? Oedipus már ezt előre meg tevé, 's már érkezik Kreon hozva a' feleletet, mellynek foglalatja: Laios halálára vonatkozó; 's az „ország táplálta város fertőztetőjének számkivetését” rendeli, ne hogy pártoltassék a' soha meg nem bocsájtható. E' jóslatra átkot mond a' gondos Király a' még ismértlen gonosztévőre, és átka szörnyű súlyja alól nem vétetik ki senki, önnön családjának lenne bár az tagja. De kik hát a' bűnösök[?] kipuhatólására fölszöllítják alattvalóinak mindenikét, és még is alig képes földi erő fölfedezni azt.

Teiresias jóshoz folyamodik tehát, kitől midőn ügyének jóvá fordulását reményli, im őn magát halja vádoltatni a' gyilkolásról, őn magáról halja a' szörnyű vétket, melyet a' Király-nól elkövetetett — vérfertőztetést.

Dühöngni kezd a' remény csalott Király. A' szent iránti tisztelet s' a' meg sértett őn érzet küzdnek kebelében; cselet kezd gyanítani, vádolni Kreont, hogy érdemmel szerzett Országától meg akarja fosztani, 's a' hasztalan szabadkozót számkivetésbe küldi.

Jókaste békíteni ügyekszik az ingerültet, csillapítani képzelme hullámain, melyek nem maradtak minden benyomás nélkül a' ki gúnyolt 's elkergetett aggnak jóslatától. El mondja tehát nyugtatására hogy az Isten igéi sem csalhatatlanok, mert férjének is jóslatot, miként egykor gyermeke fogja meg ölni, 's im rablók üték agyon, Daulia közelében, míg gyermeke át szúrt lábakkal tétetet ki a' vadak martalékául. E' szókra Oedipus úgy is el indult lelke meg döbben, félve tudakozódik Laios termetéről, a' történet idejéről, kísérőinek számáról, ijedsége nőttön nő, meg tudja hogy még egyike él ott volt szolgáinak, 's most nyájakat legeltet; utánna küld tehát, és közölve mindent nejével, lelke borzad a' büntől 's hirtelen ki mondott átkitól ha a' bűnös ő lenne.

Korinth követje érkezik ez alatt, 's Polybos halálát jelentve a' trónra Oedipust hija; mire Oedipus őn vigasztalólag hozza föl miként itt sem tellyesült az Isteni ige, mely atyját általa jóslotta meg öletni, de csak hamar magának mondva ellent remegi a' meg fenyítő anyai ágyat. Erre meg tudja a' követtől, hogy ő Polybosnak fogadott fia volt csak, ki őt át szúrt lábakkal azon pásztortól vette át, kiért már küldetet. Oedipus újjra remeg, fél hogy Teirésias nem örvöngve beszélt. Látva ezt Jokasta el akarja vonni a' tárgytól figyelmét; mind hasztalan, — föltarthatlanul röpül a' sors el bocsájtott nyila, 's ő önként rohan annak hegye elébe.

A' pásztor meg érkezik, ki világlik hogy Laiosnak ki tevésre szánt gyermekét ő meg menté 's Polybosnak adá át, ki azt át szúrt lábairól Oedipusnak nevezte és fölnevelté.

Minden világos tehát! Oedipus a' házba rohan elszánva eleget tenni ítéletének. De ó! a' kétségbe esett Jókaste meg fojtott teteme tűnik ott elébe, a' kétszerte boldogtalan örvöngni kezd tehát 's önnön szemének világát vájja ki, — ez sajnálatra méltó állapotban jelenve meg ismét a' nézők előtt.

Ugy de mi is volna még néki e' világon örvendetes, mit szemei élvezhetnének, ott a' vadonban, hol nem lesz senki ki meg vetéssel mutatná rá: „im ez az ember ki a' szörnyű bűnt elkövette”, ott reménye újjra nyugodalmat 's koldús bottal kezében elszántan indúl az őn szabta számkivetésbe. Csak gyermekeit ajánlja még Kreon atyáskodásába, kedves gyermekeit kikhez két szent párt kötelékjei vonják[,] az atya és testvér szeretet.

Szent borzalom fog el bennünket e' jelenetnél; a' bűn megtörtént, borzadunk hogy történt, de nem tudjuk útálni azt a' ki tette: mert látjuk, hogy itt magasb hatalom, az Istenség ítélete tölt be.

6. Oedipus Kolonosban

A' világtalan és őn magára számkivetést határozott Oedipust, Polyneikes 's Eteokles nevű fiai sógorával[,] Kreonnal nem akaták tovább Thébében megtűrni. Nem akkor midőn a' föl indulás kívánatossá tette volna előtte is a' számkivetés néma pusztaságát, de midőn a' hideg megfontolás, a' lelki nyugalom vissza tért, akkor kényszerű távozni honától, feledni a' trónt, melyet birtokolt. Koldús bottal tehát kezében[,] szerető leányától Antigontól vezetve járt be messze vidékeket a' száműzött Király, míg Kolonoshoz ért, hol az Erymnéseknak szentelt berekben, ércz kapus be járás nyílt az al világba.

Orakulumi jóslat szerint e' helyen kelle szabadúlnia a' földi szenvedéstől, örömmel tudta hát meg az élet útt hol létének helyét, mely közelgő szabadulásának reményével ketsegteté. Ámde a' lakosság Isten ítéletét látja szenvedéseiben, és félvén átkitól, nem akarja határi közt végbe vitetni azt. Már már innen is ki volt tasztandó tehát, míg végre a' tartomány fejedelme[,] Theseus elérkezteig engedelmet nyer az ott maradásra.

Ez alatt a' rossz fiúk[,] Polyneikes és Eteokles vitába jönnek egymással a' trónért. Eteokles bátyját számkiveté, 's az sereget gyűjtve harcot üzen honának. De im! az Istenség annak igéri a' győzelmet, kinek részén Oedipus lesz, és halál fenyíti mind kettőjüket, ha távol temetkeznek az el honától. Mind kettő magához igyekszik tehát keríteni az aggot, korántsem fiui tiszteletből, mert az keblekből rég óta kihólt, de alacsony eszközül használandók őt a' kivándó győzelemre.

Meg tudja azt Ismenétől[,] másik leányától a' haragra gerjedt számkivetett 's fohászodik[,] ki fogja őt megóvni az ifiak erőszakától[,] ki fog helyette síkra szállni az átkos fiukkal? De im! Theseus érkezik[,] a' sokat szenvedett hős lelke fogékony megérteni a' rokon keservet, pártfogást[,] védelmet ígér tehát az aggnak rossz gyermekei ellen, 's ez fényesen hálálja meg kegyét egy-kori sirja által, mely áldást hozand azon vidéknek mely azt bé fogadja.

Kreon érkezik ez alatt; ékes szókkal igyekezve hálójába csalni a' világtalant, mi nem sikerülvén leányait ragadja el 's könyörületlenül hurczoltatja átkos testvérök táborába, Oedipus egyetlen gyámjait kik gyermekei gonddal tevék elviselhetővé a' szenvedéseket, melyeket vállaira sorsa halmozott. De e' perczen vissza jó a' pártfogást ígért hős, le tartóztatja a' barátlan atyafit, 's majd a' csata téren teremve ki vivja a' rablók betses martalékját, Oedipus leányait. —

Hir jó ekkor, miként Polyneikes beszélni vágnék a' neheztelő atyjával, kit csak Antigone testvéri szeretete bír reá, hogy meghalgassa gyermekét. De ó jaj! csak hamar ki világlik beszédéből az alacsony ok, mire atyja meg átkozza „hogy tiszteletes legyen ezentúl az atya előttetek, 's ne bötstelenítessék meg, ha világtalan aggtól származtatok.” Jó látja a' meg átkozott elkerülhetetlen halálát, mellyel átka fenyíti, de el már fölötte törve a' pálcza 's a' sors által kimért útról ki lépnie nem lehet. Most a' bánat mértéke betölt. Halhatólag szól az Istenség dörgései által, jól érti azt az agg, de lelke nyugodt 's már a' földön ditsőült ártatlanságának érzetében. El indul tehát Theseussal, senki másról nem tudandó sirját fölkeresni 's abban az ég dörgése közt megfoghatatlan malasztal alá száll.

Hátra hagyott árvái vágnák ismérni a' sírt, melly atyjukat takarja, vágnának sírni 's imálni hantjain, de szent a' hely mert Isten ítélte ott, ismérni azt, közelíteni ahoz halandónak nem szabad. Ne is emeljetez jajveszékélést, szünjenek a' panaszos szavak, mert ezt kívánja minden tisztelet.

7. Antigone

Jelen színművünk tárgya az emberi önkény, melly természeti gyöngeségét daczczal támogatva szentségtelenül küzd az örök törvények ellen, mellyek kebleinkbe irvák és el nyomatva bár a' zsarnok akarattól, győzedelmesen törnek ki[,] egykor nagyságok előtt az erőszak törpén tűnik elő.

Polyneikes és Eteokles a' jóslathoz képest egymás elleni harcukba el esvén Kreonra szállott a' trón, ki Polyneikesnek mint hazája ellenének megtagadván a' temetkezést[,] halál büntetéssel fenyíti parancsa meg szegőjét. Fájdalommal tekintte Antigone e' kemény parancsra, mert hisz testvére az kit érdekel; és mit gondol a' testvér azzal, vallyon együtszülöttje tettét helyesli-é az ember-csinálta törvény? elég hogy rokon vér, rokon vért pedig az Istenség önté erébe. Föl szállítja tehát Ismenét a' kemény parancsnak ellenére sírt készíteni a' boldogtalannak, de Ismene lelke meg nem edződék száz féle nyomorba[,] ő vissza retten a' tervtől mellynek nem tagadhatja szentségét, de következményeit féli.

Sötét 's viharos éjszakán viszi tehát végbe a' szent kötelességét[,] mennyire az ereje, 's az örök éber vigyázata engedi[,] maga Antigone; erőt az öntudat önt női karába távolny minségelytől el földni halottját. De csakhamar föl fődöztetik 's Kreon dühöng parantsa megsértése miatt, éppen családja egyik tagja által, kinek leginkább kellene szentesíteni azt; családja olly tagja által kit Hämön fiának nejeül ki nézett. Antigone nem tagadja sőt büszke benne, hogy Istennek szent törvényeit tellyesíté. Büszke 's nem akarja meg osztani díszét, a' testvéri szeretet sugallata által magát is bűnösnek valló Ismenével, ki kis lelkien vissza bírt ijedni a' tettől magától. Valóban az erény örök törvényeinek nem választhatott volna költőnk érdemesb végre hajtót, mint éppen Antigonét, ez egészen női, 's az ifúság ártatlanságában viruló nő, ki félre téve minden gyöngeséget csatára száll a' zsarnoki kényvel.

Kimondhatatlanul bosszantá e' dacz az ellent álláshoz szokatlan fejedelmet; ki lön mondva saját gyermeke hölgyére a' halál-ítélet, és szikla odúba hurczoltatott a' két áldozat[,] örökös koporsó 's menyasszonyi ágyúl szolgálándó szikla odúba. E' kegyetlen ítélet föl költi Antigoneban az élet utánni vágyat, ő érzi hogy ifjú még, hogy az néki koránti sír, de nagy lelkű malasztal halad azért a' halálba, — élénk részvéte közt a' népnek mellynek jajgatása nyilván megmutatja mi czélt vesztet[t] lesz a' hatalmasoknak öldöklő parancsa a' nép szívében hála a ditsőülést nyert tettnek ellenében.

Könyörgék az alatt Hämön kedveséért; de kérései csak haragját nevelik az engesztelhetetlen atyjának, áthatva fájdalma által el távoz a' remény vesztett fiu — soha meg nem jelenendő többé előtte.

Theiresias vést hirdető jóslata költi föl végre szenvedélye mámorából Kreon jog érzetét. Ismét jóvá kívánná tenni mindeneket, sötét sejtésektől üldözötten siet az eleven holtak sirja felé; iszonyú a' fájdalom melly keblét megrohanjal Hämön karöltve kedvesével a' hideg földön nyugszik, túl a' síron ölelendő azt, kit birnia innen önkényt tiltá meg. Fél örületen siet vissza a' gyermeke vesztett lakába 's ott nejeit[,] Euridikét halva találja ki e' borzalmak híre előtt boldogabb világba vonúlt hol ember nem üldi többé ember társait. Szörnyű a' keserv bűn érzetével párosúlva melly Kreon kebelében e' látványra viharzik, részt keres a' fájdalom magának, szavakká olvad el, fölkiáltván:

„Ó jaj! senki másnak nem tulajdonítassék mind e' bün, mert én magam[,] én örvöngve öltelek meg.” —

Megjegyezzük még, hogy a pályázatra beküldött tanulmány — eltérőleg az eredeti fogalmazványtól — a következő befejezéssel zárul:

„E' csekély kísérlet után melyben néhány főbb vonást kívántam kijelölni, — leteszem tollamat.

Adja Isten! kis értekezésem némi követésre méltó igazságokat foglaljon magába[,] minőket olly sokan keresünk 's olly kevesen találnak.

Adja Isten! hogy nemzetem e' haladási korban, e' mezőn is tágas tért vivjon ki, 's őrizze meg drámai irodalmát azon tömkelegből[,] melyben olly sok fénylő 's a' a romlott izlés által kecsgettetővé lett tévedések fenytik a' vigyázatlant.”

Varga József

ADY AZ ÚJ NÉPDALRÓL

Kodály Zoltán emlékének

A *Budapesti Napló* 1907. július 13-i számában (Nr. 166, 8.) a Hírek-rovatban jelent meg az alábbi glossza:

Az új népdal

Ha Jakab Ödön és társai nem is veszik észre, másképpen dalol már a magyar nép, mint húsz—harminc évvel ezelőtt. A népdal nem akadémia és nem koszorús költő. A népdalon megérzik a változott idők járása. A *Nyelvészeti Füzetek*-ben olvasunk egy csokornyi népdalt. A győrvármegyei érdekesen magyar, tizenhét községből álló Szigetköz-vidék termelte e nótákat. Találomra válaszottunk ki belőle egyet. Íme milyen szecessziósan, másként, mint régen, dalol ma a magyar:

A bácsói leánbanda de hires,
Tizenhárom ecs csuportba de kinyes.
Büszkesigbü nem tunnak má mit tennyi,
Magukat asz fotografón levennyi.

Ek kis lánynok nem teccett a formájo,
Hazavitte belevákto a sárbo.
Hazavitte belevákto a sárbo,
Hon ne lászson, mijen ferde a szájo.

A bácsói leányok mind ujanok,
Győrvározsba kofákodnyi eljárnok.
El is aggyák mindennap a zöccsiget,
Azon vesznek pofájukra föstiket.

A bácsói leányok mind ujanok,
Győrvárosi sörödébe eljárnok.
Büszkén mongyák ott a főpincérnek,
Hozzon ide öt üveg sört kettőnknek.

Ez bizony már nem olyan nóta, amilyeneket a népszínművekben dalolnak s amelyet a magyar népies-nemzeti költők kornyikálnak. A magyar paraszt még a bicikliről sem ír olyan rémüldöző, bánatos dalt, mint például az öreg Gyulai Pál nemrégiben írt. Tudomást vesz az átkozott kultúráról és ha dalol evvel a tudomással dalol.

A kis glossza névtelen, mi teszi valószínűvé Ady szerzőségét?

A Budapesti Napló-korszakában Ady rengeteget írt a lapba. Volt olyan nap, hogy 3—4 (néha 5!) írással is szerepelt. Így természetesen mindet nem írhatta alá nevével, sőt még a különböző szignóiból se futotta erre a termékenységre. Ezen a napon ugyan csak egy, *Jegyzetek a napról* címmel összefogott írása jelent meg, — ezt A. E. szignóval jegyezte is, — ennek tematikus keretébe azonban nem illett az új népdal-ról glosszázott hírcikk. (Sírnak a Zápolyák,

A kegyetlen Statisztika, Kaland a Tátrában, Amerikával bajunk lesz: ezt a négy kis glosszát fogta egybe a Jegyzetek a napról főcím alatt).

A tartalmi megközelítés adja az igazi fogódzót Ady szerzősége mellett: „Ha Jakab Ödön és társai nem is veszik észre, másképpen dalol már a magyar nép, mint húsz—harminc évvel ezelőtt. A népdal nem akadémia és nem koszorús költő.” Így indul a glossza, s eszünkbe juttatja hogy Ady már siheder újságíró korában, 1899 elején lesújtó ítéletet mondott az ún. népnemzeti-irodalom, az Arany—Petőfi örökségen élősködő epigon költészet fölött. Berczik Árpád *Hímfy dalai* kapcsán fogalmazott akkor. Itt nyilván azért jutott eszébe Jakab Ödön (mindjárt hozzátesszi: és társai), mert a székely származású költő verseiben, novelláiban megtestesülése volt annak, amitől Ady irtózott. Különben Móricz Zsigmond is, amikor a Pestre kerülésének idejéből irodalmi sivárságot érzékeltetni akarta, így írt: Költők voltak, Jakab Ödön, . . . S Jakab Ödön-t az Akadémia és a Petőfi Társaság egyaránt többször koszorúzta díjaival, jutalmaival.

„A Nyelvészeti Füzetekben olvasunk egy csokornyí népdalt.” Az Ady életműben járatosak előtt ismert, hogy milyen szenvedélyes olvasója volt Ady a különböző nyelvészeti kiadványoknak, folyóiratoknak, szótáraknak. A *költői nyelv és Csokonai, Van-e magyar nyelv?, Szavak a patvarban*: cikkei sora és a kortársak emlékezete egyaránt tanúskodik emellett. Így kerülhetett a kezébe a Nyelvészeti Füzetek (Szerk. Simonyi Zsigmond, Bpest. 1907.) című időszakos kiadvány is, amelyben Szabó Sándor: *A szigetközi nyelvjárás* című dolgozatát találta. Ennek Szövegek—Népdalok c. fejezetében olvashatta az idézett népdalt, beszélt változatban. Ezt a szöveget adta ki kommentárjával Ady, csupán ortográfikusan, egy napilap olvasóira gondolva igazítva rajta.

„A győrvármegyei érdekesen magyar,”: jellemző adys jelzőösszetétel. „Íme, milyen szecessziósan, másként, mint régen, dalol ma a magyar.” A szecesszió itt az új színönimája. Maga Ady is így értelmezi a szecessziót egy korai glosszájában.

„Ez bizony már nem olyan nóta, amilyeneket a népszínművekben dalolnak s amelyet a magyar népies-nemzeti költők kornyikálnak.” Ismét visszatér a kommentár első mondatának gondolatához.

A Gyulai versére való kedvesen ironikus utalást kiegészíthetjük azzal, hogy már korábban is hasonló módon utalt Gyulainak az új-tól való berzenkedésére. Amikor Gyulai a tárca-novella ellen hadakozott, Ady így fejezte be egyik cikkét: „Tárcát pedig ma már mindenki olvas — Még Gyulai Pál is . . .”

S végül igazi adys mondattal zárja glosszáját: „Tudomást vesz az átkozott kultúráról és ha dalol evvel a tudomással dalol.” Szinte szó szerinti parafrázisa *Pértek esti levél* (BN. 1905. (V. 7) című cikke befejező sorainak: „A magyarság, a nemzeti erő: a kultúra . . . De kultúra kell. Kultúra bizony, Makkai Zsiga bátyái e szegény országnak! . . .”

S bár mindemellett is kritikai kiadásban Függelék-ben lenne a cikk helye, Ady szerzősége mellett felhozhatjuk még erős zenei érdeklődését (l. erről Papp Viktor: *Ady és a zene*. Ny 1919).

Vargha Kálmán

GELLÉRI ANDOR ENDRE LEVELEI AZ 1930-AS ÉVEKBŐL

A közlésre kerülő levelek¹ megvilágítják Gelléri első két novelláskötete (*Szomjas inasok*, 1933; *Hold ucca*, 1934) létrejöttének a körülményeit, az utolsó levél pedig már a harmadik kötet (*Kikötő*, 1935) kiadásával kapcsolatban íródott.

A legkorábbi levelekből nyomon követhető a folyamat, hogy miként születik az első tervek-ből, vagy még inkább csak a pusztá szándékból és nosztalgiaiból évek múltán az első elbeszélés-kötet, a nagy sikert kiváltó *Szomjas inasok*, amelyet Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Németh László és Márai Sándor egyaránt a ritka irodalmi eseménynek kijáró örömmel és lelkesedéssel fogadott.

Az első kötet tervezetéről van szó már abban a levélben is, amelyet 1930 októberében küld Gelléri Komlós Aladárnak, ha némi önellentmondásba keveredve azt is állítja, hogy „ezt a kötetet egyelőre nem kiadás végett” állította össze.

* Mindez természetesen nem érinti a kritikai kiadás kítűnően szerkesztett VIII. kötetét.

¹ A levelek közlésének engedélyezéséért köszönettel tartozom KOMLÓS Aladárnak és KARDOS Lászlónak.

1.

Kedves Komlós Aladár!

Eljöttem és elhoztam Magának a novelláim nagy részét. Megkérem: válogasson ki belőlük egy kötetet, a legkeményebb ízléssel. —

Ezt a kötetet egyelőre nem kiadás végett állítom össze — más meggondolás vezet. —

Még külön is írok Magának —. Sárközi tovább adta a regényem² Heltainak — jó és jelentős munka szerinte — Szabó Lőrinc kitűnőnek találta. 21 fejezet — ebből csak 5 maradt meg a régieből. Kérem, olvassa el az új Nyugat novellámat³ ha látja: új út felé vezet. Egyelőre csak reális mozgás és lendület, de legközelebbiekben a *jellem* lesz domináns — mint a regényemben is. —

A kötet, hogy visszatérjek rá — kb. 10—13 novella lenne, ha talál annyit abszolút mértékkel. Szívből és bensőségesen üdvözl!

1930

Bp. X/13.

fiatal barátja
Gelléri Andor E

A Kardos Lászlónak szóló levelekben tovább folyik a tervezgetés, most már bevallottan *kiadásra* gondolva. A kötetnek még egyelőre nincs címe, de az 1932. XII. 24-én kelt levélben felsorolt hat novella (amelyet több, mint negyven, nyomtatásban megjelent elbeszélés közül választott ki Gelléri), mind megtalálható lesz majd a *Szomjas inasok*ban.

Ekkor még úgy látszik, hogy Gelléri első elbeszélésgyűjteménye Debrecenben fog megjelenni, az *Új Írók* c. sorozatban, amelynek a terveit 1932 őszén dolgozta ki a két szerkesztő, Juhász Géza és Kardos László. Úgy tervezték, hogy évenként tizenkét füzetben jelentetik meg a sorozatot. Ilyen értelmű megállapodást kötöttek a kiadóval, Nagy Károly debreceni nyomdással.

Gelléri elbeszéléskötetének kiadási terve még a sorozat megindulása előtt felmerült. Szabó Lőrinc közvetítette Gellérinek Kardos László meghívását, hogy szerepeljen novelláival a sorozatban. Erre utal Szabó Lőrinc megjegyzése, abban a Kardos Lászlónak szóló, 1932. november 16-án kelt levélben, amelyben észrevételeket fűz az *Új Írók* terveihez és támogatásáról biztosítja Kardost a szerkesztés munkájában. „Gellérrivel már beszéltem, — írja Szabó Lőrinc⁴ — ő készségesen ad anyagot egy novelláskötetre, akár ifjabbkori álomszerű írásaiból, akár újabb realista dolgaiból.”

Szabó Lőrinc közvetítése nyomán csakhamar kialakul a közvetlen levelezés Gelléri és Kardos László között. A kötet tervezése azonban már a kapcsolatfelvétel pillanatától kezdve bonyolulttá válik, mert a jelek szerint Kardossal egyidőben, a *Nyugat* szerkesztői is arra gondolnak, hogy kiadjanak egy kötetnyi novellát Gellérittől. Sőt Gelléri neve már egy évvel korábban is ott szerepelt abban a felhívásban, amelyet a *Nyugat* *Barátok Irodalmi Köre* nevében Móricz fogalmazott meg és adott ki a *Nyugat* 1931. X. 1-i számában, amely egy új könyvsorozat megindulásának a terveit közli az olvasókkal. Regények, verseskötetek és tanulmánygyűjtemények mellett elbeszéléskötetek kiadását is tervezi Móricz, mégpedig Bohuniczky Szefi, Gelléri, Laczkó Géza, Nagy Lajos és Szabó Pál egy-egy kötetét ígéri az olvasóknak. A nagyszabású sorozatot azonban csak kis részben tudta a *Nyugat* megvalósítani, de Gelléri 1932 végén Kardosnak írt leveleiből az látszik, hogy novelláskötetének a terve továbbra is napirenden maradt a nyugatosok körében és most olyan megoldást keres Gelléri, amely összehangolná a *Nyugat* kiadói vállalkozásának és az *Új Írók* szerkesztőinek az elképzeléseit és könyvkiadási lehetőségeit.

Erről szólnak az alábbi, Kardos Lászlónak címzett Gelléri-levelek:

2.

Tisztelt, kedves Uram!

Elnézést. Kicsit bizony megkéstem a levéllel. De Móricz Zs. nem volt itthon s nélküle nehéz lett volna bármit is válaszolnom.

A *Nyugat*ték a következőt ajánlják: ne négy íves könyvet adjanak ki Önök tőlem hanem tíz ívest. Ézer példányt helyezzenek el Önök ebből, ezret majd a *Nyugat*. Én is azt gondolom,

² Gelléri ekkor még kéziratban levő regényéről van szó, *A nagymosodáról*, amelyet 1930 novemberétől kezdett közölni folytatásokban a Magyar Hírlap, majd 1931-ben a Pantheon kiadó könyv alakban is megjelentette.

³ *A szállítóknál* novella (*Nyugat*, 1930. II. 557—561)

⁴ KARDOS László: *Közel és távol*. Bp. 1966. 527

hogy ezt meg lehetne csinálni. Ugyanis csak kettős szám kiadásáról van Önöknél szó s ez a kettős szám viszont mingyárt egy Nyugat könyvet tesz ki. Ha elvben ezt elfogadják, akkor átadom a szót a Nyugatnak: állítólag mind a két kiadó megtudja találni így a számítását.

Én szeretettel kérem Önt, egyénileg, külön arra, hogy kardoskodjon a novelláskönyvem nagyobb ivszámú kiadása mellett. S Juhász urat⁶ is igyekezzen meggyőzni arról, hogy nem vall vele szégyent (és mivel közel kétezer ment el a regényemből) a közönség is felveszi majd az Önök ezer példányát.

Ha Önöknek van valami indítványuk ebben az ügyben, kérem közöljék; s azt is, hogy a sorrendben hogy s mint gondolják a dolgot. Én Szegi Pállal⁷ is megüzentem (remélem megmondta) hogy egyes könyv kiadása esetén is ragaszkodom a harmadik helyhez.

Nagy érdeklődéssel várom szíves válaszát; Önt s a remélhetőleg azóta már gyógyult másik Kardos⁸ urat

szívből üdvözlő:

Gelléri AE

3.

XII/13
1932

Kedves Uram!

Vártam sz. válaszát s arra kell gondolnom, hogy talán nem kapta meg a leveletem. Ezért elismétlem: a Nyugat 1000 könyvet venne át ha négy iv helyett nyolcat (kettős szám) vagy tízet adnának ki. Gondolom: erős válogatás mellett elég lenne nyolc iv is. —

Legyen olyan jó a dolgot *sürgősen* megválaszolni s

igaz tisztelettel híve

Gelléri AE

P. s. A Nyugatnál már többször érdeklődött Gellért úr,⁸ hogy mi az Önök válasza. Kérem Uram, *sürgősen* válaszoljon. —

4.

Tisztelt, kedves Uram!

Budapest, 1932. dec. 15.

Szívből köszönöm, hogy fölvilágosítással szolgált s én az Ön baráti levelét továbbítom a Nyugatnak. De egyelőre, egyedül sehogyanse bírom kivenni azt a levélből, hogy a 8 ívesből összesen ezer vagy pedig *kétezer* példányt nyomnának — akkor ha a Nyugattal sikerül a meg egyezés. Vagyis ezret amint írtam: Debrecen, ezret pedig a Nyugat adna ki. — Ezt a lapot azért írom mert félek, hogy a Nyugaték is *ezt* fogják kérdezni a levél olvasása után.

Hiszen arról volt szó, hogy a Nyugat *egyedül* eltud helyezni 1000 példányt.

Nem titkolom, hogy annak a híre, hogy végre kijön ez a könyvem nagy örömet okozott. S nagyon jól esik, hogy ezt egy tőlem távol élő jó barátom segíti elő.

Igaz tisztelője és híve

Gelléri Andor Endre

P. s. Baráti válaszát, ha lehet, azonnal várom.

⁶ Juhász Géza

⁷ Szegi Pál kritikus, költő, művészettörténeti író, Gelléri barátja és írói érvényesülésének támogatója.

⁸ Kardos Pál

⁹ Gellért Oszkár

Tisztelt Uram és Barátom!

A türelmetlen ember szokásával arra gondolok, hogy hátha nem kapta meg legutóbbi levelemet s azért nem válaszolt eddig. Persze föltételezem azt is, hogy megkapta, de viszont sok más ügye vagy éppen könyvem körüli kalkulációk akadályozták a válaszolásban. Kérem Önt, hogy mindentől függetlenül arról adjon fölvilágosítást, hogy egy Nyugat oldal mennyit tesz ki az Új írókban? Ha ezt tudnám akkor talán fölösleges volna harcolni a tíz íves könyvért. Én, hevenyészve jónak tartanék egy alábbi novellákból álló kötetet.⁹

1. Szomjas inasok	4 Nyugat oldal
2. Birkozó mészárosok	4 Nyugat oldal
3. Zsíroskenyér és alma	4 Nyugat oldal
4. A csákányos	6 Nyugat oldal
5. Szabadulás	6 Nyugat oldal
6. A szállítóknál	5 Nyugat oldal
7. ?	5 Nyugat oldal
Összesen:	34 Nyugat oldal

Ha egy Nyugat oldal két Új írókat tesz ki akkor ez kiferne kb. a négy íves könyvben s én egy ilyen könyvvel elégedett lennék.

Sőt, egészen őszintén ha így 1 : 2 mértéket alapul lehetne venni s mondjuk öt íves lenne a könyvem: többet és jobbat kívánni se tudnék mert akkor a jól megoldott, de talán nem a legnagyobb igényű írásaim közül is egy-kettő elhelyeződne.

S ebben az esetben — mert a Nyugaték csak tíz ívet adhatnak ki — mint Ön írta: febr. 15.-re tőlük függetlenül egyedül Önöknél adnám ki a novellás könyvem.

Erre vonatkozólag kérem, szíves, de egyben azonnali válaszát; hadd szabaduljak ettől a latolgotó érzéstől, hadd tudjam végre mennyit helyezhetek el az írásaim közül az Önök kiadásában!

A fölsorolt novellákat persze, a legszigorúbb kritika alapján szívesen csere-berélem majd a nyomdaterminusz újabb s a fölsoroltaknál jobban sikerült eredeti kéziratokkal.

Remélem jól múlik a vakációja; s arra kérem, hogy válaszában ha lehet vigye a véglegeshez közel az ügyet.

Öleli és tiszteli Önt s Kardos Pált is

igaz híve és barátja:

[1932] XII/24.

Gelléri Andor Endre

1933 januárjában megjelenik az *Új Írók* első füzetete, amely *Sötétség* címen Kodolányi két kisregényét tartalmazza. A hátsó borítólapon a további kötetek szerzőinek névsorában Gelléri neve is ott szerepel. Gelléri is azt szeretné, ha novellái már február közepén, a sorozat második füzetében megjelenének.

Kodolányi után azonban Szabó Pál elbeszéléseit adják ki *Őszi szántás* címen a sorozatban, de nem az *Új Írók* szerkesztői kívánták elhalasztani Gelléri novelláinak a kiadását, hanem ő vonult vissza egy időre, mert új lehetőségek nyíltak számára.

Félben maradt önéletrajzi művében, a halála után tizenkét évvel kiadott, *Egy önrzet története* c. könyvében pontosan megírja Gelléri, hogy mi is történt közben és miért mondott le arról, hogy első elbeszéléskötete az *Új Írók* sorozatában jelenjék meg.

1933 elején levelet kap Németh Lászlótól, aki arra kéri, hogy látogassa meg, hozza magával a megjelent és kiadásra érett novelláit, mert Kecskeméten van egy kiadó a kötetre. „Így viszem el a *Szomjas inasok* anyagát hozzá. Elovassa, dicséri az egészet...”

Csakhamar korrektúrárt is kap, és nemsokára azután a kötet is megjelenik. „Alig rügyeznek a fák, mint előbb nyíló virág, már készen is van az első novelláskötetem”.¹⁰ A *Szomjas inasok*at, a kötet impresszuma szerint valóban kecskeméti nyomda állította elő,¹¹ de ettől függetlenül az szerepel a kötet címlapján, hogy „Nyugat-Kiadás”, és az utolsó lapon található jegyzék szerint ez a mű a *Nyugat Könyvek* sorozatának a hetedik kötete.

⁹ A levélben jelzett novellákon kívül még a következő elbeszélések jelentek meg a *Szomjas inasok*ban: *Vén Panna tükre, Messzeség, Egy fillér, Rablás, Részegen, Szerelmes ügyfesző, Szövedlegény, Szakácsnő kezében.*

¹⁰ *Egy önrzet története.* Bp. 1957. 288—289.

¹¹ Az impresszum szerint az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda-Részv.-társaság üzemében állították elő a kötetet.

Gelléri még a könyv megjelenése előtt levélben tájékoztatja Kardost az újabb fejleményekről és magyarázkodások, mentegetődzések után nyomban fel is ajánlja, hogy *következő* elbeszélőkötete valóban az *Új Írók* sorozatában jelenjék meg, 1933 őszén.

Később újabb terminust kér, hogy gazdagabb anyagból válogathasson, majd több havi szünet után, 1934 márciusában megelégnék a levelezés, mert most már valóban az új kötet szerkesztésének és kiadásának a konkrét tennivalóiról van szó. Végül az 1934-es karácsonyi könyvpiacra *Hold ucca* címen megjelenik az *Új Írók* 12. (egyben utolsó) füzeteként¹² Gelléri könyve, amely nyolc elbeszélést tartalmaz.

Mindaz, ami ezekben a levelekben a *Hold ucca* létrejöttének a körülményeivel kapcsolatos, nem kíván részletesebb kommentárt. De bizonyára hasznos utalni arra, hogy azok a levelek, amelyeket Gelléri első és a második kötete ügyében írt, érdekesen világítják meg alkotói karaktert, temperamentumát, sőt alkotói módszerével kapcsolatban is fontos vallomásokat tartalmaznak.

Mindenekelőtt egy bizonyos kettősségre kell felhívni a figyelmet, amely Gelléri „önszemléletében”, saját alkotásainak és műveinek megítélésében mutatkozott meg.

Biztos és találó önjellemzések egyfelől — ugyanakkor teljes bizonytalanság, tévetege az egyes művek, sőt talán egész alkotói szerepének az értékelésében.

Mindig a valóságnak megfelelően konstataulta a szemléletében, alkotói módszerében bekövetkező változásokat, fordulatokat, új orientációkat, stílusváltásokat.

Az a novella, amelyre Komlós Aladár figyelmét külön felhívja, mert „új út felé vezet”, nem más, mint *A szállítóknál*, amely valóban fordulatot jelent a fiatalkori kísérletei után. A mesemotívumokkal, álomfoszlányokkal és stilizálással átszőtt, laza kompozíciójú, szorongásos hangulatú elbeszélésein túllépve ebben a novellában jut el a valósághoz, a közvetlen élményhez és ez a találkozás a felszabadulás örömeivel tölti el. Ebben az írásában jelentkezik először tisztán és éretten az szemléletmód, tónus és alaphang, amelyet — Kosztolányi nyomán — Gelléri sajátos *tündéri realizmusának* nevezünk.

Abból a válaszból, amelyet Szabó Lőrinc levele közvetít Kardos Lászlónak, szintén arra lehet következtetni, hogy magától Gelléritől ered a pontos distinkció, amellyel elválasztja a korábbi, álomszerű elbeszéléseit az újabbaktól, amelyek már a valóság vonzásában születtek.

Végül ebben a vonatkozásban külön figyelmet érdemel az egyik (feltehetően 1933 nyarán íródott és e szöveggözlésben a 7. sorszámmal ellátott) levél, amelyben Gelléri mélyreható jellemzést ad alkotói módszeréről.

Valójában csak azt akarja megmagyarázni, hogy a hivatali elfoglaltság mennyire kifárasztja és milyen képtelenség utána elmélyülni, művészi munkát végeznie, de közben, egész alkotói „mechanizmusát” feltárja.

Novelláinak alaposabb elemzése, az elbeszélések szerkezetének, az egyes részletek és motívumok összekapcsolódásának a vizsgálata minden bizonnyal arra a megállapításra vezetne, hogy Gelléri alkotói módszer, kompozíciós készsége sokban rokon azzal az „ihletmechanizmussal”, asszociációs gyakorlattal, amely inkább a lírai alkotásmódra jellemző, mint a prózaírók hagyományos technikájára. Az önéletrajzi regényében olvasható idevágó megjegyzései is ezt a konklúziót támasztják alá, de sohasem vallott ilyen tisztán, egyértelműen és meggyőzően az alkotás folyamatának rejtve ható „mozgástörvényeiről”: az első impulzusok sejtelmes voltáról, érzelmi telítettségéről, dinamikus hatásáról, a homály feloldásának, racionális megközelítésének belső kényszeréről, a felvillanó témával együtt jelentkező *látomásokról*, amelyek mozgósítják a fantáziáját, aktivizálják szókészletét, felgyorsítják teremtő tevékenységét, de egyben egész létét olyan izgalmi állapotba hozzák, amely egy időre lehetetlenné teszi számára a további aktivitást.

Ritka pillanat, amikor egy prózaíró ilyen fogékonyan, „lírai” érzékenységgel éli át magát és ennyire világosan, megközelíthetően, „racionálisan” tudja felidézni és kifejezni az alkotó tevékenység önmaga számára is megmagyarázhatatlan rejtélyes mozzanatait és fordulatait, mint ahogy ez Gellérinek sikerült a páratlan levél néhány sorában, önkéntelenül, minden különösebb megnyilatkozási szándék nélkül, szinte véletlenül, egy kissé feszengő mentegetődzés váratlan ajándékaként, amikor csupán azt akarta megmagyarázni, hogy miért kér a kézirat megküldésére újabb haladékot.

Kosztolányinak a mű születéséről szóló ragyogó esszéin kívül, magyar szerzőtől aligha lehetne hasonló értékű *ars poetica*-t idézni, amely az alkotás folyamatának a problémáit éppen a próza vonatkozásában világítja meg ilyen meggyőzően. Vallomását még értékeesebbé teszi

¹² Az *Új Írók* sorozatban a következő művek jelentek meg: 1. Kodolányi János: *Sötétség*, 2. Szabó Pál: *Őszi szántás*, 3. Kassák Lajos: *Menekülők*, 4. Illyés Gyula: *Iffjúság*, 5. Török Sophie: *Boldog asszonyok*, 6. Németh László: *Ortega és Pirandello*, 7. Sárközi György: *Szilveszter*, 8. Szabó Lőrinc *Válogatott versei*, 9. Hankiss János: *Irodalomszemlélet*, 10. Dallos Sándor: *Mint a kőbor kutya*, 11. Gulyás Pál: *Tékozló*, 12. Gelléri Andor Endre: *Hold ucca*.

az a körülmény, hogy megnyilatkozásában egészen más alkotótípus szólal meg, mint Kosztolányi esetében. Önelemzése arról vall, hogy miféle belső küzdelmek, lázak és izgalmak közepette alkot az olyan író, akit művészi hajlama, alkotói temperamentuma, egész ihletrendszerre inkább arra predesztinált, hogy lírikus legyen, de „sorsa”: az ismeretlen belső kényszerek, vonzódások, vagy éppen az „akadályok” kikerülésének a szándéka, esetleg a véletlenek és a könnyebb ellenállás irányában ható sodródások és „sodortatások” következtében a prózának lett végérvényesen elkötelezett művésze.

Lehet, hogy mindez, ami ellene látszik mondani érzékeny önismeretének és önjellemző készségének, vagyis a saját művei értékelésében megmutatkozó bizonytalansága és önbizalom hiánya szintén „lírikus” alkatából, írói módszerének ösztönös voltából következett. Az önkontrollhoz és önigazolódáshoz bizonyára a kellő irodalmi műveltsége sem volt meg, a szorgalmas tanulás és elmélyült ismeretszerzés csupán beváltatlan nosztalgia maradt számára. Egész alkotói létében mindig volt valami riadt és szomorú védtelenség. „... az hittem magamról, hogy én tényleg író vagyok. De ha ránéztem a fehér papírra, hirtelen olyan reménytelen lettem, mint aki hőmezőre néz, s mélyértelmű beszédet vár tőle” — írja az *Egy önérzet történetében*.¹³

Déry Tibor 1965-ben a *Kortársban*¹⁴ közreadott esszéjében írja a következőket: „Gelléri művészi indulatai nyakló nélkül löktek ki világra a szebbnél szebb lírai és epikai látomásokat... de arányérzéke tíz közül talán egyben dolgozott hibátlanul, a többi bukfcenc maradt. Nem csoda, hogy elvesztesen szaladgált a világban, sok dioptriás vastag szemüvegén át kétségbeesetten kutatva a jó mentort, s hogy nem volt olyan ismerőse, akit akár az utcán is, hóban-fagyban meg ne állította volna, hogy felolvassa neki legújabb kéziratát... Időnként maga fölé fogadott egy-egy állandó korrektort, akihez hosszabb időn át a kutyahűség szenvedélyével ragaszkodott, megmutatva neki minden, vagy majdnem minden frissen termelt kéziratát, persze nem mulasztva el azért többi ismerősének és barátjának az útjába akadó, többé-kevésbé értő fülét sem.”

Déry szeretetből és iróniából szőtt Gelléri-portréját sok mindenben igazolják a most közlésre kerülő, Kardos Lászlónak szóló levelek is. A kötetek összeállításának, a novellék kiválogatásának a gondját szívesen hárította volna Gelléri mindig másra. Unszoló levelei, amelyekben a választ, a döntést sürgeti és elbizonytalanodása, amelyből következően ő maga halasztja el a kötet nyomdába adásának az időpontját, szintén azt dokumentálják, hogy nem volt tisztában írásainak az igazi értékével és mindig szüksége volt valakire, akiben vakon megbízott, aki — Déry szerint — nemcsak korrektora, de cenzora is volt.

Ez a jellemzés azonban mégis némi korrekcióra, illetve kiegészítésre szorul. Ha az anekdota szerint Gelléri bárki ismerősét meg is állította az utcán, hogy legfrissebb írásáról véleményt mondasson, „cenzor-korrektorait” nem választotta ki rosszul: Komlós Aladár például a *Nyugatban* mutatta be regényét, *A nagymosdát*. Kardos László baráti támogatása folytán végül megjelenhetett a *Hold ucca*, később (szintén a *Nyugatban*) nagyobb tanulmányt is írt Gelléiről. A harmincas évek derekán Déry örökölte (talán éppen Füst Milán után) a mentorság szerepét.

A Gelléiről szóló tanulmányok és kritikák legjava később megjelent a szerzők gyűjteményes tanulmányköteteiben, Kosztolányi, Komlós Aladár, Kardos László, Németh László, Illés Endre, Vas István és mások *korabeli* esszéi és kritikái időnként folyamán közkinccsé válhattak, de a *Hold ucca* kapcsán nem árt a figyelmet felhívni egy *elfelejtett írásra*. Kardos László rövid, tömör portréjáról van szó, a *Hold ucca* bevezetőjéről, amely mindenképpen megérdemli a mai olvasó érdeklődését is, mert máig érvényes vonásokkal rajzolja meg Gelléri Andor Endre írói karakterét:

„Elbeszélő. Élesen elválik a háború utáni magyar irodalom népes epikus-csoportjától. Vaskosan plasztikus naturalizmusa fölött izgató, különös módon libegnek a tündérmesék álomfényei, keményen vésett témáinak tárgyiaságán rejtélyes líra bugyog. A rutin virágkorában — naivul és igézően — barbár frissességgel ragyogó művészi szerszámokat teremtett, s kifor-mált egy tökéletesen egyéni, újszerű epiko-lirikus attitűdöt. Remkeit novellái közt lenni; e műfaj történetében színes szerep várja. Figuráit a külváros kispolgáriásodó proletárai közül emeli napvilágra, meleg, valóságos élmények erős fűszerével táplálva írói képzetét... ”

K. L.”

A *Hold ucca* című kötet létrejöttével kapcsolatban íródtak a következő, szintén Kardos Lászlónak szóló levelek:

¹³ *Egy önérzet története*. Bp. 1957. 33.

¹⁴ DÉRY Tibor: Gelléri Andor Endréről. *Kort.* 1965. I. 46—52.

Kedves Uram!¹⁵

Akadozva megy az írás; sokat sürgettem Önt s most olyan furcsa azt mondani, hogy kéziratot nem küldhetem a harmadik szám részére. Kötetem válogatása közben kimentem Németh Lászlóhoz, aki tíz ives könyv kiadására beszélt rá: a Kecskeméti nyomdánál. Ebből a tíz ives könyvből ötszáz példányt átvesz a Nyugat; ötszázat majd nekem kell kiadnom bizományba. A tíz ives könyvet: 550 pengőért készítik el Kecskeméten. Vagyis az a terv vált így valóra, amit Önnel is leveleztem annak idején, de a drága ajánlat miatt nem lett az egészből semmi.

Gondolom Önnek nem kell különösebben magyaráznom, hogy mit jelent ha első könyvül egy ilyen testesebb könyvet állítok ki. Könnyen megérti helyzetemet hiszen jóbarátom!

Remélem Németh László is beszélt Önnel előadása közben s elmagyarázta a dolgot. Kérem ha bármiféle kellemetlenséget okozok ezzel: nézze el! Én a Nyugat könyvre majd ráfizethetek; csak az esztétikai szempont bírt rá, hogy adott szavamát megváltoztassam s Önt arra kérjem, ha ezekután még szóba állnak velem, akkor tegyék félre az én könyvemet: őszig. Addig én teleírok egy ilyen kis könyvet, mint aminőt ma kaptam kézhez. S gondolom harmadik számnak úgyis van kéznél Szabó Pál regénye!¹⁶

Hiszem, hogy őszre olyan novellákat tudok majd Önnek átadni, amelyekkel kiengesztelhetem.

Persze az őszi résztvételem halálosan biztos: megfeszített erővel fogok dolgozni s ha inspirációm segít az Új írókban megjelenő őszi könyvem eléri majd a március 15.-kiadásra kerülő Nyugat könyvem niveljét.

Ha Pestre jön, személyesen sok mindent elmondok akörül, hogy mi bírt a változtatásra. S őszintén mondom: aggódva várom választát; alig várom levelét, amiben ha lesz s egy kis szemrehányás (jogosan!) talán benne lesz a kellemes hír, hogyhát őszre megkapom új novellám részére az Önök kiadásának egyik kötetét.

Ismétlem: én a tíz ives könyvre ráfizetek; ötszáz pengős Baumgarten segélyemet fordítom erre; de viszont egy szép könyvem lesz; reprezentánsabb.

Szeretettel és tisztelettel üdvözli
válaszát váró barátja:

Gelléri

Kedves Uram,

még szeszélyesnek tartana, ha nem írnám meg mindazt, ami itt következik. Én hivatalt kaptam, közel hat hónappal ezelőtt Fenyőék révén.¹⁷ Nagyon örültem neki, azért, hogy majd függetlenül tudok dolgozni irodalmamban s nem kell kézirattal a lapokhoz futnom, hogy valami zsebpénzem legyen. Valóban a hivatal rászorított arra, hogy akaratosabban olvassak s írjak is. Az előbbi hozza a maga eredményét: napról napra változom, messzebb látok és talán mélyebbre. Mintha egy nagy regény összefüggéseit keresném meg, hogy azt, ami eddig érzelmileg homályosan bennem guggolt, most értelemmel is megértsem és megvilágítsam. Teljes gőzzel — mondhatnám — dolgozik a fantáziám . . . ne tartsa szerénytelenségnek, ha azt mondom: mélységben, okosságban, igazsághoz való közelebb férközésben, különb vagyok, mint a régi magam. S mégis: egyelőre nincs szomorúbb látvány mint az új írásaim. Jobban komponálva, okosabb fordulatokkal s olyan ötlet duzzadással, hogy írás közben azt kell hinnem: jót csinálók. S a végén az derül ki, hogy minden a helyén van, de a munkából hiányzik az élet ereje s a tündéri fény — ahogy Osvát mondta — nem esik tollam és a papiros közé. Röviden: rájöttem, hogy a hivatal miatt van mindez, mertha egy író nem tud írni, akkor nincs benne fantázia-működés. Nálam így áll az ügy: fölvillan a téma s mivel látomásosan dolgozok, hozzásurran készen ezernyi szó, mint apró szolga, hogy sietve teremtsen. De akkor, amikor mindenem forró: nem lehet

¹⁵ A keltezetlen levél 1933 elején íródhatott. Erre utal az a megjegyzés, hogy a kötete (a *Szomjas inasok*) majd március 15-én kerül kiadásra a Nyugat kiadójánál.

¹⁶ Valójában nem regénye, hanem elbeszélésregényjteménye jelent meg Szabó Pálnak *Őszi szántás* címen a sorozatban.

¹⁷ Gelléri Andor Endréné emlékezete szerint férje 1933 elején kapott állást Fenyő Miksaék révén, a levél tehát (egyéb vonatkozásai is erre utalnak) 1933 nyarán íródhatott.

írni. Estére nagyon kifáradok a hivatali élettől, éjjel sohase tudtam dolgozni. Vasárnapig kel várnom s nincs szomorúbb nap nekem, mint ez a hét vége. Tömve és duzzadva mondanivalóval, nehezen, kimerülten ébredek a heti munka után s mint valami tűzbe került állat figyelek magam körül: kél-e hangulat az íráshoz, hátha ma . . . S eddig, még nem volt ilyen vasárnapom. Lehet, hogy elkeseredésemben sokat éjszakáztam s borral kínlódtam. Mától kezdve ágyba fogok bújni kilenc és tíz között; nem sikerül semmi . . . Mindent megfogok próbálni, hogy legnagyobb gyönyörűségemnek éhessek, annak amiért s amire születtem. Értsen meg, őszintén mondom: állásomat nem hagyhatom ott s ilyen babonákhoz kell fordulnom.

Miért írom mindezt? Arra akarom kérni, hogy inkább márciusban hozza ki a könyvem. Hátha addig sikerül átbújni azon az ismeretlen drótsövénnyen, amin egyelőre fönnakadok. Hátha addigra véremmé válik az új, ami most csak létezik bennem, de még nem hat elevenül.

Nem szeretném a *Szomjas inasokat* lerontani egy gyöngébb könyvvel. Erről van szó.

S most arra kérem: fogadja el kézirataimat és ellenőrizze őket. Pár nap múlva Önnél lesz az az anyag, ami eddig elkészült. Kérem nézze át s válogassa ki. Én belefáradtam, rossznak tartok mindent, hátha Ön enyhébb lesz, ha ugyan lehet.

De ismétlem: nem szeretnék minden áron könyvet, csak jobbat, mint ami van. S érzem, van róla sejtésem, hogy talán februárig megszokom a hivatalt vagy visszatalál hozzám a lelkem, vagy én akadok arra az órára, amikor újra mese születhetik általam.

Szigorúságra és barátságra szeretném kérni a küldött anyaggal szemben: nekem a folyton jobbra való törekvés valóságos mániám, utálnak is sokan ezen való rágódásomért.

S talán mindezek után érti, hogy milyen nem szívesen mondanék le arról, hogy könyvem legyen, új könyvem ami az enyém.

Várom értesítését, hogy hajlandó-e könyvem kiválogatásával foglalkozni s lehet-e szó a föntiek alapján a márciusi terminusról.

Remélem nem tartja szeszélynek örökös tojástáncomat. A jó írásokat lesem s most is az a bolond reménykedés biztat, hogy hátha február hatig inkább megjönnek mint január hatig. Hát így élek.

Öleli és tiszteli:

Gelléri Andor Endre

8.

Kedves Uram

néhány novellámat elküldöm. Ha lehet, a megbeszélt könyvet szeptemberre szeretném megjelentetni. Ezek a novellák első keretét adják a majd újabb küldések által egyre bővülő anyagnak.

Legyen szíves és olvassa át őket s írja meg, — ha ideje engedi — tíz napon belül vagy pedig június elején — véleményét és válaszát. Én, május tizenöt körül utazom el Pestről. Most egy hajútat tervezek: Triesttől egészen Valenciáig tartana: Franciaország érintésével s egy heti római tartózkodással. Azért választok hajót, mert e csöndes utazás közben — remélem írni tudok majd.

A jövő hét elején újabb három írást adok postára: Álmodók kószálása, Üvegház, Tünetemény. Címük elárulja jellegüket.

A megbeszélt szigorra kérem: a könyvnek (könyvünknek) szépnek kell lenni.

Szívből tiszteli, válaszát váró barátja:

IV. 26. 1934.

Gelléri Andor Endre

9.

Kedves Uram!¹⁸

Álmodók kószálását s a G. urat küldöm Önnek. Holnap este indulok Velence felé s így valaki — megbízásomból — elküldi két-három napon belül az Üvegházat s a Tüneteményt. Ezeket a Pesti Naplótól kell megszerezni.

¹⁸ A keltezetlen levél 1934 áprilisában vagy májusában íródhatott.

Gellért Oszkár is fölád Debrecennek két írást június elején: kéziratban van nála, a Nyugat részére elfogadva. Így aztán lassan, betelik a kötet kerete.

Kedves Uram, előző levelemben is írtam s most is ismétlem: minél jobb könyvet szeretnék kiadni . . . s ezért inkább június végén nyomják.

Most három hét szabadságom van: hátha tündéri időt kapok ajándékul és mesébe mártatom a tollam. Bár Itáliába megyek . . . elhagyok minden látnivalót, ha cserébe futó betűimet kapom vissza. Az egész életem az írásért, a jó írásért van.

Azzal, hogy leküldtem novelláimat biztosítani akartam magam ígéretem megszegése ellen; gondoltam: elküldöd Kardosnak, nála van, valahogy majd megindul a dolog. De májust és júniust még szeretném átdolgozni a könyv fénye érdekében.

A Nagymosoda is jön. Fogadja el.

Huszonhét éves vagyok . . . tudja, hogy Mikes fedezett fel . . . sajnos Budapesten születtem és nem valahol a földeken. Kár: a falu, a föld, a nagy színek, az ősbibb érzésekkel való találkozás inkább nekem valók lettek volna, mint az aszfalt, a lótásfutás. Így a lélek felé menekülök: a magam világába, Budapest helyett.

Ha esetleg ideje van átnézni a küldött anyagot s üzeni akar nekem: megadom a római címetem. Ott leszek: május húsz és huszonnyolc között.

R. Accademia D, Ungheria

G. A. E.

Roma, Via Giulia 1.

Igen fáradtan írok Önnek: az utazás előtti pillanatokban, egy bőrdobbe való hurcolkodás izgalmas hülyeségeitől szinte kidőlvé egy-egy pohár szódavízzel frissítve magamon. De így is talán kihallja a legmélyemből törő hangot: a remekműért élek, ezt várom pillanatról-pillanatra; sorsjegyem már van hozzá, érzem, de idő, pillanat, jóságos árvalánykéz, millió sugar és tébolyító megnevezhetetlenség: csak ennyi hiányzik hozzá . . . egy óra . . . vagy egy egész élet hiábavaló remegése.

Isten áldja . . . s ha módja van rá . . . írjon nekem a könyvemről Rómába.

Tiszteli, barátja: Gelléri Andor Endre

10.

Kedves tisztelt Uram!

nagyon érdekelne szíves válasza a beküldött novellákról. —

Melyik tetszett s Ön, hogy állítaná össze a könyvemet? — Mennyi fér a könyvbe?

Tartalékban van négy új írás: ezeket is elküldöm értesítése után. — Kettő megjelent a Nyugatban; kettő nyomdában van náluk.

Mikor akarják nyomni? A szeptemberi megjelenés biztos-e?

Csupa kérdés; ha nem terheti, s ha ideje is engedi — válaszolja meg. —

Öszintén

tiszteli s üdvözlő

1934. VI. 13.

Bp. III. Tímár u. 24.

Gelléri Andor Endre

11.

Mélyen tisztelt Uram!

szívükből köszönöm levelét s a válogató munkát. Most majd én is átnézem az anyagot s az Ön tanácsa lesz a korlát, amibe kapaszkodni fogok. Sajnos ismét kérem s egyben kérdeznem kell valamit: hány novellám fér el az öt éves könyvben? Talán a nyomda megtudja mondani Önnek — s én csak akkor válogathatok igazán ha ez az adat is nálam lesz. Mivel a legtöbb írás Nyugat-szedés — jó lenne, ha megtudhatnám, hogy egy Nyugat oldal mennyi lesz a kis könyvben?

A második kérdés: melyik az az utolsó nap, amikor nekem az egész anyagot le kell adnom?

Én még elküldöm majd Önnek a legutóbbi Nyugat novellámat és talán egy kéziratot is, amiről olyan sejtésem van, hogy jó. S gondolkozom valamiféle címen is. Sajnos, mintha címeiben holdtáj lenne az agyam: teljesen kihalt.

Drága jó Uram, még két levelet kell írnia nékem: 1. a szedési válasz, 2. a még beküldendő novellákról való véleménye ügyében. Eddigi leveleit s különösen az utóbbi kettőt: mély szeretettel köszönöm. Akkor aztán leszakad rólam az a vergődő nyugtalanság, ami egy-egy könyvem kialakulásánál elfog. Most, hogy, belül már egészen elváltoztam, de ez a belső változás az írásaimban talán még bizonytalanul fénylik — nagy segítség volt szívessége. Megvallom, nagyon izgatott volna, hogy az újabb írásaimon nem vett-e észre valamit? Hiszen egész nap irodában vagyok, amit sehogyanse tudok megszokni s a költői munka helyett, mesteremberit végzek. Jön a vasárnap s akkor nekiülök és írok. (Újabbak: Ház a telepen, Ötös, Találkozás száz évvel, Kékszemű lány, Homály — s amit legközelebb küldök le Önnek: A tolmács is.)

Ha ideje engedi — írja meg gyorsan válaszát — s akkor végre tudni fogom mennyi novellát vegyek be a már kiválasztottak közül a kötetbe. Azzal a sorrenddel, amit Ön tanácsolt nagyjából egyetérték: csak a Kékszemű lány előkelő helyezése lepett meg. Ezzel furcsán vagyok: igen soknak nem tetszett, néhány embernek meg nagyon. Én magam, nem számítok: furcsa anyja vagyok az írásaimnak, amint megszüülöm, elhagyom s nem érzem többé őket.

Örömmel tiszteli
barátja:

Gelléri Andor Endre

P. s. Érzése szerint a kis könyv nem lesz sokkal rosszabb, mint a Szomjas inasok? Ennyi mindent kérdezek Öntől!

12.

Kedves, tisztelt Uram!

Itt küldöm a rendelkezésemre álló anyag utolsó három novelláját. S nagyon kérem, írja meg, hogy Ön az egészből melyik novellát válogatta be a kötetbe? Ön minden bizonnyal tudja hány fér el a kis könyvben s engem nagyon érdekel — mit ajánl Ön? Szívből köszönöm segítségét — s arra kérem — közölje — meddig küldhetek újabbat, ha esetleg kedvez a szerencse s valami írás különösen jól sikerül? Mikor nyomnák a könyvet?

Könyvcímem sajnos még nincs. De mire az Ön k. válasza megjön — lesz. —

Még egy kérés — a portót majd fedezem — ha Ön már válogatott — kérem az egész anyag visszaküldését — hogy utoljára átnézzem én is. —

Sajnos a válság — amiről régebben is írtam — még tart. A hivatal mesteremberes munkára kényszerít — míg azelőtt — kószálva s hirtelen indulattól megragadva írhattam költői módra.

Olvastam Németh Lászlóról írt cikkét:¹⁹ hozzám közel állt, s igazságosnak hatott. N. L. cikkében felsorolt zsidó írók most arra kíváncsiak, hogy melyik hármat tartja Ön kevesebbnek, mint Németh László. — De a cikket — szerencsésnek, okosnak s főleg emberségesnek tartja az, aki olvasta. —

Előre, őszintén köszönöm, hogy nehéz íróévemben támogat; és segít — jelt adni magamról. —

Ha ideje engedi vagy engedte, hogy a küldött novellákat elolvassa — írja meg válaszát minél előbb. Szíves Debrecenbe hívását örömmel teljesíteném; hiszen már majdnem mindenki lent volt Ön öknél, csak még én nem. Amint mód lesz — jövök. —

Szívből tiszteli
barátja

Gelléri Andor Endre

1934. VII. 2.

¹⁹ KARDOS László: Jegyzetek a Németh-ügyhöz. Debreceni Független Újság, 1934. VI. 24.

13.

Kedves, tisztelt Uram,

1934. VII. 14.

vártam szíves értesítését az olvasott novellák felől. Úgy volt, hogy július 15-én kezdik Önök a könyv nyomását; s ezért nyugtalanított az Ön késlekedő válasza. —

Nagyon kérném, ha ideje s türelme engedi — írjon s tájékoztasson a kötet felől. — Ha csak lapom vétele után ír — s nem közben, akkor levelét küldje a köv. címre: GAE. Kíspesti textilgyár V. Sas u. 16.

Szívből üdvözlí és
tisztelettel

Gelléri Andor Endre

P. s. A legutóbbi novellát nem küldtem le; gondolom látta, mivel Önnek is jött figyelője a Nyugatban.

14.

Mélyen tisztelt Uram

üzenetét megkaptam; és most arra kérném, ami miatt oly kíváncsian vártam eddigi lapjait is — szíveskedjen megírni — *hogya a beküldött novellák közül Ön melyek beválogatását tanácsolja? Hogyan állítaná össze Ön a kötetem?* Erre a válaszra többízben kértem s most is igen leköteleznie, ha ezt megválaszolná, — Mert — annyi novella azt hiszem nem fér a kötetbe, amennyit én leküldtem.

Ha erre vonatkozó válaszáat és szíves tanácsát megkaptam — megírom a kötet címét azonnal. — Igen, arra kérem, hogy az anyagot egy utolsó átolvasásra — az én költségemen küldje vissza. — Ha betegsége engedi — válaszolja meg lapomat minél előbb, hogy lássam az Ön válogatását.

Üdvözlí barátja

Gelléri AE (Kíspesti Textilgyár, Sas u. 16.)

15.

Tisztelt Uram²⁰

a mai napig vártam szíves értesítését, hogy Ön milyen novellákat ajánl a kötetembe. Most teljes zavarban vagyok, mert arra kell gondolnom, hogy

1. Ön olyan komolyan beteg, hogy képtelen az én dolgommal foglalkozni.

2. Figyelmét talán elkerülte a kérésem.

Szívből megköszönném, ha valamiféle választ kapnék: arra, hogy gondolkozott afelett, hogy mit tegyek a könyvembe s körülbelül mennyi írás fér el benne?

Közben találtam egy címet is:

Z á p o r

de persze szeretném tudni, hogy az Egy asszony című novellámat, amelyet átakarok keresztelni Záporra jónak tartja-e a kötetben való szerepeltetésre?

Oly régen lebeg ez a könyv a levegőben, hogy talán megérti, ha végre: a végéhez szeretnék érni.

S arra szeretném még kérni, hogy a küldött anyagot, utolsó átolvasásra küldje vissza a köv. címre: G. A. E. Budapest, Újpesti rakpart 5 IV. 18 Acélék címén (míg a levelet a kíspesti textilgyár, Sas u. 16 címre, hogy még napközben kézhez kapjam, amint megérkezik. Javulást kíván s jó egészséget GAE)

A helyzetet tisztázó, szíves és sürgős üzenetét kéri

igaz barátja:

Gelléri Andor Endre

²⁰ A keltezetlen levél 1934. VII. 27. után íródott, Gelléri Andor Endréné szerint ugyanis ezen a napon költözött Gelléri a levélben megadott címre.

16.

Kedves Uram és Barátom!

itt küldöm a kért novellákat. Az „Elmulás” az „Egy asszony” után jöjjön; a „Találkozás 100 évvel” a „Hold ucca” előtt. —

Szívből köszönöm segítségét; de arra kérném, hogy mielőtt a könyv kijönne — korrektúrában küldje el nekem — át akarom nézni — s postafordultával azonnal vissza küldöm. —

S még egy: lehetőleg pontos dátumot, hogy a könyv mikor lesz könyv?

Értesítését kéri — s baráti, drága támogatását szeretettel köszöni

tisztelő, igaz híve

Gelléri AE

P. s. Sajnos este 8—9ig irodában vagyok, azért kellett megvárnom a vasárnapot; pedig már nagyon jó lenne látni és fogni a Hold uccát. —

Üdv.

17.

1934. aug. 31.

Kedves jó Uram

szíves értesítésével örömet okozna: a könyv megjelenését mikorra várhatom; — s a küldött anyag elég-e?

Szívből üdvözli
barátja

Gelléri Andor Endre

18.

Tisztelt Uram!²¹

Gelléri ismételten elnézést kér a könyv-anyag késése miatt; sajnos azonban a jobb kezét kétszer operálták, (talán ma vágják 3×szor) és így nem tudott intenzíven foglalkozni könyvével. —

Emiatt azután a levélbe is hiba csúszott, amennyiben az egyik novella címe megváltozik „Hat fillér, Hold ucca” helyett „Hold ucca”-ra és így a kötet címe is csak:

Hold-ucca

lesz. —

Nagyon kéri Önt Gelléri, ha valami megjegyzése, azaz közölnivalója volna, azt írja meg neki, reméli, hogy addigra egészségesebb lesz. —

Szívélyesen üdvözli Önt, Gelléri
és megbízottja:

Judit

19.

1934. okt. 17.

Tisztelt Uram és Barátom

szíves értesítését várom, hogy a könyv mikor fog megjelenni?

Tiszteli és üdvözli híve

Gelléri Andor Endre

²¹ Ezt a levelet Gelléri helyett a menyasszonya (későbbi felesége), Judit írta alá.

20.

Kedves Uram,

tudom, hogy Ön és a nyomda: kettő. — tudom, ha tehetné már a kezembn lenne az a pár könyv, amit oly sürgősen kértem. De úgy látszik nyomdánk: Kőműves Kelemen nyomda: az esti szedés leomlik reggelre!

Nékem igen fontos lenne a kért küldemény — vagy valami biztos hír, hogy ne várjam naponta a debreceni postát.

Gondolom, Önnek se kellemes ennyit levelezni — s elnézését kérem — de viszont ha nem sürgetem a dolgot — talán sohasem készítené el a könyvemet a Nagy Károly nyomda. Hiszen nekik is előnyösebb lenne a Karácsonyi Könyvpiacra kijönni vele!

Szívből tiszteli

Gelléri Andor Endre

21.

Kedves Uram

Köszönöm, hogy türelmes volt s a könyvből: könyv lett. Remélem a sok hiba ki lesz söp-
rűzve belőle. — Az előszó: külön öröm. Rövid — s mások véleménye szerint is — találó, szép. —

Mikor jön ki a könyv? Nagyon kérném, hogy amint 5—10 db kész van belőle, küldje sürgősen hozzám. —

Én várom — és néhányan várják. — Igazán fontos lenne 5—10 db.

Elnézést, hogy csak most jutok hozzá az íráshoz: nagyon erős és késő estébe nyúló az irodai munkám. —

Mikor jön ki a könyv? és mikor lesz néhány példány nálam? ez folytonosan visszatér ben-
nem. Önnél van rá a válasz —

értesítését és küldeményét várja
igaz szeretettel hálás híve

Gelléri Andor Endre

1934 XII. 2.

bélyeg, a csomagra! Üdvözet! Igazán hálás vagyok! És köszönök mindent!

22.

Budapest, 1934. dec. 20.

Drága Uram és Barátom!

A Karácsonyi Független Szemlében²² már jön kritika a könyvről. A Nyugatnál még nem tudom, hogy ki ír róla. Sajnos, szükségem lenne a többi példányra is, — kritika miatt. Keres-
tem a pesti boltokban, de seholse kaptam meg. — Mikor juthatok hozzá? Néhány barát szerint a Hold u. eléri a Szomjas inasok niveljét. — Most persze sajnálom, hogy kihagytam a Kékszemű
lányt: Újra elolvastam — Önnek volt igaza; — igen hálás vagyok, hogy kitartó volt és oly
szíves.

Öleli és tiszteli
hű barátja

Gelléri Andor Endre

²² MURÁNYI KOVÁCS Endre: Gelléri Andor Endre. Hold ucca. Független Szemle, 1935. 3—4. sz. 75—76

Kedves, tisztelt Uram²³

november elején kiadja az Athenaeum a novelláskönyvet. Sajnos, rengeteg írás kell bele. Sárközi tanácsára az Ön szíves engedélyét kérem ahhoz, hogy a Hold uccabeli kötetemből négy novellát bevehessenek. Remélem, hogy ennek az Önök szempontjából kiadói akadálya nem lesz.

Mivel a kötetet már rohamléptekben szedik és nyomják arra kérem, hogy beleegyezését postafordultával, ne is nekem, hanem mingyárt a Sárközi részére küldje el.

Sárközi címe: Athenaeum, Bp. Miksa u. 8.

Nagyon köszönöm kedvességét s igaz barátsággal üdvözlöm:

Gelléri Andor Endre

A négy novella címe:

1. Ház a telepen
2. Elmúlás
3. Ötös
4. Tánc

²³ Gelléri *Kikötő* c. kötete 1935-ben jelent meg az Athenaeumnál, a keltezetlen levél tehát szintén abban az évben íródhatott.

KÁNTOR LAJOS—LÁNG GUSZTÁV: ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM. 1945—1970.

A könyvészeti adalékot összeállította: Réthy Andor. Bukarest, 1971. Kriterion K. 421 l. 24 t.

A huszonöt esztendő, amit az új magyar irodalom fejlődése bejárt, több oldalról felkeltette az összefoglalás igényét. És nemcsak Budapesten, ahol a felszabadulást követő időszak irodalomtörténeti kézikönyvének munkája folyik, hanem a szomszédos országok magyar nemzetiségi kultúráiban is. Igaz, a történeti igény inkább a már lezárult szakasz: a két háború közötti irodalom összefoglalása felé fordult; elsőnek mindenképpen ezt a munkát kellett elvégezniük a nemzetiségi művelődés történészeinek. Pozsonyban Turczel Lajos, Újvidéken Bori Imre nevéhez fűződik az összefoglalás. Ám — éppen a budapesti vállalkozás révén — már megindult a háború utáni korszak irodalomtörténeti feldolgozása is. A romániai magyar irodalomtörténetírás ügyének kedvezőbb a helyzete. A magyar nemzetiségi kultúra körében és Budapesten egyaránt több alkalommal kísérelték meg elvégezni az összefoglalás feladatait. Elsőnek Tolnai Gábor könyve: az *Erdély magyar irodalmi élete* (Szeged, 1933), majd műfaj történeti vonatkozásban Jancsó Elemér munkája: *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* (Kolozsvár, 1934), végül az irodalmi élet rajzában Ligeti Ernő: *a Súly alatt a pálma* (Kolozsvár, 1941) lapjain. Ugyancsak az 1919—1944-es korszak képét ábrázolja az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv VI. kötete és Czine Mihály összefoglalása, amelyből eddig néhány folyóirat-közleményt láthatott a kérdés iránt érdeklődő olvasó.

A romániai magyar tudomány azonban már az 1945-tel induló korszak ábrázolására is tett néhány kísérletet. Sóni Pál egyetemi tankönyve: *A romániai magyar irodalom története* (Bukarest, 1969) a két háború közötti korszak feldolgozása után hasznos képet ad a felszabadulást követő helyzetről és írókról is. Marosi Péter hosszabb tanulmánya: *A romániai magyar irodalom huszonöt éve* (Utunk 1969. 20. sz.—24. sz.) pedig az új korszak fejlődésének felvázolására vállalkozott. Az ő kezdeményezéseik után született meg Kántor Lajosnak, a kolozsvári Korunk irodalmi szerkesztőjének és Láng Gusztávnak,

a kolozsvári Babes—Bolyai Egyetem magyar tanszéke tanárának könyve: a *Romániai magyar irodalom 1945—1970* (Bukarest, 1971). Munkájukat mindenekelőtt az dicséri, hogy igen nehéz és bonyolult feladatok megoldására szánták el magukat. A kortárs irodalom történeti összefoglalása a szokásosnál mindig nehezebb vállalkozás. A történésnek ilyenkor a kritikus szerepét is vállalnia kell, elvégzetlen részfeladatokat kell megoldania, s meg kell küzdenie az írói önértékelések, a csoportérdekek szövevényével. Emellett tudatában kell lennie annak, hogy eleven anyaggal dolgozik, egy befejezetlen folyamat történeti összegzésére vállalkozik. (Amely feladat önmagában is paradoxsá teszi az irodalomtörténész munkáját.) Kántor és Láng felismerte e munka alkati nehézségeit: „Munkánk természete sajnos olyan — írják —, hogy csak abbahagyni lehet, befejezni nem...”

A műfaj, vagyis a kortárs irodalom történetének feldolgozása tehát már eleve magában hordozza a későbbi elégedetlenséget, a polémiát, a munka kísérleti jellegét. A téma: a romániai magyar irodalom kutatása azután további nehézségeket jelent. Nincsenek megfelelő alap kutatások, a korszak íróinak tevékenysége általában nélküli a tanulmány-szerű feldolgozást, az irodalomkritikai termés, legalábbis egy korszerű marxista szintézis megalkotói számára, nagyon kevésbé használható. A tanulmány- és esszéirodalom csak néhány kérdésben segítette ki az összefoglalás szerzőit (elsősorban Jancsó Elemér, Sóni Pál, Marosi Péter, Földes László és Izsák József tanulmányai). A két irodalomtörténésznek ezért nagyrészt saját kutató munkájára és már korábban elkészült tanulmányaira, kritikáira kellett támaszkodnia. Ez okozta azt, hogy az összefoglalás legjobb részleteit azok az íróportrék adják, amelyek főbb elemeikben már korábban elkészültek Kántor és Láng kritikus tevékenysége során.

A munkát nehezíti továbbá a nemzetiségi irodalomtörténész fokozottabb felelőssége is, amely onnan ered, hogy a szomszédos országok magyar művelődése még mindig irodalom-

centrikus, az irodalom gyűjti össze a szellemi élet legjobb erőit, szervezi a művelődést, fogalmazza meg a nemzetiség önismeretét, öntudatát. Az irodalom történése ezért nem érheti be azall, hogy az alkotó személyiségek, az irányzatok és a művek ábrázolója legyen, hanem nyomon kell kísérnie a nemzetiségi kultúra alakulását, ki kell fejtenie a közösségi önismeret és öntudat változásait. Vagyis feladata tágasabb körű, mint a hazai irodalomtörténetírásé, felelőssége súlyosabb, az elvégzett munka közéleti hatása mélyebb és nagyobb. Kántor és Láng is érezte azt, hogy vállalkozásuk tartalmában és hatásban súlyosabb felelősséget jelent. Úgy hisszük, e felelősség tudatában dolgoztak, és egészében jól oldották meg a maguk elé tűzött feladatot.

A felismert és vállalt felelősség játszik szerepet abban a meghatározásban, amelyet a két szerző a romániai magyar irodalom fogalmáról ad: „a romániai magyar irodalom — írják — Románia 1919 utáni területén kialakult magyar nyelvű irodalom. Társadalmi meghatározója a romániai társadalmi valóság, valamint a romániai magyarság kisebbségi, illetve 1944 utáni nemzetiségi helyzete. Mindkét vonás megkülönböztető a magyarországi irodalomhoz viszonyítva, amelyhez azonban a nyelv és a kulturális hagyományok tágan értelmezett közössége fűzi.” E meghatározás két közegezt köti a szóban forgó irodalmat: a romániai társadalomhoz és a magyar művelődéshez. A romániai kötődés jelenti azt a jelleget, amely Gaál Gábor nyomán a *romániaiság* nevet viseli. Ez a megjelölés az Erdélyi Helikon írói és ideológusai (pl. Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tamási Áron) által használt *transzilvánizmus* fogalmát váltotta fel. A transzilvánizmus a történeti Erdély hagyományait ápolta, az erdélyi népek, nyelvek és felekezetek békés összefogását szerette volna előmozdítani. Nagy érdemeket szerzett a Romániához csatolt magyarság nyelvének, művelődésének és közösségi tudatának fenntartásában, az együtt élő népek és kultúrák közeledésében. Am helyét előbb-utóbb át kellett adnia egy olyan gondolatnak, amely a magyar nemzetiségnek a román társadalomban elfoglalt helyét mérte fel, és szociológiai módon közeledve a kisebbség problémáihoz összekötötte a magyar és román dolgozó rétegek ügyét. Ezt a gondolatot fogalmazta meg Gaál Gábor a „romániaiság” elvében.¹ Mint Rácz Győző egy tanulmánya, éppen Kántor és Láng könyvéről szólván, rámutat, ez a „romániaiság” elsősorban nem a magyar nemzetiség geográfiai elhelyez-

kedésének kereteire utal, hanem arra, hogy a romániai magyar író a romániai társadalom valóságában él, ennek mozgását követi, és az ugyancsak ebben a valóságban élő magyar olvasó számára dolgozik.²

Kántor és Láng nagyra értékeli a transzilvánizmus követőinek érdemeit, ám rámutat arra is, hogy ez a gondolat az idők során „mozgósító ideológiából összetartó eszme lett, természetes módon haladt egy olyan megfoghatatlan absztrakció felé, amely minden (polgári) világnézet számára elfogadhatóvá tette”. És így éppen az irodalom nemzetiségi-társadalmi hivatása veszett el a transzilvánista illúziók között. Ezért ők is a Gaál Gábor által megfogalmazott „romániaiság” elvét alkalmazzák. Mint mondják: „a romániai magyar irodalom sajátos, helyre és korra valló vonásait a történelemnek ugyanazok a parancsoló törvényei vették ki, amelyek a román irodalom, a román kultúra egészét formálták. Ennek tudható be, hogy a román és a romániai magyar irodalom legjobbainak műveit közös vagy hasonló esztétikai és politikai krédó rokonítja: hogy a romániai magyar irodalomban mint sajátos színtől érvényesül a román irodalmi hagyományok hatása, a román művelődési élet modern áramlatainak ösztönző szerepe...” Ebből az elvi megállapításból következik irodalomtörténetiknek az a törekvése, hogy a fejlődés tárgyalása során mindig felvillantsa a román és a nemzetiségi magyar irodalom párhuzamait, az irányzatok, nemzedékek és művek rokonságait. A romániai valóság szoros kapcsolatba hozza egymással a román és a magyar irodalmat, a magyar irodalom önállóságát, sajátos feladatát és karakterét azonban nem szünteti meg. A nemzetiségi kultúrának ugyanis elsősorban magáról a nemzetiségről és a nemzetiséghez kell beszélnie: a romániai magyar irodalom nem a román irodalom része, hanem a magyar nemzetiség tudatának terméke (és formálója). Ennyiben osztozik a nemzeti irodalmak feladataiban. Mint ahogy maga a nemzetiség is megközelítőleg a nemzet funkcióját végzi el egy adott történelmi és társadalmi struktúrán belül. Ahogy Gáll Ernő, a *Korunkat szerkesztő* neves szociológus mondja: „a nemzetiség etnikai-történeti közösség, amelynek ismérvei hasonlóak a nemzetéhez, szerepe és távlatai szintén egyezők vele. Számszerűleg kisebbség, a többséget alkotó nemzet mellett, tagjait egybekapcsolja a közös nyelv és kultúra, valamint az összetartozás tudata és a kollektív azonosság megőrzésére, fejlesztésére irányuló akarat.”³ Mint a Kántor—Láng-féle

¹ GAÁL Gábor: *Transzilvániai-e vagy romániai magyar irodalom?* *Korunk* 1937. 214—217.

² RÁ CZ Győző: *Irodalomtörténet és ideológia.* *Korunk* 1971. 1782—1789.

³ GÁ LL Ernő: *Irodalmunk története és aml mőgötte van.* *Korunk* 1971. 1777—1781. vő.: NAGY Győrgy: *A nemzetiség fogalma.* *Korunk* 1971. 663—673., MÍ KO Imre: *Nemzet és nemzetiség.* *Korunk* 1971. 681—691.

irodalomtörténetből kitetszik, maguk a szerzők is hasonló módon gondolkodnak a nemzetiségi irodalom helyzetéről és feladatairól.

A másik közege, amelyben a romániai magyar irodalomnak természetesen el kell helyezkednie, a magyar nyelv, művelődés és hagyomány. Kántor és Láng nem tagadják ezeket a természetes köteleket. „Egyetlen irodalom sem születik a semmiből — olvasuk —, s a romániai magyar irodalom, mely az egységes magyar nemzeti irodalom kialakulása után jó évszázaddal születik, magától értetődően kapja örökségül a nemzeti irodalom valamennyi értékét, az egységes irodalmi nyelvtől a klasszikus hagyományok formálta értékszemléletig.” Ez a felismerés helyesnek bizonyult, és az elemző munka során gyümölcsözőnek mutatkozott. Láng és Kántor az egyes írók, jelenségek megítélésénél találó módon hivatkozik a klasszikus és a modern magyar irodalom alkotóira: Petőfira, Adyra, Móricz Zsigmondra, József Attilára, Szabó Lőrincire, Illyés Gyulára, Fábry Zoltánra. És természetesen tetszik az a következtetés is, amelyet a két szerző a romániai társadalommal és a magyar kultúrával kialakult kapcsolatok tényéből levont. Tudniillik az, hogy a romániai magyar irodalom, helyzete következtében, a két szomszédos nép közeledésének, megértésének műhelye lehet. „A romániai magyar irodalom — írják — nem kettészakítja önmagát, amikor sajátjának tekinti a magyarság valamennyi haladó szellemi értékét [...], s vállalja egyben romániaságát is. Ellenkezőleg: összekapcsolja mindazt, ami a két nép kultúrájában egymást segít, egymást kiegészítő, közös történelmi gyökerekből sarjadó érték.” Vagyis ugyanúgy a két nép és a két művelődés közötti „hid” szerepét szánják a magyar nemzetiségi irodalomnak, mint Fábry Zoltán, aki klasszikus módon fejtette ki a szomszédos államokban létrejött magyar irodalmak közvetítő szerepének elméletét.

Kántor és Láng, nézetünk szerint, elfogulatlan józansággal és ideológiai biztonsággal jelölték ki a romániai magyar irodalom helyzetét, feladatait. Ugyanígyen józanul választják meg irodalomtörténeti értékelésük módszerét. Mint könyvük *Mentség* címet viselő utószavában kifejtik, egyetlen elv vezette vállalkozásukat: „az esztétikai-etikai értékek felmutatásának vágya.” Ez az igény a korábbi romániai magyar irodalomkritika módszerével polemizál, e módszer korszerű meghaladására törekedik. A két szerző meglehetősen éles szavakkal ítéli el a korábbi

bírálat irodalompolitikus szempontjait, „deskriptív” jellegét, egyoldalú szociologizálását. „Nem a műalkotás — írják —, hanem az irodalompolitikai vonal áll a lapok és kritikások érdeklődésének homlokterében. [...] Noha meg-megújuló vitáknak lehetünk tanúi a kritika jellegéről, feladatairól, a romániai magyar irodalomkritika nehezen nővi ki gyermekbetegségeit, mindenekelőtt a szociologizálást, az elemzést kikiszöböző deskriptivizmust, illetve az újabb divatjelenségeket, a modern irányzatok (strukturizmus, stíluskritika) külsőséges követését, mímelését.” Ezt a gyakorlatot akarják felváltani az esztétikai és etikai szempontú elemzéssel, azaz olyan vizsgálattal, amely egyformán figyelembe veszi az alkotó személyiség, az irodalmi mű és az irodalom által gyakorolt társadalmi funkció tulajdonságait. Esztétikai gondolkodásuk tengelyében az írói személyiség eredetisége és a korszerűség elve: a népi forrásból is merítő modernség áll. Műközpontú elemzésre törekednek, ám az alkotást nem pusztán esztétikai minőségében vizsgálják, hanem az etikai szférában betöltött szerepében is. Ezért hadakoznak a „szociologizálás” ellen, amin, miként könyvük olvasása során kiderül, nem az író és a mű szociológiai megközelítését értik (hiszen ezzel a lehetőséggel élnek ők maguk is!), hanem azt a szemléletet, amely az irodalom szerepét a taktikai kérdések, a napi politikai feladatok megoldására szűkíti le. Az etikai elv ebben a vonatkozásban éppen azt jelenti, hogy az irodalomnak nem napi politikai, nem taktikai, hanem általánosabban és közvetettebben közéleti jelentése, etikai és stratégiai eredménye van. Esztétika és etika ilyen módon történő összekapcsolása egyébként mind a nemzetiségi, mind a hazai elméletben szokásos dolog.⁴ Kántor és Láng a korszerű marxista művészetelmélet vívmányaként él vele. Az esztétika és az etika szempontjainak elemző alkalmazása az ő számukra sem absztrakt folyamat. Mint Balogh Edgár hangoztatja, könyvükről írván: „maga az anyag s a feldolgozás módja meg is győzött már arról, hogy nem elvont esztétikai és etikai kategóriákról van szó, hanem olyan reális értékek megállapításáról, melyek a romániai magyarság társadalmi mozgásaiból s azok tudatából fakadnak az írói magatartás és a művészet korszerű megnyilatkozásai terén.”⁵

Balogh Edgár azt is megjelöli, hogy mi jelenti a módszer reális értékét: Kántor és Láng esztétikai és etikai elemzéséből a nemzetiségi lét irodalmi önmegfogalmazása bontakozik ki. Valóban, a *Romániai magyar*

⁴ Vö. PÁSKÁNDI Géza: Gondolatok líráról, művészetről. Utunk 1969. 31. sz. és ALMÁSI Miklós: Ellipszis (Bp. 1967.) c. kötetének bevezetője.

⁵ BALOGH Edgár: Folytonosság és átváltás az irodalomban. Igaz Szó 1972. I. 91—100.

irodalom 1945–1970 a romániai magyarság nemzetiségi önszemléletét és öntudatát vizsgálja; az irodalom etikai értékét, súlyát aszerint méri, hogy miként szolgálja a nemzetiségi önismeretet és tudatot. Ez egyszerűen azt is jelenti, hogy maga az irodalomtörténeti összefoglalás az imént megjelölt etikai mércehez igazodott; Kántor és Láng munkája a nemzetiségi tudat részeként funkcionál. A szerzők maguk tudatosan vállalják ezt a szerepet: könyvükben nemcsak a romániai magyar irodalom huszonöt éves szakaszának történetét akarták megírni, hanem egyben a nemzetiségi tudat történetéhez is anyagot és adalékot kívántak nyújtani. Tévedne azonban, aki azt gondolná, hogy munkájukat leszűkítik a nemzetiségi tudat jelenségeire. A szerzők nem vállalják (igényes irodalomtörténészek lévén, nem is vállalhatták) az ilyen önkorlátozást. A romániai magyar irodalmat a korszerű európai fejlődéshez kötik, nemcsak a nemzetiségi mondánivalót kutatják, hanem az egyetemes üzenetét is. Azt az író tudják szívük szerint dicsérni: „aki írói felelősségét nem szűkíti le egy kis szociográfiai vagy tájegységre, aki mer az emberiségben gondolkodni, de nem tagadja meg közvetlen környezetét, nem fordít háta a hétköznapiaknak.” Vagyis, aki a szűkebb közösség: a nemzetiség, az ország és a tágabb keretek: az európai és egyetemes kultúra, az emberiség vonzását, vállalását egysúlyban tudja tartani.

Utaltunk már arra, hogy a kortárs irodalom történetének feldolgozása milyen komoly próbák elé állítja a kutatót. A műfaj nehézségei okozták, hogy Kántor és Láng könyve sem a szigorú történeti módszert választja, hanem inkább az „irodalomtörténeti körkép” módszerét. A negyedszázados fejlődést nem történeti rendben, történeti izületeiben tárgyalja, hanem az irodalmi termésben megvalósuló műnemek és az alkotó egyéniségek szerint. Vagyis a könyv, leszámítva az 1919–1944-es első korszak tárgyalását, valamint az új korszak irodalmi életéről adott fejezetet, arcképvázlatokban ragadja meg a nemzetiségi irodalom történetét. E módszertani sajátosság nem akadályozta meg, hogy a szerzőknek átgondolt történelmi képe legyen. Kántor és Láng felismerték, hogy a feldolgozott irodalmi anyag, bármennyire is egy kortársi panoráma körén helyezkedik el, történeti képződmény, nemcsak az esztétikai-etikai minőség ölt benne alakot, hanem a történeti fejlődés menete és problematikája is. Igaz, hogy ezt a proble-

matikát a könyv olykor homályban hagyja, vagy meglegszik azzal, hogy utalásokban tegyen rá jelzéseket. Csehi Gyulának bizonyos mértékig igaza van, midőn hiányolja a fokozottabb történetiséget és a megfelelő adatolást.⁶ A munka viszonylag szűkös terjedelme (az irodalomtörténeti szöveg 212 lapot tölt be) és az elvégzendő feladatok sokasága akadályozhatta meg a történetileg részletesebb és adatokban gazdagabb kidolgozást.

Minden történeti elemzés egyik alapvető, az elért eredmény értékét is befolyásoló feladata a *periodizáció*. Kántor és Láng irodalomtörténete lényeges periodizációs kérdéseket old meg, egyszerűen felvet néhány olyan problémát, amelyet még a későbbi kutatásnak kell megoldania. Periodizációs gyakorlatuk az irodalomközpontú gondolkodást követi, vagyis nem a külső: a politikai, társadalomtörténeti periódusokat követik, hanem meg kívánják keresni az irodalmi fejlődés saját periódusait. Mindkét szerző nyilatkozott erről a kérdésről, mindketten kifejtették periodizációs elveiket. Kántor Max Wehrli tézisét fogadja el, amely szerint: „az irodalomtörténeti időszakokat elsősorban *irodalmi* kritériumok szerint állapítsák meg, s az így nyert beosztást csak másodsorban vessék egybe egyéb periódusrendszerekkel.”⁷ Láng pedig amellet érvel, hogy a társadalmi lét fejlődésének periódusait az irodalomtörténész ne mechanikusan alkalmazza, hanem próbálja meg feltárni az irodalom sajátos fejlődésének belső törvényeit: „az elvont összefüggés [...] az irodalomtörténész számára csak akkor válik valóságossá, ha ki tudja tapintani a konkrét irodalmi anyagban való »megtestesülését«, ha az irodalom viszonylag önálló fejlődéstörvényeit úgy tudja megragadni, hogy bennük mint sajátosban válják nyilvánvalóvá, szemlélhetővé az általános.”⁸ Ezeket az elveket mintaszerű módon alkalmazzák az 1919–1945-ös történeti korszak periodizációjában, amellyel könyvük *Előzmények* című fejezete foglalkozik. Négy periódust különítenek el: 1. az irodalmi élet kezdeteit (1919–1924), amely a magyar nemzetiségi irodalom kialakulását, a nemzetiségi öntudat megszervezésének áldozatos munkáját jelenti, 2. az állandó intézmények korát (1924–1930), amely a marosvécsi Helikon és az Erdélyi Helikon című folyóirat primátusát képviseli, 3. a realizmus útján járó korszakot (1930–1938), amely a Korunk „valóság-irodalmával” és a „második” erdélyi generáció szociológiai érdeklődésével váltotta fel a

⁶ CSEHI Gyula: *Élő irodalom élő története*. A Hét 1972. 2. sz.

⁷ KÁNTOR Lajos: *Vissza vagy előre? Utunk 1970*. 5. sz. Az idézet: Max WEHRLI: *Általános irodalomtudomány*. Ep. 1960. 185.

⁸ LÁNG Gusztáv: *A XX. századi magyar irodalom történetének korszakolása*. Korunk 1971. 1812–1818.

transzilvánizmus gondolatkörét, és 4. a fasizmus és a világháború éveit (1938–1944), amely Erdély felosztásával, a román és magyar fasizmus előretörésével, végül a háborús eseményekkel végképp szétzilálta a magyar nemzeti irodalom eredményeit és intézményeit. Ez a korszakolás részben követi, részben új elemekkel gazdagítja a romániai magyar irodalom első korszakának eddigi periodizációs kísérleteit.⁹

A fenti korszakbeosztás, úgy hisszük, teljes mértékben elfogadható. Fogasabb kérdés az élő irodalom korszakolása. A két szerzőnek mindenképp az új irodalomtörténeti korszak kontinuitásának-diszkontinuitásának kérdésével kellett szembenéznie. Állásfoglalásuk ebben a kérdésben is józan, mértékletes és dialektikus. Egyaránt hangsúlyozzák az új és a régi irodalom termékenyítő kapcsolatát és azt, hogy az 1945-tel induló szakasznak egy megváltozott társadalmi rend talaján új utakat kellett kezdenie. Magát a felszabadulás után induló korszakot (*Az irodalom élete* című fejezetben) három korszakra bontják, noha ebben az esetben nem különítik el egymástól módszeresen és fejezetszerűen az egyes periódusokat. A felszabadulást követő „hősor” (1945–1948) az irodalmi élet újjászervezését, a baloldali erők előretörését és a romániai magyar irodalom „népfrontos” egységét hozta. Ezt a termékeny és lendületes korszakot követte a „normatív irodalomszemlélet”, vagyis a dogmatizmus kora (1949-től az ötvenes évek közepéig), amely a többi szocialista ország kulturális életéhez hasonlóan sivárrá és szegényessé tette a nemzeti irodalmat, útját állta a korábban kibontakozó lendületnek, szigorú esztétikai normákkal bénította meg az alkotó személyiségeket. A megújulás lassanként következett, az ötvenes évek második felétől, a hagyományok korszerűbb értékelésével, az avantgarde irányzatok térnyerésével, a fiatal generációk: a „Forrás”-nemzedékek jelentkezésével. Ez a fejlődés azután a hatvanas évek második felében teljesedett ki, érlelte meg legfontosabb eredményeit.

E gondolatmenetet néhány ponton szeretnők kiegészíteni. Úgy véljük, hogy a felszabadulást követő fejlődés korszakolását kétféleképpen is meg lehet oldani. Elfogadva Kántor és Láng periodizációs elveit (amelyek egyébként sem mondanak ellent a hazai viták során kialakult elméletnek), két nagyobb periódust különböztethetünk meg. A „társadalmi lét” ugyanis, amely a tudatformák változása mögött áll, általában a hatvanas évek közepén alakult át a legtöbb kelet-európai szocialista országban; ekkor

fejeződött be a szocialista gazdaság alapjainak építése, s ennek nyomán ekkor történt minőségi változás a társadalmi tudatban is. A tudatformák átalakulása jelentkezett abban, hogy az irodalom új irányok felé fordult: filozófiai, történelembölcséleti, antropológiai és etikai kérdéseket fogalmazott, s megválaszolásukkal kísérletezett. Ekkor váltak általánossá (éppen az intellektuális mondanivaló révén) a modernebb módszerek és technikák: a szürrealizmus, az abszurd, a groteszk, a versépítés komplex és „polifónikus” módozatai, az esszé-elemekkel átszőtt epika, az új drámatechnika stb. A változás még a hagyományosabb realizmus módszerére is kihatott: a realista ábrázolás kiegészült (vagy felcserélődött) a dokumentarizmus, a „tényregény”, a szociográfikus ábrázolás eszközeivel. A „társadalmi lét” általánosabb megváltozását tehát az irodalom belső törvényeinek és igényeinek megváltozása kísérte, és ez a változás ment végbe a romániai magyar irodalom közegében is. Az első húsz év (1945–1965) harsányabb, egyszersmind elvontabb elkötelezettsége, hagyományos technikája, többnyire sematizmussal és romantikával torzított realizmusa után a megfontoltabb, etikus elkötelezettség (Sütő András: *Anyám könnyű álmat ígér*, Szemlér Ferenc: *A mirigy esztendeje*), a dokumentatív realizmus (Bálint Tibor: *Zokogó majom*, Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*, Nagy István önéletrajzi regényei), az intellektuális líraiság (Szemlér Ferenc, Kányádi Sándor, Horváth Imre új versei), az avantgarde költői látás és technika (Méliusz József, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár) és a modern dramaturgia (Páskándi Géza, Deák Tamás drámái) következett. Az irodalom képe gyökeresen átalakult, a fejlődés valóban új korszakot hozott.

Meg lehet kísérlni a korszakolást más módon is. Az irodalomközpontú (stílustörténeti) korszakolás általában szélesebb periódusokat különít el egymástól, minthogy a stílustörténeti folyamat, még a huszadik század élénkebb ritmusa idején is, lassabban változik. Ha azonban nem a nagy stílustörténeti változásokat, hanem az irodalmi életnek mint a társadalmi struktúra egy részének alakulását figyeljük, gyorsabb periódusváltásokat észlelünk. Ez a sféra ugyanis jobban függ a politikai élet alakulásától, a politika döntéseitől. Különösen olyan korszakban, például az ötvenes években, midőn az irodalompolitika mozgása meghatározó módon érvényesült az irodalmi intézmények közegében, hatása alá vonta a művek megjelenésének, sőt megírásának

⁹Vö.: JORDÁKY Lajos: *Hogy a jegyzetből könyv legyen*. Utunk 1969. 50. sz.; VARRÓ János: *Irodalomtörténet és önismeret*. Utunk 1970. 1. sz.

ügyét. És tekintetbe kell venni azt is, hogy erre a mozgásra, a romániai művelődés keretei között, még a nemzetiségi politika alakulása is befolyást gyakorolt. Így érthető az, hogy művek, amelyeknek megírását (és közéleti szerepét) voltaképpen már napirendre tűzte volna a társadalmi lét fejlődése, megkésve tölthették be funkciójukat. Például Sütő András méltán becsült regénye: az *Anyám könnyű álmot ígér*, amelynek első fejezetei 1965-ben jelentek meg a marosvásárhelyi Igaz Szó lapjain, de amely csak 1970-ben kerülhetett végleges formában és könyv alakban az olvasó elé.

A romániai magyar irodalom periodizációját ezért csak úgy lehet megoldani, ha messzemenő figyelmet tanúsítunk az irodalmi élet kultúrpolitikai és nemzetiségpolitikai meghatározott változásai iránt. E változások nyomán, nézetünk szerint, a romániai magyar irodalom újabb szakasza a következőképpen korszakolható: 1. a felszabadulás utáni újkezdés szakasza (1945–1949). Ezt a szakaszt Kántor és Láng könyve hitelesen írja le, pusztán a záró évszámot: 1948-at korrigálnánk, minthogy a korszak jellegzetes regényei (Asztalos István: *Szél fúvatlan nem indul*, Kovács György: *Fogglal és körömmel*, Kurkó Gyárfás: *Nehéz kenyér*) 1949-ben kerültek az olvasó elé. 2. A dogmatizmus és szematizmus időszaka (1949–1953). Ez a korszak említésre érdemes irodalmi művet valójában nem hozott, még Nagy István híres és sokat fordított regénye: *A legmagasabb hőfokon* (1950) is a szematikus irodalom iskolapéldái közé tartozik. 3. A korrekció és az újabb kiteljesedés szakasza (1953–1958). Ez az időszak az irodalompolitika és a nemzetiségi politika átrendeződésével indult: 1953-ban alakították meg a Magyar Autonóm Tartományt, megszületett az Igaz Szó (1953), a Napsugár (1956), az új Korunk (1957), az Új Élet (1958), a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (1958), Földes László szerkesztése nyomán új lendületet kapott az Utunk, Méliusz József vezetésével újjáalakult az irodalmi kiadó magyar szerkesztősége (sőt egy ideig Marosvásárhelyen is működött kiadói szekció). Olyan írók kerültek vissza az irodalmi életbe, mint Balogh Edgár, Bartalis János, Bözödi György, Kacsó Sándor, Kemény János, Kiss Jenő, Kós Károly, Méliusz József, Molter Károly, Szentimrei Jenő, Tabéry László, Tompa László, és olyan fiatalabbak jutottak vezető szerephez, mint Bajor Andor, Kányádi Sándor, Sütő András, Székely János és Szabó Gyula. Megkezdődött a két világháború közötti örökség számbavétele (az Utunk *Nézzünk hát szembe* című

rovatában), viták indultak az Írószövetségben, új szellemű művek foglalkoztak az új társadalom belső konfliktusaival (pl. Sütő András: *Felrejáró Salamon*), és egyelőre még folyóiratokban útjára indult az első „Forrásmemzedék” (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Veress Zoltán), sőt Páskándi Géának, aki Kányádiék és Lászlóffyék generációját összeköti, már akkor megjelent az első kötet. 4. Regresszió (1959–a hatvanas évek közepe). Ez a szakasz az 1959-es intézkedésekkel indult (a Bolyai- és a Babeş-egyetem egyesítése, iskolaügyek), 1959-ben öngyilkos lett Szabédi László, az irodalmi élet korábbi lendülete és fejlődése elakadt. Sokan hallgatásba burkolóztak (pl. Sütő András), mások arra kényszerültek, hogy átfogalmazzák korábbi műveiket (pl. Szabó Gyula *A gondos atyafiságot*). 5. A fokozatos fejlődés és kiteljesedés korszaka (a hatvanas évek közepétől). Ez a szakasz a Román Kommunista Párt IX. és X. kongresszusa nyomán alakul ki: kibővülnek az irodalom intézményes keretei (új megyei lapok, A Hét című művelődéspolitikai hetilap, a Kriterion kiadó, a televízió magyar adása); korszerűbb lesz az irodalomkritika, szabad teret kapnak a különféle irányzatok, köztük az avantgarde áramlatok. Számos kitűnő költő, prózaíró és drámai teljesítmény jelzi az új fejlődés sikerét, az irodalmi élet további írók visszatéréseivel gazdagodik (Mikó Imre, Olosz Lajos), a fiatal nemzedékek: a Forrás első és második generációja önálló eredményekkel és kísérletekkel bővíti a romániai magyar irodalom sokszínű spektrumát. És megszületik az igény az irodalom önmagáról kialakított tudatának megfogalmazása iránt: ennek az igénynek az eredménye Kántor Lajos és Láng Gusztáv szóban forgó munkája is.

Mint mondtuk, minden irodalomtörténet lényeges eleme a periodizáció, ám ugyanilyen fontossága van a *módszernek*. Kántor és Láng az irodalmi körkép módszerét választotta: műfajok (kritika, irodalomtörténetírás, líra, próza, dráma) és ezen belül nemzedékek rendjében helyezi el az anyagot; esszéisztikus színekkel kidolgozott íróarcképeket fest. Érezhetően hatott rájuk Szerb Antal módszere, méghozzá az, amely a világirodalomtörténet kötetiben nyert szerepet. A műfajok és az íróportrék rendjében elhelyezkedő történeti ábrázolás számos kritikát kapott,¹⁰ s való igaz, hogy a műfajok szerint történő tárgyalás némi nehézséget okoz: megbontja a történeti fejlődés menetét, és arra kényszeríti az irodalomtörténészt, hogy a több műfajban jeleskedő szerzők bemutatása során

¹⁰ Vö.: NAGY Pál: Mennyiben „bölcs a mérték?” Igaz Szó 1972. I. 255–261., KOVÁCS János: Mellőzött történetiség, Igaz Szó 1972. I. 261–276., ÉLTETŐ József: Pótanyag, Igaz Szó 1972. I. 442–447.

vagy a műfaji rendezés elvét, vagy a portré egységét adja fel. Más módszer azonban nehezen kínálkozott volna, hiszen ha végigtekintünk a kortárs irodalom történeti összefoglalásain, hasonló módszert (és hasonló hibaforrásokat: ismétlődéseket, következetlenségeket) tapasztalunk. Az akadémiai irodalomtörténet Tóth Dezső által kidolgozott fejezete korszakok és műfajok szerint, a készülő kézikönyv műfajok, nemzedékek és irányzatok alapján rendezi az anyagot. Vagy hogy idegen példát válasszunk, a franciák egyik legjobb összefoglalása, Pierre de Boisdeffre hatalmas műve: az *Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui* (Paris, 1968. 7. kiadás) részben ugyancsak műfaji tagolást mutat; Pierre-Henri Simon népszerű kézikönyve: az *Histoire de la littérature française au XXe siècle* (Paris, 1965. 8. kiadás) pedig nemzedékek és irányzatok szerint próbál a jelenségek között rendet teremteni. Kántor és Láng tehát ismert és általános módszert választott, ami persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne más tagolást érvényesíteni. Jó lenne, ha valaki például irányzatok vagy történeti periódusok szerint próbálná megoldani a feldolgozást. Ez azonban más irodalomtörténet lenne: más, de éppilyen hasznos vállalkozás.

Az íróportrék között akad sikerült, szellemes és lendületes és akad gyengébb, vázlatosabb darab. Általában jól sikerültek az idősebb nemzedék tagjait ábrázoló arcképek, így Bartalis János, Szemlér Ferenc, Horváth Imre, Horváth István, Méliusz József, Asztalos István, Nagy István, Kovács György arcképei. Hasznos „mini-esszékét” olvasunk a középnemzedék alkotóiról: Kányádi Sándorról, Székely Jánosról, Sütő Andrásról és Szabó Gyuláról. És számos kitűnő, érezhetően kedvvel és hozzáértéssel írott portré mutatja be a két fiatalabb generációt: a Páskándi Gézáról, Lászlóffy Aladról, Szilágyi Domokosról, Bálint Tiborról, Veress Zoltánról, Király Lászlóról, Farkas Árpádról, Bodor Ádámról, Pusztai Jánosról készített vázlatokra gondolok. Érdekes és mértékletes a Gaál Gáborról szóló fejezet (habár itt teljesen egyet lehet érteni azzal a véleménnyel, amelyet Ráczy Győző korrekciója képvisel¹¹), és lendületes a drámatörténeti összefoglalás. A hiányokat, aránytalanságokat már eddig is meglehetősen részletességgel sorolta fel a könyvet fogadó vita. Mert ilyen is akad: például a kritikások közül hiányzik, illetve csak éppen hogy megemlítséssel kerül Jordáky Lajos, Kovács János, Nagy Pál, Oláh Tibor, Pál Árpád és Robotos Imre, az irodalomtörténészek-művelődéstörténészek közül Aba-

fáy Gusztáv, Ficzay Dénes, Mikó Imre, Varró János és Vita Zsigmond, és a költészetrel, valamint a prózával foglalkozó fejezetek köréből is hiányzik néhány érdemesebb egyéniség, például Kemény János és Nagy László (akik pedig termékeny gazdagsággal szerepeltek, különösen 1957 után) az idősebbek sorából, Vári Attila, Sigmund István és Sinkó Zoltán a fiatalok közül. Hiányoljuk, hogy a kézikönyv oly kevés teret szentelt az önéletrírás, a memoár és az útirajz különben jelentős műfajának (vö. Lám Béla, Kacsó Sándor, Halász Gyula, Gy. Szabó Béla művei). Aránytalanul szűkszavúan tárgyalja Szentimrei Jenő, Tompa László, Endre Károly, Hajdú Zoltán, Bodor Pál, Beke György tevékenységét, és sommás megjegyzésekkel intézi el Hajdú Győzöt, Izsák Józsefet, Gálfalvi Zsoltot és Veress Dánielt (e néhány megjegyzés nem igazodik a könyv máskülönböző felelősségtudatról tanúskodó tárgyalásmódjához). Mások pedig a keveset mondó, szólamszerű minősítés váltja ki hiányérzetünket. Tudjuk, hogy induló fiatalokat két-három szóval jellemezni igen nehéz, ám így is el kellene kerülni a semmitmondó jellemzéseket (pl. „mélyről fakadó liraiság”). Hasonló hiányosságokat vagy következetlenségeket lehetne felsorolni az irodalomtörténeti szöveget kísérő bibliográfiával kapcsolatban is. Réthy Andor munkája azonban így is jelentős, hiszen első alkalommal készült el általa az új romániai magyar irodalom könyvészete. A könyvészet kritikáját amúgy is elvégezte Mészáros József tanulmánya.¹² Ehhez csak azt lehetne hozzátenni, hogy a könyvészetből sajnálatos módon elmaradtak a magyarországi, a csehszlovákiai és a jugoszláviai adatok. E hiányosságok és hibák azonban nem kisebbítik a Kántor Lajos, Láng Gusztáv és Réthy Andor által végzett munka úttörő érdemeit, s főként: a remélhetőleg elkövetkező második kiadásban könyvnyúszerral korrigálhatók.

Kántor és Láng értékelésének, ítéletének, már a fenti megjegyzésekből is kitetszett, van egyféle személyes természete. Nem az utókor elfogulatlan véleményét tolmácsoló irodalomtörténész, nem a patikamérleget használó igazságszolgáltatás szerepében lépnek fel, hanem az esszéíróban, aki polémiákat is vállal, aki élesebb hangsúlyokkal lát el egyes jelenségeket, és árnyékban hagy másokat. *Mentségükben* ők maguk is azt húzzák alá, hogy véleményük nemegyszer különvélemény, és annak a meggyőződésüknek adnak kifejezést, hogy a munkának éppen a különvélemény megfogalmazása adja a létjogát. Különvéleményük nemzedéki jel-

¹¹ I. cikke: Korunk 1971. 1782–1789.

¹² MÉSZÁROS József: Elharmarkodott vállalkozás. Igaz Szó 1972. I. 448–454.

legű: Kántor Lajos és Láng Gusztáv öntudatosan, elkötelezettséget vállalva a „Forrás-nemzedékek” kritikusaik. Ízlésük, gondolkodásuk, ítéletük abban a folyamatban (és küzdelemben) alakult és fejlődött, amit a fiatal nemzedék (Páskándi, Lászlóffy, Szilágyi, Bálint, Veress és társaik) fellépése és térnyerése jelent. Ennek a nemzedéknek az értékrendjét képviselik, ennek a nemzedéknek az eredményeihez mérik a korábbi vívmányokat. Ez a kritikai-történetírói gyakorlat, igaz, nem kevés elfogultságot jelent, olykor igaztalannak tetsző ítéleteket, ám nyereség is származik belőle: szerencsés az az irodalmi generáció, amelyiknek megvan a maga kritikus. Mi, itt Budapesten is gyakran hiányoljuk, hogy az új magyar irodalomnak nem születtek meg a maga nemzedéki szempontú irodalomtörténetei. A nemzedék vállalása és érvényesítése persze

meghatározza az elkészült munka értékrendszerét, célkitűzéseit. És ezekkel csak úgy lehet eredményesen vitába szállni, ha mások is megírják a maguk, ha tetszik, „generációs” körképét, irodalomtörténetét. (Milyen jó lett volna, ha például elkészült volna Jancsó Elemér oly igen várt összefoglalása.) Igen, a jelenkor panorámáját ilyen különvéleményt mondó, elfogultságot is vállaló munkáknak kell elkészíteniük. Addig is, amíg egy tágasabb alkotói közösség vagy az elfogulatlan utókor értékelő munkája nyomán végül megszületik az új romániai magyar irodalom tudományos története. Kántor Lajos és Láng Gusztáv ezért vállalkozókedvből és bátorságból is példát mutatott; kihívásukra az összegzés újabb kísérleteinek kell felelniük.

Pomogáts Béla

BARÓTI DEZSŐ: ÍRÓK, ÉRZELMEK, STÍLUSOK

Bp. 1971. Magvető K. 506 l.

Közel négy évtizednyi kutatómunkáról, meditációról ad összefoglaló képet Baróti Dezső harminc ívnyi terjedelemben megjelent kötete. Sok izgalmas téma, elvi jellegű tanulmány, irányzat, stílusprobléma és kitűnően eltalált íróportré található könyvében, amely — végeredményben — két nagy, általa ugyan el nem határolt részre oszlik: a felvilágosodás és a korai romantika körére, valamint a XX. század problematikáira, középpontban Radnóti Miklós alakjával és költészetével, azt megfejteni és magyarázni kívánó törekvéseivel.

Mindenem nem változtat az a tény, hogy a cikkek nem azonos időpontban keletkeztek; nagyobb részük az 1945 utániakból került ki (pontosabban: az 1950-es és főleg az 1960-as évekből). Így kapunk egy pályáról átfogó képet, elfogadható és vitatható téziseivel együtt.

Baróti Dezső — régi és új, hazai és külföldi filológiai anyagot imponálóan használva fel — az irodalom, az irodalmi élet „mozgásirányait” vizsgálja, keresi és kutatja; tehát az adott kor társadalmi (össz)hatásában keresi a feleletet (szép példáját nyújtja kötetének 467. lapján, amikor a *Fába vésőt balladáról* szól). De utalhatnánk, erősítő bizonyításként, egy kötetén kívüli helyre is: az ItK 1969. 2—3. számában (a 157. lapon) folytatott vitájára, a felvilágosodás értelmezéséről. Úgy érezzük: Baróti Dezső felvilágosodás-értelmezése adhatja a szakkutatók számára a legtöbb vitalehetőséget. Jóllehet Baróti Dezső — ez világosan kivehető kötetéből —

a szűkítő, a „skatulyázó” értelmezés ellen lépett és lép fel; a kérdés csak az, hogy minden esetben a helyes és a kívánt irányban végzi-e el a szükséges tágitást, a fejlődés irányainak „erővonalait” mindig jól, az irodalomtörténeti kutatás kívánt összhangjával rezonálva mutatja-e meg. Bizonyos módszertani probléma merül fel — a félreértések elkerülése végett. Ti. van, létezik — s a felvilágosodás korának kutatása szinte predestinálja erre a kutatót — hipotézis, felfedezés, aspektus, amely pillanatnyilag eltér ugyan az irodalomtörténeti kutatás összhangjától, s mégis alapvetően viszi előre a kutatás eredményeit. Úgy látjuk, hogy pl. amilyen mértékben elveti a preromantika fogalmát, s azt a törekvést, hogy e terminológiát kellő tartalommal és világnézeti megalapozottsággal megtöltve újraértelmezzék, éppoly mértékben teszi vitatottá a felvilágosodás és a klasszicizmus, valamint az előbbi és a rokokó sajátos összefonódását, jelezve, hogy e kettőnek (illetve háromnak) összekapcsolása — szerinte — szűkíti a felvilágosodás határait. S ha már erről szólunk, meg kell említenünk azt: helyes-e például Musset-t a biedermeierhez oly erősen kapcsolni, mint Baróti Dezső teszi (könyvének 267—274. lapján)? Még akkor is, ha tanulmányának címe és törekvése szerint *A másik Musset-ről* szól. Csak részben érezhető bizonyítottnak e kép azzal, amit egy másik cikkében nyújt, amelyben *A biedermeier Európában* címmel értekezik. Vajon Musset-re ez a kép jellemző-e, s nem inkább az, amelyet a „másik” Musset, A

század gyermekének vallomása szerzője mutat fel, s hagyományozott az utókorra: a romantika lázadójáának gondolatait? A napóleoni korszak, a korai romantika ege boltzódik a regény, s ezen keresztül a *vallomás*, sőt Musset egész élete fölé. Sokkal inkább Stendhal regénye, a *Vörös és fekete* kínálkozik analógiának, háttérnek, semmint a részben napóleoni korban divatozó biedermeier.

Ami a klasszicizmus és a felvilágosodás kapcsolatát illeti, leginkább az a szembevetendő, hogy Baróti Dezső, sok finom és helytálló észrevétele és megállapítása mellett az előbbit (a klasszicizmust) a kelleténél erősebben köti a XVII. századiéhoz; ugyanakkor a XVIII. századiénak vizsgálatakor erőteljesen sugalmazza az előző századit mint *normát*. Úgy véljük, hogy ezzel önmaga egész kutatói programjának mond ellene; némileg homályosítja is azt az imponáló fölényt, amellyel egyébként mindenféle szempontból e témához (és hasonlókhöz) nyúl.

Legújabb irodalmunkkal foglalkozó tanulmányaiban a felfedező bátorságával kapcsolja össze a szociológiai szempontokat a tartalmi vonatkozásokkal. Éppígy rendkívül újszerűnek hat (s az is), az a törekvése, hogy kellő árnyaltsággal és finomsággal érzékeltesse: az irodalmi megfogalmazás mily intenzitását érzelmi töltést kap. Helyesebben: az érzelmi töltést — ha rendelkezik ilyennel — bármelykor mily hőkökon menti át az irodalmi megfogalmazásba, az irodalomba (pl. 166—167. lap). Ezzel máris előlegezi — többek között — azoknak a finom és szinte lehetőszerű elemzéseknek sorát, amelyeket Juhász Gyula költészetével végez el. *Irodalmi* elemzést nyújt, s ez az érzelmi komponensek kellő arányú jelenlétét is biztosítja a kutatómunkában. Ez nemcsak imponáló Baróti Dezső látásmódjában, módszerében, hanem — követeésre méltó is, példamutató is. Mindezt a hatalmas filológiai anyag, az irodalmi műveltség látható jelenléte kellően hangsúlyozza is. (Elegendő csak egyetlen pillantást vetni a kötet hatalmas jegyzetapparátusára — 479—506. l. —, s máris bizonyítottan látjuk, miként Baróti Dezső szép, szuggesztív jellegű irodalmi-tudományos stílusát is.

Mivel Baróti Dezső előttünk fekvő kötetében a témák át- meg átáramlanak egymásba, nem törekedhetünk arra, hogy könyvének minden mozzanatáról részletesen szóljunk. Csupán néhány problémára irányítjuk a figyelmet, gyakran kérdésként vetve egy-néhányat.

Említettük már, hogy a szerző mily — kellő — érzékenységgel vizsgálja az irodalom s az irodalmi élet mozgásirányait. Ez különösen — példaként is kiemelhetően — tűnik szembe az *Ágás tragédiája* című dolgozatában, amelyben jogosan említi föl — konklúzióként is —, hogy „Bessenyei hősei, akár-

csak maga az író, két világ határán álló Janus-arcú hősök, ő és új magyarság nyilatkozik meg bennük, s ha egyik arcuk még visszafelé . . . tekint, a másik, az elevebb már a magyar történelem új korszakának nyitányát jelentő Kazinczyak, Kölcseyek jakobinus vonásokkal is átítatott erkölcsét, sőt Petőfi és Ady plebejusi forradalmiságát készíti elő. . .” (160. lap) Úgy tűnik: e ponton tágitja Baróti Dezső legjobban a felvilágosodás eszmei határait „felfelé”, a XIX. századhoz kapcsolva azokat. Ezt erősíti az a visszatérő motívum, amely a felvilágosodás és a szabadságeszme szoros és dialektikus kapcsolatára utal (pl. az elvi jellegű cikkben, *A felvilágosodás néhány sajátossága* címűben, valamint Batsányi költeményében, *A rab és a madárban* stb.).

A rab és a madár egyébként kitűnő és elmélyült elemzésében — amely a Batsányi-szakkutatást számos értékes szemponttal gazdagítja — hiányoljuk azt a költői életmű egészéből fakadó s ma már nyilvánvaló fejlődési vonulatot, amely *A látót* összeköti a *Védőirtallal*, ezt a *Der Kampf*-tal, valamint az ún. schaffhauseni levelekkel, s mindezeket a — Baróti Dezső által is kellően hangsúlyozott — formailag leggazdagabb és legérettebb Batsányi-verssel, *A rab és a madárral*.

Azt sem lehet vitatni, hiszen ez a fejlődés menete, hogy Baróti Dezső néhány gondolatát, mégha azok nem is sok évvel előlött keletkeztek, a kutatás — mint láthatatlan kollektív munka és ösztönzés — túlhaladta; így elsősorban a Bessenyei- és a Dayka-kutatásra gondolunk. Viszont máig érvényesek, tehát túl nem haladottak azok az értékes megfigyelések, amelyek Baróti Dezsőt (a *Dorotya* elemzésében) az irodalomnak és folklórnak, a kívántnál intenzívebb összekapcsolására ösztönzik. Ebben példamutató kutatást nyújt.

A biedermeier — bár nem szegényes a hazai és külföldi irodalma — további tisztázásokra, elmélyült kutatásokra szorul. Saját eredményei mellett Baróti Dezsőnek, a kutatónak egyik legfőbb érdeme: erőteljesen irányítja a figyelmet erre, s a gondolkodást nem hagyja nyugodni (ez utóbbi egyébként egész kötetére jellemző, s így kiváló tudósi erény).

Megértő, s az érzelmi világot kitűnő emberi-tudósi kvalitásokkal rendelkezve elemzést nyújt Juhász Gyula Anna-verseiről, szépen-lágyan mutatva be a fojtott szenvedélyeket Juhász Gyula költészetében.

Rendkívül értékesek a Radnóti-tanulmányok, amelyek (Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, vagy újabban Kőszegi Ábel — adatfeltáró — elemzése mellett) a teljes irodalmi Radnóti-kép összeállításakor nélkülözhetetlenek lesznek. Mit sem változtat e tanulmányokon, azok értékén (szám szerint kilencen), hogy átsüt, átlobog rajtuk a szubjektív mondani-

való szenvedélyessége. „A kényes, eltévedések veszélyét magában hordozó vállalkozáshoz az ad biztatást, és talán némi jogcímet is, hogy e sorok írója valaha ugyanazon intellektuális és művészi klíma alatt élt, amelyben a költő jelképrendszere és formavilága kialakult. . .” — vallja Baróti Dezső a *Pogány köszöntő* elemzésének elején (349–350. lap). S a Radnóti-költészet elemzéseiben nemcsak az a figyelemre méltó: miként hangsúlyozza pl. a költő pályájában az oly fontos határkövet jelentő 1931-et, hanem az a tudósi szenvedély is, amellyel méltatja Radnóti Miklós költői képeit, azok művészi erejét. Ezek az elemzések Baróti Dezső könyvében a szépirodalmi olvasmányosság élményével, erejével hatnak.

S mily találó, amikor — *Arcképvázlat Radnóti Miklósról* című tanulmányában — „az Ész trónfosztásának szörnyű napjairól” (341. lap) beszél; költőileg is összhangban áll

Radnóti *Tajtékos* egének nem egy versével („csak az ész, csak az ész, az tudja a drótok feszülését” stb.). Vagy szóljunk arról, miként hívja fel a figyelmet Baróti Dezső „a Radnóti-féle tájak nagyfokú mozgalmasságára”? Avagy arra, miként von — nem erőltetetten — párhuzamot Ady és Radnóti párizsi útja (az első találkozás Párizssal) között? Hosszan lehetne e sort folytatni, amelyek mind Baróti Dezső magas fokú irodalmi műveltségét és filológusi felkészültségét bizonyítják.

A ma 60 éves Baróti Dezsőnek köszönettel nyugtázhatjuk nemcsak e kötetét, hanem vitára készítő eddigi tudományos pályafutását; kérve azt, hogy e vitaköved, tudósi szenvedélye és igazságra törekvő alkotómunkája továbbra se lankadjon.

Kovács Győző

MEZEI JÓZSEF: A SZIMBOLISTA ÉLMÉNY KIALAKULÁSA (REVICZKY GYULA)

Bp. 1968. MTA Irodalomtudományi Intézet — Akadémiai K. 423 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 22.)

A szerző nem titkolja, hogy szokatlan művet írt. Miben áll ez a szokatlanosság? Könnyebb körülírni a fokozatos kizárás módszerével élve, mint egyenesen megnevezni. Mezei József Reviczkyről szóló könyve nem irodalomtörténeti monográfia, hiszen korrajz, életrajz nélkül, csupán és főleg a lírai művekkel foglalkozik. Ugyanakkor műközpontú elemzéssornak sem tekinthető, hiszen alig találunk olyan költeményt, amellyel konkrétan és tüzetesen foglalkozna, s amelynek analízise ne olvadna át a többi mű, távolabbi összefüggések fejtegetésébe. És végül: bár a címben előtérbe kerül a szimbolizmus fogalma, ez a stílustörténeti szempont sem elsődleges. A címadásban sem a „szimbolizmus”, hanem a „szimbolista élmény”, annak is „kialakulása” kap hangsúlyt, s ez nem véletlen, mint ahogy Reviczky Gyula neve sem véletlenül kerül zárójelbe. Ez az esszéjellegű tanulmány, miközben különbözik a monográfiától, kifejezetten műelemző kötetből és a stílustörténeti munkától is, mindhárom felsorolt feldolgozási móddal érintkezik. Az egyes Reviczky-verseket állítja Mezei vizsgálódása középpontjába. Bennük a szimbolista élmény kialakulásának folyamatát idézi meg. A Reviczky-életmű, a portré és korrajz állandóan jelenlevő meghatározóként szerepel, de háttérben marad. A versek állnak előtérben, mint egy műközpontú elemzésnél, azzal a különbséggel, hogy a megállapítások, gondolatmenetek nem

kötődnek egy-egy mű meghatározott nyelvi vagy formai tényéhez. Saját szavaival: „... nem műelemzésekben állt össze a könyv anyaga, hanem élmény-elemzésekből.” (10.)

Kiindulópontja és bázisa a korszak: a XIX. század közepe, a századvég lényeges történelmi folyamatainak, meghatározó összefüggéseinek felvázolása, egyéni értelmezése. A válságba került polgári Európa körképét körvonalazza, a szabadságharcok, társadalmi eszmék bukásának tényére utal, arra az alapvető fordulatra, amelynek során: „A »szellem« elszakadt az eszmétlen közélettől.” A kor művésze, s a szimbolizmus is ennek az elszakadásnak terméke, — felfogása értelmében — a kiábrándító valósággal szemben kialakított lélektani védekezés egyik változata, a belterjes, külön művészi világ-építés egyik formája.

„A szimbolikus költői világ ... nem egyes részleteiben felel meg a valóságnak, hanem egészében új valóságot teremt a régivel, elégtelennel szemben.” (24.) — írja. Szemlélete meggyőző, világos, s a továbbiakban, a költészet interpretálása során, átvitt formában mindig erre a történelmi talajra, előidéző okra utal vissza, miközben már a következőkben, a jelenségek elemzése, az alkotó belső világa, lélektani, esztétikai összefüggések finom hálózata kapja a főszerepet. Két törekvő észlelő így ki egymást: a szintetikus látásmód, mindig a történelmi egészhez, nagy összefüggésekhez mérés — és a személyné

karakter, egyéni művészi változat tisztelete, az árnyalatok érzékeny követése.

Hogyan ölt mindez rendszerezett, tudományos formát?

A kiindulópont kitűzése, körvonalak felvázolása után (*A nézőpontról*) gondolatmenete formájának, kötete felépítésének, a stílus megválasztásának egyetlen, egységes módszere mellett dönt.

Központi kategóriája: *a szimbolista élmény*. Reviczky költészetében ennek kialakulását követi, tehát sem a versek keletkezési sorrendje, sem más tárgyi szempont nem korlátozza. Az élmények belső összefüggése, rokonsága az, amelyek révén a versek csoportjait, illetve bizonyos darabjait kiválasztja, s melynek során a világirodalom analog példáit felsorakoztatja, párhuzamba állítja. E módszerből következik az, hogy a kötet során a *nagy fejezeteket a nagy élmények* nyújtják: a szimbolista hitélmény, létélmény, a kételkedés és a Semmi élménye. Az összegezés pedig — szintén ezekből következően — az élményvilág belső összefüggésrendje, az élmények belső világát, költői mítoszt alkotása lesz, s ezen belül is a Reviczkyt jellemző vonások kiemelése.

Ez az élményközpontúság az egyes versek egyéni tárgyalásmódját is meghatározza, a kötet testét képviselő, egymásbaszövődő „élmény-elemzéseket”. A versek megformálása úgy tárul elénk, mint híradás, külső jel arról a belső folyamatsorról, amelyet a korszak problematikája, korlátai, lehetőségei és a költő személyisége, alkata, kötöttségei, vágyai, a kettő szembesülése hív életre. Egy magatartásmód, gondolkodás- és érzésvilág alakul előtűnik a verssorok mögött, gazdag motivációival, árnyalatok értelmezésével. Az egyes költemények így többszörös prizmaként szerepelnek. Utalnak keletkezésükre, magyar irodalmi és világirodalmi rokonságukra — elsősorban élményrokonságokra —, a többi Reviczky-verssel való összefüggéseikre, az egyes szavak, motívumok sajátos jelentéskörére, jelentésváltozására, egyéni felfogására, s főként lélektani hátterükre. Az interpretáció során kifejezetten óvakodik a szerző minden határozott, egyértelmű itélettől, a lelki folyamatokba behelyezkedő, megértő, átélő tanú vallomását választja. Így olvashatunk például az *Ostályrészemről*:

„A vers már az érteleme és varázslat kettősségének felismeréséről szól. Az ösztönös és zaklatott keresés, az érzelem és vágy tiltakozó hangja lehiggadt. Nem időben való »fejlődés« ez, hanem lélektani változás. Pihenés az ébrenlét percei, az álmok közötti szünet. Szomorú maszknélküliség, fáradt, semmittevő napfürdőzés a hétköznapi valóságban.” (56)

Kalauzolásával így tanúi lehetünk annak, amikor és ahogyan Reviczky látszólag egy-

szerű verseit, képeit, gondolati és érzésmozzanatait felbontja, sokértelműségüket, rejtett jelképségüket, utalásait felfedi. Árnyalja, elmélyíti, értelmezi a költő világával összekapcsoló asszociációikat, s ugyanakkor sokszor egészen távoli és merész, de többségében meggyőző, invenciózus világirodalmi párhuzamokat villant fel. Gyakorlatilag tehát a versrészeket differenciált megvilágítása közben az egész összefüggéshálózat a szimbolista költői alkotófolyamat felderítéséhez is új szempontokat nyújt, más és más oldalról vet fényt. Például a Nirvána és Szanzara fogalmainál nemcsak a kézenfekvő buddhista képzeteket kapcsolja, hanem utal Gárdonyi saját vallására is, s Huysmans miszticizmusára; de felemlíti az érzelmi kitörés, melankólia és düh Komjáthy Jenővel, Tolnaival, Mednyánszky Lászlóval, Justh-tal, Bródyval közös mozzanatát is. (215—224) Olyan erős ez az újrafelfedező irány, hogy igazat kell adnunk a bíráló Kovács Kálmán-nak, amikor úgy véli, hogy a versek elsődleges egyszerűsége, hagyományossága túlzottan háttérbe szorul. Mégis, azt is hozzá kell tennünk: Reviczky sokszor csírányi állapotban levő „modern” vonásainak felnagyítása, sejtjelemszerű burkukból kibontása érthető és szükséges lépés, hiszen karikírozás, kiemelés nélkül elsikkadnak. Persze az eredeti arányok feltüntetése hasonlóan fontos, fennáll az elrajzolás veszélye.

Mezei József eljárásának eredményeként egyetlen egységes, mélyen átélt élménybeszámoló áll előtűnik. A Reviczky-versek újraolvasásához, újra-felfedezéséhez benyomások, utalások gazdag választékát kapja meg könyvében a kutató vagy olvasó. Ugyanakkor a szimbolizmus kezdetének is mikroszkopikusan felnagyított, hajszálcsettellel megrajzolt változatos képét láthatja, ahol a Reviczky-féle változat mindig a különböző magyar és európai rokon mozzanatok kíséretében jelenik meg.

Az esszé sodró lendületéből következik, egységessége okozza azt, hogy erényeiből fakadnak korlátai. *A szimbolista élmény*, az *élmény* maga, mint szó és fogalom rendkívül adekvát a korszakkal, a tárgyalat jelenségekkel, a választott témával, a Reviczky-költészet világával. Ez a kifejezés ugyanolyan képlékeny, többértelmű, mint amilyen tudományágak, művészeti ágak határait elmosó a korszak eklektikusságra hajló tudata. Az *élmény* Mezeinél szereplő értelmezése nem tekinthető sem határozott filozófiai, sem lélektani, sem esztétikai fogalomnak, vagy más szaktudományon belül pontosan definiálható fogalomnak. A felsorolt szakterületek ismereteire épít, mindegyikből merít, mind-egyikre utal, de egyikhez sem kötődik. A szerző számít is erre a fenntartott többértelműségre. Így hangzik meghatározása:

„Az élmény az alkotás közvetlen előzménye. Kiindulás, koncepció és művészi »életforma«. A valóság átélésének módja, művészi »tudata«, amennyiben ilyen határozott, logikailag tisztázott tudatosságról, ítéletről a művészi élményben szó lehet.” (25.)

Másutt:

„Az élménytípus, amely ebben a költészetben egy sajátos érzésvilágot, képi, tárgyi valóságot is jelent, tágabb kör, összefoglalóbb költői-művészi »fogalom«, mint a szimbolizmus élménye.” „...a szimbolista élmény még csak egy egyszerű absztrakció, első fokon legelőször tapasztalás, amely valamely nagyobb egységbe, még elvontabb élményformába tartozik.” (395. kiemelés tőlem Sz. K.)

Tehát nem áll szándékában a fogalmak logikai tisztázása, hanem inkább felhasználja, sőt tovább-árnyalja a kifejezés parttalanságát. Ez jelent bizonyos előnyöket, elsősorban azt, hogy éppen ennek a korszaknak, ennek a fajta művészi kifejezésnek nehezen tisztázható, nehezen elhatárolható jelenségeinél egyszerre lehet utalni két irányba is, sőt négy-, hat-féle képzetkörre is. Az „élmény” meghatározását azért emeltük ki, mert a dolgozat fogalmainak, kifejezéseinek többségét jellemzi az, amit például ezzel a központi szóval, annak sajátos szerepeltetésével illusztrálhatunk. Az „élmény”-megjelölés tehát nem választja el egymástól a tapasztalati valóság és a tudatban tükröződő valóság területeit, nem határolja el a művészi alkotáson kívül levő „nyers” tényt és a művészi alkotáson belül kerülő, megformált művészi tényt; az alkotófolyamat előtt, alatt vagy után levő lélektani mozzanatokot; sőt a lélektani és nyelvi tényeket sem. Tehát a szóhasználat elasztikussága miközben jótulajdonságokkal rendelkezik, ezek összes fonákját is felmutatja. Gyakorlatilag a dolgozatban alkalmazott szavak, kifejezések, miközben tudományos fogalom és művészi kép szerepét játszhatják egyszerre, aközben sem a pontos fogalomnak, sem a képnek nem felelnek meg, s az eredmény sem tudományos, sem művészi.

A határozott alapfogalmak hiánya más hátrányokat is maga után von. Az alkalmazott kifejezések asszociációs holdudvarának gazdagsága további osztódásra vezet, vonzza a paradoxon-szerű kapcsolatokat. Ha kiemeltük az „élmény” szó meghatározásának hiányát, utalnunk kell a „szenvedés”, „szerepet”, „kétkelés” stb. szintén nagy szerepet játszó kifejezések jelentésének túl általános jellegére is. Mindezen belül, amikor részletek megvilágítására kerül sor, olyan megfogalmazások születnek, s olyan fogalomkör-szűkítések, amelyeket nehéz pontosan értelmezni. Annyira csak a teljes kontextusba illesztve nyerik el jelentésüket, mint amennyire ezt egy modern költemény szavai megkívánják. (Pl. „A mítosz-tudat és az érzés-

mítosz”, „Az érzelem eszméje”, „A »lehetőség«-forma: a változó valóság formája” stb.) Az időzjel gyakori használatát jelzi, hogy milyen ismétlődő mozzanat ez az egyéni jelentésátvitel.

Szilárd meghatározások és egyértelmű megfogalmazások híján az egyébként is egymásba mosódó emberi és művészi élmények, az előre és visszautalások nehezen áttekinthetőekké válnak. A szándékos bizonytalanságban hagyott fogalmak és átvitt értelmű szavak, összetalálkozva akadályozzák a szöveg követését. Erénye, előnye így Mezei esszéjének, hogy képzetek finom szövésű hálójára — de éppen ez a hajszálnyan könnyed szövés szakadósá is teszi ezt a hálót.

Végül említést kell tennünk arról is, hogy a középpontba állított szimbolista élmény kialakulása, mint *folyamat* relatívva lesz. A viszonyítások és viszonylagosságok rájönnek az abszolút jellegű és értékű megállapításokra. Nem is elsősorban az „előbbi” és „későbbi”, avagy a „kevésbé fejlett” és „fejlettebb”, „érettebb” (vagy akár viszonylag érettebb) szimbolista jegyek fokozatainak hiányát sajnáljuk — hiszen Reviczky költészetén belül nem nagy a belső fejlődés —, hanem a lélektani és esztétikai természetű tények elválasztását hiányoljuk. A művészi szándék és művészi megvalósulás *határvidékén* mozog a líraelemzés többsége. Így az árnyalt, differenciált látásmód és kifejezés, a rendkívül érzékeny megfigyelések, elmélyült átélés eredményei, az *eredmények közvetlen felhasználhatósága az, ami erősen csökken.*

Együttesen Mezei József nagyigényű, egyéni vállalkozása a Reviczky-irodalom megelőző kutatásait két irányban viszi tovább. Egyrészt a világirodalmi, alapjában történelmi folyamatok merészen tágabb vonulataihoz illeszti ezt a lírát, s vele a magyar költésztörténet egy fázisát. Másrészt, az életmű, s az egyes versek értelmezésénél, bensőséges megvilágításánál, újrafelfedezésénél felhasználja éppen a fenti, szintetikus összefüggéseket. Egyúttal így a korszak értékelését is új szempontokkal gazdagítja, egyszerre tágitja merész absztrakciókkal és elmélyíti aprólékos, főként a költemények élményvilágára vonatkozó árnyalt megfigyeléseivel. Munkája így komplex egységben kínálja az irodalomtörténeti, stílustörténeti, lélektani és esztétikai tanulságokat. Tapasztalatainak követését, felhasználását viszont megnehezíti a szilárd alapfogalmak hiányával, többértelmű kifejezésmódjával. A korszak és Reviczky-líra mély és alapos, belülről való átélésével elsősorban inspiratív módon segítheti a Reviczky-kutatót s a korszakkal foglalkozót egyaránt.

Irodalomtörténeti módszereink alakulása szempontjából is gondolkodóba ejtő munka.

Dokumentum értékének nevezném, mivel a beleélő, élményszerű visszaadásra törekvő megközelítési mód merész, egyéni változata, ad absurdum formában való alkalmazása. Példája lehet annak, hogy az élmény-élmény-

szerű visszaadásának miért és milyen határai léteznek, s hogy milyen kommunikációs és felhasználási problémákat vethet fel.

Széles Klára

KEMÉNY ZSIGMOND: ÉLET ÉS IRODALOM

Tanulmányok. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 453 l. (K. Zs. művei)

Talán egyetlen írónk sincs, kivel szemben a magyar irodalomtörténetírás oly kevésbé törlesztette volna adósságait, mint Kemény Zsigmonddal. A megcáfoltatás félelme nélkül lehet állítani, hogy regényeinek beható esztétikai elemzése még várat magára. S miközben az újabb kutatások egyre jobban kiemelték Arany értekező prózájának, poétikai gondolatainak fényoldalait, Kemény tanulmányai a háttérben maradtak. Pedig Arany kritikai művei a sok zseniális meglátás ellenére egészképpen nemegyszer töredékesek és önellentmondásosak, mai szemmel is lényegbevágó, el nem évülő és emér becsű megállapítások férceletéből állnak. Az értekező Kemény főlénye vele szemben abban rejlett, hogy rendszerben gondolkodott. Széchenyi után nálunk voltaképpen egyedül ő birt önálló eszmerendszerrel, és ez tette lehetővé számára önálló poétikai felfogás kialakítását.

Kétféle: történeti-politikai és esztétikai-poétikai érdeklődés sarkallta tanulmányainak megírására. A történelmet a múlt, a jelen és a jövő dialektikus kölcsönhatásában szemlélte. Ez magyarázza, hogy nagyobb fontosságot tulajdonított a jogtörténetnek, mint a hadi események leltározásának. Ha történetfelfogását az európai fejlődés vonalába próbáljuk beilleszteni, akkor azt kell mondanunk: körülbelül a pozitívizmust közvetlenül megelőző szakaszban lehet kijelölni a helyét. Pedig kevesen tapintották ki olyan érzékenyen a pozitívista korra jellemző hitehagyottságot („Korunk láthatárán sok világosság és kevés meleg van.” 191) és a teljes viszonylagosságnak a kísértését („Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megítélését, mint védelmezését; s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.” 192). Míg azonban nemzedékének hozzá legközelebb álló tagja, Arany, úgy érezte, hogy teljesen ki van szolgáltatva ennek a kiábrándultságnak, s csak nősztaglia élt benne a meg nem talált bizonyosság iránt, addig Kemény épűgy az ár ellen úszott, mint azok a nyugati kortársai, akik az övénél jóval magasabb szintű művészi teljesítményt hoztak létre: Flaubert, Baude-

laire vagy Dickinson. Kemény hozzájuk hasonlóan és ellentétben a pozitivistákkal, minőségi különbséget látott a természet és az ember világa között. Az emberi jelenségek vizsgálatában teljesen elfogadhatatlannak tartotta a pozitívista tételt, mely szerint előbb a tényeket kell összegyűjtenünk, csak azután kerülhet sor az értelmezésükre. Úgy vélte, hogy a tények legbelsőbb lényét csak akkor lehet megközelíteni, ha számolunk vele, hogy a múltból ezer gyökeret bocsátva fonják be a jelent. Szemében a történetírás mindig egy adott kor függvénye és a múlt szüntelen átértelmezését követeli meg. Mindössze két ponton találkozott a pozitivistákkal: rendkívül élénk szociológiai érdeklődésében és a gyakorlati tudományok nagy jövőjének meglátásában.

Szemléletének előzményei a XVIII. századig nyúlnak vissza: végső forrása Leibniznek és Shaftesburynek az egyetemes rokonszenvről, illetve a belső formáról szóló tanítása, valamint az a herderi tétel, mely szerint az embert nem annyira a tettek, mint inkább az érzelmek dinamizmusa határozza meg. Azoknak a következtetéseknek egy része, melyeket ezekből a premisszákból levont, Keményt kétségkívül Rankéhoz közelítik. Mindkettőjüket a filozófiai érdeklődés vezette a történelemhez, mindketten kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a nagy egyéniségek szerepének. Keménynél azonban a jellemrajzolás a történetírónak csupán egyik feladata, melynek dialektikus összefüggésben kell lennie a világszemlet megnyilvánulásait leíró filozófus-történésszel. Ez a „bölcselemi vezérfonal” Keményt világosan elhatárolja Rankétól. Míg Ranke Hegeltől a pozitívizmus irányában fejlődött, s eljutott a teleológia tagadásához, addig Kemény végső soron mindig elismerte a teleológia létét, bármennyire hangsúlyozta is, hogy bizonyult módon, nehezen kifürkészhetően érvényesül.

Ez a törzskérdés a korábbi viták sarka volt, és további kifejtést igényel. Bővebb taglalására itt, ennek az ismertetésnek a szűk rájárában nem kerülhet sor.

Történeti tanulmányait Kemény a szigorúan, mondhatni inkább radikálisan alkotmányos liberalizmus szemszögéből írta. Erre legelőször az a névtelen támadó mutatott rá, ki *Visszatekintések Erdély múltjára és Gr. Bethlen János politikai pályájára* című tanulmányát a Pesti Naplóban megtámadta. Kár, hogy a kötet — legalább függelékként — nem tartalmazza ezt az ellen-cikket, továbbá Kemény viszontválaszát, melyben elkötelezettségét nyíltan is bevallotta. A XVI—XVII. századi Erdélyt az alkotmányosság mintaképeül mutatja fel a mind elvileg, mind gyakorlatilag alkotmány- és törvénytörő Habsburg-politikával szemben — s mindezt 1851-ben! Az alkotmányosság feltételül az olyan önálló politikát szabja meg, melynek az általa egy adott korban megvalósíthatónak hitt legradikálisabb eszmékre kell épülnie: „...Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. Ami nála életbe léptették, a kornak, mely a múlt hagyományait szakítani kezdett, radikalizmusa volt, s azon túl a politikában a lengyel anarchia, az egyházi életben az ábrándos szekták kísérletei voltak hátra.” (49)

Kemény az egyik legalapvetőbb társadalombölcseleti kérdésre kerest választ: ki hivatott a vezetésre egy adott társadalomban, azaz ki ismeri fel a történeti helyzet függvényeként értelmezhető konkrét igazságot. Európai látóköre széles volt, a nagy nyugat-európai országok társadalmi gondolkodóiból többet ismert, mint Széchenyit és Eötvöst leszámítva bárki a XIX. század jelentős írói közül. Ha a márciusi ifjak körével összehasonlítjuk, mégis azt kell megállapítanunk, hogy míg azok elsősorban a francia és német eszmei irányzatok után igazodtak, addig ő — megint Széchenyihez hasonlóan — az angol fejlődéssel rokonszenvezett. Ebben az országban fejlődött ki a legsokoldalúbban a konzervatív gondolkodás, ám ő eltért az értekező prózáirók közül Burke és Carlyle, a szépirók köréből Tennyson, Dickens, Whitman és Samuel Butler nevével fémjelvezhető konzervatívizmustól a két legalapvetőbb kérdésben: egyrészt a fejlődés elkövetkező szakaszait nem pusztán mennyiségi változások soraként képzelte el, hanem feltételezte, hogy alapvető minőségi változások is várhatók, másrészt a de facto vezetést nem tartotta szükségképpen azonosnak a de jure vezetéssel. Történelemszemléletének éppen az volt egyik sarkköve, hogy a szellemi vezetés sohasem eleve adott, hanem mindig megteremtődik. Azaz J. S. Mill radikális liberalizmusához állt közel. Kettejük álláspontja ott tért el, hogy Millben mindig élt a nosztalgia valamely az egyházzal analóg, eleve adott tekintély iránt — ezért fordult időről-időre segítségkérően olyan nála sokkal dogmatikusabb szellemekhez, mint Carlyle vagy Comte —,

míg Kemény ezt az új normát a (nemzeti) kultúrában vélte felfedezni.

Liberalis gondolkozásmódra vall az is, ahogyan Kemény az egészséges politikai berendezkedést elképzei. Sikra száll a többpártrendszer mellett. A konzervatívabb és radikálisabb pártok súlygyeően elsősorban nem azt érti, hogy a végtelek semlegesítik egymást és a mérsékelt közép érvényesül, mint inkább azt reméli, hogy a különböző pártok ösztönzőleg hatnak egymásra, s olyan eredményeket érnek el, melyeket egyik sem írhat kizárólag saját maga érdemére. Deák és közvetlen környezete eredetileg ennek a gondolatnak szelidebb formáját tette magáévá — ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a kedveszegettség, melyet Teleki László öngyilkosságának hallatára éreztek, valamint Deák teljes visszahúzódása a nem egészen az ő elképzelései szerint megvalósított kiegyezés után.

Kemény a nemzet polgárosodásában jelelte meg az aktuális politikai végcél. A nemzet fennmaradásának feltételeit rendkívül idealisztikusan látta — ezt még akkor is meg kell állapítanunk, ha elismerjük, hogy állásfoglalásának jelentősége hozzá tudott járulni a szabadságharc bukását követő általános csüggedés leküzdéséhez. Már-már úgy vélte, hogy a nemzet fennmaradása egyedül öntudatának fejlettségétől függ. Ezt a tévedését leszámítva, gondolatai a nemzeti tudatról az ő idejében teljesen korszerűek voltak, és ma sem vehetők elavultnak. Előrelátásában több reális érzék vezetete, mint a XIX. század legtöbb magyar írójé. Számolt azzal, hogy a távolságok csökkenésével a nemzeti sajátosságok veszteni fognak erejükből. A magyarságot és európaiságot szorosabb egységben szemlélte, mint a *Toldi estéje* szerzője: Mohács és az erdélyi fejedelemség életét át azért foglalkoztatta, mert az előbbiben a nemzet széthullását és Európától való leszakadását, az utóbbiban a legeredményesebb megvalósult kísérletet látta magyarság és európaiság kiteljesítésére. Nem kísérni szüntelen figyelemmel azt, ami országunkon kívül bárhol is történik: megítélése szerint ez a legnagyobb hibánk:

„...aki egy darab ideig az eseményeket ignorálja, nemcsak nem halad, nemcsak régi helyén marad — mi még nem volna oly nagy dolog —, de ítélőtehetségét, mellyel a dolgokra nézve bírt, tökéletesen elveszti, és álmodozóvá válik... lelki tehetségei elsatnyulnak, s midőn később józan akarna is lenni, mámor- s krapulánál egyebet nem fog fejében találni.” (145) Itthon senki sem érezte olyan elevenen és senki sem fejezte ki olyan szemléletesen, mint ő, hogy a passzív rezisztencia voltaképpen a magyar provincializmus sajátos válfaja: „Olvastam valahol, hogy II. Károly király udvarában valamelyik

szép palotahölgy iránti szerelemre gyuladott egy francia lovag, s miután viszonyuk szétbomlott, eltökélte tíz évig szemét behunyva tartani, mit pontosan teljesített is. A szegény lovag csodálatos eszű egyén lehetett. De milyen lett volna még akkor, ha mindkét szemét behunyta volna?" (146) Nemzeti művelődésprogramja széleskörűségben ugyan elmarad Széchenyié mögött, de rendszerességében felülmúlja azt. Nemzeti Könyvtárát nemcsak korábban indította el, hanem sokkal több gyakorlati érzékkel szervezte meg, mint Arany a folyóiratait.

A polgárosodás és a művelődés kérdéséről kifejtett nézeteinél nem kevésbé egyértelműen liberális az sem, amilyen Kemény a magyar osztályok helyzetéről vélekedik. Mivel a de facto és a de jure vezetést nem tartja szükségképpen azonosnak, felveti a kérdést: alkalmas-e vezetőszerop betöltésére a magyar arisztokrácia. Mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy „A kevés számra szorított felső arisztokrácia kényelmével és előjogaival szemben groteszk ellentétet formált a jobbágyok sora,” (60) majd az arisztokrácia történeti szerepét elemzi. Következtetése körülbelül annak felel meg, amit a mai olvasó Illyés *Ebéd a kastélyban* című traktátusából ismer. Csakhogy Kemény akkor jelentette ki, hogy az arisztokrácia „elvezette politikai jogaival régi pályakörét” (183), mikor még a nemzet legjobbjai körében is voltak mágnások, s a közvéleményt megosztotta a főúri rend vezető szerepének megítélésében — éppen ezért Keményt mint a demokratikusabb gondolkozó erdélyi arisztokraták is kiközösítették maguk közül —, nem pedig akkor, amikor a magyar főnemesség halála már befejezett tény volt, s legfeljebb hírmondói akadtak, akiknek már sem objektíve, sem szubjektíve nem állt módjukban, hogy vitakozzanak. Mi több, Kemény még a köznemesség bukásának lehetőségével is számolt, bár mennyire sajnálta volna is annak bekövetkezését.

Liberalizmusának főerőssége mégsem az osztály-, hanem a nemzetiségi kérdésről kifejtett álláspontja. Kiindulópontként azt hangsúlyozza, hogy a magyarság kicsiny, „csupán öt millióból álló nemzet”. (134) [Vajda kilenc évvel később (1862), az *Önbírálatban* tízmillió magyarországról írt.] Kivételes tárgyilagossággal állapítja meg, hogy a történelem során vesztettünk jelentőségünkben, s nagy hiba volna, ha vissza akarnók fordítani ezt a folyamatot, mert ez annyit jelent, mint megkísérlni a lehetlent. „Hasonlítunk a tőkepenészhöz, ki vagyónának egy részét elvesztette, azonban a megmaradt öszlettel még hitelét, üzletét fönttarthatja, ha kevesebbet mer, s többet fontol.” (173)

Legfőbb érdekünk „a hazánkban levő többi népfajok méltányos igényeinek” (181)

figyelembe vétele. „A nemzetiségek éles súrlódásait” csak úgy kerülhetjük el, ha kozmopolitává neveljük magunkat, „ki a fajok érdekeiért nem akar hevülni, ki humanizmust, polgárosodást, szabadságot stb. prédikál.” (170) A múltban vezető szerepet vittünk a Kárpát-medence térségében, de erre többé már nincs jogalapunk, mert „Népszám, érték és erkölcsi fenségesség tekintetében annyira előkelő faj, annyira szétterjedt nyelv itt nincsen, melyhez a többség érdekei kizárólag csatoltathatnának.” (173) Ez a következtetés nagy politikai éleslátásról tanúskodik. Ha arra gondolunk, hogy Kemény már első ifjúságában, a 30-as évek végén így gondolkodott, míg a vele ellentétben forradalmár márciusi ifjak sohasem engedtek a magyarság feltétlen vezető szerepének hangsúlyozásából, Kossuth pedig csak a nagyobb látókört biztosító emigrációban ismerte fel a probléma fontosságát, akkor azt kell állítanunk, hogy a nemzetiségi kérdésről Kemény vélekedett a legradikálisabban.

Előljáróban azt mondtuk: Kemény esszéi részben világnézeti, részben a művészetre vonatkozó kérdéseket érintenek. Hogyan is képzelte el e két tartománynak egymáshoz való viszonyát? Viszonylagosan önálló esztétikai szférát tételezett fel, „esztétikailag érdektelennek” (165) nyilvánítva minden olyan írásművet, melyben a külső meghatározottság egyoldalúan jut érvényre. Az esztétikai érvényt hatásként értelmezte, melyet a megformáltság vált ki a befogadóban. „A história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövődöbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művésziileg befejezettnek kell lenni, kiforrott mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófaban elmondott költői igazságtétellel.” (163) A megállapítás első része olyan alapgazságot tartalmaz, melynek első és mindmáig legárnyaltabb megfogalmazása James *Amit Maisie tudott* („What Maisie Knew”) című regényének az 1900-as években írt előszavából ismeretes, s melyet a New Criticism és az orosz-formalista iskola képviselői a történet és a cselekmény (elbeszélő szerkezet), a story és a plot, illetve a fabula és a szüzsé dichotómiájává egyszerűsítettek.

Kemény mondatának utolsó szavai könnyen félreértésre adhatnak okot. Ezért nem fölösleges kitérni arra, hogy „a katasztrófaban elmondott költői igazságtételen” nem holmi erkölcsi tanítás értendő — az ilyet esztétikailag érvénytelennek tekintette, az irányregényt is ezért marasztalta el —, hanem a katarzishoz hasonló hatás. Noha a szépirodalmat élesen szembeállította a filozófiával, éppen mivel csak viszonylagosan tartotta függet-

lennek az esztétikai szférát, megkövetelte, hogy az irodalmi mű az emberi létnek sajátos értelmezését nyújtsa — „a katasztrófaban elmondott költői igazságtétel” ennek a fikciós (tehát a fiktiivén és az olvasón kívül más szereplőket is foglalkoztató) irodalomra vonatkoztatott formája. Azért utasította el a filozófiai célzatú szépirodalmat, mert *lényegi, öntudatlan filozófiai orientációt* tulajdonított a művészetnek. Véleménye ebben a kérdésben messzemenő párhuzamosságot mutat a Baudelaire-éval, aki *Prométhée délié*-re („A megszabadított Prometheus”, 1846) című cikkében hasonló érvekkel marasztalta el a *Faust* második részét.

Saját elbeszélő műveinek létértelmezését maga Kemény így foglalta össze:

„Az arasznyi élet oly kicsiny, oly szűk, hogy az emberek, kik ösvényein tolonganak, jóformán magokra és a tárgyakra sem ismerhetnek. Bizonyos kábulattal a változó benyomások miatt, bizonyos optikai csalódással, melyet a láthatár fénye és köde vet a szem elébe, hirtelen bevégezzük pályánkat anélkül, hogy számolhatnánk felőle.

Amiért küzdünk, gyakran pusztá ábránd. Amely érdeket vérünkkel védtünk, talán később ellenségünké válik.

Amiért sokat kockáztattunk, néha kevés áldozatot sem érdemel.

Amely mozgalom kezdetben sokat ígért, folyama alatt szikkadni kezd, és nyomtalanul enyészik el.” (169)

A Kemény-kutatás legsürgetőbb feladata ennek a létértelmezésnek az elemzése és értelmezése.

Esztétikai ízlése elsődrendű volt: a zeneszerzők között biztos itélettel válogatott, újságíró társai feljegyezték, hogy Európa múzeumait jobban ismerte, mint Pulszky Ferencet leszámítva bárki. Külön becsülte, ha a történetirő olyan művészi prózát teremtett, mint Macchiavelli, Hume, Gibbon vagy Mauculay, s ha egy-egy íróra hivatkozott, szinte mindig azt a művét említette, melyet ma is teljes értékűnek érzünk — Petőfitől *A pusztá, télen*, Dickens esetében a *Bleak House*-ot, ezt a nálunk sokáig ismeretlen és a maga korában hazájában sem népszerű regényt, melyről Kemény közvetlenül annak megjelenése után írt. Csalhatatlan érzékét mutatja az is, hogy a Toldi-legendának a kacér delnőről szóló epizódját alkalmatlannak ítélte a feldolgozásra — kár, hogy Arany nem fogadta meg a tanácsát.

Párját ritkítja az a programszerűség és módszeresség, mellyel az ízlés nevelésén fáradozott. A gyakran pragmatikus Arannyal ellentétben, az elméleti alapra helyezett, egységes fogalomrendszerrel dolgozó bírálóat szükségességét hirdette. A bírálótól azt követelte, hogy „az irodalmat egész totalitásban igyekezzék áttekinteni, ismerni,

becsülni”. (258) Úgy vélte, nem létezhet egészséges irodalom olyan kritika nélkül, „mely gáncsait és dicséreteit egy ismert kiindulási pont, egy általa következetesen használt s mások által védett vagy tagadott, de mindenestre misztériumnak nem látszó elmélet szerint kezelje”. (260) Álláspontjának rendkívüli korszerűségét talán eléggé bizonyítja az, miként még ma sem mondhatni, hogy túlhaladtunk volna követelményein.

Kemény konkrét poétikai észrevételei főként a drámát és a regényt érintik. A drámát a színházzal dialektikus összefüggésben vizsgálja. Úgy gondolja, nem lehet jó az a színmű, mely színpadon nem érvényesülhet, de nincs okvetlenül művészi hatása mindannak, amit színpadra írtak. A szöveg művészi értékét tehát az olvasás dönti el. Az utószóró Tóth Gyula-téved, amikor a Bach-korszak színházi körülményeivel próbálja menteni Kemény felfogását. A szöveggéközpontú drámaszemlélet nem szorul mentségre, hiszen a XIX. és a XX. század drámaelméletében egyaránt döntő szerepet játszott. Legalábbis az egyik lehetséges drámaértelmezésnek vehető, mely a helyes olvasásban bennerejlő fiktiiv színházat biztosítottabbnak véli a színpadi megvalósításnál, melynél kicsi az esély arra, hogy a néző valóban adekvát tolmácsolásban részesül. Fontosabb megjegyezni, hogy Kemény a drámát a regénynél formailag tökéletesebb műnemnek hiszi. Voltaképpen nagyon kevés művet fogad el igazi drámának, s úgy sejtí, az ő korában a regény fokozatosan kiszorítja a drámát. Mind a szerkezet, mind a jellem szempontjából alapvető különbséget tesz a kettő között: a drámát egyenesebb vonalúnak nevezi, s a drámai hőstől megköveteli, hogy cselekvő legyen. Szemében a regény „középnem, átmenet a költészetből egészen más régiókba”. (247) A magyar irodalom legfőbb, bár igen nehéz feladatának olyan regények írását szabja meg, melyek „az európai regényirodalom színvonaláig emelkedni bírának”. (254)

A múltban sokszor a korszerűtlenség vádjával illették Keményt, amiért a történeti regényhez vonzódott. Pedig ezt az okatlan vádat már ő maga megcáfolta, kifejtve, hogy a regény cselekménye éppúgy játszódhatik a múltban vagy a jelenben, mint az időtlenben, ez nem jelent minőségi különbséget, hiszen a műalkotás ideje mindig fiktiiv idő. Csak az szükséges, hogy az író a maga választotta rendszeren belül maradjon.

Mind gyakorlatában, mind elméletében a történeti értelemben vett realizmus írója. *Regényfelfogása* jellemközpontú. Számos kortársával — így pl. Dickensszel — vitázva, a dinamikus jellem teremtését vallja céljának, mely nélkül a regény nem tudja megoldani legfőbb feladatát: a lélektani mélységet.

Mint számos más esetben, úgy regényelméletében is a mélyen történeti szemlélet segíti hozzá, hogy korát megelőző gondolatai támadjanak. Tudatában van, hogy a regénynek pusztán egyik lehetséges formáját írja le és próbálja megvalósítani. A történetiség értelmezésében olyan messze megy, hogy még a jellemközpontú regénymodell örök érvényét is tagadja. Gyánítja, hogy idővel a regény cselekményközpontúvá válhatik, és szigorúbb kompozíciójánál fogva közelebb kerülhet a drámához. Azaz előre számol azzal a lehetőséggel, melynek megvalósításához James, a modern regénytechnika gyakorlati és elméleti megalapozója, egy évtizeddel később fog hozzá.

Nem lehet eléggé helyeselni azt, ahogyan Tóth Gyula a kötethez írt utószavában Keményt nagy gondolkodóink közé sorolja. Az esszéket valóban egy nagy életmű szerves részeként kell olvasnunk. Az értekező Keményt éppoly hiba volna a regényírónál kevésbé jelentősnek beállítani, mint annak fölébe emelni. Mivel olyan íróról van szó, kinek gondolatai és kifejező formái egyaránt zárt rendszert alkotnak, viszonylag kevésbé esik latba egyes részletek elnagyoltsága vagy kidolgozatlansága. Ha sejtésünk nem csal, akkor Kemény Széchenyi mellett a XIX. századi magyar értekező próza legkiválóbb mestere. Ő az első író, aki magyar nyelven az esszét magas művészi szintre emelte: tanulmányai részleteikben mindig megformáltak, de sokszor egészükben is kimunkált retorikai szerkezetet építenek fel.

Ahogy regényeiben kerülte az egyoldalú (+ ↔ -) szembeállításokat és két irányú ellentétzésre (± ↔ ∓) törekedett, ugyanúgy tanulmányainak is a dialektikus történetiség a legáltalánosabb jellemzője. Zárpontként egyetlen példára hivatkoznánk: irodalomtörténeti felfogására. A fejlődés fő mozgatóját a hagyomány és az újítás szüntelen kölcsönhatásában ismerte fel: minden korszaknak más és más jellemet tulajdonított; azt állította, hogy „minden reformnak ama hibák ellenkezőjéből, melyeket ostromolt, valamit okvetlenül át kell venni”. (128) Kortársainál tárgyilagosabb fejlődésképet rajzolt az irodalom alakulásáról. Elismerte, hogy a nyelvújítás gazdagította irodalmunk szókincsét, de a feledésbe merült erdélyi emlékiratírókat azért fedezte fel, mert nyelvünk belső logikáját tisztább formában találta meg náluk; európai viszonylatban is kivételes érzékenységgel, egyenlő mértékben fogta fel a görög, az Erzsébet-kori és a francia klasszikus tragédia egymást kizáró erőnyeit; helyeselte, hogy Petőfi népies korszakával ellenhatást hozott Vörösmarty retorikájára, de félt attól, hogy a népiesség provincializmushoz, a romantika eredményeinek az elhanyagolásához vezethet. Értéktételeiben mindig az a gondolat vezette, hogy a művészetben a fejlődés nem tökéletesedést, hanem az esztétikai hatás újratemtésének elengedhetetlen feltételét jelenti.

Szegedy-Maszák Mihály

ÖRY MIKLÓS: PÁZMÁNY PÉTER TANULMÁNYI ÉVEI

Eisenstadt, 1970. Prugg—Verlag. 184 l.

A Pázmány Péterre vonatkozó tudományos igényű kutatások kezdetét Fraknói Vilmos múlt század végi feldolgozásai (*Pázmány Péter*. Bp. 1886; Frankl V.: *Pázmány Péter és kora*. I—III. Pest. 1868—72) és a nagy ellenreformátor összes műveinek kiadása (Budapest 1894—1905, összegyűjtött levelei 1910—11, összesen 15 kötet) jelentette. Századunk első felében ezután egymásra születtek a vele foglalkozó cikkek és könyvek; Polgár László bibliográfiája (*Bibliographia de historia societatis Jesu... Romae* 1957) több mint 200 idevágó tételt tart számon. A teljességre törekvő igényével azonban mindössze Sík Sándor monográfiája (Budapest 1939.) lépett fel, s lényegében mindmáig az ő művében foglaltak határozták meg a Pázmányról kialakított képünket. A modern irodalomtudomány már utalt a Pázmány-kutatással kapcsolatos feladatokra,

s a modern értékelés szükségességére (Klanczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 340.); ahhoz azonban, hogy e téren lényeges előrelépés történhessen, az eddig ismeretlen adatok feltárására és új megközelítési mód-szerek alkalmazására van szükség.

Öry Miklós jelen munkája elsősorban az előbbi területen hoz újat: 30 évi levéltári kutatómunka eredményeként született meg, s ennek során az Európa legkülönbözőbb városaiban összegyűjtött források révén jelentős mennyiségű új adattal gazdagította Pázmánnyal kapcsolatos eddigi ismereteinket. Több ponton helyesbítené tudja Fraknói és Sík Sándor adatait, s általában olyan részletességgel mutatja be a fiatal jezsuita tanulmányi éveit, amelyre mindeddig nem volt példa a közel 250 tételt számláló Pázmány-irodalmunkban.

*

Már az I. fejezet (Erdélyben) lényeges ponton helyesbíti a Fraknóitól származó és Sík Sándor által átvett adatot, azt ugyanis, hogy „Pázmány 1585-ben a kolozsvári Báthory akadémia növendéke lett”. (Sík S. 14.) Óry Miklós két érveléssel is bizonyítja, hogy ez 1583-ban zajlott le: egyrészt katolizálása (13 éves korában) itt történt, másrészt pedig tanulmányainak rendje csakis úgy alakul ki elfogadhatóan, ha azok megkezdését 1583-ra datáljuk.

A fejezet további részeiben sokszínű rajzot kapunk a kolozsvári kollégium történetéről és életéről, a 18 különböző nemzetből toborozott kolozsvári jezsuita közösségről, tanulmányi rendjükről, valamint a kollégium fejlődésében az 1586. évi pestisjárvány által okozott súlyos károkról. Talál az egyik alcím (A kollégium légköre), mert Óry adatai alapján hitelesen bontakozik ki előttünk az a szellemi környezet, amelyben a fiatal Pázmány gimnáziumi éveit töltötte. Sík Sándor még igen keveset tudott a kollégium oktató-nevelő munkájáról; „a kolozsvári gimnázium tanrendje nem maradt ránk” — írja (16.), Óry ezzel szemben kimutatja, hogy az 1580-as években a Ratio studiorum Borgiana által meghatározott tanmenet és órarend volt érvényben minden ötosztályos jezsuita iskolában, s közli azt a tanulmányi anyagot és beosztást, amelyet Pázmány is végigtanult. Mintegy kiegészíti ezt a kollégium tanárainak részletes bemutatása, különös tekintettel azokra a jelentősebb egyéniségekre, akik a fiatal Pázmányra befolyást gyakorolhattak. Ezek közt részletes képet ad Óry Szántó Istvánról, aki magyar hitszónokként 1580—1584 között tartózkodott Kolozsvárott; Wujek Jakab lengyel, majd az őt követő Ferrante Capeci olasz kollégiumi rektorról, a tirolói Johann Ardolphusról, a noviciusmesterről és templomigazgatóról, s végül Girolamo Fanfonióról, a gimnázium igazgatójáról. Ők voltak a fiatal Pázmány első mesterei, példaképei, világképének első formálói, s ebből a szempontból megismerésük nélkülözhetetlen a korszerű Pázmány-kép kialakításához.

A II. fejezet szintén tartogat számunkra újdonságot. Mindeddig úgy tudtuk, hogy Pázmány Lengyelországban csak a krakkói noviciátusban tartózkodott, s onnan került Bécsbe. Óry azonban a krakkói környezet bemutatása után a jiroszlavi kollégium katalógusadatával bizonyítja, hogy 1590 márciusától az év őszéig Pázmány a San folyó menti lengyel kisváros rendházában él. Itt volt rendtársa többek között az a Thorday János, akinek hármas valláscezeréről később oly szenvedélyes hangon prédikált (*Összes Művei* II. 794).

A Pázmányt ért lengyelországi hatások közül Óry Wujek és Skrga egyéniségét

emeli ki; az előbbi Erdélyből visszakérül Krakkóba s a biblia lengyel fordításának szenteli életét, az utóbbi pedig „a lengyel Chrysostomus” nevét érdemli ki lendületes prédikációival. Mindkettőjük hatása kétségtelenül érezhető Pázmány későbbi működésében, s a szerző joggal minősíti tevékenységüket „döntő jelentőségűnek” a fiatal novicius jezsuita szellemének kialakításában.

A III. fejezet a bécsi évek bemutatása. A szerző a kortárs-feljegyzésekre támaszkodva villantja fel a császárváros XVI. század végi szellemi életének néhány jellemző vonását. Számunkra különösen fontos lenne azt tudni, hogy Pázmány milyen mértékben használta a királyi vár 9000 kötetes udvari könyvtárát. Óry a későbbi Pázmány—Tengnagel levelezésre hivatkozva valószínűsíti a könyvtár látogatásokat; ezzel mindenképp egyetértünk, azonban a kérdés fontossága e ponton még további kutatásokat tesz szükségessé; Pázmány ismereteinek korszerűsége és világképének alakulása szempontjából a könyvtárban töltött órákról, s a fiatal filozófus-növendék olvasmányairól még többet kell megtudnunk.

Igen tanulságosak a szerző fejtegetései a bécsi bölcséleti tanulmányok anyagáról, módszeréről, a növendékek értékeléséről. Külön kiemeli Georg Scherer (1540—1605) jezsuita hitszónok (Pázmány bécsi tartózkodása idején kollégiumi rektor) hatását, akinek német nyelvű vitairatait és prédikációit bizonyíthatóan jól ismerte. Másik bécsi tanára, akivel szorosabb kapcsolatba került, a yorki születésű William Wright; ő vezette azt a hároméves filozófiai kurzust, melyen Pázmány részt vett, s későbbi angliai hittérítő-tevékenységét tanítványai feltehetően figyelemmel kísérték.

A könyv utolsó s egyben legartalmasabb fejezete a római teológiai éveket dolgozza fel. A szerző gondosan elemzi a Pázmányt ért első római benyomásokat, s a Collegium Romanumnak mint a jezsuita kiképzés fellegvárának tanulmányi rendjét. Ennek középpontjában a theologia scholastica állt, ezért rendkívül jelentős, hogy a szerző a Pázmány-korabeli előadásoknak egyes hallgatók által lejegyzett teljes anyagát megtalálta a különböző európai könyvtárakban és levéltárakban, s áttekinthető táblázatban teszi közzé a 4 évfolyam tananyagát és előadóit. A professzorok (Miguel Vazquez de Padilla, Muzio de Angelis, Juan Azor, Pierantonio Spinelli) jellemzése ezúttal sem hiányzik, majd ezt követi a kollégium spiritalitásának bemutatása. Ez ugyancsak szükséges, hisz — mint Óry megjegyzi — a Collegium Romanum „nemcsak kora intellektuális, hanem spirituális irányainak is gyújtópontjában állt” (111.), így Gianbattista Ceccotti nevelői elveinek ismerete valóban közelebb

visz a korabeli jezsuita szellem s a tetteket irányító rugók megismeréséhez.

A korábbi Pázmány-irodalomban közhelynek számít, hogy Roberto Bellarmino művei erős hatást gyakoroltak a magyar jezsuitákra. Óry Miklós ehelyett inkább Bellarmino kollégiumi exhortációinak jelentőségét hangsúlyozza, melyek a szentignáci tradíció közvetítésével formálták Pázmány nézeteit, így kettejük művei mögött a közös forrást, a szemlélet azonosságát látja, nem egyszerű „mintavételt” vagy követést.

Új adatként kerül a római tartózkodás történetébe, hogy Pázmány az 1594–95-ös tanévben a Collegium Anglicanum metafizikai repetitora, azaz a 68 növendékét számláló intézményben három társával együtt mintegy „tanársegédi” tisztséget tölt be. Mivel itt az anyanyelvnek nagyobb szerep jutott, mint más kollégiumokban (a próba-prédikációkat angolul tartották!), joggal veti fel a szerző a kérdést; vajon megtanult-e Pázmány valamennyire angolul? Erre vonatkozó adat nem került elő, az viszont biztosra vehető, hogy az angol kultúrával ebben az évben közvetlen kapcsolatba került.

Pázmány tanulmányainak befejezési időpontja ugyancsak pontosabban áll előtünk Óry könyve nyomán. A korábbi életrajzokkal ellentétben ugyanis 1596 júliusában már befejezte tanulmányait, s ebben az évben felszentelése is megtörténik. Az új adatokból kiderül, hogy ezután 1597 nyaráig „a Jézus-társaságban előirt harmadik próbaévet” töltötte a Sant'Andrea noviciátusban. Itt Bernardino Rossignoli és Fabius de Fabiis rektorok teszik teljessé a jezsuita szellem kialakítását az egykori erdélyi református fiúban.

Ez az ún. harmadik próbáció sajátos jezsuita intézmény, melynek megfelelőjét egyetlen előző szerzetben sem lehet megtalálni, ezért indokoltnak tartjuk, hogy a szerző részletesen ismerteti lefolyásának menetét és tartalmát. Célkitűzését a rendi alkotmány idevágó mondatai alapján így határozza meg: „a hosszú tanulmányok fárasztó elmeképző munkája után a szívet is újra meleg élményekkel kell telíteni” (134), azaz míg a bölcséleti és teológiai tanulmányok az intellektuális nevelésre helyezték a fő súlyt, addig a harmadik próbáció a pszichikum érzelmi és akarati tényezőit van hivatva fejleszteni. A fiatal, de már felszentelt rendtagok ebben az évben 30 napos lelki gyakorlatot, valamint különböző „experimentumokat” végeztek. Ezek között említi a szerző a kórházi szolgálatot, konyhai és egyéb házi munkák végzését, a peregrinációt, a gyermekek és tanulatlan emberek közötti hitoktatást, prédikálást, gyóntatást. Ezek egyrészt az előljárókat segítették hozzá a fiatal páterek minél teljesebb kiismeréséhez, hisz a rendnek létérdeke

volt, hogy az egyes feladatokra mindig a legrátermettebb, legalkalmasabb tagját jelölje ki. Másrészt azonban gyakorlatiasság, sokoldalúvá, leleményessé is edzette az eddig jobbra csak elméleti kérdésekkel foglalkozó rendtagokat. Így aztán a jezsuiták nem csupán elméleti szaktudással, hanem jelentős mennyiségű gyakorlati tapasztalattal felvértezve léphettek a vallási vitáktól és haroktól hangos Európa küzdőtereire.

A harmadik próbaév jelentőségét mutatja, hogy Petrus Canisiusnak maga az alapító, Loyola Ignác volt a próbáció évében a mestere, s általában a próbáció átment rendtagok vitték az ellenreformáció folyamatában a vezető szerepet. Ezért ennek vizsgálata Pázmány életében sem hanyagolható el, s Óry Miklós érdeme, hogy erre a tényezőre felhívta a figyelmet.

Pázmányt az erdélyi jezsuiták erősen számon tartják, s már 1595 nyarán kéri a rend élén álló Acquaviva generálist, hogy a felszentelés megtörténte után azonnal küldje vissza a jóhírű fiatal páttert szülőföldjére, mert gyulafehérvári magyar hitszónoknak szánják. Ezzel egyidőben Alber osztrák provinciális Pázmánynak a grazi egyetem filozófiai tanszékére küldését kéri. Acquaviva azonban — éppen mert nagy lehetőségeket lát Pázmány tehetségében — nem akarja addig elbocsátani, míg kiképzése tökéletesen be nem fejeződött. Találó a szerző megállapítása: „A tehetséges, sokoldalú fiatal jezsuitáért szószék és katedra verseng” (144), s e versengés történetéről Sík Sándornak teljességgel hiányoznak az adatai. Pedig ennek során felettesei többször jellemzik Pázmányt, s e jellemzések nagyban elősegítik a róla alkotott kép megformálását. Mint ismeretes, a versengés a harmadik próbáció letöltése után a katedra javára dőlt el, s 1597 nyarán Pázmány elhagyja Rómát, hogy a grazi egyetemen filozófiát, majd pedig teológiát tanítson. A Grazba küldés mozzanatával zárul Óry Miklós munkája, megemlítvén még a Kitekintés-ben, hogy az erdélyi misszió 1601–1603 között többször is megkísérlti, hogy Pázmányt Erdélybe vigye; ez azonban mindig meghiúsul, s Pázmány soha többé nem látja viszont szülőföldjét.

*

Az új életrajzi adatok értékén túl szeretnénk kiemelni Óry Miklósnak azt a törekvését, hogy minél alaposabb rajzot adjon Pázmány élményvilágáról. Az erdélyi, krakkói, jaroslavi és bécsi tartózkodás megrajzolása során egyaránt törekszik erre, de mégis legjelentősebb ezen a téren a „Pázmány Róma-élménye” c. fejezet. A szerző joggal veti fel a kérdést: „a szorosan vett teológiai

szakképzettségen túl mit adtak neki" a római évek? (129.)

A felelet során a szerző elsősorban a pápai udvar hatására kialakult egyházélményre utal, hisz Pázmánynak itt volt alkalma a pápai környezetet, valamint a római szerzetesközpontok belső életét megismerni, s minden bizonnyal hatott rá a pápai politika törökellenes irányvonala is. De ugyancsak szemhatártárgító hatása lehetett Rómának mint világmissziós központnak, s Öry kimutatja Pázmány későbbi műveiben, hogy jól kellett ismernie a tengerentúli (kínai, indiai, perui, mexikói stb.) jezsuita missziókat is. Az egyházélmény horizontális, földrajzi méretekkel mérhető tényezője mellett nem kisebb jelentőségű a vertikális megismerés sem: a rend életének mélységben történő ismerete, a szerző szavaival: „behatolás a Rend szervezetébe és szellemébe” (141). Az ezt elősegítő alapvető források felsorolása ismét a szerző körülménektől, alapos munkájára vall.

S végül nem elhanyagolható a római épületek, utcák, terek, műemlékek hatása, a Rómában épp bontakozó korai barokk, melyről Öry Miklós tömör, de érzékletes képet rajzol. Különösen az Örök Város 1593. ápr. 17-i pompás húsvéti papszentelési ünnepségét emeli ki, mely nem maradt hatástalan az épp odaérkező fiatal magyar teológusra sem.

Ezeknek a tényezőknek összességéből valóban hiteles képet nyerünk a Pázmányt ért impressziókról, alakulóban levő gondolatvilágáról, s arról a környezetről, mely világnezetét elsősorban alakította.

*

Az új adatok minden eddiginél teljesebb és korszerűbb Pázmány-kép kialakítását teszik lehetővé. De Öry Miklósnak nemcsak az adatfeltárás terén végzett rendkívül

szerteágazó munkája érdemel elismerést, hanem mindenütt világos, közérthető, tömör előadásmódja is. Mondatai, kifejezései mindig fontos közlendőt tartalmaznak, nincsenek „üresjáratai”, nem ismételtet közismert tényeket. Mindössze néhány helyen érezzük úgy, hogy magyarosabb kifejezést is lehetett volna találni (pl. „jó svádájú szónok” 34.), s itt említjük meg, hogy William Wright életrajzi adataiban egy kis pontatlanság mutatkozik: nem lehetett 79 éves (159.), ha 1562–1639 között élt (87). Ezek mindössze elenyésző apróságok az egyébként pontos és megbízható adatok hosszú sorában; a bő jegyzetanyag rendkívül nagy segítséget jelent a további kutatásokban, s ugyanez mondható el a bibliográfiáról is, mely nemcsak a nyomtatott, hanem a kéziratot anyagot is felsorakoztatja a lelőhely megjelölésével. Csak az első pillantásra tűnik meglepőnek, hogy még az Uppsalai Egyetemi Könyvtárból is kerültek elő Pázmányra vonatkozó adatok; ha azonban figyelembe vesszük, hogy legkülönbözőbb nemzetiségű jezsuiták kerültek össze egy-egy rendházban, s ezek hazájukba visszatérve feljegyzések, visszaemlékezések készítésekor írhattak rendtársaikról, akkor már sokkal hihetőbbnek tűnik, hogy Európaszerte a legkülönbözőbb jezsuita levéltári anyagokban fordulhatnak elő vele kapcsolatos adatok. Ez a helyzet a stockholmi származású Laurentius Boierusnak Uppsalában előkerült kéziratával (leírása 152–153. lapon) is, amely egyik legfontosabb forrása a Pázmány-kori krakkói noviciátus történetének.

Öry Miklós könyve a Pázmányra vonatkozó új adatokon túlmenően is a kor mindennapi életére, főként oktatási viszonyaira vonatkozó ismeretek gazdag tárháza, ezért a kor minden kutatója haszonnal forgathatja.

Bitskey István

ALBERT TEZLA: HUNGARIAN AUTHORS

A Bibliographical Handbook. Cambridge, Massachusetts, 1970. The Belknap Press [of Harvard University Press. 792 p.

Néhány évvel ezelőtt napilapokban olvashattuk, hogy 1970. szeptember 17-én a Kulturális Kapcsolatok Intézete emlékéremmel tüntette ki Albert Tezla minnesotai egyetemi tanárt. A magyar állam elismerése a professor eredményes magyar irodalomtörténeti kutatásainak és nem utolsósorban annak a két alapvető fontosságú bibliográfiájának szolt, melyek rövid egymásutánban

jelentek meg Amerikában. Közülük az első, mely *Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature* (1964) címmel látott napvilágot, korábban már ismertette folyóiratunk (ItK 1966. 240–243.), ezúttal a másodikat mutatjuk be.

Míg Tezla első munkája a legfontosabb forrásművek és bevezető jellegű irodalomtörténeti művek szigorúan megrostált, kitűnő

gyűjteménye volt, jelenlegi könyve — az átfogó igény változatlan fenntartásával — az ismeretek elmélyítésének jegyében készült. Két periódusra bontja anyagát: 1450-től a felszabadulásig, és 1945-től a kötet anyaggyűjtésének lezárásáig, 1965-ig. Természetes, hogy az első rész több korszakot foglal magában, mégpedig a szerző szisztémája szerint a következőket: *reneszansz és reformáció* (1450—1630) hat író és költő szerepeltetésével; — *ellenreformáció és barokk* (1630—1772) tizenhárom íróval; — *irodalmi felújulás, reformmozgalom és romanticizmus* (1772—1849) huszonkilenc íróval; — *a realizmus kora* (1849—1905) huszonhárom íróval; — *a modern irodalom kora* (1905—1945), mely első alperiódusában a *Nyugat haladó törekvéseit* fogja össze (1905—1918) tizenhat íróval, a másodikban pedig *Polgári, népies és szocialista irodalom* címen a két háború közti időszakot (1919—1945) ötvenkét íróval képviselve. A második bibliográfiai egység 1945 és 1965 között, az élő magyar irodalomból emel ki huszonhárom reprezentáns író, költőt és műfordítót. Összesen tehát 162 magyar literátor képviseli Tezla könyvében irodalmunkat.

A számszerűség nem sokat árul el a válogatás milyenségéből, hiszen mindig az a lényeg, hogy az adott kereteket hogyan tölti ki a szerző. Úgy véljük, Tezla munkáját ebből a szempontból jónak, sőt igen jónak minősíthetjük. A régi magyar irodalomból elfogadjatjuk az általa kiválasztott névsort, legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy teljesen mellőzte a magyar középkort. Akár Anonymus a neve valakinek, akár Kézai Simon, krónikájuk éppoly értékes irodalmi alkotás, mint a reneszánsz vagy a barokk bármely prózaírója a kötetben szereplők közül. A XIX. századból — éppen, mert jól feldolgozott korszakról van szó — viszonylag könnyebben ki lehetett rostálni azt az ötvenkét nevet, akik 1772-től 1905-ig képviselői lehettek ennek a gazdag időszaknak. Sőt, még az a hatvannyolc XX. századi író is, aki a könyvbe bekerülhetett, valamivel könnyebben volt meghatározható, mint a felszabadulás utáni időszak reprezentánsai.

Tezla szemmel láthatólag tisztában volt az élő irodalomból való válogatás nagy nehézségeivel, s talán ezért is nem foglalta egybe az itteni huszonhárom íróat az előző korszakéval, jelezve, hogy ott irodalomtörténeti értékelések segítettek számára a tájékozódást, emitt viszont — még mindig megjelenés előtt lévén a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténet — huszonöt év irodalomkritikáit neki magának kellett mérlegre tennie, mielőtt állást foglalt. Betűrendben haladna, 1945 utáni irodalmunkat végül is a következőkkel mutatja be: Aczél Tamás, Benjámin László, Csanádi Imre, Csóóri

Sándor, Fejes Endre, Galambos Lajos, Galgóczi Erzsébet, Garai Gábor, Juhász Ferenc, Kamondy László, Kónya Lajos, Mándy Iván, Moldova György, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Pilinszky János, Santa Ferenc, Sarkadi Imre, Simon István, Szabó Magda, Szakonyi Károly és Váci Mihály. Természetes, hogy ez a névsor csak a felszabadulás után indult fiatal nemzedék tagjait vette figyelembe, azok viszont, akiknek pályája ennél korábbról való, az előző — két háború közti — periódusba kerültek. Ott szerepelnek többek között: Déry Tibor, Győry Dezső, Illés Béla, Illés Endre, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Képes Géza, Lengyel József, Nagy Lajos, Németh László, Sik Sándor, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Veres Péter, Weöres Sándor, Zelk Zoltán és mások.

Az egyes bio-bibliográfiai tételek szigorúan következetes felépítéssel, az alábbi mechanizmus szerint mutatják be az egyes írókat: életrajz, első kiadások, további összkiadások és kritikai kiadás, személyi bibliográfia, szakirodalom tematikai bontásban (életrajzi vonatkozású könyvek és cikkek, valamint irodalmi munkásságot elemző monográfiák és tanulmányok). Minden egyes adat mögött szíglák jelzik, hogy az illető tétel melyik európai vagy amerikai könyvtárban található meg.

Az *életrajz* általában egy-másfél nyomtatott lap terjedelmű. Van hely benne a sűrűn sorakozó adatok között a legfontosabb művek kronológiai elhelyezésére, sőt az idegen nyelvű fordítások lakonikus jelzésére is, ezért aki a Tezla-bibliográfia írói portréiból tájékozódik, nemcsak megbízható adatok birtokába jut, de szinte többet is tud meg, mint bármely irodalmi lexikonból. Majdnem annyit, amennyit egy rövide fogott irodalomtörténet nyújthat. Klasszikus költőink közül különösen szép méltatást kap a reformkori Kölcsey, Vörösmarty, Garay és Petőfi, a XIX. századi Arany, a XX. századi Ady, Babits, József Attila, Juhász Gyula, Tóth Árpád és Radnóti Miklós. A prózaírók portréi közül kiemelkedően jól sikerült Kazinczy, Móra, Kosztolányi, Móricz, Gábor Andor és Veres Péter jellemzése. Lépten-nyomon érezzük, hogy Tezla nem sajnálta a fáradságot, hogy mindennek utánajárjon: irodalomtörténetírásunk legújabb eredményei ezért találhatók fel ezekben az írói arcképekben. Nemcsak idézi tehát legfrissebb kutatásaink tételeit, de tartalmilag is ismeri őket s alkalomadtán kamatoztatja is tanulságaikat. Herczeg Ferencel kapcsolatosan pl. elfogadja Barta János 1955-ös tanulmányának legfontosabb konklúzióit.

Ami a *kiadások* ügyét illeti, szinte töretlen úton kellett haladnia a kötet szerkesztőjének, hiszen adatai összegyűjtésekor, a szakirodalmi

kézikönyvek mellett valóságos kutatómunkára kényszerült nem egy esetben. Jelenleg nincs olyan magyar bibliográfia, mely egyes írók első kiadásait számon tartaná (még egyéb kiadásokról sincsen feldolgozás), és amíg a több kötetre tervezett Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfiák sorozata nem áll a kutatás rendelkezésére (ez még legalább egy évtized!), addig megbecsülendő minden előmunkálat ezen a téren, Tezlaé is. Más a helyzet a későbbi összkiadások és kritikái kiadások tekintetében. Ezek gyér száma miatt viszonylag könnyen ellenőrizhető a teljesség. Tezla bibliográfiája ebből a szempontból megnyugtató: mind a régebbi, mind az újabb korokból benne vannak a legfontosabb edíciók.

Említést érdemlő többlet, hogy a több kötetes művek részletes bontásban vannak közölve, közvetetten elárulva ezáltal is, hogy a leírt könyvek mind megfordultak a szerző kezén. Lényegtelen, de a precizitás kedvéért megemlítjük, hogy a Teleki Sámuel-féle Janus-kiadás leírása ennek ellenére sem pontos. A Tezla által adott cím (*Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia*) világosan utal Janus verses műveire, ezért ez csak az összkiadás egyik része (*Pars prima*). A másik kötet *Jani Pannonii opuscularum pars altera* címen jelent meg (ez hiányzik a bibliográfiából), természetesen azzal a tartalommal, ahogy a könyvben olvashatjuk.

A személyi bibliográfiák szerepeltetése hasznos még egy ilyen részletes bibliográfiában is, ritka előfordulása azonban nyomátékosan figyelmeztet arra, hogy milyen kevés történt még ezen a téren. A 162 író közül mindössze 24 esetében beszélhetünk ilyesméről. Ezek a következők: a régi magyar költők közül *Balassi* (No. 397–399.), *Rimay* (No. 3160.), *Csokonai* (No. 731–732.) és *Fazekas* (No. 1016–1017.), a XIX. századiakból: *Vörösmarty* (No. 4123–4124.), *Petőfi* (No. 2963–2966.) és *Arany* (No. 229.), a XX. századi költők közül mindössze: *Ady* (No. 29–32.), *Babits* (No. 321.), *József Attila* (No. 1599.) és *Juhász Gyula* (No. 1643.). A prózaírók talán még rosszabbul vannak képviselve. A XX. századig bezárólag: *Bessenyei* (No. 559.), *Katona* (No. 1853–1854.), *Jókai* (No. 1547–1548.), *Tolnai* (No. 3832.) és *Mikszáth* (No. 2545.), századunkban: *Tömörkényi* (No. 3856.), *Móra* (No. 2630–2631.), *Herczeg* (No. 1352.), *Gábor Andor* (No. 1071.), *Krúdy* (No. 2266.), *Szerb* (No. 3526.), *Nagy Lajos* (No. 2766.) és *Móricz* (No. 2682–2683.). Klasszikusainktól eltekintve tehát alig vannak írói bibliográfiánk. Egy-egy évforduló alkalmából készültek ugyan effélék, ám a fenti felsorolás tanúsága szerint ezeknek az összeállításoknak száma csekély.

A szakirodalom tekintetében, orientáló célzattal, lehetséges — és talán hasznos —

tematikai megkülönböztetésekkel élni, ezért egyetérthetünk Tezla módszerével, amely életrajzi és egyéb (elsősorban műközpontú) dolgozatokra bontja fel a vonatkozó szakirodalmi termést. Természetesen ő maga is tisztában van azzal, hogy a csoportosítás során következetesen nem lehet megvalósítani a kitűzött célt, mert szinte minden tanulmány — és főleg könyv — átlépi a biográfia és az életmű között húzott elméleti választóvonalat. Ányos Pál esetében pl. szembezőkően jelentkezik ez az ellentmondás. A beidézett hat teljes pályakép és egy részlet-tanulmány közül Tezla kettőt (Koltai Virgil: *Á. P. élete és költészete*. — Császár Elemér: *Á. P.*) a „Biography” címszó alá (Nos. 149–150.), ötöt pedig (Gellért Jenő: *Á. P.* — Horváth Dezső: *Á. P.* — Kelemen Béla: *Á. P.* — Bóka László: *Á. P. emlékezete*. — Kovács Győző: *Az érzékenység poétája*) a „Criticism” fejezetbe (Nos. 151–155.) osztotta be, holott logikusan csak Kovács tanulmánya illik az utóbbiba. De ha már kiemelte valamelyiket, elegendő lett volna Császár munkáját állítani az élre. Ennél jobb monográfia egyelőre nincs. Még kirívóbb csoportosítás, mondhatnánk hiba, Kremmer Dezső (No. 166.) és Neményi Imre (No. 167.) könyveit az „Apácai-Biography” rovatba sorolni akkor, amikor Bán Imre kitűnő monográfiája a „Criticism” fejezetben található.

A kötetet több függelék egészíti ki. Az *Appendix A* folytatja Tezla 1964-es *Bevezető bibliográfiája* 1960-ban lezárt rovatainak feltöltését 1965-ig (ekkor zárult a mostani kötet). Közl az azóta megjelent antológiákat, sorozati darabokat, bibliográfiákat, lexikonokat, magyar nyelvűtanokat, angol szótárakat, kapcsolattörténeti tanulmányköteteket, műfajelméleti és stilisztikai kiadványokat, történeti, néprajzi, zenei könyveket. Az *Appendix B* és *C* az irodalmi élet külső kereteiről, megjelenési formáiról nyújt jó összeállítást. Felsorolja a jelentősebb irodalmi alapítványokat, díjakat és jutalmakat, a nevezetesebb egyesületeket, kezdve az 1789-ben alapított Hazafiúi Magyar Társaságtól napjaink Írószövetségéig és a Magyar P. E. N. Club-ig, majd egy rendkívül gazdag listát vonultat fel magyar hírlapokról, folyóiratokról és tudományos periodikákról. Az egyes tételek minuciózus pontossággal adják meg minden egyes sajtótermék élettartamát, szerkesztőit és irodalomtörténeti nevezetéseiket (megemlítésre kerülnek híres költő- és író-munkatársak, illetve olyan művek, mint pl. a Szózat, Himnusz stb. első megjelenései). Ez az annotált sajtóbibliográfia 298 címszót tartalmaz. Az *Appendix D* költőket és írókat sorol irodalomtörténeti korszakolásba, így a könyv használója minden kötetbeli szereplőt el tud helyezni a magyar irodalom történeti kronológiájában. Végül az *Appendix E*

kell népszerűsítő formában szélesíteni-terjeszteni. Erre történeti, irodalom- és kultúrtörténeti indokok is köteleznek (hiszen a szaktudomány Szerb Antal eszmerendszerét is jószereént és sok ösztetevőjében megvizsgálta, és miközben megnyugtató választ igyekezett nyújtani, a preromantika elméletét erősen és joggal bírálta).

A másik, a szembetűnőbb mozzanat, melyet megkérdőjelezhetünk: a magyar szemelvényanyag kiválasztása. Csak kérdéseket írunk le: mennyiben helyes Batsányit mint reprezentatív szentimentális költőt idézni? Kazinczy *Bácsmegyei*-jét miért Csonkonainak kell közvetíteni? S a világirodalmi példaként: Schiller programtanulmánya, a *Naiv és szentimentális költészet*ről című, miért hiányzik a szemelvényanyagból?

E kérdések és a kötet egészének elolvasása megerősítenek minden olvasót abban a meggyőződésben, hogy Weber Antal bátor kézzel nyúlt a problémákhoz, s lezáratlan kérdések esetében helyesen irányította a figyelmet abba az irányba, amely egyaránt vezet alapvető problémák tisztázása és részletkérdések finomítása felé.

Kovács Győző

Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből. 1771—1848. A leveleket válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Kovách Géza. Bukarest, 1971. Kriterion. 253 l. (Téka)

Ha akadna még olvasó, aki kétségbe vonná Eötvös József népábrázolásának hitelességét és *általános érvényét* a jobbágyrendszerre épülő feudális társadalmakban az 1848-as forradalom előtt, vegye kezébe ezt a tárgyi-ágosságában megrendítő dokumentum-gyűjteményt, amelynek minden egyes darabja koronatanúként bizonyít a vád — és a jobbágyfelszabadításért küzdő minden politikusi és írói törekvés — igazsága mellett. Ha Kovách Géza pusztán azért kutatta volna át a levéltárakat és adta volna közre — nyomtatásban először — az erdélyi jobbágyok 1771 és 1848 között írt panaszleveleinek e kötetben olvasható gyűjteményét, szám szerint 85-öt, hogy eredeti okmányok bizonyító tényeivel egészítse ki az olvasónak a feudális elnyomásról korábban szerzett ismereteit, az is megérte volna a fáradságos munkát. De ennél többre is vállalkozott. Hiányzó helytörténeti kutatásokat pótolva gyűjtötte és rendszerezte a beadványokat, kérelmeket, a történelmi fejlődés következtében oly sokszínű Erdélyi társadalmi és jogi viszonylatainak táj szerinti feltérképezéséhez keresve és találva hiteles adatokat: — Az 1771-es évszám Mária Terézia úrbér-rendezésének esztendeje.

Igaz, ez a rendezés Erdélynek csak a nyugati megyéire vonatkozott, egyéb területein — mint ismeretes — majdnem a forradalomig nem került sor a jobbágyterhek törvényes meghatározására. Mégis a XVIII. századnak éppen az utolsó harmadától számítható az a korszak, amikor a feudalizmus bomlásának tüneteként a majorsági — pénzgazdálkodásra való áttérés a jobbágy vállaira minden addiginál súlyosabb és mint a levelek bizonyítják, teljességgel viselhetetlen terheket rótt. Ahogy időben távolodunk 1771-től és a XIX. századba lépünk, úgy növekedik azoknak a panaszoknak vagy inkább jajkiáltásoknak a száma, amelyeknek tárgya már nem is a dézsma és az uradalmi termeléssel összefüggő teljesíthetetlen robot, az erre kényszerítő tisztartók könyörtelensége-kegyetlensége, hanem a földek kisajátítása, a legelők, erdők elvétele, a jobbágy minden lehetséges pénzforrásának elapasztása, az éhhalál fenyegető réme.

A kötet szerkesztője bevezető tanulmányában, valamint a könyv végére illesztett szó- és helynévjegyzékében a levelek megértését szolgáló minden fontos ismerettel felvértezi az olvasót. Képet ad az erdélyi tájak egymástól eltérő helyzetéről, a jobbágyságon belüli rétegződésről, tankönyvből illő pontossággal ismerteti a jobbágyi terhek, szolgáltatások fajtáit, ezeknek érvényesítési formáit a különböző történeti korokban és vidékeken. Összefoglalja a levelekből lesűrűzhető legfontosabb tanulságokat, hangsúlyozva azt a testvéri együttérzést, amely a többnemzetiségű Erdélyi parasztját közös sorsa folytán évszázadok óta, és a tárgyalt időszakban különösen összefűzte.

A levelek nemcsak kordokumentumok, nemcsak történeti stúdiumok forrásai, hanem írásos formájukból következően irodalmilag is minősíthetők. Kovách Géza ebből a szempontból is vizsgálja-meghatározza e szövegeket, és meggyőző az a véleménye, hogy legyen bár a levél tényleges papírravetője jegyző, tanító vagy más írástudó, akit a panaszosok felkerestek, mindenkor áttetszik a paraszti észjárás és lelki világ, a tollbamondók gondolkodásának egyszerű természetessége. Az igazságkeresés hol jőzan-tárgyilagos, hol érzelmes-szivreható formában nyilatkozik meg. A könyörgő-alázatos, ódai-dicsőítő hangot különösen az időszak vége felé gyakran váltja fel a fenyegetésé. Egyetlen is 85 levél stílusa, egy-egy kérelmen belül is keverednek a latinos jogász-szakkifejezések lírai vagy balladai hangvétellel, de a sokféleség sok értéket foglal magában. A korántsem irodalmi célokért, hanem a túrhetetlen sors elleni tiltakozásból papírra vetett levelek az irodalmat, az emlékirodalmat is gazdagítják.

Tamás Anna

Iosif Vulcan a Kisfaludy Társaságban. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Kőteles Pál. Bukarest, 1970. Kriterion. 124 l. (Téka)

Annak ellenére, hogy a kötetet gondozó Kőteles Pál nem törekedett teljes írói portrét rajzolni, a közreadott szövegből és a kísérő tanulmányból mégis kirajzolódik a román—magyar kulturális közeledés jeles múlt századi munkásának egyénisége.

Az arcél megrajzolását természetesen kapcsolattörténeti szempontok szabják meg. Előbb Vulcan polgári demokratikus elveinek a családból hozott román—magyar elemeit gyűjti egybe, majd írói és lapszerkesztői munkájának kapcsolattörténeti szempontból fontos mozzanatait összegezi, végül Vulcan Kisfaludy Társaság-beli tagságának-működésének vázát rajzolja meg. Az ebből kerekedő Vulcan-kép — ha igen vázlatzerű is — dicséretet érdemel: arra figyelmeztet, időszerű lenne a román—magyar kapcsolatok e jelesének életművét tüzetesebb elemzés alá fogni, hisz román és magyar irodalomtörténeti szempontból egyaránt fontos, sok tekintetben jelentős életműről van szó. Legalább egy önálló tanulmányt érdemelne pl. annak felmérése, milyen szerepe volt Vulcannak Petőfi, Arany és Jókai román recepciójának történetében, de nyilván érdekes eredményeket hozhatna egy olyan vizsgálódás is, amely Arany népiességének, továbbá balladaköltészetének és Vulcan népköltészet iránti érdeklődésének összefüggéseit vizsgálná. Épp ezért is sajnálatos fogyatkozása Kőteles Pál bevezetőjének, hogy az effajta kérdések elemzéséről eleve lemond, holott Vulcan népiesség-konceptiója, a népköltéssel kapcsolatos nézeti adottak. Elég csupán a jelen kötetben is közreadott Kisfaludy Társaság-i székfoglaló beszédére utalni.

A kötet anyaga — csaknem száz lap terjedelemben — dokumentum jellegű. Tartalmazza Vulcan említett székfoglaló beszédét, melyet a Kisfaludy Társaságba történt felvételekor olvasott fel, továbbá a Társaság kiadásában megjelent *Román Népdalok* c. (1877) kötetben kiadott népdalfordításokat, szám szerint harmincat, melyek műfordítás-történeti szempontból becsek. A Függelékben Greguss Ágost üdvözlő beszédét találjuk (Vulcannak a Kisfaludy Társaságba való felvételekor hangzott el ez is), valamint Vulcan véleményezését arról a műfordítás-gyűjteményről, amelyet Ember György és Iulian Grozescu nyújtott be a Társasághoz, s amelyben aztán később — az említett kötetben — Vulcan fordításai is helyet kaptak. Kétségtelenül ez a kötet legértékesebb része. A népdalfordítások különösen is, hisz 1961-ig a magyar folklór szempontjából is izgalmas párhuzamokat kínáló román nép-

költésből ezek adhattak izelítőt — színvonalasan — az érdeklődőknek. (Vö. Domokos Sámuel: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1960* (1961—1965.). Bukarest, 1966. 19.) Kőteles Pál kötetének rangját emelte volna, ha bevezetőjében e fordítások jelentőségének a párhuzamok, rokon motívumok felvillantásával adott volna nyomatékot. Az *Argyesi zárda* fordításának közlése pl. nagyszerűen indokolta volna a magyar, sőt tágabban a keletközép-európai összevetést is.

Lőkös István

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Ó mért jól későn. Levelek Kiss József életrajzához. Seifert Géza előszavával. Bp. 1972. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtétének kiadása. 127 l.

Terjedelemben, példányszámban szerény, forrásértékben annál becesebb könyvecskével emlékezett meg két jeles filológusunk Kiss József halálának félszázados fordulójáról. Egy híján három tucat levél a költő tollából; megannyi nélkülözhetetlen téglát Kiss József majdan megírandó s tudományos igényű életrajzának fundamentumához. A *Tűzek* költőjének levelezésével igen mostohán bánt eddig a filológia, pedig — ez a kötet rá a bizonyosság! — korántsem érdektelen dokumentumokról van szó. Az itt közölt irományok többsége az 1870-es, 80-as évekből való, s elsősorban a poéta életének eseménytörténetéhez szolgáltat adalékokat: munkás és szűkölködő hétköznapokról, „tisztess” nyomorúságról, újságírói robotról, pirulva vállalt regényírásról, makacs betegségekről, sűrű kudarcokról, gyér sikerekről olvashatunk. Az események rögzítésén kívül Kiss József arcképét is teljesebbé rajzolják e levelek, noha szerzőjük levélíróként sem eruptív, könnyen megtáruulkozó, bölcselkedő hajlandóságú személyiség. A költői, irodalomszervezői, magánemberi megnyilatkozásokat csaknem mindig tartózkodó mértékletesség, bölcs rezignáció, finom ironia fegyelmezi; ritka az ujjongó vallomás, a felcsapó indulat, a sustergő gúny s a játékos evődés. Kivált a magánember kedveli a rejtőzködést. A kötet csendes szenzációja a Noémi-versek ihletőjének azonosítása: immár bizonyosra vehetjük, hogy Kiss József kései szerelmi regénye Polgár Jozefa szolnoki asszonnyal szövődött. A hozzá címzett tizenhárom levél közül csupán az első árulkodik az érzelmeiben tobzódo férfiról, a többi inkább visszafogott, egy-két mondatba zsugorított, szemérmes lírájával, a szerelmet már-már barátságá transzformáló hangjával lep meg. Pedig Kiss József barátként is nehezen oldódik: eseményekről

szívesebben beszél, mint a lélek rezdüléseiről. A költőt, az irodalomszervezőt könnyebb megközelítenünk. Főként a Gáspár Imréhez, a Nordau Miksához és a Goldziher Ignáchoz írott levelek segíthetnek Kiss ízlésének, elveinek, terveinek, poétai öntudatának, rokon- és ellenszerveinek, vélt és valódi igazainak fölterképezésében. Különösképp tanulságosak az antológiászerkesztő Gáspárt korholó-oktató részletek, a Zsidó Évkönyv magyarságterjesztő szándékairól mondott szavak, valamint a versíró ihlet szükségességét regisztráló megjegyzések.

Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő kutatómunkája megérdemli az elismerést. A Noémi-rejtély fölfedése rangos filológusi teljesítmény! A három fejezetben feldolgozott levelek tanulmányozását megkönnyítik a higgadt szavú bevezetők, a bőséges jegyzetanyag pedig — szokásos funkcióján kívül! — olykor rejtett összefüggések megvilágítására is vállalkozik. A versek, levelek fotokópiái érdekesek, s szívesen láttuk a költő és Polgár Jozefa fényképét is. Kár, hogy a Kiss Józsefnek adresszált leveleket csupán két Goldziher-írás képviseli. A többi levelezőpartnertől is szeretünk volna olvasni néhányat (akár függelék formájában!), hogy a kapcsolatok azonoságait és különbségeit könnyebben kitapint-hassuk.

A kötet terjedelméhez képest túlméretezett előszó Seifert Géza munkája. Önismétlésekkel tarkított, nem épp feszes logikájú tanulmányáról szinte csak elmarasztalóan szólhatunk. Életrajznak hézagos és felszínes, pályaképeknek lapos, méltatásnak elfogult és deklaratív, pedig ez a könyv — példányszámából ítélve is! — a szűkebb szakma tájékoztatását — inspirálását szolgálja.

Seifert koncepcióját már rég meghaladta irodalomtörténetírásunk. Nem közelíthetünk oly kritikátlanul Kiss József életművéhez, mint ő teszi, nem hisszük, hogy a *Knyáz Potemkin* szerzője az „egyik legnagyobb magyar költő” (25). Menthetetlen szimplifikálás, ha Kiss pályakezdésének gyötrelmeit csupán a zsidó származással magyarázzuk, hiszen az induló Mikszáthot és Reviczkyt is felőrlötték az 1870-es évek. A Hét értékelésében sem csatlakozunk Seifert Gézához. A folyóirat „legmagasabb irodalmi színvonal” (13) legalábbis kétséges, ám jelentősége sem egy csapásravész el (17), s szerintünk lehetetlen az érdemi méltatás Ambrus Zoltán nevének említése nélkül. Valódi érvek híján nem győzött meg bennünket az előszó Kiss József lírájának forradalmi szelleméről sem. Néhány vers nem adhatja meg egy költészeti alaphangját; a *Tüzek* értelmezésében — s egyebekben is! — változatlanul Komlós Aladárral tartunk.

Lőrinczy Huba

Domokos József: Áchim L. András. Bp. 1971. Kossuth K. 355 l.

A század eleji magyar progresszió egyik nemes harcosának, a parasztvezér Áchim L. Andrásnak állít emléket ez a könyv. Tavaly ünnepeltük születése századik évfordulóját. Méltóbban nem is ünnepelhetne volna a kiadó, mint hogy a mozgalom egyik kortársi tanújának könyvét adta ki.

Egy irodalomtörténeti folyóiratban nem lehet feladatunk sem a könyv, mint történelmi monográfia részletes szakkritikája, sem pedig az Áchim nevével jelzett parasztmozgalom, Áchim békéscsabai Parasztpártja történeti értékelése. Annyit azért mégis írjunk ide, hogy a zaklatott, forradalom felé sodródó század eleji magyar közélet legtöbbet ígérő paraszti mozgalma volt ez. Az egyre szervezettebb munkásmozgalom, a radikalizmus eszméitől meghódított kicsiny értelmiségi csoport mellett Áchim Parasztpártja jelentette a magyar vidék felzárkózását a haladás táborába. Vagy legalábbis a reményt arra, hogy ez megtörténik.

Dokumentáltan, gazdag anyagát szépen elrendezve ír erről a szerző, Domokos József. Könyvének fejezeteiből, az *Egy választás történetétől* — *A darabont-közjátékon* át *A gyilkosságig* kibontakozik ennek a mindenképpen jelentős szerepű politikusnak a pályája. És természetesen feltárnak a kor igazi lehetőségei, a liberalizmus határai. Hiszen nem kétséges, hogy Áchim politikai gyilkosság áldozata lett. Ezt semmiképpen nem kell tagadnunk. Bajcsy-Zsilinszky Endre későbbi életútja, 1944-es imponáló magatartása, hősi — s itt nem frázis e szó — helytállása, majd meggyilkoltatása az esztelen országvesztő nyilas-tébolyban, olyan hatalmas erkölcsi értékek, amelyek e tragikus ifjúkori védtetését legalábbis menthetik az utókor szemében. Ő szenvedett ettől a múlttól a legjobban.

Ami miatt bennünket Domokos Áchim könyve elsősorban érdekelt, Áchim és Ady barátsága. A Budapesti Napló munkatársaként Ady cikket írt, amikor Áchim 1906-ban bekerült a parlamentbe. Amikor perbefogták, Ady levélben üdvözölte. Erre válaszolta Áchim: „Édes Endre, ... lelkem danoló madara, tanáld már ki, dalold már ki azt a nótát, amitől egyszer, nem is oly régen, oly szépen égtek itt az úri kastélyok és plébániák.” (1908. márc. 23.)

Domokosnak valószínűleg igaza van, amikor összefüggést lát Áchim sorsa, levele és Ady 1908 tavaszán írott hatalmas Dózsa-verse, a *Dózsa György lakomáján* fogantatása között. (BN 1908. ápr. 19.)

Beszámol Ady békéscsabai látogatásáról is, ugyancsak 1908 tavaszán. A Paraszt Újság májusi számában viszont Áchim már

Ady Dózsa-versét visszhangozta publicisztikusan.

Egyszóval: érdemes ezt a kitűnő történelmi munkát irodalomtörténésznek is kézbe vennie.

Varga József

Móricz Zsigmond: Erdély. 1–3. köt. Az utószt írtá: Réz Pál. Bp. 1971. Szépirodalmi K.

Vitatkozhatnak a különböző felfogású irodalmárok Móricz Zsigmond életművéről — értékeit sem a sznob álmodernek, sem mások nem kisebbíthetik, ha kisebbíteni igyekeznek is. Az *Erdély* trilógia újrakiadása és újraolvasása újra meggyőzőtt hatalmas tehetségéről. Legnagyobb műve — mondhatnám, esetleg ellentmondásra ingerelve másokat. Egy biztos: ez a hosszú éveken át érlelt mű tökéletes eredményét hozta a beléfejtett energiáknak. Elsodró ereje a mai olvasót is magával ragadja, együtt sodródik a közép-kori Erdély eseményeinek áradásával.

A téma hosszú ideig foglalkoztatta Móriczot, csak az első kötet megjelenésétől (1921) a harmadikig (1934) is évek teltek el — nem is beszélve a készülődés, kutatás, érlelés esztendeiről. Ezt a hatalmas munkát és nagy értékű művet most Réz Pál igényes kísérőtanulmányával adta ki újra a Szépirodalmi Kiadó.

Sokan és sokfelét írtak már Móriczról. Nyugodtan állíthatom mégis, hogy ezek között is kiemelkedő, rangos helyet kap ez a tanulmány. Miben igényes? Az már a megközelítés módjában is. Bevezetésként a regény és a történelmi regény meghatározásait tekinti át, vitatva azok érvényességét. Minthogy minden történelmi regény más, hiszen különböző korokban különböző írók alkotása, így mások jellemző jegyeik is. Réz Pál jól ismeri a történelmi regényről szóló irodalmat, viták és esztétikák anyagát — ennek átfogó ismertetéséből vonja le saját következtetését — ironikusan megjegyvezve, hogy a máig is „döntetlen” viták ellenére szinte közhelyszerű minden megállapítás, meghatározás. De tudjuk: az igazságok, megfogalmazva, mindig közhelyszerűen hatnak. Végül is megállapítja, hogy a történelmi regénynek három meghatározója lehet: a mű születésének a kora, a tárgyalt történelmi korszak és az író alkata.

Ezekből kiindulva tér rá Móricz Zsigmond regényének elemzésére, pontosabban az elemzés előtt a regénypárhuzamok keresésére:

az akkor született külföldi és magyar történelmi regények különös, mert eltérő párhuzamával is bizonyítva előbbi meghatározásának helyességét. Csak egy a példakből: Kosztolányi *Nérója*.

De kiderül az is, hogy a kelet-európai történelmi regény típusa külön sajátosságokat hordoz, ami a történelmi helyzettel magyarázandó: szükségszerű, hogy a múltban a jelen problémáinak a megoldására keressek választ az írók. Megtalálhatók ezek a hasonlóságok a román, a cseh, a lengyel regényekben is.

Ebben a környezetben is kimagasló teljesítmény ez a regény. A tanulmányban pedig az, hogy nemcsak az esztétikai elméletekhez tesz hozzá újat, hanem nagy filológiai áttekintést ad a regény keletkezésének körülményeiről is. A korabeli társadalom, történelem rajza és ebben Móricz Zsigmond helyzete mind döntő meghatározói a regénynek. Különös és meggyőző megállapítása, hogy a fehérterror uralma után közvetlenül hogyan találja meg a magyar irodalom és művészet azokat a kiutakat, amelyeken ismét virágzásnak indulhat. Ezért az a meglepő tény, hogy a politikai terror idején gazdag virágzás jellemzi kultúránkat.

Így jön létre ez a nagy regény is, keresve a továbbélés lehetőségére a feleletet. A morális magatartás humanitásában és az építés igényének józanságában találva meg a választ.

Réz Pál tanulmányának regényelemző része sem marad el a bevezető általános esztétikai rész igényességétől. Követi a regény széles ívét, lebontva a legkisebb motívumokig, mindennek helyét, jelentését, jelentőségét kutatva. Elkáprázat nemcsak az a rendkívüli nagyságú művelődéstörténeti anyag, amelyet a regény magába foglal, hanem az is, hogy ez sosem öncélú, mindig a regény alakjaiban, eseményeiben elevenedik meg. A regény eseményeinek, szerkezetének, jellemeinek elemzése, áttekintése nem könnyű feladat — éppen gazdagsága miatt. A filológiai munka itt is felmutatja, hogy éppen ez a gazdagság hányféle értelmezésnek, kritikának adott lehetőséget már megjelenésekor. Támadták jobbról és balról, támadták katolikus és protestáns folyóiratokban.

Alakjainak típusa, párhuzama az élő mintákkal, személyes vonatkozásai, a lélek-ábrázolás sokoldalúsága, a regény szerkezetének szabályai, a részletek értéke és a szöveg nyelvi értékei elemzése során a tanulmány értékei is súlyosodnak.

Érdemes volt az olvasónak ajándékozni egy új kiadást, amit ez a kiváló tanulmány még értékesebbé emel.

Sinka Erzsébet

Harsányi Zoltán: Stíluselmélet. (Próza művek stílusa) 3. köt. Bp. 1971. Tankönyvkiadó V. 175 l. (A tanítás problémái, 9.)

Harsányi Zoltán ebben a kötetében Illyés Gyula, Szabó Pál, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Lengyel József és Déry Tibor próza stílusát elemzi. Mint az első kettőben, úgy ebben a kötetben is megkeresi az alapréteget, amely az írók stíluskorszakai alatt húzódik, de vizsgálja ennek időbeli alakulását, „fázisait” és minőségi változatait is. Az említett írók közül az első három stílusának eredete a népi, sőt a tájnyelvben jelölhető meg, a másik háromé pedig a köznyelvben. Természetesen nem egyforma módon és mértékben. Harsányi Zoltán mindig megvilágítja az alapréteget a „köztulajdon” mellett az egyéni tulajdonságait is.

Illyés Gyula stílusában pl. a népiség mellett alapvetően fontosnak látja az intellektualizmust. Az utóbbit a nagyfokú tudatosság, a képanyag elvontsága, az áttételesség, a szépírói és az esszéstílus közötti határok elmosódása jelzi, az előbbit a nyelvi eszközökkel biztosított sajátos humor („bujkáló kis szisszenetek rejteznek a mondatokban”), továbbá a nyelvi tisztaság és világosság, valamint az, hogy képei, hasonlatai mindig a legtermészetesebb közegből valók, a környezetből és a népi örökségből, amelyhez Illyés tudatosan ragaszkodik. Tájnyelvi iz tulajdonképpen nem jellemzi stílusát, bár ilyen elemeket is találunk benne: ennek a „köznyelvi, tájnyelvi és irodalmi kifejezések tudatosan felhasználó stílusnak a hangzása a sajátos. Sajátosan más, mint az ország egyéb vidékein hallható beszédnek.” — állapítja meg Harsányi Zoltán. (20.)

Illyés Gyula stílusáról inkább csak keresztmetszetet kapunk, Szabó Pál stílusát viszont elsősorban fejlődésében vizsgálja a szerző. Szabó Pál írói pályája a század eleji expreszszionizmus hangvételével indul (*Emberek, Békalencse*), de az *Isten malmaival* eljut saját stílusához, amelyben „a szavak, a kifejezések olyanok, mint az élőbeszéd kikerékített, természetes szavajárása”. Harsányi szerint „a kötetlen beszéd stílusművésze” ez. Szabó Pál mondatait — ha szigorú szemlélettel közeledünk hozzájuk — pongyolának is mondhatjuk, de nem minden stílushiba, ami nyelvi pongyolaságnak számít. Stílusát egészében „átképzéletes”-nek tekinthetjük: a bihari parasztbeszéd szavajárásának stílusművésze ez — állapítja meg Harsányi Zoltán.

Tamási Áron stílusában a székely tájnyelv stílusértékei testesülnek meg. „Tamási stílusának legfontosabb jellemzője, a székely tájnyelvi beszédből sarjadó legfontosabb stíluslemele az ízes, szemléletes szavak használata mellett és túl mindezen tájszavak adta

érdekességen az a játékos, fordulatos, furfangos, nevetető, valódit mindig tréfával keverő és megvilágító, a szomorút vidámságba burkoló, vidámat szomorússá váló, de inkább csak mindig eleven, vidám tónus. Ez a játékoság különösen szépen csillog a Tamási-művek párbeszédeiben.” (66–67.)

Tersánszky Józsi Jenő ezzel szemben a köznyelvből teremt művészi irodalmi nyelvet. Az ő pályáján is megfigyel a szerző különböző „stílusfázisokat”, de mindvégig jellemzőnek látja az aforizmaszerűen szűkszavú tömörséget. Ezért „szentenciás stílus”-nak is nevezi. Ezen belül főbb jellemzői: a szétördelt elbeszélésmód, a „vagdalt mondatok”, valami furfangos zökkenés érdekessége, „a simaság görcsös részeinek kitapintása”, a szavak keverése és elrendezése komikai hatáskeltéssel, a hangutánzás kedvelése leginkább groteszk formában. S mindemellett Tersánszky „az időugratás mestere”: a múltból „egy-két mondat után feltétlenül átugrik a jelen időbe... Ez a vágástechnika; ez a lerövidített, csak a tényeket közlő elbeszélő mód, a jelen időbe forgatás, az azonnali megjelenítés filmekre emlékeztet.” (108–109.)

Lengyel József az „analitikus realizmus” mestere. Az ő stílusában is van bizonyos filmszerű megjelenítés, és az ő stílusának eredetét is a köznyelvben, pontosabban: a városi köznyelvben jelölhetjük meg. Stílus hangulatában azonban — Tersánszkyéval szemben — valami szenvtelenséget, érzelmi letompitottságot érzünk. Tömörségre, csak a lényegre vonatkozó közlésre szorítkozik, de ugyanakkor válogatja szavait, és finom árnyalatokat érezet. A közvetlenség érzetét kelti az olvasóban, s ezt elsősorban mondat-szerkezeteivel éri el: világos, tiszta mondatok, modorosság nélküli, simán futó szerkezetek jellemzik. Stílusára jellemző bizonyos finom analízis, a plasztikusság és a képszerűség is. Lengyel József „hangját alig emeli fel, de a hangulatok csendes, finom elemzése meg-rázóbb hatást kelt, mintha ordítana valami” — állapítja meg Harsányi Zoltán. (137.)

Déry Tibor stílusa „az izmusok iskolán” nőtt művészivé. Hosszú az út a fiatalkori expresszionizmustól a *G. A. úr X-ben* groteszk szürrealizmusba ágyazott, sajátos stílus-ötvetéig. Déry stílusa a különböző izmusok eredményeiből sok mindent megtartott, ugyanakkor azonban nagyon egyéni hangot, kifejezési formát testesít meg. Harsányi Zoltán szerint Déry „nem annyira nyelverteremtő művész, de nagy művészettel használja az átvett elemeket”. (171.)

Íme: Harsányi Zoltán elemzései lényegre tapintó, figyelemre méltó általánosításokhoz vezettek. A részleteket illetően is sok finom meglátással gazdagítják ismereteinket. Módszerével azonban lehetne vitatkozni: az ilyen fajta esztétizáló, szellemes egyéni meglátá-

sokra, eléggé szubjektíven kiválogatott szövegrészek izelgetésére, „benyomások”-ra alapozó stíluselemzést — ez leginkább éppen a harmadik kötetkére jellemző — feltétlenül ki kellene egészíteni az egzaktabb vizsgálódások objektív elemző eljárásaival. A kép ezáltal valószínűleg még színesebbé, árnyaltabbá és hitelesebbé válna, esetleg az „alapréteg”-re vonatkozó megállapítások is itt-ott módosulnának, és kevesebb lenne a túlzásnak ható megállapítás is. (Szabó Pál pl. „a magyar irodalom legkitünőbb párbeszédeinek írója”, Tamási Áron „az érzékletes magyar művészi prózának talán legköltoőbb képviselője”, mondatai „a legarányosabb, legjobban megkomponált, legszilárdabb és egyben leghajlékonyabb mondatai a magyar prózáknak” stb.)

Harsányi Zoltán három kötetkéje a Tankönyvkiadónál, *A tanítás problémái* című sorozatban jelent meg. Elsősorban az irodalom közvetítőinek szándékozott tehát a szerző hasznos ismereteket és felismeréseket nyújtani. Ez kétségtelenül sikerült. Ugyanakkor — erényeivel és hiányosságaival együtt — jó indítékokat nyújt a szaktudomány számára is a prózai stílusvizsgálatok kiterjesztésére és az idevágó munka módszereinek tökéletesítésére, korszerűsítésére.

Kolta Ferenc

Somlyó György: A költészet évadai. 3. köt.
Bp. 1971. Magvető K. 348 l.

A költészet évadai címen összegyűjtött tanulmányai első, 1963-ban megjelent kötetében Somlyó György sokat elárul arról a szándékról és szemléletről, amelynek jegyében esszéírói gyakorlata kibontakozott. Műfaja — írja — „a kritika sok lehetséges és egyformán jogos válfaja közül az, amely legközvetlenebbül őrzi a művekkel való találkozást, az olvasás első izalmát”. E meghatározás egyszersmind kulcs ahhoz a kérdéshez is, a körülmények hatalmán, a „történelem évadainak” olykor durva beavatkozásán túl mi akadályozta meg a költő-műfordító-esszéistát abban, hogy régi szándéka szerint egységes krónika-formában, nagy, összefüggő tanulmányban dolgozza fel a modern költészet mibenlétét és történetét. Szemléletének nyitottsága, egyedi művek egyedi problémái iránti érzékenysége valószínűleg inkább érvényesülhet az esszében, mint a rendszeres, monografikus kifejtésben. A sorozat 3. kötete is különféle alkalmakból keletkezett és változatos tárgyú írásokat tartalmaz, amelyeket csupán a „szemlélet és stílus” egysége fog össze.

Somlyó viszonya a magyar szellemi élethez hangsúlyozottan polemikus; egyaránt

vitázik a közgondolkodással és a művelődési politika némely vonásaival, az irodalomtörténetírással és a kritikával. Rokonszenves és jó vitapartnerre elsősorban két tulajdonsága teszi: nem személyeskedik, nem részérdekeket, hanem elveket, szemléletet véd; és szavainak külön súlyt ad kiváló műveltsége, amely magában foglalja a költő stilisztikai érzékenységét, a műfordító rendszeres tájékozódását és egy mozgékony elmének azt a képességét, hogy egymástól látszólag távoli jelenségekben felfedezze a közös vonásokat.

Különleges szenvedéllyel, mint a magyar szellemi élet alkati betegségét támadta. Somlyó az utóbbi évek irodalmi vitáiban az intellektuális henyeséget, az Ady követelte „értelmi kultúra” hiányát. Visszautasította, azt a tévhitet, amely az elvontabb „filozófiai” lírában nem veszi észre a „magyar valóság” jelenlétét, és a gondolati erőfeszítés műfajait, az esszét, publicisztikát stb. nem is tekinti irodalomnak („*A homályból*” — a *homályba*; *A szép- és nem-szépirodalomról*). A vita hevében azonban néhány ténybeli tévedés, csúsztott érvei közé. Joggal teszi szóvá pl. az Ady-összkiadás kötetének lassú megjelenését, kis példányszámát, de amikor azt állítja, hogy az Ady-próza „eddig napvilágra került részei sem annyira az olvasó, mint inkább a szűkebb irodalmi közvélemény számára hozzáférhető” (38.), akkor nem vesz tudomást egy sor fontos népszerűsítő válogatásról (*A fekete lobogó*, 1950; *Válogatott cikkek és tanulmányok*, 1954; *Válogatott levelek*, 1956; *Ifjú szívekben élek*, 1958; *Ady Endre az irodalomról*, 1961. stb.). Még nehezebb elfogadni Somlyó ama felfogását, amely a „sokszor oly szeccszóiasan olvatag és romantikusan ködös” költő rovására emeli ki Adyban a publicista nagyságát. A különféle műfajú írások értékelő összevetése egyébként is többször vezet impresszionisztikus, sőt, önkényes megállapításokhoz. Németh László tanulmányai pl. értékesebbnek „bizonyulnak” szépprózái és drámai alkotásainál, a portugál Pessoa viszont háromstrófás versében többet mond el a diderot-i Színészparadoxon gondolatvilágáról, „mint az százoldalnyi fejtegetésével”.

Melyek azok az alapfogadatok, főbb felismerések Somlyó esszéiben, amelyeknek adaptálása irodalomtörténetírásunk szemléletének gazdagodását, módszereinek finomodását eredményezhetné? Mindenekelőtt küzdelme a dogmatizmus minden változata ellen, az előítéletekre, tabukra épülő koncepciók ellen. S itt nemcsak a szocialista realizmus, szűkítő, merev értelmezésével áll szemben, hanem az avantgárdai mozgalmak, az „izmusok” önmagukat abszolutizáló törekvésével is: „e művészet megannyi irányzata a művészet határainak kitérítését tűzte ki célul. —

s közben újra meg újra a kizárólagosság csapdájába esett" (343). Figyelemre méltó Somlyó gondolkodásában az az igyekezet, ahogyan a „két kultúra”, a humán és a természettudományos műveltség összekapcsolására, szintézisére tör. A modern irodalom időszemléletét a modern fizikáéval hasonlítja össze; rámutat arra a különbségre, amely az antik és a modern költészetnek a tudományos ismeretanyaghoz való viszonyát jellemzi; a fény kettős természetének, komplementaritásának elvét az emberi lélek megfigyelésére és a költészet értelmezésére is alkalmazni akarja. Ugyancsak elavult határok megszüntetéséért küzd, amikor a társművészetek közeledését és problémáik együttes szemléletét sürgeti (249.). E közeledésre nemcsak azzal mutat példát, hogy egy-egy cikkében értőn szól a modern festészet, plasztika, fotóművészet és könyvdiszítés kérdéseiről, hanem konkrét elemzésekben is mintát ad a párhuzamos vizsgálatra (Füst Milán — Csontváry; Asturias — Bartók; Eluard — Clergue stb.).

Somlyó szemléletének legfontosabb, legjellegzetesebb vonása a felsoroltakon túl mégis a világirodalomban való gondolkodás, a magyar fejlődés állandó összemérése a határainkon kívüli tendenciákkal. Olyan koordináta-rendszerben vizsgálja az írókat, irodalmi alkotásokat és általában a szellemi életet, amelynek egyik tengelye korunk kulturális jelenségeit szeli át, a másik a hagyományt, a magyar és a világirodalom múltját. Mércéje persze magas; kritikai ítéletét, izlésének némely vonásait (legfőképpen Ady költészetével szembeni idegenkedését, valamint Móricz és a népi írók „modern” eredményeinek negligálását) vitathatónak érezhetjük; de világirodalmi szempontját és távlatát, egy-egy író „szituációjának”, azaz az említett koordináta-rendszerben elfoglalt helyének meghatározására szolgáló módszerét (itt főként a hosszabb Füst Milán-esszé elemzésére gondolunk), verselemző fortélyait tanulmányoznunk és hasznosítanunk kell.

Csűrös Miklós

Népi kultúra — népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve. 4. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó 389 l.

Úgy látszik, rendszeressé válik a magyar néprajztudomány akadémiai kutatócsoportjának évkönyve. Célja kettős: egyrészt a kutatócsoport munkatársainak publikálási lehetőségét nyújt (ilyen értelemben nem nyitott folyóirat, csak a munkatársak publikálnak hasábjain), másrészt azonban a magyarországi néprajzi kutatáson belül meg-

határozott irányvonalat kíván képviselni, és ily módon megszerezni a tudománysszakban az egyik középponti orgánus rangját. A jelen kötet mindkét törekvést jól bizonyítja.

A tanulmányok közül Küllös Imola: *Kísérlet a magyar népköltészet szerelmi dalainak tipologizálására* és Szemerkényi Ágnes: *A proverbsomok történeti formáinak a változásához című dolgozatai közvetlenül irodalomtörténeti érdekek. Az előbbi dolgozatban a RMKT XVII/3 kötete alapján 228 szerelmi dal, Pálóczi Horvát gyűjteményéből 66 dal, végül Kriza Vadrózsáiból 270 dal képviseli szerelmi dalköltészetünk XVI—XVII., XVIII. és XIX. századi metszetét. „Recens” párhuzamként Berze Nagy János baranyai népköltési gyűjteményéből (ennek anyagát századunk harmincas éveiben gyűjtötték össze) 202 dal szerepel. Küllös Imola 26 műfajt különít el anyagában, és ezek koronkénti százalékos megoszlását vizsgálja, ily módon dalköltészetünk történeti változásait mutatja be. Külön érdeme a dolgozatnak, hogy az általa meghatározott műfajokat pontosan definiálja, elsősorban annak alapján, hogy a dalokban a kommunikáció (egyszerűbb szóval a „beszédhelyzet”) hogyan módosul. Tanulmányának ez a része rendkívül logikus, a nemzetközi kutatásban is szinte társtalánul átgondolt. Lírai műfajelméletünk nélkülözhetetlen alapvetése ilyen módon képzelhető el.*

Szemerkényi Ágnes szinte ugyanezt a módszert követte: 100—100 közmondást vett 1598-ból, 1713-ból, 1851-ből és 1966-ból, és az így kapott mintavétel alapján megkísérelte a magyar proverbsomok nyelvi megfogalmazásának történeti változásait ábrázolni. Elgondolása metodikailag ugyancsak messzeemenően érdekes, alighanem ilyen módon jutunk el a közmondás, szólás műfaji meghatározásához. Az ő tanulmányában is feltűnő a korszerű filológiai, kommunikációelméleti módszerek alkotó felhasználása.

Hoppál Mihály: *Az „igézés” hiedelmkör alkotóelemei* című dolgozatában voltaképpen nem leírást ad (ennek hiányát a néprajzi bírálók bizonyára hangoztatják is majd), inkább a hiedelmek szövegelemzésének módját mutatja be. Elgondolásában találkozunk a szemiotika, a gépi kivonat készítés és a tartalomelemzés (*content analysis*) több eljárása. Bizonyos mértékig még szöveg, hiedelem, szokás és cselekvés összefüggésével is foglalkozott. Úttörő dolgozata nemzetközi méretekben is számottevő, bár bizonyos területen tovább fejlesztendő lenne. Ha például több konkrét anyagot dolgozna fel, alkalmazható lenne nem kötött szövegek (irodalmi szövegek is!) elemzésére általában.

1969. szeptember 15-én került sor a kutatócsoport belső rendezvényeként „Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése” meg-

beszélésre, amelynek anyaga most a szervező Bodrogi Tibor jóvoltából több mint száz lapon, valóságos kis kötetben jelent meg. A jelen pillanatban ez a magyarországi strukturalizmus legterjedelmesebb tudományos publikációja. Hoppál Mihály a néprajzi strukturalizmus nemzetközi és magyar tudománytörténetét mutatja be. Talán kevésbé köztudott tény, hogy a magyar folklorisztikában már egy évtizede programatikusan megtörtént ilyen irányú téjakoződés, és nálunk alighanem először a folklorisztikában foglalkoztak a kommunikációelmélet vagy Lévi-Strauss nézeteinek a szövegfilológiában való alkalmazásával. Hoppál Mihály nagyjában pontosan idézi ennek az útnak állomásait. A közvetlen előadások a strukturalista társadalom-szerkezet, mítosz kutatás vizsgálatával foglalkoztak, kitértek a strukturalizmus elvi értékelésére is. A hozzászólásokból is közöl a kötet. Ezek (de az előadások is) egyenetlenek, elgondolásaikban is különböznek. Teljes félre-

értéstől indokolatlan lelkesedésig váltakoznak. Ezért nem is foglalták össze a megbeszélés eredményeit, az egyes különböző vélemények magukért beszélnek. Mintegy 300 tételes, nagy bibliográfia zárja a strukturalista összejövétel anyagát. Ez igen hasznos.

A kötet átlapozása után rendkívül jó benyomásunk marad. Úgy látszik, van ifjú, korszerű, módszeres magyar folklorisztika, és külön öröm, hogy egyszerre regisztrálhatjuk elméleti érdeklődését, valamint irodalomtörténeti jártasságát. A jelen dolgozatok esetében egyenesen imponáló az a bátorság, ahogy a fiatal folkloristák magyar irodalomtörténeti kérdéseket magas színvonalon tárgyalnak. Ezért ajánlhatjuk minden mozgékony elméjű irodalomtörténésznek: viszonzásul érdemes megismerkedni ennek a folklorisztikai iskolának eredményeivel.

Voigt Vilmos

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1972. évi tevékenységéről

1972 az Irodalomtudományi Intézet 4-éves, középtávú tervének első esztendeje volt. Olyan új irányú kutatómunka kezdődött, amely bekapcsolta intézetünket a másfél évtizedre szóló országos hatósugarú akadémiai tervbe. Az *irodalom új jelenségeinek kutatása és az Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* című hosszú távú feladatok eredményes előkészítése e nagyszabású kutatóprogramok sikeres megvalósítását biztosítja. Az előző évek kollektív és egyéni tudományos tevékenységének következetes folytatásával elkészült a *Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur* c. tanulmánykötet és nyomdába került a XVIII. század irodalmáról szóló angol–francia nyelvű tanulmánykötet, kibővült nemzetközi kapcsolataink tudományos határfokát jelezve.

Az új vagy részben átcsoportosított munkákhoz alkalmazkodva 1972-ben a kutatás szervezeti formái is átalakultak. A régebben eltérő nagyságrendű témák helyett tizenhat közelítőleg azonos nagyságú kutatóprogramot alakítottunk ki, s ezt a változtatást az első év tapasztalatai igazolták.

Változatlanul gondot jelent azonban, az egyes kutatók egyenlőtlen munkaterhelése és a kutatás megfelelő anyagi-technikai feltételeinek hiánya, amely néhány tervmunka elvégzését késleltette.

Az Irodalomtudományi Intézet 1972-es tudományos tevékenysége a kutatóprogramok sorrendjében a következőképpen alakult:

Országos távlati terv részeként végzett munkák

Az *irodalom új jelenségeinek kutatása* c. program (programfelelős: Miklós Pál, később Hankiss Elemér) keretében 1972-ben a távlati kutatási terv munkáinak előkészítése folyt. Miklós Pál „Tézisek a tudományos-technikai forradalomról” címmel elkészített elvi programja az Akadémia Elnökségének pályázatán jutalmat kapott. Kuczka Péter és Miklós Pál szerkesztésében jelent meg a *Helicon science-fiction különszáma*, amely a hazai közvéleményben és a trieszti Sci-fi kongresszuson egyaránt sikert aratott. Hankiss Elemér „A magyar kultúra 2000-ben” c. konferencia előkészítését végezte, amelyet 1973 márciusában rendeznek.

Az *Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* c. program munkatársai kidolgozták az 1975-ig terjedő részletes munkatervet. Megindult — a nemzetközi szakirodalomban való tájékozódás elősegítésére — a Berelson-féle „content analysis” módszerének és a Richard Hoggart vezetése alatt álló birminghami irodalomszociológiai iskola módszertanának tanulmányozása, hogy a kutatómunkához nemzetközi tapasztalatok alapján dolgozhassák ki a témához megfelelő módszert.

Középtávú kutatási feladat

A *magyar irodalom és művészetek másfél évtizedes fejlődésének vizsgálata: esztétikai és művészet-politikai következtetések* c. program. Irányítója: Bodnár György több tudományos intézmény munkáját koordinálta, ellenőrizte az elkészült résztanulmányokat, konzultált a munkában részt vevő kutatókkal. Az Osztály munkatársai ugyanakkor a tizenöt év magyar prózairodalmának és irodalmi kritikájának értékelését végezték.

Nemzetközi megállapodások alapján végzett munkák

A *szocialista irodalom kutatása* c. program munkái során elkészült a *Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur* című tanulmánykötet. E munka jelentőségét az átfogott témakör szélessége és a tanulmányok magas színvonalra adja. A program irányítói

összeállították a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből IV.* című kötet tervezetét.

Kovács József benyújtotta *Az amerikai szocialista sajtó irodalmi dokumentumai* című kötetét, amely az Irodalom—Szocializmus sorozatban fog megjelenni.

1971 decemberében megalakult a Szocialista Irodalmi Kutatások Munkaközössége, amelynek feladata összefogni e téma intézetén kívüli kutatóit, és bekapcsolni tevékenységüket a szocialista irodalmi kutatások programjába. E munkaközösség 1972-ben két vitautulást tartott.

Az európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata (Pf. Vajda Gy. Mihály) c. programban intézeti és intézetén kívüli kutatók tevékeny munkájával elkészült és nyomdába került *Az expresszionizmus mint nemzetközi irodalmi jelenség* című tanulmánykötet, angol nyelven. Az év folyamán nyomdába került a XVIII. század irodalmáról szóló angol—francia nyelvű tanulmánykötet, Szenczi Miklós és Ferenczi László szerkesztésében. A NEOHELICÓN-t, az összehasonlító irodalomtudomány kérdéseivel foglalkozó folyóiratot nemzetközi érdeklődés fogadta, számos neves külföldi szerző is küldött tanulmányt. A folyóirat egyelőre évente kétszer jelenik meg, dupla számokkal. Az I—II. szám témája az 1971. évi nemzetközi konferencia, a III—IV.-é pedig a XVIII. századi irodalom.

A kelet-európai irodalmak kutatása (Pf. Sziklay László) keretében a kutatók elsősorban kapcsolattörténeti, illetőleg a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti vonatkozású munkákat végeztek. A legfontosabb eredmény a *Szomszédság és közösség, Délsláv—magyar irodalmi kapcsolatok* című kötet elkészülte és megjelenése volt. E kötet mind a benne foglalt tanulmányok tudományos színvonalát, mind a tárgyalt témák fontosságát tekintve, nemzetközileg is jelentős sikerű vállalkozás, méltó folytatása annak a sorozatnak, amelyet az Intézet kutatói a kapcsolattörténeti munkák terén eddig végeztek.

A Reneszánsz és barokk kutatások (Pf. Varjas Béla) munkáinak elvégzése a Reneszánsz Kutatócsoport feladata volt. 1972-ben a többéves előkészítési eredményeképp először érvényesült következetesen az a szempont, hogy az egyes hazai irodalmi jelenségeket nem önmagukban, elszigetelten vizsgálják, hanem közép-európai vagy teljes európai összefüggésükben. E vizsgálatokból sok új felismerés, eredmény született, s gyakran a helytelenül értelmezett, vagy megmagyarázatlanul maradt kérdések a nagyobb összefüggésekben világosabbá, érthetőbbé váltak. Külön ki kell emelni Pirnát Antalnak az antitrinitarizmus, Varga Imrénének Koháry István költészete, Horváth Ivánnak a régi magyar lírai versformák terén végzett kutatásait. A feldolgozások kiadása a Reneszánsz Füzetek mellett új sorozattal gazdagodott *Humanizmus és Reformáció* címen, Klaniczay Tibor szerkesztésében. A kutatócsoport havonta megrendezte felolvasó- és vitautuléseit. 1972 márciusában Pécsen Janus Pannonius emlékére tudományos ülésszakot tartottak, novemberben pedig felolvasóülést Szegeden.

A Romantika-kutatások (Pf. Horváth Károly) legjelentősebb vállalkozása *Az európai romantika problémái* című tanulmánykötet, Sötér István és I. G. Nyeupokojeva szerkesztésében. A Gorkij Intézetnél közösen készült s a nemzetközi tudományos élet által figyelemmel kísért kötetbe intézetünk részéről a következő tanulmányok készültek el: Sötér István: *A romantika előzményei és korszakai*; Horváth Károly: *A romantika természetszemlélete*; Szenczi Miklós: *Imagination and Truth to Nature*; Sziklay László: *A népiesség néhány közép-európai nép nemzeti irodalmában*. A tanulmányokat a program résztvevői rendszeres vitautuléseken tárgyalták meg és az orosz nyelvű változat belső szerkesztése is befejeződött már.

Alapmunkálatok és időserű feladatok a magyar irodalomtudomány területén

Az Irodalomelméleti kutatások (Pf. Nyíró Lajos) középpontjában 1972-ben három téma állt: az *Adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez* című tanulmánykötet szerkesztői (Nyíró Lajos és Veres András) az intézeti és intézetén kívüli szerzőkkel együtt dolgoztak a már elkészült tanulmányokon. *Az irodalom funkciója* című téma keretében Szili József tiz ívet írt meg hasonló című monográfiájából és az általa szerkesztett tanulmánykötetbe a terveknek megfelelően már elkészült Bojtár Endre, Hankiss Elemér és Szili József tanulmánya. Ezek a munkák új szempontú kérdésfeltevéseikkel és magas színvonalukkal nemzetközi szempontból is figyelemre méltó alkotások. *Az irodalmi mű szemantikai vizsgálata* című téma elkészítésére irodalomszemantikai munkacsoport alakult (Nyíró Lajos, Gránicz István, Bonyhai Gábor és hat intézetén kívüli kutató). A csoport intenzív munkát végzett, rendszeres vitautuléseket tartott. Az 1972 májusában tartott szovjet—magyar szemiotikai konferencián az Elméleti Osztály munkatársai közül többen részt vettek, Nyíró Lajos, Szili József és Bonyhai Gábor nagy érdeklődéssel kísért előadást is tartott. A konferencián megállapodás történt egy közös magyar—szovjet szemiotikai kötet szerkesztésére.

A magyar irodalomtudomány és kritika története (Pf. Tarnai Andor) munkáiban 1972 jelentős előrelépést hozott. Megalakult a Kritikatörténeti Csoport Tarnai Andor vezetésével és megoldódott az 1971-ben gazdátlaná vált negyedik kötet problémája (Kovács Kálmán

visszalépése okozta a gondot, amelyet megold Széles Klára bekapcsolódása a program munkájába. Tarnai Andor és Németh G. Béla tervüknek megfelelően elkészítettek 150, illetve 180 lapnyi szöveget, Fenyő István pedig már elkészítette kötetének első felét (520 lap alapszöveg plusz 70 lap jegyzet terjedelemben). Az elkészült és megvitatott szövegek igazolják azt, hogy indokolt volt a szerzők számára az elmélyült alapkutatásra időt biztosítani, mert e vállalkozás mind jellegét, mind várható tudományos eredményeit tekintve a Magyar Irodalomtörténet kézikönyvének szükségszerű folytatása.

A XVIII. századi magyar irodalom (Pf. Szauder József, majd Hopp Lajos) kutatását végző csoport 1972-ben az előző évek átlagát messze meghaladó országos tudományos szervező munkát végzett. Így a csoport munkájának fontos része volt a tudományterület egészét segítő konferenciák, viták rendezése, és a szerkesztői munka. A magyar későfelvilágosodás irodalmáról rendeztek konferenciát, amelyen Szauder József előadást tartott, és tudományos ülésszakot szerveztek Verseyhy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából. Ezenkívül Hopp Lajos Varsóban, Tarnai Andor Bécsben tartott előadást. Elkészültek A XVIII. század és a magyar felvilágosodás c. tanulmánykötet kéziratjai, a kötet szerkesztés alatt van. Megjelent Hopp Lajos monográfiája *A lengyel—magyar hagyományok megújulása* címmel.

A *Petőfi és kora kutatása* (Pf. Lukácsy Sándor) a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály feladata. 1972-ben elkészült a Petőfi-életrajz második kötetének fele, amelyet Fekete Sándor az első kötethez hasonlóan magas színvonalú munkával hozott létre. A Petőfi kritikai kiadás első kötetének kétszeres korrektúráját végezte el Kiss József, s elkészült a második kötet jegyzetanyagának jelentős része Kiss József és Martinkó András munkájából. A Petőfi-kutatók idejének jelentékeny részét a Petőfi-évfordulóval kapcsolatos hazai és nemzetközi megbízások teljesítése kötötte le. Lukácsy Sándor szerkesztésében elkészült egy francia nyelvű Petőfi-tanulmánykötet. Az *Europe* című francia folyóirat Petőfi-különszámának szerkesztésében sok munka hárult Fekete Sándorra, s e számba rajta kívül Sötér István és Lukácsy Sándor is tanulmányt írt. 1972-ben bolgár nyelven Szófiában jelent meg Petőfi-tanulmánykötet, Budapesten pedig az ELTE szervezésében a *Petőfi tüze* c. tanulmánykötet, amelyben az Intézet minden Petőfi-kutatója tanulmánnyal szerepel. Az évfordulóra megjelent könyvek: Martinkó András: *Petőfi életútja*; Fekete Sándor: *Így élt a szabadságharc költője*; *Petőfi romantikájának forrásai*; *Mezítláb a szentgyházban*.

A *modern magyar irodalom kialakulása és kibontakozása* (Pf. Bodnár György) c. program keretében Varga József az Ady-levelezés kritikai kiadásán, Rába György a *Babits Mihály költői stílusmodelljei* c. kötetén, Kiss Ferenc pedig *A Nyugat a vidék felől* c. könyvén dolgozott. A „Kortársaink” portré-sorozat Béládi Miklós szerkesztésével első jelentős eredményeit érte el: intézeti részről megjelent Rába György Szabó Lőrinc-portréja, és elkészült Pomogáts Béla Déry Tiborról szóló műve. A program munkatársai nagyon sok időszzerű kultúrpolitikai munkát is végeztek.

A *magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyve* (Pf. Vargha Kálmán) több évtizedes vállalkozásának első elkészült terméke az év végén megjelent Régi magyar irodalmi-kötet (Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor munkája). E vállalkozás jelentőségét a következőkben minden irodalomtörténész érzékelné fogja, mert a további kötetek most már várható rendszerességgel fognak megjelenni. A II. kötet szerkesztője, Kókay György a teljes anyag 90%-ában elkészítette a szükséges kiegészítéseket, s a további kötetek is a terveknek megfelelő munkafázisnál tartanak.

A *polgári realizmus kérdései* (Pf. Németh G. Béla) önálló programként 1972-ben indult a XIX. század második fele magyar irodalmának eddig kevésbé elemzett problémáinak kutatására; intézeti és külső munkatársak összefogásával.

Varga László

Juhász Ferencné

(1928—1972)

Munkatársainak közössége, az Irodalomtudományi Intézet nevében búcsúzó Juhász Ferencnéől, Szeverényi Erzsikétől. De nem tudom őt csak egy intézmény veszteségének tekinteni. Mint sokan közülünk, nemcsak munkatársa voltam, hanem barátja is, s kívülről és belülről kellett átélnem életét és tragédiáját. Aminek eddig sejtését is elűztük, immár könnyörtelen bizonyosság: számára nagyobb volt a tét. Ma már tudjuk, hogy az évtized, amit közöttünk töltött, egy fegyverzetten leplezett küzdelem része volt csupán. Küzdelem az életért, az élet értelméért, tartalmaért. Ekkor már harcban állt a betegséggel, amely azzal

fenyegette, hogy fizikai élete nemlétté válik. Egy évtizedig úgy látszott, ő fog győzni. Úgy látszott, vallani képes a reményt, a végső-lehetetlent, elűzi a rabló fehér bárányt, életerővé teszi a felismerést, hogy a dermedt dolgok halmazából csak egymásra utalt emberek formálhatnak létet. Pedig mi, a külvilág, még a közeli is, csak könyörögni és átkozódni tudtunk érte, s a köznapi élet feladatainak megtartó erejében bízhattunk. Rövid élettörténetét ez a küzdelem osztja két fejezetbe. Az elsőtben sok a fény. Korai forrása a történelmi felemelkedés, amelynek faluból elindult parasztlányként közvetlen részese volt. A József Attila Kollégium, a Bajza utcai ház, amelynek aranyló őszi udvarából röpített fel az ő fiatal hite is. És szép időkét idéz a tanárnő gyermekasszony-alakja, amely fákllyaként áll a tanítványok közt — lobogni jövőt, ifjúságot. Mi már csak a küzdés évtizedét láthattuk közelebről, de bizonyíthatjuk, hogy ez is megteremtette a maga értékeit, amelyek a megrendült harmónia után is értelmet adtak az életnek. Juhász Ferencné irodalomtörténeti munkája ennek a küzdelemnek volt a megnyilatkozása, eszköze.

A tárgyválasztás csak ritkán fejezheti ki az irodalomtörténetész személyiségét. Úgy érezzük, az ő munkásságában sohasem szakadt meg ez a közvetlen kapcsolat. A magyar századforduló volt az otthonos korszaka, az a néhány küzdelmes év, amely sikereken és derékba tört sorsokon át készítette elő a modern magyar irodalmat. A művek és irányzatok mögött álló ember érdekelte elsősorban, s az irányoknak a személyiséget átható, megvalósító és kifejező szerepe. Az, hogy egy elmúlt korszak művészete mit jelentett egy már elporladt nemzedék számára, hogyan adott választ létének-sorsának vallató kérdéseire. A sorskereső alkotókhoz vonzódtott, s ezekhez szeretettel, gyengédséggel közelített. Vajon irodalomtörténeti erény-e ez a szeretet? Juhász Ferencné írásai azt bizonyítják, hogy igen. Köznapjaiban is a nagy művek születésének közvetlen közelében élt, s tudta, hogy ezek számtalan arcot mutatnak, s az időben teljesednek ki. S ez a szeretet formálta módszerét. Tiszteletre méltó irreális maximalizmusa, amely talán utolsó lépését is meghatározta, munkájában képtelenné tette a szakrális szürkeségeinek, kis kompromisszumainak tudomásulvételére. Valójában töprengő olvasó akart maradni, aki azonban nem passzív befogadó, s éppen ezért szükségképpen eljut az összefüggésekhez. Ezt a magatartást fejezte ki háttérbe húzódo szerény, törekény alakja.

Erényeinek legteljesebb foglalata a Bródy Sándorról írt könyv. Élénken él még intézeti barátai és kollégái emlékezetében, milyen akaraterővel és mennyi aggodalommal írta kéziratát fejezetről fejezetre. Láttuk azt is, hogy ő talán még másoknál is izgatottabban, több szorongással várta, hogy könyve a nyilvánosság elé kerüljön. Ez a téma sem egyszerűen megoldandó tudományos feladat volt számára: egész egyéniségével vett részt a sokszor idegölő munkában. Itt is az életrajz és az alkotás, a sors és a mű összefüggései érdekelték. Nemcsak szöveget látott maga előtt, hanem emberi sorsot is, mely világra szenvedte a novellákat, regényeket, drámákat. „A sorsát kereső Bródy Sándor” — írta könyve első része fölé a sokat jelentő címet. Legszebb lapjai azt a Bródyt állítják élénk, aki ritka emberi adomány birtokosa volt: minden új vállalkozása, kísérlete, néha szertelen túlzása ellenére saját ösztönére hallgatott — hűséges maradt önmagához; életművében úttörő bátorság és mára elfakult művészkedés vegyült. De Juhász Ferencné felfedezte azt is, amire korábban csak villanásszerűen utaltak, hogy a századfordulónak ez a ma már keveset emlegetett írója milyen csalhatatlan belső tudással haladt a maga útján. Megértette, hogy a romlékony felszín mit takar, hogy az életet teremtő irodalomnak milyen nemes rétege húzódik meg a bohém külsőségek mögött. A művéért nagyon megszenvedő Bródyt rajzolta meg gazdag életrajzi háttérrel, szép elemzésekkel, s ez az életet áldozó, megszenvedett hűség ma már nemcsak hőstét, hanem őt is jellemzi szemünkben. Könyvét Bródynek Adyról írott soraival zárta, s most ezek a szavak szomorú jelképes értelmet nyernek: „Szép volt a nézőknek, nekünk és a jövődönnek még szebb lesz. Ám, hogy vesződhett, gyötrődhetett ezalatt ő. Milyen borzasztóan boldog és milyen irtózatosan szerencsétlen lehetett ez alatt az élete alatt ő. ...Elégni, elégni, elégni. A dicsőség füstje, hogy az égnek szálljon a rövid, mindörökké’ — az nem is fontos, Csak az égés a fontos, és hogy folyton, folyton, szüntelenül.”

Életről és munkájáról beszéltem, nemcsak azért, mert ez a tisztem, hanem mert halála előtt értetlenül állok. Kóporsója mellett minden teher az ember tehetetlen búcsúszavára nehezedik: nyugodjék békében, Erzsike, nyugodjék békében.*

Juhász Ferencné munkatársai nevében fogalmazta és elmondta: *Bodnár György*

*Elhangzott Juhász Ferencné temetésén 1972. december 21-én.

Dezsényi Béla

(1907—1972)

ifa ef num igg ember
mulchotia ez vermut.
yfa mend ozchuz iarov
vogmuc.

Dezsényi Béla hatvanöt évre kiszabott életútját sajtósági ellentmondásokban való feloldódás jellemezte: váratlanul megtört tudósi pálya és mégis kerek egész életmű, küzdelmes közéleti munkásság és mégis harmonikusan egymásba illeszkedő művek sora, végtelen emberi szerénység és személyét övező osztatlan köztisztelet. Tudományos felkészültségét az Eötvös Kollégiumban, a budapesti és genfi egyetemen folytatott tanulmányai során alapozta meg. Sokoldalúan képzett, kiváló nyelvtudású modern filológussá fejlődött, kinek váratlan halálával egész sor diszciplína vált szegényebbé.

Sokat foglalkoztatták a magyar irodalom nemzetközi kapcsolatai, szívesen mélyedt el textológiai, bibliográfiai, könyv- és nyomdatörténeti kérdések vizsgálatába, alkotó módon szolgált hozzá a forráskutatás elvi és gyakorlati problémáihoz, ám mindig és elsősorban megmaradt sajtótörténésznek. Anyagismerete, szakirodalmi tájékozottsága és filológusi felkészültsége maradandó eredményekkel és távlatokat nyitó programmal gazdagította napjaink felénkülö sajtótörténeti kutatásait. Élete fő műve, a magyar sajtó kétszázötven évről írott szép monográfiája, akkor is megmarad klasszikus értékű forrásmunkának, ha benne foglalt eredményein túlhalad majd a tudomány.

Fáradhatatlanul művelt szakirodalmi munkássága mellett arra is maradt energiája, hogy fontos szerepet töltsön be a tudományos életben. Negyedszázadon át egyetemi magántanár, illetve (e cím eltörlése után) címzetes egyetemi docens az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, évtizedeken át osztályvezető, majd főosztályvezető az Országos Széchényi Könyvtárban, hosszú időn keresztül buzgó tagja az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának, szerkesztője számos kiadványnak. Eredményes munkássága elismerésül, még az ötvenes évek elején, kandidátusi fokozatot nyert, 1970-ben pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki.

Csaknem két évtizedig állt a Magyar Könyvszemle élén. Ideális szerkesztő volt, aki mások tudományos előmenetelért, a publikációs lehetőségek megnyitásával, többet fáradozott, mint a sajtójáért, melyre sokszor nem jutott már sem ideje, sem ereje. Nyugdíjazása óta is talán ebben a példás ügyesrettel és hozzáértéssel végzett szerkesztői munkában lelta legtöbb örömet: halála napján, utolsó telefonja is a Könyvszemle ügyeivel függött össze. Rokonszenves emberi vonásainak emlékét barátai és tanítványai fogják megőrizni, eredményeit pedig a tudomány.

V. Kovács Sándor

Zsoldos Jenő

(1896—1972)

Hónapokig tartó fájdalmas betegség után életének 77. évében hunyt el. Kevesen ismerték személyesen, sokan olvasták kisebb-nagyobb dolgozatait. Érzékeny alkat volt, magánéletében visszahúzódó, a filológiában kitarulkozó. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ott nyert bölcsészettudományi oklevelet. Öt évtizeden keresztül középiskolai tanárként működött. Napjait megosztotta tanítványai és a könyvtárak között. 1918-tól publikált. Tudományos dolgozatainak nagyobb részében a magyar irodalom zsidószemléletével foglalkozott. Maimonides nyomaira bukkant a klasszikus magyar irodalomban, Jób könyvének hatását mutatta ki XVIII—XIX. századi literatúránkban. Csokonai, Mikes, Kazinczy és Kölcsey bibliai és zsidó vonatkozásaira hívta fel a figyelmet. Összefoglaló munkában elemezte a magyar irodalom s a zsidóság kapcsolatát. Számos ismeretlen Vajda-, Mikszáth- és Kiss József-levelet tett közzé. Utolsó nagyobb tanulmányában a fiatal Kiss József életútját rajzolta meg. Tártytörténeti vizsgálódásai irodalmunk korábban ismeretlen forrásai felé nyitottak utat.

A Magyar Nyelvőr hasábjain közölt szótörténeti dolgozataiban a reformkor magyar nyelvét és a munkásmozgalom terminológiáját elemezte. Részt vett a Magyar Zsidó Oklevéltár szerkesztésében, amelynek XIV. kötetében Scheiber Sándor összeállította irodalmi munkásságának bibliográfiáját. A születésnapjára köszöntőnek szánt munkát már nem vehette kézbe.

Dán Róbert

A hír, mely kedves, tudós szlovák barátunk halálát jelezte, fájdalmas veszteségről tudósította nemcsak a régi szlovák, hanem a régi magyar irodalom történetének kutatóit is. Hogy ma a felvilágosodás előtti szlovák irodalom történetéről egyáltalán beszélhetünk, az nem kis részben az ő munkájának az eredménye. Fáradhatatlan gyűjtő, kutató munkával tárta fel a régi szlovák irodalom elszórt, levéltárakban, kéziratárakban lappangó emlékeit (köztük elsőrangú értékeket, mint XVI. századi szerelmes verseket, vagy Štefan Selecký barokk erotikus poémáját), s kiadta, rendszerezte őket. Neki köszönhető a régi szlovák irodalom emlékeit összegyűjtő hatalmas szöveggyűjtemény, valamint a régi szlovák irodalom története első részletes tudományos szintézisének szerkesztése, s részbeni megírása is. Minden felfedezése, szövegkiadása, tanulmánya számíthatott a magyar irodalomtörténetírás érdeklődésére is. Hiszen Mišanik tudta, hogy a régi századokban a magyar és szlovák irodalom mennyire egymásba fonódva fejlődött, s így megállapításai mindig a magyar irodalmi fejlődés jobb megismeréséhez is hozzájárultak. Az elmúlt húsz évben a régi magyar és a régi szlovák irodalomtörténet az ő jóvoltából párhuzamosan fejlődött, egymásnak adta a gondolatokat; folyóiratunk sorra ismertette munkáit, ő pedig Szlovákiában volt műveink értő bírálója. De ennél is közvetlenebbül beírta nevét a magyar irodalomtudomány történetébe azáltal, hogy számos érdekes magyar kézirat felfedezésén túl neki köszönhetjük a magyar reneszánsz egyik remekének, Balassi pásztordramájának az ismeretét is. A Fanchali Jób-kódex megtalálása az elmúlt negyedszázad legjelentősebb felfedezése volt a régi magyar irodalom területén, s ekkor is mint mindig, első dolga volt magyar barátait tájékoztatni és önzetlenül rendelkezésükre bocsátani az általa talált kincset. Ritka az ilyen külföldi kolléga és barát, nagyon fogjuk érezni hiányát és amíg lesz Balassi-filológia, nem fog feledésbe merülni neve a magyar irodalomtörténet-írásban.

Klaniczay Tibor

Intézeti hírek

(1972. január 1.—1972. december 31.)

(Az 1971. évi intézeti események összefoglaló ismertetését lásd: ItK 1972. 120—130.)

*

1972 januárjában kerül kidolgozásra az Intézet új négyéves középtávú terve. Ennek értelmében az intézeti kutatások 16, nagyjából azonos nagyságrendű program keretében folynak. Ezek sorában természetesen továbbfolytatódnak a már korábban megkezdett kutatások, a terv azonban jelentékeny mértékben kiegészült a legújabb időszak irodalmának komplex vizsgálatával.

*

A Szocialista Irodalmi Kutatások munkaközössége, amely az Intézet kezdeményezésére 1971 decemberében alakult meg, s eddig két vitatülést rendezett. 1971. december 22-én Szabolcsi Miklós úv. igazgató tartott előadást „Irodalomtörténet és a munkásmozgalom története”; 1972. március 1-én pedig Illés László: „Viták a proletárirodalom lehetőségéről” címmel.

*

Az NDK Zentralinstitut für Literaturgeschichte „Világirodalmi örökség, szocialista társadalom” címmel kollokviumot rendezett Berlinben május 8-tól 13-ig. Intézetünkben Bonyhai Gábor, József Farkas, Klaniczay Tibor, Nyirő Lajos, Szabolcsi Miklós vettek részt a kollokviumon.

*

A római Accademia dei Lincei Rómában tartott Anjou-konferenciáján május 23-án előadást tartott Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes.

*

Június 8—9-én került megrendezésre a III. szovjet—magyar szimpozium Budapesten, az irodalomtudomány korszerű módszereiről és a szemiotikáról. A szovjet delegációt M. B. Hrapcsenko, a SZUTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke és B. L. Szucskov, a Gorkij Világirodalmi Intézet igazgatója vezették. Az ülészakon Intézetünk részéről előadásokat tartottak: Sötér István igazgató, Szabolcsi Miklós, Nyirő Lajos, Szili József, Bonyhai Gábor és Bodnár György.

*

1972 júniusában megalakult az Intézet Kritikatörténeti Csoportja, *Tarnai Andor* vezetésével. A csoport feladata „A magyar irodalomtudomány és kritika története” című tervmunka irányítása, szervezése és megvalósítása.

*

Augusztus 21-től 25-ig, az FILLM által Cambridge-ben rendezett kongresszuson Intézetünkben részt vett *Szabolcsi Miklós* és *Szili József*.

*

Augusztus 28-tól szeptember 2-ig, a Bukarestben megrendezett Nemzetközi Esztétikai Kongresszuson Intézetünkben részt vettek és előadást tartottak: *Szabolcsi Miklós*, *Hankiss Elemér*, *Miklós Pál*, *Szili József* és *Kenyeres Zoltán*. *Szabolcsi Miklós*t a Nemzetközi Esztétikai Társaság elnökségének levelező tagjává választották.

*

Szeptember 27–30-án tartotta az Intézet XVIII. századi Kutatócsoportja és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közösen a magyar későfelvilágosodás irodalmának kérdéseiről rendezett konferenciát Sümegen.

*

Az Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja október 18-án tartott vitauülésén *Botta István* „Ki volt Melius?” című, Melius életrajzát és eszmei fejlődését újszerűen megközelítő előadását vitatta meg, a kérdés szakembereinek élénk részvételével.

*

Október 25–27-én *Klaniczay Tibor*, *Vargyas Béla*, *Pirnat Antal*, *Hopp Lajos* és *Horváth Iván* részt vettek Varsóban a varsói magyar tanszék által rendezett lengyel–magyar kapcsolattörténeti szimpozionon.

*

Október 31-én és november 1-én délszláv–magyar kapcsolattörténeti szimpozion megrendezésére került sor Budapesten és Szentendrén. Az ülészakot *Vujicsics D. Sztóján* szervezte. Az ülészakon Intézetünk részéről előadást tartottak: *Klaniczay Tibor*, *Sziklay László*, *Fried István*, *Bor Kálmán* és *Vujicsics D. Sztóján*.

*

November 22-én az Intézetben horvát és osztrák tudósok részvételével tanácskozás volt a közép- és kelet-európai irodalmak legújabbkori periodizációjáról. A vitaindító előadásokat *A. Flaker* (Zágráb) és *Bodnár György* tartotta.

*

November 24–27-én a Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (AILC) elnökségi ülést tartott Brüsszelben, *Sötér István* elnöklétével. Az elnökségi ülésen részt vett Intézetünk részéről *Vajda György Mihály* osztályvezető is.

*

Intézetünk XVIII. századi Kutatócsoportja december 15–16-án rendezte Szolnokon a Verseggy-ülésszakot, együttműködésben a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal, a szolnoki Verseggy Ferenc Megyei Könyvtárral és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szolnok megyei elnökségével.

*

Hopp Lajos az 1971–72-es tanévben vendégprofesszorként működött a bukaresti egyetemen.

*

1972-ben az Intézet két új kiadványsorozata indult meg. „Kortársaink” címmel, *Béla Miklós* és *Juhász Béla* szerkesztésében megjelent a legújabb kor íróiról szóló portré-sorozat első három kötete: *Simon Zoltán*: *Benjámín László*, *Kovács Sándor Iván*; *Váci Mihály* és *Rába György*; *Szabó Lőrinc* c. munkája.

Az Intézet egyik legnagyobb vállalkozásának első eredményeként megjelent a *Vargha Kálmán* és *V. Windisch Éva* által szerkesztett „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája” c. sorozat első kötete, amely *Stoll Béla*, *Varga Imre* és *V. Kovács Sándor* munkája.

*

Intézeti munkatársak (*József Farkas*, *Kókay György*, *Sinka Erzsébet*, *H. Törő Györgyi*) munkájaként megjelent „A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705–1945)” c. kötet *József Farkas* szerkesztésében, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége kiadásában.

*

Szigeti József a Kolozsvári Babeş — Bolyai Tudományegyetem professzora 1972 novem-

berétől a Magyar Irodalomtörténeti Tanszékből és a Magyar Nyelvészeti Tanszékből összevont Magyar Nyelvészeti és Irodalomtörténeti Tanszék vezetését látja el. További eredményes munkát kívánunk a jeles romániai magyar irodalomtörténésznek, aki mögött ott sorakoznak rangos tudományos művei, Balassi-, Bornemisza-, Apácai-, Zri-

nyi-, Mikes- stb. tanulmányai, „A mű és kora” c. tanulmánykötet és a legújabb, „A régi magyar irodalom története” c. összefoglalása. Szeretettel köszöntjük hatvanadik születésnapján, nemcsak mint tudóst, kutatót és egyetemi oktatót, hanem folyóiratunk szívesen látott munkatársát is.

Magyar irodalomtörténetírás. 1971

(Bibliográfia)

Tíz évvel ezelőtt, 1962-ben kezdtük összegyűjteni első közleményünk anyagát a céllal, hogy azontúl megbízható rendszerességgel évenként közreadjuk a magyar irodalomtörténetírás válogatott szakbibliográfiáját. Vállalásunkat sokak baráti ösztönzése és megértő támogatása folytán egy évtizeden át sikerült is megvalósítanunk, hanem az egyre gazdagabbá váló irodalomtörténeti termés bibliografizálása ma már meghaladja egyetlen ember erejét. Ennek tudatában a jelenlegi szerkesztő a közlemény publikálásával lezárja tízéves bibliográfusi munkásságát az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain, s a munkát a második évtizedre és a *további évtizedekre*, egy új szerkesztői apparátusnak, egy kiváló szakemberekből álló kollektívának adja át.

V. Kovács Sándor

Rövidítések jegyzéke

AETHn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae	MNy = Magyar Nyelv
AHst = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae	MNyr = Magyar Nyelvőr
ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae	MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
Alf = Alföld	MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia II. (Történeti-filozófiai) Osztályának Közleményei
BorsSz = Borsodi Szemle	MTud = Magyar Tudomány
FK = Filológiai Közöny	Nagy = Nagyvilág
He = Helikon	NyItudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények
HungIntTudK = Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék)	SoprSz = Soproni Szemle
IgSzó = Igaz Szó	Száz = Századok
ISz = Irodalmi Szemle	Ttáj = Tiszatáj
It = Irodalomtörténet	TörtSz = Történelmi Szemle
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények	Új = Új Írás
Jkor = Jelenkor	Vasi Sz = Vasi Szemle
Kort = Kortárs	Vig = Vigília
LK = Levéltári Közlemények	Vság = Valóság
MKSz = Magyar Könyvszemle	

I.

(Általános rész)

IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

- Ablonczy László: A színházkritika dolgáról. Forrás 5. sz. 76–78.
- Baránszky Jób László: Liránk formanyelve. Híd 174–194.
- Chinezú, Ion: A szabadvers. Korunk 1826–1828.
- Csehi Gyula: Jegyzetek a kelet-európai irodalomösszehasonlításról. Korunk 1797–1801.
- Dávid Gyula: Ion Chinezú erdélyi magyar irodalomtörténete. Korunk 1819–1826.
- P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia fogalmáról. MNy 15–28.
- Egri Péter: A „mai” és a „modern” szintézisének lehetőségéről. It 3–40.
- Fried István: Irodalomtudomány – kérdőjelekkel. ISz 832–836.
- Gáldi László: A modern műfordítás néhány kérdéséről. FK 276–282.
- Gutter József: Kultúra, érték, ízlés. Vasi Sz 190–201.
- Halász Előd: Regénymodellek. Jkor 842–849.
- Hermann István: A giccs genezise. Vság 3. sz. 70–80.
- Hermann István: Katarzis vagy giccs. Új 2. sz. 104–116.
- Hermann István: Katarzis vagy giccs. MTA II. OK 297–316.
- Hernádi Miklós: A költői közlés sajátossága. Vság 4. sz. 22–32.
- Illés László: Schreiben – Stellung nehmen? ALitt 195–204.
- Kántor Lajos: Népballadától – novelláig. Korunk 1829–1837.
- Kántor Lajos: Egy műfaj metamorfózisa. Híd 195–200. [Novella]
- Kardos Lajos: Műfordítás és modern filológia. FK 266–276.
- Kárpáti Béla: A giccs „esztétikájához”. BorsSz 3. sz. 73–82.
- Kelemen János: Mi a jeltudomány? Vság 10. sz. 16–29.
- Kovács János: Kísmonográfiák nagy hasznossága. IgSzó I. 911–914.
- Kovács Nemere: Korszerű ifjúsági irodalmat. IgSzó II. 862–864.

Molnár Gál Péter: Vígjáték vagy víg játék. Úf 10. sz. 89–96.
 Pándi Pál: Jegyzetek az ízlésről. MTud 107–111.
 Rádi Péter: Modell és képmás. Vszág 11. sz. 58–64.
 Schmidt Júlia: A strukturalista irodalomkritika lényegbéli tévedései. Hd 595–603.
 Somlyó György: Két szó között. Megjegyzések a műfordítás poétikájához. FK 460–481.
 Sóni Pál: Irodalom és cselekvés. NyitúdK 321–328.
 Sötér István: Comparaison – confrontation. ALitt 463–474.
 Z. Szabó László: A győri irodalom kistükré. Győr, 1971.
 Szabó Zoltán: Történetiség és stilsztika. MNY 280–288.
 Szabolcsi Miklós: Modern módszerek a műelemzésben. Jkor 823–831.
 Szalay Károly: A szatíra értelme. Forrás 5. sz. 79–83.
 Urbán László: A fantázia birodalma. Alf 3. sz. 48–55.
 Várkonyi Nándor: Egy műfaj születése. Jkor 73–76. [Esszé]
 Vitányi Iván: A színelmélet esztétikai jelentősége. Vszág 2. sz. 58–66.
 Voigt Vilmos: A műfajhierarchia és a strukturális elemzés kommunikációelméleti megközelítése. FK 103–119.
 Voigt Vilmos: Információ- és műelemzés-elméletek. ISz 246–255.
 Zoltai Dénes: Műalkotások befogadásának tipológiája mint esztétikai és mint művelődéspolitikai probléma. MTA II. OK 317–323.
 Zslika Tibor: Kommunikáció-elmélet, stílus, szöveg-
 elemzés. ISz 517–523.

HATÁRTERÜLETEK

Ablonczy László: A magyar játékszín ügyében. Forrás 1. sz. 69–71.
 Baróti Dezső: Irodalom az iskolában. It 279–295.
 Barta János: A város és költő. Alf 8. sz. 9–17. [Debrecen]
 Benkő László: Kontextus és lexikográfia az írói szótár szemszögéből. HungIntTudK 8. sz. 5–20.
 Boldizsár Iván: Irodalom és telekommunikáció. Úf 10. sz. 77–83.
 Bóta László: A népballada elméletéhez. 2. r. ItK 467–475.
 Csehli Gyula: Irodalom-szociológia ma. IgSzó II. 650–658.
 Cselényi László: A „másik” színház. Korunk 28–32. [A műkedvelők]
 Csorba Csaba: Magyar nyelvű újságok és folyóiratok a szomszédos szocialista országokban. Vszág 11. sz. 76–84.
 Dezsényi Béla: Könyvtörténet – sajtótörténet – forráskritika. MKsz 365–370.
 Doncev Tosó: A magyar szépirodalom negyedszázada Bulgáriában. Kort 1490–1491.
 Fogarassy László: Bevezetés a burgenlandi kérdés forrásaiba és irodalmába. SoprSz 138–145.
 Hankiss Elemér: A modern műelemző módszerekről, a verskritikáról és a tankönyvekről. Jkor 832–841. [Kanizsal-Nagy Antal válasza: 1135–1137, Hankiss felelete: 1137.]
 Hernádi Miklós: Mindennapi, közhely a művészetben. Kort 1279–1289.
 V. Kovács Sándor: Tudós tanárok – tanártudósok. (Az iskola tanárainak irodalmi munkássága a tankönyvírás és a társadalomtudományok területén, 1871–1971.) Vörösmarty gimn. évk. 1970/71. Bp. 49–60.
 Kubinyi András: A magyar genealógiai kutatás. LK 1970. 213–221.
 Loránd Imre: Gondolatok a szexualitás irodalom-szociológiájáról. Jkor 728–732.
 Mészáros László: Számológép és költészet. ISz 928–933.
 Molnár Gál Péter: Versek hanglemezen. Kort 1819–1827.
 Nagy Ferenc: A tulajdonnevek szöveggyakorúságáról. FK 212–220.
 Novak, Vilko: A murántúli irodalom magyar kapcsolatai. HungIntTudK 5–6. sz. 70–74.

Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásémlék. MNY 1–17. [1482]
 Szabó B. István: Nélkülözhetetlen műfaj. It 451–456. [esszé]
 Szij Rezső: Nemzetközi ex libris kiállítás Budapesten. Alf 2. sz. 78–80
 Tóth Béla: A humor az ifjúsági irodalomban. Jkor 171–174.
 Újfalussy József: A magyar lírai költészet hagyományai Kodály műveketében. Alf 8. sz. 61–67.
 Vekerdi László: Szavlexikonainkról. Vszág 7. sz. 83–90.
 [–]: A magyar levéltári irodalom bibliográfiája LK 1970. 389–396.

VEGYES

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjainak névsora. It 987–989.
 Ágoston Vilmos: Néhány szó a Téka-sorozatról. IgSzó II. 462–464.
 Anavi Ádám: A temesvári Ady Endre Irodalmi Kör. IgSzó I. 302–305.
 Antal Árpád: Kutatómunkánk filológiai megalapozásáért. Korunk 1790–1793.
 Bálint Sándor: A szegedi kegyes iskola. Vig 104–106.
 Enyedi Sándor: Új adatok a kolozsvári magyar színjátszás történetéhez. IgSzó I. 746–752.
 Fábán Imre: Arany János irodalmi kör. IgSzó II. 639. Nagyszalontán. Szerzőinek névsora: 648.]
 Galambos Ferenc: A budapesti XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus. MKsz 220–224.
 Gerskovics, Alekszandr: Magyar drámafesztivál a Szovjetunióban. Nagyv 1262–1267.
 Hermann Gusztáv: Vándorszínészek kisvárosban. Korunk 1259–1263.
 Illés László: Realizmus a művelődéspolitikában. Kort 1107–1109.
 Jánosházy György: A Székely Színház öröksége. IgSzó II. 802–804.
 Juhász Géza: Jugoszláviai magyar szerzők a Híd XXXIV. évfolyamában. Híd 1254–1264.
 Kelemen István: A nagyváradi állandó színház története. IgSzó II. 657–684.
 Kľaniczay Tibor: Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának munkájáról. Hel 508–509. [Franciul is uo.: 509–510.]
 [Kócsay György] (K. Gy.): Újjáalakult a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság. MKsz 72–73.
 Kósa László: Új tudomány a Vajdaságban. Ttáj 838–841. [Hungarológiai Intézet]
 V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1970. (bibliográfia). ItK 769–778.
 [V. Kovács Sándor] V.K.S.–R.M.: Beszámoló a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működéséről (1970. szept.–1971. júl.) MKsz 197–200.
 [Muzsnay Árpád] M. Á.: Kritikatörténeti kutatások. Korunk 1940–1941.
 Nagy Jenő: A romániai finnugor vonatkozású közlemények könyvészete. (1919–1969.) NyitúdK 193–217.
 Ortutay Gyula: Az Osztályvezetőség beszámolója. MTA I. OK 255–261.
 Penavin Olga: Tallózások a kalocsai érseki levéltárban. HungIntTudK 8. sz. 93–97.
 Sárkány Éva: 50 éves a pozsonyi Egyetemi Könyvtár. MKsz 360–363.
 Sz. Szabó László: A magyar irodalom és olvasottsága Moszkvában. Alf 12. sz. 83–86.
 Székely Artúr: A könyvművészeti verseny újjászervezése. MKsz 224–227.
 Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás eseménytörténete. MNYr 129–141.
 [Sziklay László] Ső: Szlovák–magyar kapcsolattörténeti szimpózium. Hel 516–517.
 Szilágyi Aladár: Ady Endre irodalmi kör. IgSzó II. 614–615. [Nagyváradon. Szerzőinek névsora: 637–638.]
 Tarnai Andor: Tudomány- és kritikatörténeti kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben. MTud 580–583.

Tóth András: A hazai könyvtártörténeti kutatás egyes módszertani kérdéseiről. MKsz 288 – 295.
Tóth Éva: A magyar irodalom a Columbia Encyclopedia tükrében. Nagyv 475 – 476.
Vajthó László: Szeljegyzetek Szöke György „Költői

világkép és a műfordítás hűsége” című tanulmányáról. FK 458 – 459.
Varannai Aurél: Iványi-Grünwald Béla Hungaricá-i. FK 316 – 317.
Varga László: Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1970. évi tevékenységéről. ItK 388 – 394.

II.

(Régi magyar irodalom)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Angyal Endre: A keletközép-európai manierizmus problémái. Hel 437 – 446.
Angyal Endre: Magyar és délszláv barokk. HungIntTudK 5 – 6. sz. 39 – 45.
Bán Imre: A magyar barokk próza változatai. It 475 – 500.
Barbárc, Szefer: A szlovén protestáns irodalom az európai humanizmus áramlatában. Hel 344 – 352.
Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. Hel 322 – 330.
Bitay Ilona: A reneszánsz-kutatás reneszánsza. Korunk 1935 – 1403.
Bónis György: Egyházjog és egyházi bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon. Vig 520 – 526.
Bori Imre: Glosszák egy antológia első szemelvényéhez. Híd 1272 – 1274. [Régi magyar versek: 1267 – 1271.]
Borsa Gedeon: Computer-assisted examination of printing types of early printings. MKsz 165 – 170.
Borsa Gedeon: Régi nyomtatványok betűtípusainak vizsgálata számítógéppel. MTud 488 – 491.
Borsa Gedeon: Salomon Sultzter, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa. ALitt 43 – 47.
Csanád Béla [ford.]: Árpádházi Szent Margit ünnepi szolozsmája. Vig 297 – 299.
Csanád Béla [ford.]: Szent István király ünnepére (Corde voce mente pura). Szekvencia a XIV. sz.-ből. Vig 512.
Csapodi Csaba: Gritti, mint a Corvina Könyvtár állítólagos fosztogatója. MKsz 171 – 174.
Dávid András: Az erlangeni kézirat magyar vonatkozású anyaga. HungIntTudK 5 – 6. sz. 150 – 159.
Dávid András: Mátyás király alakja a közép-európai folklórbán, különös tekintettel a délszláv anyagra. Hel 308 – 321.
Dávid András: Ozorai Pipo a délszláv vitézi ének-hagyomány negatív magyar hőse. HungIntTudK 9. sz. 17 – 49.
Dezsényi Béla: Die Anfänge des Zeitungswesens und des Zeitungswesens in Ungarn. Nova Posoniensia. ALitt 55 – 81.
Dobszay László: Dies est leticie. Aethn 387 – 410.
Durza Sándor: Az appositio, mint középkori stílus-kategória az ars dictandi tanításában. ItK 3 – 23.
Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és való-sága. FK 404 – 430.
Eperjesi István: Újabb párhuzam a „Júlia szép leány” és a regösének genetikai vizsgálatához. FK 211.
Gál István: Sir Philipp Sidney kalauza a korabeli magyar történelemben. FK 16 – 25.
Gragger Róbert: A zay-ugróci német verses kódexről. Vörösmarty glmn. évk. 1970/71. Bp. 164 – 179.
Gyenis Vilmos: A reneszánsz széppróza néhány sajátossága. Hel 411 – 427.
Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. Vasí Sz 142 – 145., 298 – 301., 580 – 583.
Holl Béla: Die lateinische Gesänge in András Petris handschriftlichen Gesangbuch. ALitt 161 – 166.
Holovics Flórián: III. Ferdinánd Margitunk boldog-gá avatásáért. Vig 305.
Holovics Flórián: Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky család levéltárában. MKsz 346 – 351.
Jajczay János: Árpádházi Szent Margit ikonográfiája. Vig 306 – 311.
Kardos Tibor: La corte rinascimento di Tamás Nádasdy. ALitt 205 – 221.
Király Ilona: Szent Margit ereklyéinek története. Vig 300 – 305.
Király Ilona: Szent Margit legendái (XIII – XVIII.) Vig 311 – 316.
Klaniczay Tibor: A Reneszánsz-kutató Csoport 1970. évi munkája. ItK 395 – 396.
Klaniczay Tibor: La crise de la Renaissance et le manichéisme. ALitt 269 – 314.
Klempa Sándor: Szent Margit. Vig 289 – 290.
Kovács József László: A Soproni Nemes Tudósok Társasága. Hel 454 – 467.
V. Kovács Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 712 l.
Kovács Sándor Iván: Justus Lipsius és a magyar későreneszánsz utazási irodalom. Hel 428 – 436.
Ligeti Lajos: Evlija Cselebi magyar szójegyzéke. MNY 394 – 409.
Marcell Mária: Gergely budai scriptor. MKsz 265 – 269.
Martos Béla: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyv-termelés adatai. MKsz 1 – 11.
Mezey László: A Pray-kódex keletkezése. MKsz 109 – 123.
Mezey László: Árpádházi Szent Margit lelkeségének forrásai. Vig 291 – 296.
Mezey László: Entre Byzance et Paris. Les lettrés hongrois au 12e siècle. ALitt 425 – 431.
Mezey László: Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. It 356 – 370.
Mollay Károly: A német nyelvű írásbeliség és szép-irodalom a XVI. sz. végén Sopronban. Hel 447 – 453.
Murányi Róbert Árpád: Néhány ismeretlen bártfai nyomtatványról. MKsz 68 – 71.
Nedíc, Vladan: Szerbhorvát szóbeli hagyományú énekek Szilágyi Mihályról. HungIntTudK 5 – 6. sz. 145 – 149.
Novallé, Duro: Gróf Bartol Baboneg, a Povest Segeta Grada frója. HungIntTudK 5 – 6. sz. 31 – 38.
Pelsőczy Ferenc: Szent István, pap, és király. Vig 513 – 520.
Plavec Tibor: A Görli tzi Glosszák. MNY 353 – 362.
Püspöki Nagy Péter: Adalék a felsőszemerédi rovás-émlék történetéhez. MNY 205 – 207.
Ritók Zsigmondné: Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században. ItK 265 – 277.
Rónay György: Regényeink Szent Margitja. Vig 316 – 319.
Rónay György: Szent István király legendái. Vig 527 – 533.
Sarkadi Sándor: A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának értelmezéséhez. MNY 410 – 418.
Sicard, Harald von: Der wunderbare Hirsch. Aethn 231 – 286.
Slaski, Jan: Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése. Hel 402 – 410.
Soltész Zoltánné: Incunabula Hungarica. III. MKsz 270 – 280.
Szigeti József: A régi magyar irodalom komparatívista szemlélete felé. Korunk 1802 – 1806.
Sziklay László: Thurzó György udvara, mint későreneszánsz irodalmi és tudományos központ. Hel 393 – 401.
Szűcs Jenő: „Gentilizmus.” A barbár etnikai tudat kérdése. (Tézisek és vita). TörtSz 1 – 2. sz. 188 – 211.

Urban, Waclaw: A reformáció útja Keletközép-Európában. Hel 353–362.
Varjas Béla: A reneszánsz korának irodalma Keletközép-Európában. Hel 476–484.
Varjas Béla: Társadalom és irodalmi élet viszonya a reneszánsz és barokk idején Keletközép-Európában. HungIntTudK 5–6. sz. 14–22.
Vujicsics D. Sztóján: Egy szerb guszlár a XVI. századi Magyarországon. HungIntTudK 5–6. sz. 135–139.
Zsoldos Jenő: A stilisztikai műszavak magyar történetéhez. MNy 103–107.

EGYES ÍRÓK

Andreas Pannonius

Nyilas Márta: Raffaello festménye II. Gyula pápáról és A. P. MKsz 324–326.

Apor Péter

Kósa Ferenc: A mássalhangzó-nyúlás A. P. kéziratában. NyitTudK 93–99.

Balassi Bálint

Csanda Sándor: B. B. versformái. ISz 63–73.
Csanda Sándor: B. B. verstípusairól. ISz 579–597.
Süpek Ottó B. B. Katonaének-ének számszimbolikus szerkezete. MTA I. OK 443–449.

Bárony György

Esze Tamás: B. Gy. „Veritas”-a. ItK 667–693.

Bethlen Gábor

Tarnóc Márton: B. G. művelődéspolitikája. Hel 331–343.

Bethlen Mihály

Jankovics József: Bethlen Miklórsra vonatkozó adatok B. M. útmaplójában. ItK 341–349.

Bornemisza Péter

Scheiber Sándor: B. anekdotája a hazugról. FK 456.

Comenius

Földes Éva: Nemzetközi összefogás C. jegyében. MTud 381–388.

Komor Ilona: Az anyagi kultúra kérdései C. Schola ludus-ában. FK 131–136.

Mátrai László: Az ünnepi C.-konferencia megnyitója. MTA II. OK 231–233.

Mészáros István: C.-konferencia Budapesten és Sárospatakon. MTA II. OK 235–245.

Dudith András

Dán Róbert: D. A. és a „lingua primigenia” kritikája. MTA II. OK 102–120.

Egri Lukács

Kathona Géza: E. L. antitrinitárius-anabaptista nézetei. ItK 403–425.

Ellebodius, Nicasius

Klaniczay Tibor: N. E. és poétikája. ItK 24–34.

Esterházy Miklós

Valkó Arisztid: Adalékok egy E. M.-ra vonatkozó műről. MKsz 326–328.

Gerendi János

Pirnát Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. (G. J. és a kolozsvári iskola). Hel 363–392.

Hunyadi Mátyás

Filkovics, Cvito: Dalmát művészek Korvin Mátyás budai és visegrádi udvarában. HungIntTudK 5–6. sz. 23–30.

Huszár Gál

Botta István: Kísérlet H. G. születése idejének meghatározására. ItK 306–310.

Janus Pannonius

Horváth Mária: Híradás egy J. P.-kódexről. FK 123–130.

Rokay Péter: Egy ismeretlen J. P.-levél. HunIntTudK 9. sz. 5–16.

Kanizsai Pálfi János

Eperjesi István: K. P. J. irodalmi tevékenységéhez. ItK 475.

Kolozsvári Jordán Tamás

Gál István: Sir Philipp Sidney levele K. J. T.-hoz. Korunk 1240–1242.

Kopcsányi Márton

Alexa Károly: K. M. prózája. ItK 601–606.

Lackner Kristóf

Horváth Iván: A középeurópai humanizmus kérdései. (L. K.-ülésszak). Hel 470–476.

Horváth Zoltán: L. K. árvaalapítványa. SoprSz 249–251.

Horváth Zoltán: „Dr. L. K. és kora” c. kiállítás a Győr-Sopron megyei 2. sz. levéltárban (Sopron). SoprSz 273–281.

Kovács József László: Emblematika, hieroglifiká, manierizmus. SoprSz 3–17., 97–108.

Kovács József László: A középeurópai humanizmus kérdései. (L.-ülésszak) SoprSz 272–273.

Rózsa György: L. K. a rézmetsző. SoprSz 194–207., 312–322.

Tompos Ernő: L.-címerek és domborművek. SoprSz 208–213.

Lászlai János

V. Kovács Sándor: A humanista L. J. FK 244–366.

Medgyesi Pál

Hervay Ferenc: The First Book Translated from English into Hungarian ALitt 155–160.

Mikes Kelemen

Hopp Lajos: K. M. l'auteur des Lettres de Turquie. ALitt 167–190.

Pásztor Emil: M. K. igeragozásának két sajtásága. MNy 338–339.

Pásztor Emil: M. K. stílusának képszerűsége. MNy 62–64.

Szigeti József: A M.-kutatások új útjai és módszerei. FK 84–102.

Mór püspök, (Szent)

Petrovich Ede: Szent M. pécsi püspök. Vig 85–93.

Náray György

Sill Ferenc: N. Gy. Vig 752–758.

P. mester

Kapitánffy István: Anonymus és az Excidium Troiae. ItK 726–729.

Pathai István

Kathona Géza: P. I. „Parázna Babilon...” c. polemikus művének állítólagos 1619. évi kiadása. MKsz 351–352.

Pázmány Péter

Kolozsvári Grandpierre Emil: P. It 41–75.

Péchi Simon

Varga Imre: P. S. életéhez és munkásságához. ItK 476–480.

Rimay János

Benda Kálmán: Adalék R. J. életéhez és levelezéséhez. ItK 617–621.

Jenei Ferenc: Vázlat R. J. ifjú éveiről. ItK 310–314.

Sóvári Soós Kristóf

Bencze Imre: Adatok S. S. K. életéhez és műveihez. MKsz 194–196.

Szalárdi János

Tarnóc Márton: Die Geschichtsbetrachtung des J. Sz. ALitt 509–527.

Szenci Molnár Albert

Szathmári István: Sz. M. A., a nyelvtudós. ISz 942–948.

Szathmári István: Sz. M. A. nyelvtanának új kiadása ürügyén. MNy 385–395.

Szepesti Csombor Márton

Szily Rezső: Adatok a hazai zenei érdeklődés történetéhez. Sz. Cs. M. ISz 935–941.

M. Tótfalusi Kis Miklós

Gál István: T. K. M. angliai összeköttetéseinek nyomában. ItK 339–341.

Krizsó Kálmán: M. T. K. M. IgSzó II. 990–999.

Szathmári István: M. M. T. K's Bemühungen um die Sprachpflege. ALitt 493–507.

Székely Artúr: T. K. M. két levele a grúz nyomdabétek ügyében. FK 144–145.

Thuróczy János

Mályusz Elemér: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire. Száz 135–141. [Vö. Száz 1969. 1215–1217.]

Zrínyi Miklós

Bérenger, Jean: Z. M. három olasz nyelvű levele. ItK 621–624.

Perjés Géza: Szerencse, valószínűség és hadvezérei szemérmék. MTA II. OK 121–139. [Vita: 139–143.]

Ruzsás Lajos–Angyal Endre: Cserenkő és Budina. Száz 57–69. [Szövegfordítással]

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Andellő, Magdalena: Vuk Štefanović fogadtatása a magyar irodalomban. HungIntTudK 5–6. sz. 160–164.

Békési Antal: Az 1711–1850 közti évek a népdalok tükrében. Vasi Sz 411–435.

Bene Ede: A középkelet-európai felvilágosodás szimpózium. ItK 398–399.

[Bíró Ferenc] B. F.: Debrecen és a felvilágosodás. ItK 765.

Curčić, Lazar: Jovan Muškatirović magyar nyelvű népművelő könyvecskéje és annak szerb olvasók számára készült fordítása. HungIntTudK 5–6. sz. 46–51.

Fenyő István: A nemzeti irodalom eszméje a reformkori Magyarországon. Vság 4. sz. 33–38.

Fenyő István: A szerb népköltészet hatása a magyar irodalmi gondolkodás fejlődésére a reformkor kezdetén. HungIntTudK 9. sz. 51–61.

Fenyő István: Az eredetiségprogram kialakulása és kritikai értelmezése, 1817–1822 között. ItK 107–127.

Gál István: Dickens magyar kapcsolatai. Forrás 5. sz. 85–86.

Hangay Zoltán: Egy vonás a reformkori irodalom Dózsa-képéhez. It 185–189.

Herepei János: Hírdetési lapok Erdélyben 1848 előtt. MKsz 179–182.

Kvaček, Božidar: Népi prózánk első magyar fordításai. HungIntTudK 5–6. sz. 165–170.

Könnye Nándor: Francia hatás a XVIII. század magyar irodalmi stílusában. Vörösmarty gimn. évk. 1970/71. Bp. 180–199.

Martos Béla: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai. MKsz 1–11.

Mezei József: Die Modelle des sentimentalen Romans. ALitt 387–424.

Muszka Erzsébet: A történelmi segédtudományok egyetemi oktatása a reformkorban. MKsz 12–23.

Solt Andor: Első színikritikusaink. ItK 128–147.

Szauder József: Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben. ItK 78–106.

Szauder József: Kritikai irányzatok 1791-ben. MTA I. OK 333–347.

Tarnai Andor: A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. ItK 35–77.

Zsoldos Jenő: Az első Cabet-idézeteket tartalmazó magyar tanulmány kézirat. MKsz 330–336.

EGYES ÍRÓK**Aimási Sámuel**

Benkő András: A. S. kétkötetes dalgyűjteménye. IgSzó I. 115–120.

Aranka György

Binder Pál. A. GY. levele Michael Heydendorffhoz. Korunk 1576–1579.

Bajza József

Zsoldos Jenő: Megjegyzések egy B.-vershez. MKsz 54–57.

Batsányi János

Horváth Iván: B. kiadatlan jegyzetei Lowth-hoz. ItK 499–500.

Kovács Győző: Kassai adalékok B. üldöztetéséhez. ItK 729–730.

Mezei Márta: A lírai személyesség jelentkezése B. J. költészetében. It 597–619.

Zsoldos Jenő: Szóvisszhangok „A franciaországi változásokra” című B.-versben. It 703–707.

Berzsenyi Dániel

Kanyar József: Újabb B.-dokumentumok. Életünk 225–233.

Kuntár Lajos: B.-emléknap Szombathelyen. Vasi Sz 537–538.

Merényi Oszkár: B. korszerűsége napjainkban. Vasi Sz 596–604.

Merényi Oszkár: B. soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. Soprsz 227–238., 302–311.

Mezei Márta: Az újjászületés motívuma B. költészetében. Életünk 221–224.

Novák József: Mire tanít ma B.? Vasi Sz 605–614.

Pröhle Jenő: B. D. iskolázatásához. Itk 730–731.

Sonkoly István: Megzenésített B.-versek. Vasi Sz 614–617.

Takáts Gyula: Egy ismeretlen B.-óda. Kort 1608–1613.

Vargha Balázs: „A heves ifjú.” Vasi Sz 587–586.

Weber Antal: B.-ről. Életünk 219–220.

Bessenyei György

Baróti Dezso: Un echo hongrois du classicisme français „La Tragédie d' Agis” de Gy. B. ALitt 27–42.

Bíró Ferenc: „Hívság látásakor...” (B. indulása, 2. r.) ItK 426–442.

Czuczor Gregely

Füves Ödön: Cz. G. Riadó-ja röpíven. MKsz 184–185.

Ujvári Győző: Cz. G. és Hviezdoslav. ISz 746–748.

Csokonai Vitéz Mihály

Gál István: Cs. a vezető amerikai történelmi folyóiratokban. Alf 12. sz. 91–92.

Juhász Géza: Cs. állítólagos kecskeméti forintja. Alf 2. sz. 43–46.

- Muzsnay Árpád: Adalék a Cs.-kultusz kérdéséhez. IgSzó I. 466–468.
- Muzsnay Árpád: Ady és Cs. Korunk 1933–1936.
- Muzsnay Árpád: Az „Árkádia-per.” NyItudK 65–79.
- Dayka Gábor**
Kabdebó Lóránt: D. G. BorsSz I. sz. 79–92.
- Eötvös József**
Bényei Miklós: E. J. és a világirodalom. Nagyv 267–270.
- Bényei Miklós: E. J. világirodalmi olvasmányai. ItK 694–708.
- Fenyő István: Halálának centenáriuma. Nagyv 265–266.
- Kunszery Gyula: E. J. regényei. Vig 414–416.
- Mikó Imre: „Eszméim győzedelme...” Korunk 1255–1259.
- Sóter István: E. J. MTud 277–284.
- Szabad György: E. J. a politika útjain. Száz 658–669.
- Tóth István: E. vagy a ráció és akarat. IgSzó I. 392–400.
- Gyarmathi Sámuel**
Csetri Elek – Dani János: Gy. S. leveleihez. NyItudK 134–153.
- Hoblik Márton**
Fried István: Egy elfelejtett kultúráközvetítő (H. M.) HungIntTudK 5–6. sz. 63–69.
- Horányi Elek**
Zličić, Darinka: XVIII. századi szerb írók H. E. lexikonában. HungIntTudK 5–6. sz. 52–56.
- Kármán József**
Némédi Lajos: K. J. „A kincsásó” c. elbeszélésének forrása. ItK 481–488.
- Katona József**
Mályuszné Császár Edit: K. pesti jogásztársasága. It 170–180.
- Kazinczy Gábor**
Fenyő István: A „mozgalomliteratúra” koncepciója K. G. írói körében. It 501–528.
- Kossuth Lajos**
Merényi Oszkár: K. L. ismeretlen levelei. BorsSz 4. sz. 64–70.
- Köteles Sámuel**
Hajós József: K. S. esztétikai szövegeiből. IgSzó I. 936–939.
- Méhes György**
Herepei János: M. Gy., az 1789. évi kolozsvári „Új és Ó Kalendárium” szerkesztője. MKsz 117–179.
- Mészáros Ignác**
May István: Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról. MKsz 328–330.
- Petőfi Sándor**
Beke György: P. román követe. IgSzó I. 681–686. [E. J. Jeleuanu]
- Binder Pál: Segesvári szemtanú a fehéregyházi csatából. Korunk 1085–1087.
- Csukás István: Az apostol első szlovák fordítása és egy kiadatlan fordításkötet. ISz 74–79.
- Domokos Sámuel: Costa Carei P.-fordításairól. Korunk 659.
- Fekete Sándor: P. et Dumas. ALitt 83–100.
- Gerskovics, Alekszandr: A szibériai P.-legenda nyomában. Korunk 1087–1094.
- Gerskovics, Alekszandr: P. Zöld Marcija. IgSzó I. 109–115.
- Jakus Lajos: Apai-anyai ősök és leszármazók P. családjában. ItK 607–611.
- Kiss József: A népiesség szerepe P. költészetében. ItK 489–493.
- Lukácsy Sándor: P. versről verse. Úf 1. sz. 93–107.
- Mezős Károly: P. lefoglalt könyvtára és irományai. MKsz 24–38.
- Nagy János: Egy moszkvai irodalomtörténész vallomása P.-ről. Alf 4. sz. 85–89.
- Nagy János: P. ukrán „poéta-adminisztrátora”. Alf 9. sz. 92–95.
- Nyeupokojeva, I. G.: „Az Apostol” a korabeli európai irodalom „koordináta-rendszerében.” MTA I. OK 161–178.
- Skrobinecz, Jurij: P.-monográfia ukránul. Forrás 68.
- J. Soltész Katalin: P. regényfordításairól. ItK 314–316.
- Vita Zsigmond: Egy vidéki P.-évkönyv története. IgSzó II. 282–291.
- Sajnovics János**
Lakó György: S. J. és Demonstratio-ja. MTA I. OK 3–20.
- Lakó György: S. J. és a korabeli összehasonlító-történelmi nyelvészet. MTA I. OK 407–435.
- Vértes O. András: Mikor jelent meg a Demonstratio nagyszombati kiadása? MNYr 415–416. [Erdődi József válasza: 417–418.]
- Schedius Lajos**
Szauder József: Sch. és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai. ItK 212–222.
- Széchenyi István**
Merényi Oszkár: Sz. I. ismeretlen levelei. ItK 626–629.
- Szentjóni Szabó László**
Szauder József: Schedius és Sz. Sz. 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai. ItK 212–222.
- Tompa Mihály**
Eckhardt Sándor: Egy T.-vers keletkezéséhez. ItK 317.
- Virág Benedek**
Füves Ödön: V. B. ismeretlen latin ódája. ItK 625–626.
- Vörösmarty Mihály**
Cygielska, Elzbieta: V.-versek lengyel fordításairól. ItK 488–489.
- Csapláros István: V. egy lengyel tárgyú verse. ItK 349–351.
- Pálmai Kálmán: V. – ma. Vörösmarty gimn. évk. 1970/71. Bp. 10–12.

IV.

(XIX. század)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Engel Károly: Századvégi viták író és közönség kapcsolatáról. Korunk 1906–1910.
- Fenyő István: A romantika-munkacsoport vita-ülése. ItK 396–398.
- Garay Béla: Eredeti bemutatók Szabadkán száz év alatt. HungIntTudK 9. sz. 111–117.

- Horváth Károly: A magyar romantika-kutatások kérdéseiről. ItK 543–563.
- [Horváth Károly] H. K.: Vita a magyar romantika-kutatások kérdéseiről. ItK 664–666.
- Killyen, Franz: Haladó száz törkévek a XIX. sz. közepén. Korunk 1117–1118.
- Kozma Dezső: Az Erdélyi Múzeum első két évtizedének történetéből. NyItudK 113–121.

Kozma Dezső: Új színek a századvégi Kolozsvár prózájában. Nyitúdk 294–305.
 Lukács György: A romantikáról. Vszág 2. sz. 54–57.
 Matijevics Lajos: Diákjaink Jénában. HungIntTudK 9. sz. 125–127.
 Németh G. Béla: A magyar kritika története a pozitívizmus korában. ItK 148–183.
 Stojanović-Kálch Katalin: Az úvidéki szerb Nemzeti Színház által bemutatott magyar színművek visszhangja a zombori sajtóban 1880–1914-ig. HungIntTudK 5–6. sz. 75–82.
 Szabad György: A kiegyezés előtörténetéhez. TörtSz 1–2. sz. 254–259. [Kosáry Domokos válasza: 260–264.]
 Szeli István: A magyar délszláv kapcsolatok egy régebbi értelmezéséről. HungIntTudK 5–6. sz. 83–88.
 Weber Antal: A magyar romantika jellegéről. It 839–855. [Kulin Ferenc, Fenyő István, Keresztury Dezső, Mezei Márta, Horváth Károly, Martinkó András, Hermann István, B. Mészáros Vilma, Kerényi Ferenc, Tamás Anna, Szathmári István, Gergely Gergely, Nacsády József, Baróti Dezső, Lengyel Dénes, Oltványi Ambrus, Szörényi László, Agárdi Péter, Lukács György, Taxner Ernő, Pándi Pál hozzászólásai, s Weber Antal válasza: 857–885.]

EGYES ÍRÓK

Arany János

Balogh Edgár: Egy elévült vita történetéhez. Korunk 1807–1811.
 Barta János: A. J. és a XVIII. század. ItK 564–589.
 Béres András: A. J. „Vörös Rébék”-je és nagyszalontai Verses Rebeka boszorkánysága. ItK 731–735.
 Gál István: A. J. és az angol irodalom. Forrás 1. sz. 34–37.
 Sáfrán Györgyi: A levelező A. J. MTud 764–772.
 Scheiber Sándor: Párhuzamok A.-hoz. ItK 321.
 Szörényi László: A. egy félreértett sorához. ItK 611.

Beöthy Zsigmond

Kulin Ferenc: B. Zs. novellája a Dózsa-féle parasztháborúról. It 181–185.

Bérczy Károly

Gyergyai Albert: B. K. Nagyv 747.
 Kerényi Ferenc: B. K. írói hagyatéka. It 668–682.
 Kerényi Ferenc: Tünődés B. K.-ról. ISz 742–746.

Böhm Károly

Csep Sándor: Vázlat B. K. embertanához. Korunk 220–223.

Brassai Viktor

Mózes Huba: B. V. IgSzó I. 623–629.

Gárdonyi Géza

Bakos József: G. nyelvi eszközeinek néhány kontextusbeli sajátosságáról. MNyr 301–308.
 Sugár István: G. G. és a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. MKsz 57–63.

Jókai Mór

Fried István: A csepregi pünkösdi királyok (Adalék J. M. forrásaihoz). Soprsz 262–264.
 Miklós Pál: J. metafizikája. ItK 324–334.
 Nagy Miklós: J., civis Komáromiensis. ISz 80–84.
 Réthy Andor: J. M. – románul. Nyitúdk 169–175.

Kemény Zsigmond

Borzák István: K. Zs. és Tacitus? ItK 317–320.
 Sükösd Mihály: K. Zs. regényrétegei. Úf 2. sz. 82–89.

Kiss József

Schreiber Sándor: K. L.-reminiscencia József Attilánál. It 167–169.
 Somlyó Zsuzsa: K. J. ismeretlen kéziratai. It 633–662.

Komjáthy Jenő

Komlós Aladár: K.-adalékok és a családi hagyomány. ItK 322–323.

Madách Imre

Belohorszki Pál: M. és Kierkegaard. It 886–896.
 Berkes Erzsébet: Három M.-bemutató. Kort 502–504.
 Bögel József: A M.-kultuszról. Alf 4. sz. 68–70.
 Kálmán Béla: Az ember tragédiája – észtl. Kort 1173–1176.
 Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein. 5. r. FK 382–403.

Madáchné Fráter Erzsébet

Szakáts Mara: M. F. E. IgSzó II. 521–523.

Meltzl Hugó

Vita Zsigmond: Egy vidéki Petőfi-évkönyv története. IgSzó II. 282–291.

Mikszáth Kálmán

Pikay István: Ismeretlen dokumentumok M. K. válságos esztendőiből. It 370–381.

Péterfy Jenő

Patthy Károly: P. J. emlékezete. Vörösmarty gimn. évk. 1970/71. Bp. 200–227.

Reviczky Gyula

Balogh Edgár: Egy elévült vita történetéhez. Korunk 1807–1811.
 Wintermantel István: R. Gy. humor-filozófiája. ItK 184–191.

Riedl Frigyes

Németh G. Béla: R. Fr. It 811–838.

Rónay Jácint

Pál Lajos: R. J. Száz 670–695.

Székács József

Andalí, Magdaléna: Janko Šafarik valamint Tomanija és Anka Obrenović Sz. J.-hez írt néhány közvetlen levele. HungIntTudK 9. sz. 119–123.
 Sólyom Jenő: Vajda Péter levele Sz. J.-hez. ItK 351–353.

Vajda János

Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: Újabb V. J.-levelek. ItK 501–503.
 Széles Klára: „Mintha erdön járnék, éjjel . . .” MNyr 51–62.

Vajda Péter

[Fenyő István] F. I.: V. P. emlékünnepek Pápán és Vanyolán. ItK 765–766.
 Lukácsy Sándor: V. P., a Világ szerkesztője. ItK 278–291.
 Sólyom Jenő: V. P. levele Székács Józsefhez. ItK 351–353.

Zichy Henrik

H. Boros Vilma: Ki az Offenes Promemoria szerzője? Vizsota Gyula posztumusz tanulmánya. Száz 1205–1216.

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- A Nyugat elméke (Falu Tamás, Cs. Szabó László, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza és Zelk Zoltán írásai.) Vig 438–349.
- Agárdi Péter: Egy radikális lap a polgári baloldaltól (A Látóhatár – 1927.) ItK 191–197.
- Angyal Endre: Emlékezés a Vajda János Társaságra. It 961–966.
- Balázs Béla: Az Új Szó szerepe a Harmadvirágzás idején. ISz 909–818.
- Balla Zsolt: Presszó- és ágyirodalom hat *Körkép* antológiában. Vság 4. sz. 39–47.
- Balogh Edgár: Sajtótudományi feladataink. Korunk. 327–330.
- Barbaric, Štefan: A szlovén irodalom első magyar nyelvű áttekintése. HungIntTudK 5–6. sz. 97–104.
- Bécsy Tamás: A líraiság és a mai dráma. Jkor 528–538, 712–720., 941–945., 1024–1028., 1108–1118.
- Benkő Ákos: A mai románkori magyar dráma. Forrás 4. sz. 64–65.
- Benkőné Bartha Ilona: A Magyar Tanácsköztársaság gyermeksjajtójáról. MKsz 186–190.
- Bodor Pál: A „romániaiság” mai értelmezése. Korunk 400–403.
- Bodri Ferenc: A Ma „világnézeti különsszamai” 1918–19-ben. Életünk 80–82.
- Bognár Géza: Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelveinek megvalósításáról. MTud 1–5.
- Bori Imre: Magyar – jugoszláv irodalmi kapcsolatok. HungIntTudK 5–3. sz. 9–1.
- Bori Imre: Népiességünk változatai. Híd 839–853.
- Csanda Sándor: A Sarló levéltára. Kort 1789–1792.
- Csanda Sándor: Az Út és a Magyar Nap jelentősége a csehszlovákiai szocialista irodalom kialakításában. ISz 437–439.
- Csaplár Ferenc: Adalékok a sarlósok magyarországi kapcsolataihoz. Kort 1784–1788.
- Czine Mihály: Harmadvirágzás. Kort 1124–1134. [A csehszlovákiai magya irodalom a felszabadulás után]
- Darkó István: Egy kiadó történetéhez. ISz 155–160. [Kazinczy Kjadó]
- Demeter János: Így indult a Falvak Népe. IgSzó 1. 294–301.
- Duba Gyula: A szlovákiai magyar novellé. IS 77–791.
- Engel Károly: Mozzanat a két világháború közötti írói szervezkedések történetéből. – A nagyváradi Ady Endre Társaság körüli viták. NyItudK 51–63.
- Fábián Dániel: Visszaemlékezés a Bartha Miklós Társaság kiadói tevékenységére. MKsz 181–287.
- Fried István: „Üzen a Vajdaság.” A vajdasági költészet visszhangjához. HungIntTudK 9. sz. 101–107.
- Fuchs Simon: Irodalom a romániai magyar munkás-sajtóban. IgSzó 1. 611–617.
- Gachot, François: Egy elmúl ország emlékei. 1. r. It 910–948.
- Gondos Ernő: Tanulmánykötet a XX. századi irodalomelmétről. Vság 8. sz. 88–91.
- Gyárfás Ágnes: Színikultúránk és a felszabadulás. BorsSz 3. sz. 66–72.
- Hajdu Ráfi: Jegyzetek drámaolvasás közben. It 225–243.
- Hamar Kálmán: A Bars megyei Népszava és a Garam vidéki lapok 1919-ben, valamint a lévai direktórium tevékenysége. ISz 915–922.
- Horváth Zoltán: A Galillei Körre vonatkozó ismeretlen dokumentumok. Száz 95–104.
- Jagamás Ilona: Az új hullám ürügyén a romániai magyar drámáról. ISz 167–169.
- Jancsó Elemér: Irodalmi levelezések. Korunk 1919–1924.
- Jász Dezső: A rend kedvéért. Kort 1804–1808. [A bukaresti Munkás c. lapról]
- Jócsik Lajos: A Sarló és a társadalomkutatás. Kort 1760–1774.
- Jordáky Lajos: A romániai magyar nyelvű sajtó 1971-ben. Korunk 351–358.
- Jordáky Lajos: A Munkás Athenaeum írói egységfrontja. Korunk 525–527.
- Jordáky Lajos: Grivica és Kolozsvár a munkásirodalom tükrében. IgSzó 1. 285–293.
- Kádár Bogárka: Munkásművelődés a két világháború között. IgSzó 1. 605–611.
- Kántor Lajos: Egy műfaj metamorfózisa. Forrás 1. sz. 63–67. [Novella]
- Kemény János: A Klingsor és az Erdélyi Helikon. IgSzó 1. 253–255.
- Király István: О некоторых проблемах модернизма на основании уроков венгерской литературы начала столетия. ALitt 241–255.
- Kócsik József: Az Aradi Magyar Nemzetiségi Tanács – az irodalomért. IgSzó 1. 470–472.
- Kócsik József – Kisgyörgy Zoltán: Hol voltak a legkisebb vidéki lapjaink? Korunk 980–982.
- Kósa László – Kiss Csaba: Egy folyóirat helyreállítása. Az Irodalmi Szemle tíz esztendejéről. Kort 629–635.
- Kovács Győző: A kassai Batsányi Kör. Forrás 4. sz. 70.
- Kovács János: Fiatal epikusok vilásképe. IgSzó 1. 61–69.
- Kováts Miklós: Egy irodalmi pályázat sorsa. ISz 654–656. [1936-ban, Csehszlovákiában]
- Kozma Dezső: Irodalomkritikánk történetéből. Korunk 1865–1869.
- Köpeczi Béla: Réalisme socialiste: légende et varité. ALitt 325–348.
- Kötő József: A régi Korunk és a romániai magyar színi mozgalom. Korunk 152–156.
- Kuntár Lajos: A felszabadulás utáni első sajtótermékekből. Vasí Sz 292–294.
- Laczkó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. Új 9. sz. 95–108. [A népiesekről]
- Láng Gusztáv: A XX. századi magyar irodalom történetének korszakolásai. Korunk 1812–1818.
- Láng Gusztáv: Intézmények, folyóiratok, törekvések. A két háború közötti romániai magyar irodalom történetéhez. Korunk 407–419.
- [Markovits Györgyi] M. Gy.: Elsüllyedt folyóiratok: Élőszó. MKsz 63–64.
- [Markovits Györgyi] mgy.: Elsüllyedt folyóiratok: Kórus – 1933. MKsz 191–193.
- Markovits Györgyi: „Les mots restent...” La littérature de la résistance. MKsz 152–164.
- Markovits Györgyi: Népszava-naptárak a második világháború idején. It 278–283.
- Márkus László: A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanából. TörtSz 1–2. sz. 224–227.
- B. Mészáros Vilma: Egy év regénye. It 529–559.
- Nagy Benedek: Van-e napilapnak hagyománya Csíksban? Korunk 1119–1120.
- Nagy Péter: A szocialista realizmusról. It 146–154.
- Nagy Péter: Le réalisme socialiste – fiction ou réalité? ALitt 433–439.
- Pais Dezső: Életem, emlékeim. Vság 6. sz. 32–46.
- Páll Árpád: Történelmi témájú drámáink margójára. Korunk 19–27.
- Pálmai Kálmán: Magyar líra 1970-ben. It 560–584.
- Pomogáts Béla: A kolozsvári Utunk. Forrás 4. sz. 55–59.
- Pomogáts Béla: A magyar avantgard dokumentumai között. Jkor 1030–1039., 1119–1129.
- Pomogáts Béla: Hagyomány és újítás a romániai magyar irodalomban. Alf 8. sz. 54–60.
- Poncian, Jan: Emlékek a „Sarló” mozgalom környekéről. Kort 1759–1760.
- Popély Gyula: A Masaryk Akadémia működése. ISz 141–153.

- Pusztay János: A mai magyar irodalom finnországi visszhangja. Életünk 572–574.
- Ritók János: A Klingsor és a hazai magyar irodalom. Korunk 1851–1855.
- M. Rónaky Edit: A kortárs irodalom tanításának metodikai problémái. Jkor 856–860.
- Rónay László: A Nyugat és a világirodalom. Nagyv 1547–1556.
- Rónay László: Bartók és a Nyugat. Vig 12–19.
- Stanesco, Hainz: A romániai német irodalom – ma. IgSzó I. 259–269.
- Sugar István: A Vörös Hadsereg által kiadott egri Új Hírek története. MKsz 339–345.
- Sütő-Nagy László: A romániai magyar irodalmi kapcsolatok történetéhez. Korunk 659–660.
- Sütő-Nagy László: Az Erdélyi Szemle történetéből. ItK 503–512.
- Szabó György: Az Új Írás tíz éve a sajtó tükrében. ÚI 3. sz. 104–128.
- Szabolcsi Miklós: D'une enquete sociologique sur la vie littéraire hongroise actuelle. ALitt 487–492.
- Szabolcsi Miklós: Szocialista közlés – szocialista tudat. MTud 98–106.
- Szalatnai Rezső: A Nyugat dunai kezdeményezése. Alf 12. sz. 38–41.
- Szalatnai Rezső: Sariósek varázsa és igazságkeresése. Kort 1775–1784.
- Szekér Endre: Jegyzetek a modern költészetről. Forrás 4. sz. 82–85.
- Széles Klára: Új típusú avantgard a romániai magyar irodalomban. Kort 655–664.
- Szemlér Ferenc: Út az Enciklopédiához. Korunk 420–432.
- D. Szemző Piroska: Bartók Béla gyermekkori személyiségformáló olvasmányélményei. MKsz 124–151.
- Szilágyi Júlia: Expresszionizmus és elkötelezettség a Korunkban. Korunk 1846–1850.
- Tóth Sándor: „Vallani és vállalni” avagy vita az írók gyávaságáról. Korunk 1839–1845.
- Turczel Lajos: A CsKP hatása a kisebbségi magyar szemlésekre és irodalomra a két világháború között. ISz 403–409.
- Turczel Lajos: Az A Hét és a romániai magyar szellemi élet. ISz 749–752.
- Varga Sándor: A felszabadulás utáni első könyvkiadvány. MKsz 339.
- Viliam, Marian – Izsák László: A 6 Órai Újság történetéhez. Korunk 1242–1247.
- EGYES ÍRÓK**
- Ady Endre**
Ady Endre: Tiszta szemmel. IgSzó II. 500–504. [Válogatás a Nagyváradai Naplóban megjelent cikkekből.]
Áfra János: „A. Bandi drámát ír...” ItK 494–498.
Bustya Endre: A kabaréversei. Korunk 1911–1919.
Bustya Endre: Adatok A. E. első iskolai éveire. NyItudK 271–291.
Cygjelska, Elzbieta: Az A. iránti lengyelországi érdeklődés kezdetei. FK 521–525.
Dénes Zsófia: A. Margita-eposának hősnője. Alf 5. sz. 15–22.
Dénes Zsófia: A. minden-titka közül K. E., a kis szerelem. Alf 1. sz. 47–50.
Dénes Zsófia: Egy kis séta a váradi hársfasoron. Forrás 4. sz. 35–41.
Király István: A. és Babits. Kort 675–686.
Király István: Két vers – kétfajta értelmiségi magatartás. Ttáj 483–493. [A. és Babits]
Kovalovszky Miklós: A Maradandóság Városától a Vér Városáig. Alf 11. sz. 50–55.
Loósz István: A. E.-ről. Híd 7–12.
Loósz István: A. E. írása tükrében. (1914). Híd 13–19.
Mózes Huba: A. E. kórrajzi iratai 1909-ből. NyItudK 367–375.
Muzsnay Árpád: A. és Csokonai. Korunk 1933–1936.
Rosszijanov, Oleg: A szerelem filozófiája. Kort 1442–1450.
- Sinka Zoltán Tibor: Csinszka levele A. E. szüleikhez. NyItudK 375.
Vezér Erzsébet: Perújítás a duk-duk ügyben. It 737–778.
- Ágh István**
Bata Imre: Á. I. költészete. Életünk I. sz. 56–62.
- Alpári Gyula**
Kovács József: A. Gy. írása Komját Aladáról. It 296–307.
- Ambrus Zoltán**
Pukánszky Kádár Jolán: A. Z. dramaturgiája. It 779–810.
- Áprily Lajos**
Csép Ibolya: Parajdi nosztalgia. Korunk 1573–1575.
Máthé József: Á. L. IgSzó II. 822–831.
- Aradi Viktor**
Fuchs Simon: A. V. és A. Jövő Társadalma. Korunk 455–460.
- Babits Mihály**
Deák Tamás: Szemlér és B. IgSzó II. 66–68.
Feuermann László: B.: Danaidák. It. 155–166.
Gál István: B. M. antifasiszta előadása Pozsonyban, 1934-ben. ISz 656–659.
Keresztury Dezső: B.-ra emlékezve. Nagyv 916–918.
Király István: Ady és B. Kort 675–686.
Király István: Két vers – kétfajta értelmiségi magatartás. Ttáj 483–493. [B. és Ady]
Révay Agnes: B.-emlékek. It 395–408.
Székely János: Jónás komikumáról. IgSzó II. 298–302.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre**
Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Vság 7. sz. 9–26., 8. sz. 20–30.
- Bakó József**
Simon Endre: B. J. levelei Pavel Ágostonhoz. Vasi Sz 302–306.
- Barta János**
Kiss Ferenc: B. J. hetven éves. ItK 764.
Kovács Kálmán: B. J. köszöntése. Alf 8. sz. 3–8.
- Benedek Elek**
Balogh Dezső: Öt B. E.-levél. NyItudK 376–378.
György Dénes: B. E. „turnél”. Korunk 795–799.
- Benjamin Ferenc**
Paku Imre: Emlékeztető B. F.-re. Kort 616–617.
- Benjámín László**
Simon Zoltán: Három ketyel kapujában. (B. L. költészete 1945–47 között). Alf 4. sz. 49–57.
- Bertók László**
Fodor András: B. L.-ről. Jkor 1041–1044.
- Bibó Lajos**
Hegy Béla: B. L.-nál. Vig 126–131.
- Bortnyik Sándor**
Galambos Ferenc: B. S. Plakát című folyóirata. (1933). MKsz 64–67.
- Buda Ferenc**
Hatvani Dániel: Jegyzetek B. F. költői világáról. Forrás 4. sz. 78–81.
- Csáth Géza**
Czére Béla: A kétarcú varázsló. Vig 392–400.
- Csatkai Endre**
Bárdosi János: Dr. Cs. E. levelei. Vasi Sz 573–578.

- Cseres Tibor**
Kőhátli Zsolt: A Játékosok és szeretőik stílusáról. MNy 426–426.
- Csorba Győző**
Tüskés Tibor: A lélek évszakai. Kort 1463–1469.
- Dallos Sándor**
Rónay László: D. S. emlékére. Vig 819.
- Darvas József**
Jordáky Lajos: D. J. IgSzó I. 753–760.
- Déry Tibor**
Bosnyák István: „A homokóra madarai” (D. T. és Sinkó Ervin vitája 1927-ben). HungIntTudK 9. sz. 63–100.
Pomogáts Béla: D. T. versei. Jkor 355–360.
- Devcesteri Gábor**
Angyal Endre: Emléksorok D. G.-ről. Életünk 413–416.
Falus Róbert: „Non omnis moriar.” Nagyv 1557–1562.
- Dorosmay János**
Becht Rezső: D. J. SoprSz 282–285.
- Fábry Zoltán**
Marafkó László: Egy legenda ellen. Ismeretlen F.-levelek. Jkor 545–547.
- Falu Tamás**
Kunszery Gyula: F. T. költészete. Vig 759–763.
- Farkas Geiza**
[Bori Imre]: F. G. tetszésezstétikája. Híd 41–71.
- Féja Géza**
Csürös Miklós: F. G. irodalomszemléletéről. ItK 197–206.
- Fenyő Miksa**
Vezér Erzsébet: A F. M.-gyűjteményről. MKsz 77–80.
- Füst Milán**
Rákos Sándor: Naplófőjegyzések F. M. világaról. Úi I. sz. 107–112.
- Gaál Gábor**
Bajor Andor: Emlékezés G. G.-ra. IgSzó I. 456–457.
Ligeti József: Kortársi jegyzetek G. G.-ról. Korunk 387–391. [Tóth Sándor és Becsky Andor hozzá-
szólásai: 982–984., ill. 1431–1432]
Katz Nándor: Emlékezés G. G. „uram”-ra. Korunk 822.
Méllusz József: G. G. látásról lehetetlen megidézése. IgSzó I. 635–644.
Tóth Sándor: Semmiből új világot. Ttáj 440–445.
- Gál István**
Csányi László: Élmény és erudíció. Jkor 329–333.
- Garai János**
Garai László: „Egy a tömegből” (Emlékezés G. J.-re) ItK 735–745.
- Gáspár Zoltán**
Csaplár Ferenc: G. Z. Ttáj 1145–1149.
- Gazdag Erzsi**
Cs. Nagy István: G. E. új gyermekversei. Életünk 179–182.
- Gelléri Andor Endre**
Szerb Antalné: G. A. E. levele It 927–974.
- Gergely Sándor**
Bodó László: G. S. a miskolci újságíró. BorsSz 4. sz. 77–84.
- Gulyás József**
Garai László: „az út hurokba rándul . . .” Híd 833–838.
- Gulyás Pál**
Tornai József: Egy dokumentum-értékű G.-versről. Alf 3. sz. 55–58.
- Gyóni Géza**
Nyéki Károly: Egy elfelejtett költő egy elfelejtett költőről. (Ludwig Kálmán Gy. G.-ről) SoprSz 354–355.
- György Lajos**
Katona Ádám: A „pozitívista” Gy. L.-ről. Korunk 1856–1864.
- Györy Dezső**
Duba Gyula: Gy. D. költészete. ISz 193–204.
- Hatvany Lajos**
Varga József: H. L. emlékezete. Kort 310–312.
- Heitai Jenő**
Gyárfás Miklós: H., 100. Nagyv 1232–1233.
- Herczeg Ferenc**
Loránd Imre: H. G. utókora. Jkor 548–552.
- Herepei János**
Jankovics József: H. J. ItK 387.
- Hernádi Gyula**
Kolozsvári Papp László: H. Gy. és a tudatosítás mű-
vészete. Korunk 87–91.
- Hevesi András**
Gál István: Adatok H. A.-ról. Jkor 62–66.
- Horváth János**
Gál István: H. J. tanácsai Sárkány Oszkárnak doktori disszertációja elkészítésében. It 975–978.
- Horvath, Ödön von**
Walkó György: Miről mesél a bécsi erdő? Nagyv 47–48. [A mű szövege: 49–100.]
- Illés Endre**
Szekér Endre: Arcképvázlat I. E.-ről. Forrás 5. sz. 39–45.
- Imre Lajos**
Lukácsy Sándor: I. L. ItK 388.
- Jancsó Béla**
Jancsó Elemér: Buday György levelei J. B.-hoz. NyItudK 361–367.
- Jancsó Elemér**
Balogh Edgár: 1971. november 15. Házsongárd. IgSzó II. 838. [J. E. sírjánál]
Bíró Ferenc: J. E. ItK 766–767.
Kántor Lajos: J. E. hűsége. Korunk 1715–1716.
Szigeti József: Bácsú J. E.-től. IgSzó II. 836–837.
- Jankovich Ferenc**
Fodor József: J. F. Nagyv 795.
Simon István: J. F. Kort 790.
- Jász Dezső**
Diószegi András: J. D., az újságíró. Kort 456–464.
- Jékely Zoltán**
Baránszky Jób László: J. Z. Írája. Alf 5. sz. 62–66.
- Jenei Ferenc**
Tarnóc Márton: J. F. ItK 767.
- Jókai Anna**
Kardos József: Arcképvázlat J. A.-ról. Ttáj 70–73.

József Attila

- Dénes Zsófia: Találkozásom J. A.-val. Forrás 2. sz. 28–29.
 Erdődy Edit: J. A. megszemélyesítéseinek egy típusáról. ItK 612–616.
 Izes Mihály: „Míg össze nem rogysz.” It 948–961. [J. A. és Váci Mihály egy-egy versének összehasonlító elemzése]
 Kovács Sándor Iván: Dézsától Horgerig (Törödékek J. A. régi magyar irodalom-élményéhez) Kort 955–969.
 Sárközi Péter: Kései sirató. ItK 709–725.
 Scheiber Sándor: J. A. és a népdal. FK 457.
 Szegő László: J. A. cigányul. Nagyv 450–452.
 Tóth István: Gondolatok egy J. A.-vers elemzésével kapcsolatban. IgSzó I. 925–932.
 Török Gábor: J. A.-kommentárok. 11. rész. MNY 166–176., 12. rész. 308–322.
 Vezér Erzsébet: Ismeretlen J. A.-kéziratok. It 620–633.
 Zimándi P. István: Egy elfelejtett J. A.-vers. Vig 861–863.

Juhász Ferenc

- Bata Imre: J. F. hűsége. Forrás 6. sz. 3–10.
 Bodnár György: J. F. Kort 636–646., 806–813.
 Fülöp László: J. F. ars poeticája. Alf 7. sz. 49–60.
 Pomogáts Béla: Párhuzam és halmozás. J. F. „Anyám” c. költeményének szerkezeti elemei. Jkor 231–242.
 Pomogáts Béla: Vázlat a mindenségről. J. F. próza-versei. Jkor 554–562.

Juhász Gyula

- Dénes Zsófia: Eörsi Júliáról, J. Gy. hétverses műszájáról. Kort 1960–1965.
 Péter László: J. Gy. Júliája. Kort 1965–1967.

Kafka Margit

- Bodnár György: K. M. kisregényei. ItK 292–305.
 Kántor Lajos
 Panek Zoltán: K. L. rókája. IgSzó I. 941–942.
 Szöcs István: A neves-kritika. IgSzó II. 121–128.

Kardos Pál

- Bán Imre: K. P. Alf 8. sz. 83–85.
 Juhász Béla: K. P. It 984–985.
 Vargha Kálmán: K. P. ItK 541.
 [– –]: Búcsú K. P.-tól. Nagyv 1433.

Kassák Lajos

- Hegedűs Géza: K. L. halhatatlansága. It 343–354.
 Kahána Mózes: A „Ma” – tegnap és ma. UI 8. sz. 99–103.
 Ruttkay György: Egy aktivista festő vallomása. ISz 902–914.
 [– –]: K. L.: Bartók. Kiadatlan naplórészlet. Vig 27–28.

Kázmér Ernő

- [Bori Imre]: K. E. impresszionista kritikai módszere. Híd 88–97.

Kemény János

- Kacsó Sándor: A marosvécsi friss sírhalom mellől. Korunk 1888–1889.
 K. J. emlékezete. IgSzó II. 775–788. [Bartalis János, Sütő András, Szöcs Kálmán, Olosz Lajos, Balogh Edgár és Gagyi László írásai.]

Kertész László

- Kovács Kálmán–Kiss Tamás–Görömbei András: K. L. Alf 7. sz. 84–87.
 Kovács Kálmán: K. L. Alf 7. sz. 84–85.

Király István

- Csuka Zoltán: K. I. felszólalása a zágrábi nemzetközi írótalálkozón. Nagyv 312–313.
 Hegyi Béla: A Vigília beszélgetése K. I.-val. Vig 244–254.

Komját Aladár

- [Illés László]: (I. I.): K. A. Nagyv 635.

Komlós Aladár

- Simándy Pál: Emlékeimből. ISz 365–371.

Kós Károly

- Tordai Zádor: Örömmel írtam. Kort 1548–1568.

Kosztolányi Dezső

- Dömötör Ákos: Egy K.-levél. ItK 356–357.
 Rába György: „K.-év” Itáliában. Nagyv 1722–1728.

Kovács Katona Jenő

- Jordáky Lajos: K. K. J. IgSzó I. 618–622.
 Jordáky Lajos: K. K. J. ifjúkora. NyItudK 259–269.

Krúdy Gyula

- Barta András: K. Gy. kritikai utókora. ItK 206–211
 Kozma Dezső: K. Gy. IgSzó I. 121–127.
 Krúdy Zsuzsa: K. Gy. levelesládájából. Jkor 67–70.
 Loránd Imre: A K.-renewansz és előzményei. Jkor 269–273.
 Somlai Szabó József: Kaland és emlékezés. K. Gy. novellaművészetéről. ISz 923–927.
 Tóth Lajos–Udvarhelyi Dénes: K. – Lázár? Tévédések a londoni Irodalmi Újságban. It 354–355.
 Vargha Kálmán: K.-problémák. ItK 590–600.

Kun Béla

- Hunyadi Károly: K. B. két levele. Kort 465–468.

Kuncz Aladár

- Jancsó Elemér: Irodalmi levelezések. I. K. A. levelezése. NyItudK 154–169.

Lakatos Péter Pál

- Szalai Imre: L. P. P. It 382–394.

Láng Árpád

- [Bori Imre]: L. Á. dadaista esztétikája. Híd 20–26.

Lányi Menyhért

- Kovács Miklós: Egy megkésett látogatás ürügyén. ISz 824–831.

Lányi Sarolta

- Földes Anna: A hűség költője. Nagyv 950–951.

Lengyel József

- Pándi Pál: A szükzavúság jelentése. It 585–597.

Ludwig Kálmán

- Nyéki Károly: Egy elfelejtett költő egy elfelejtett költőről. (L. K. Gyóni Gézáról) Soprsz 354–355.

Lukács György

- Fenyő István: L. Gy. ItK 539–541.
 Fetscher, Iring: Laudatio L. Gy.-hez. Kort 95–105.
 Friss István: L. Gy. MTud 473–476.
 Hegyi Béla: A fiatal L. Gy. Vig 609–618.
 Hermann István: A történelem tükre. Nagyv 1269–1271.
 Kaposi Márton: L. Gy. útja a marxizmushoz. Ttáj 862–866.
 Kenyeres Zoltán: Jegyzetlapok L. Gy.-ről UI 8. sz. 6–9.
 Köpeczi Béla: L. Gy. emlékezete. Hel 123–124.
 Máté Gábor: A regény elmélete. IgSzó II. 142–149.
 Mátrai László: Filozófus halálára. In memoriam Georgii L. Kort 1179–1181.
 Rákóc Páter: L. Gy. esztétikájának summája. ISz 676–684.
 Tertulian, N.: „A lehetetlen szintézis.” IgSzó II. 136–142.
 Timár Árpád: Popper Leó elfelejtett L.-ismertetése. It 967–972.
 [– –]: L. Gy. utolsó levele Ernst Bloch-hoz. Korunk 1203.

Madszraf József

- Kárpáti Endre: M. J. moszkvai leveleiből. Száz 105–134.

Maksai Albert

Fülöp G. Dénes: M. A., a walkerburgi tanító. Korunk 1600–1603.

Márki Zoltán

Tóth Béla: M. Z. költészetéről. Alf 3. sz. 85–86.

Mécs László

Simándy Pál: M. L. és a szlovákiai magyar irodalom kezdetei. Vig 790–792.

Mezősi Károly

Fekete Sándor: M. K. ItK 542.

Tamás Anna: M. K. It 986.

Mocsár Gábor

Havasi Zoltán: M. G. Ttáj 258–264.

Móra Ferenc

Kőhegyi Mihály: M. F. levelei Zempléni Árpádhoz. Forrás 3. sz. 78–79.

Móricz Zsigmond

Nagy Dezső: M. Zs. elfelejtett verse egy amerikai magyar lapban. ItK 353–356.

Nagy Artúr

Szaunder József: N. A. ItK 387–388.

Nagy Imre

Fábián Gyula: „Népemre pedig sorsot vetettek.” Emlékezés N. I.-re, Sárretudvari parasztköltőjére. Kort 1251–1259.

Szűcs Sándor: Emlékezés N. I.-re, a sárreli parasztköltőre. Forrás 3. sz. 64–67.

Nagy István

Gáll Ernő: Munkások és értelmiségiek N. I. önéletrajzában. Korunk 1743–1747.

Nemes Nagy Ágnes

Bányai János: Földmérő az égen. Tanulmányok. Újvidék 3. füz. 59–69.

Németh Andor

Réz Pál: N. A. It 307–342.

Német László

Bodnár György: A 70 éves N. L. köszöntése. Nagyv 632–634.

Borl Imre: N. L. és a jugoszláviai magyar irodalom. Híd 647–656.

Erdel Ferenc: N. L. hetven éves. It 130–145.

Kocsis Rózsa: N. L. drámaszemlélete. Kort 592–599.

Kőhádi Zsolt: Jegyzetek a novelláiról N. L. stílusáról. MNyr 45–51.

B. Nagy László: N. L. indulása. Úf 4. sz. 103–117.

Pašaiaková, Jaroslava: N. L. ISz 308–312.

Rákos Péter: A fiatal N. L. ISz 304–307.

Tamás Anna: A Galilei helye N. L. írói életművében. It 104–129.

Zirkuli Péter: A hetvenéves N. L.-ről. Korunk 967–970.

Oláh Gábor

Féja Géza: O. G. vallomása. Alf 1. sz. 3–6. [Kiadatlan művéből: 7–9.]

Harsányi Zoltán: O. G. stílusa. Alf 1. sz. 15–24.

Tóth Endre: A pálya kezdetén. Alf 1. sz. 9–15.

Ortutay Gyula

Paku Imre: O. Gy. Életünk 321–327.

Ottlik Géza

Rónay László: O. G. Vig 464–469.

Örkény István

Szigethy Gábor: Tóték – epika és dráma. It 244–259.

Pákolitz István

Tűskés Tibor: Küzdelem a bizonyosságért. Jkor 15–24.

Pavel Ágoston

Kiss Gyula: Emlékezés P. A.-ra. Vasi Sz 462–464.
Simon Endre: Bakó József levelei P. A.-hoz. Vasi Sz 302–306.

Pillinszky János

Bata Imre: P. J.-ről. Forrás 5. sz. 32–38.

Kabdebó Lóránt: A harmadik napon átélt passió. (P. J. költészetéről) Kort 1114–1124.

Tűskés Tibor: P. J.-ről öt tételben. Ttáj 664–669.

Popper Leó

Timár Árpád: P. L. elfelejtett Lukács-ismertetése. It 967–972.

Radnóti Miklós

Baróti Dezső: R. M. ismeretlen világirodalmi tanulmánya. Ttáj 44–53.

Rónay László: Jegyzetek R. költői környezetéről. Életünk 83–90.

Reményi József

Gál István: R. J. levelei. ISz 708–719.

Remenyik Zsigmond

E. Nagy Sándor: R. Zs. és a Korunk. Korunk 391–397.

Sáfary László

Gál István: S. L. pesti diákéveiről. ISz 160–161.

Sarkadi Imre

Juhász Béla: Dátum és alkalom. S. I. novellái. Alf 10. sz. 42–55.

Kiss Lajos: A megidézett S. Nagyv 1402.

Tamás Attila: A cselekvő ember útjának keresése S. I. életművében. Ttáj 356–362.

Sánta Ferenc

Bata Imre: S. F.-ről. Kort 1809–1816.

Sebestyén Gábor

Csatkai Endre: S. G. soproni anagramma-költő. Soprsz 351–353.

Sik Sándor

Batári Gyula: S. S. vallomása olvasmányairól. S 571–573.

Simándy Pál

Turczel Lajos: S. P. és a csehszlovákiai magyarság. ISz 4–6.

Sinkó Ervin

[Bori Imre]: S. E. költészet-elmélete. Id 78–87.

Bosnyák István: „A homokóra magyarságai” (Déry Tibor és S. E. vitája 1927-ben). In: TudK 9. sz. 63–100.

Bosnyák István: Nemzedék, mely megcsúfolt a történelem. Tanulmányok. Újvidék 3. füz. 97–110.

Szabó Dezső

Marék Antal: Egyetlen szemérem találkozás Sz. D.-vel. ISz 267–269.

Szabó Lőrinc

Kabdebó Lóránt: Sz. L. három verse. Kort 1967–1969. [Ismeretlenek]

Kabdebó Lóránt: Sz. L. személyiség-látomás az 1929–1932-es versekben. ItK 443–465.

Lukács János: Sz. L. időszemlélete a Tűcsökzenében. ItK 334–339.

Tóth Lajos–Udvardy J. Dénes: Sz. L. versváltozatainak néhány jellemző vonásáról. It 682–703.

Szabó Magda

Csetri Lajos: Vázlatok Sz. M. regényírásáról. Ttáj 64–69.

Szabó T. Attila

Márton Gyula: A szó és az ember. IgSzó II. 243–250.

Szabó Pál

Bata Imre: Sz. P. Forrás 3. sz. 3–10.
 Czine Mihály: Szegényen – örege. Ttáj 535–549.
 Dávid József: Sz. P. Életünk 94–95.
 Erdei Ferenc: Búcsú Sz. P.-től. Kort 3–4.
 Féja Géza: Sz. P. Új 1. sz. 85–92.
 Ortutay Gyula: Sz. P. Nagyv 142–144.
 Patyi Sándor–Varga Rózsa: Sz. P. és Veres Péter művei, irodalmi vonatkozású írásai. MTA I. OK 463–493.
 Vásárhelyi Judit: Egy klasszikus faluregény. (Sz. P.: Talpalatnyi föld) Kort 7–15.

Szántó György

Fried István: Sz. Gy. regényvázlata s terve elé. Vasi Sz 146–148.

Szántó Tibor

Galsai Pongrác: Elfogultság nélkül. Kort 920–927.

Szaunder József

[– –]: Sz. J. tudományos munkássága. MTA I. OK 348–354. [Bibliográfia]

Szekfü Gyula

Vértessy Miklós: Sz. Gy. kiadója: Gábor Andor. MKsz 336–338.

Szemlér Ferenc

Deák Tamás: Sz. és Babits. IgSzó II. 66–68.
 Izsák József: A költő erdélyisége. IgSzó II. 73–79.
 Kiss Jenő: A sz.-i versforma. IgSzó II. 61–63.
 Kovács János: Titkok ellen – titokzatosan. IgSzó II. 85–99.

Szenteleky Kornél

[Bori Imre]: Sz. K. a modern művészetéről. Híd 27–40.

Szerb Antal

Gál István: Adalékok Sz. A. életéhez és munkásságához. ItK 629–639.
 Komlós Aladár: Sz. A. Nagyv 745–746.

Szöllösi Klára

Ab Zsuzsa: Sz. K. emlékeztetének. Nagyv 153–154.

Szűcs Géza

Dani: Feljegyzések Orbán Balázsról, T. G.-ről Papp Aurélról. Korunk 1432–1435.

Takács György

Tüskés Tibor: „A kaland bennem mélyül.” T. I. írói örök 398–406.

Takács György

Tüskés Tibor: Mint fán az égygyűrk. Jkor 139–149.
 Szeghalmi Ernő: Kristályszínű költészet. Vig 815–818.

Tamási Áron

Jaklovcsky Alfonz: Abel Amerikából. – T. Á. egy eddig közlésre került levele. IgSzó II. 279–282.

Tántor Lajos

Farslaka 1922–1970. Korunk 1102–1105.

Nagy V. István

T. Á. levele Amerikából. Korunk 799–800.

Tersánszky Józsi Jenő

Bessenyei György: T. J. J.-r. It 438–443.

Tolnai Gábor

Ortutay Gyula: Congratulatory Speech on G. T.'s Sixtieth Birthday. ALitt 7–9.
 Weber Antal: G. T., der Essayst. ALitt 539–544.
 [– –]: L'oeuvre littéraire de G. T. (Bibliographie sélectionnée). ALitt 10–25.

Trencsényi-Waldapfel Imre

Harmatta János: T.–W. I. MTA I. OK 245–254.

Trócsányi Zoltán

T. Z. halálára. Nagyv 635.

Váci Mihály

Hajdu Ráfi: V.-ről szólva. It 897–909.
 Izes Mihály: „Mig össze nem rogysz.” It 948–961.
 [József Attila és V. M. egy-egy versének összehasonlító elemzése.]
 [Kovács Sándor Iván] (k. s. i.): Bevezető V. M. kiadatlan írásaihoz. Ttáj 151–152. [Szövegek: 153–158.]

Vas István

Rónay László: Mit akar ez az egy ember? It 76–103.

Vasvári István

Cs. Nagy István: V. I. gyermekversei. Életünk 377–378.

Várady Imre

Bendefy László: V. I. professzor 80 éves. Vasi Sz 465–469.

Várkonyi Nándor

Angyal Endre: Jegyzetek V. N.-ről. ISz 652–654.

Veres Péter

Benkő László: V. P. leveleiből. Ttáj 337–346.
 Gál István: Üzenetek V. P.-től. Forrás 6. sz. 42–46.
 Lengyel András: V. P. Pályakezdeséről. Alf 6. sz. 37–44.
 Nádasdi Péter: Katolikus írások olvasása közben. Vig 569–571.
 Palotai Erzsébet: V. P.-ről levelek, emlékek. Kort 255–267.
 Patyi Sándor–Varga Rózsa: Szabó Pál és V. P. művei, irodalmi vonatkozású írásai. MTA I. OK 463–493.
 Simon István: V. P. udvarában. Életünk 318–320.
 Tüskés Tibor: V. P.-vel Baranyában és a Balatonnál. Jkor 734–736.
 [– –]: V. P. Kiadatlan jegyzetek. Forrás 4. sz. 71–73.
 [– –]: V. P. Olvasónapló. Alf. 11. sz. 3–7. [Postumus]
 [– –]: V. P. Önmagáról, irodalomról gondolkodva. Kiadatlan jegyzetek. Életünk 534–536.

Weöres Sándor

Sípos Lajos: Adalékok W. S. pályakezdeséhez. It 663–667.
 Vadas József: Mftoszok holdfényben. It 260–278.

Zalka Máté

Kovács József: Ernest Hemingway, M. Z. and Spain. ALitt 315–324.

Zempléni Árpád

Kőhegyi Mihály: Móra Ferenc levelei Z. Á.-hoz. Forrás 3. sz. 78–79.

VI.**Függelék. 1971-ben ismertett művek)**

E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli misszisek helyesírásáról. Bp. 1969. – *Ism.* Hopp Lajos, ItK 249–250.
 Ady Endre összes versei. I. Bp. 1969. – *Ism.* Rejtő István, It 425–429.

Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. – *Ism.* Bitskey István, Alf 7. sz. 82–83. – Kulcsár Péter, Ttáj 88–89.
 Balladák könyve. Bukarest, 1970. – *Ism.* Antal Árpád, NyitudK 394–398. – Jagamas János,

- IgSzó I. 698–703. — Kósa László, *Ttj* 641–643. — Penavin Olga, *HungIntudK* 7. sz. 147–149.
- Barany, George: *Stephen Széchenyi*. Princeton, 1968. — *Ism.* Gál István, *Nagyv* 130–131.
- Barta Lajos: *Arnyak a hídon*. Bp. 1970. — *Ism.* Varga József, *ItK* 380–381.
- Barta János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán: *Kis magyar stilisztika*. Bukarest, 1968. — *Ism.* Mózes Huba, *Korunk* 647–648.
- Birnbaum, Marianna D.: *Elek Artur pályája*. Bp. 1969. — *Ism.* Dévényi Iván, *ItK* 259–261.
- Bori Imre: *A szecessziótól a dadágig. Újvidék 1970.* — *Ism.* Hajdu Ráfi, *Kort* 1663–1665. — Kovács Győző, *ISZ* 272–274. — Kun András, *Alf* 5. sz. 81–83. — Miklós Pál, *ItK* 642–645. — Pór Péter, *Vság* 3. sz. 90–98. — Radnóti Sándor, *Vság* 3. sz. 81–89.
- Bori Imre: *Magyar—dészláv irodalmi kapcsolatok. Újvidék 1971.* — *Ism.* Benkő Ákos, *Forrás* 2. sz. 96.
- Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Bukarest, 1968. — *Ism.* Hopp Lajos, *Hel* 488–489.
- Botka Ferenc: *Kassai Munkás*. Bp. 1969. — *Ism.* [Illés László (il.), *Nagyv* 128. — Szilágyi János, *Száz* 487–489.
- Bródy Sándor: *Színészvér. Az ezüst kecske*. Bp. 1969. — *Ism.* Petrányi Ilona, *ItK* 253–254.
- Chronica Hungaro-Polonica. I. Szeged, 1969. — *Ism.* Kurcz Ágnes, *ItK* 247–248.
- Csehi Gyula: *Modern Kalliópé*. Bukarest, 1969. — *Ism.* Imre László, *ItK* 363–364.
- Czine Mihály: *Szabó Pál alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1971. — *Ism.* Beládi Miklós, *Alf* 12. sz. 66–68. — Kósa László, *Ttj* 1158–1160.
- Dallos István: *A Híd vallomása*. Bratislava, 1969. — *Ism.* -yi, *ISZ* 280–281.
- Das ungarische Bibliothekswesen. Wien, 1971. — *Ism.* Körmendy Kinga, *MKsz* 359–360.
- Dér Zoltán: *Az árny záródoka*. Szabadka, 1969. — *Ism.* Czére Béla, *ItK* 256–257.
- Dersí Tamás: *A publicista Kun Béla*. Bp. 1969. — *Ism.* Péter László, *ItK* 257–258.
- Dokoupil, Vladislav: *Sořpis z fondu Universitni knihovny v Brne*. Praha, 1970. — *Ism.* Borsa Gedeon, *MKsz* 381–383.
- Dolgozók Lapja 1944/45. Szolnok, 1969. — *Ism.* Batári Gyula, *MKsz* 239.
- Domokos Leslie S.: *The Polish Astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary*. New York, 1968. — *Ism.* V. Kovács Sándor, *Hel* 489–490.
- Domokos, Leslie S.: *The History of the Sigismundean Foundation of the University of Óbuda*. Notre Dame, 1967. — *Ism.* V. Kovács Sándor, *Hel* 489–490.
- Egri Péter: *Kafka—és Proust—indítások Déry művészetében*. Bp. 1970. — *Ism.* B. Mészáros Vilma, *It* 214–219.
- Élő irodalom, Bp. 1969. — *Ism.* Széles Klára, *MTA* I. OK 293–302. — Tamás Attila, *ItK* 522–524.
- Fedor, Michal: *Bibliografia periodik na Slovensku v rokoch 1939–1944*. Martin, 1969. — *Ism.* Nagydíosi Gézáné, *MKsz* 384–385.
- Fenyő István: *Haza és tudomány*. Bp. 1969. — *Ism.* Dénes István, *Száz* 184–188. — Mezei Márta, *ItK* 750–753.
- Fodor András: *Szólj költemény*. Bp. 1971. — *Ism.* Vajda Kornél, *ItK* 658–659. — B. Varga Lajos, *Kort* 1654–1656.
- Forgács Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Bp. 1970. — *Ism.* Kovács Sándor Iván, *ItK* 373–375.
- Forgács László: *A költészet bölcselete*. Bp. 1971. — *Ism.* Kiss Lajos, *Nagyv* 1089–1092.
- Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Bp. 1970. — *Ism.* Kurcz Ágnes, *ItK* 653–654.
- Gábel Asztrik: *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt/M 1967. — *Ism.* V. Kovács Sándor, *Hel* 489–490.
- Gerezdí Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp. 1968. — *Ism.* Klaniczay Tibor, *ItK* 640–642.
- Gozsdu Elek: *Anna-levelek*. Bukarest, 1969. — *Ism.* Széles Klára, *ItK* 535.
- Haja, haja virágon... Bukarest, 1969. — *Ism.* Jenői Ferenc, *ItK* 654. — Kósa László, *Ttj* 641–643.
- Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Bp. 1971. — *Ism.* Németh G. Béla, *Nagyv* 613–615.
- Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektanában*. Bp. 1971. — *Ism.* Szeberényi Zoltán, *ISZ* 278–280. — Tamás Attila, *Alf* 2. sz. 89–90.
- Hassensteinus a Lobkowitz, Bohuslaus: *Epistulae*. Lipsiae 1969. — *Ism.* Boronkai Iván, *ItK* 376–377.
- Hermann István: *A giccs*. Bp. 1971. — *Ism.* Bimbó Mihály, *Alf* 10. sz. 89–90. — Loránd Imre, *Kort* 1290. — Kun András, *Nagyv* 1743–1745.
- Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. Bp. 1970. — *Ism.* Szerdahelyi István, *Nagyv* 1571–1572.
- Horvát István: *Mindennapi*. Bp. 1967. — *Ism.* Vörös Károly, *Száz* 463–466.
- Horváth János: *Vörösmarty drámái*. Bp. 1969. — *Ism.* Zemplényi Ferenc, *ItK* 655–657.
- Illyés Gyula: *Petőfi*. Bp. 1971. — *Ism.* Gál István, *Nagyv* 1252–1253.
- Irodalomkritikai antológia. 1–3. köt. Bukarest, 1968–1969. — *Ism.* Fekete Sándor, *ItK* 246–247.
- Italia ed Ungheria. Bp. 1967. — *Ism.* Csapodiné Gárdonyi Klára, *ItK* 529–531.
- Izsák József: *Tamási Áron*. Bukarest, 1969. — *Ism.* Mózes Huba, *Nyitúdk* 184–185.
- Jancsó Elemér: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bukarest, 1969. — *Ism.* Kovács Győző, *ItK* 749–750.
- Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. 1–2. köt. Bp. 1969. — *Ism.* Tóth János, *ItK* 379–380.
- Jókai Mór összes művei. Cikkek és beszédek. 1–2. köt. Bp. 1965–1967. — *Ism.* T. Erdélyi Ilona, *ItK* 650–653.
- József Farkas: *Rohanunk a forradalomba*. 2. kiad. Bp. 1969. — *Ism.* Weber Antal, *ItK* 645–647.
- Juhász Izabella: *Gulyás Pál*. Debrecen, 1971. (Bibliográfia) — *Ism.* Balogh László, *Alf* 11. sz. 84–85.
- Justh Zsigmond: *A pénz legendája*. Bp. 1969. — *Ism.* Nagy Miklós, *ItK* 657–658.
- Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp. 1970. — *Ism.* Nemes István, *Jkor* 570–572. — Rónay László, *Alf* 2. sz. 87–88. — Steinert Ágota, *It* 209–213. — Tamás Attila, *Ttj* 276–278.
- Kántor Lajos: *Alapozás*. Bukarest, 1970. — *Ism.* Jankovics József, *Ttj* 369. — Kulín Ferenc, *It* 446–450. — E. Nagy Sándor, *Alf* 4. sz. 83–84. — Szócs István, *IgSzó* II. 121–128.
- Kántor Lajos—Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom*. (Bibliográfia). Bukarest, 1971. — *Ism.* Gáll Ernő, *Korunk* 1777–1781. — Rácz Győző, *Korunk* 1782–1789.
- Káráz József: *Új élet kezdetén. A Vásárhely Népe c. napilap repertórium* 1944. okt. 23–1945. ápr. 17. Hódmezővásárhely, 1969. — *Ism.* Nagydíosi Gézáné, *MKsz* 108.
- Kelemen János: *Mi a strukturizmus?* Bp. 1969. — *Ism.* Wintermantel István, *MKsz* 248–249.
- Kerékygártó István: *Tersánszky Józsi Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1969. — *Ism.* Sinka Erzsébet, *ItK* 659–660.
- Király István: *Ady Endre*. 1–2. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Heller Ágnes, *Kort* 144–148. — Kardos László, *It* 409–424. — Kardos Pál, *Alf* 1. sz. 77–81. — Kenyeres Zoltán, *MTA* I. OK 507–514. — Orosz László, *Forrás* 2. sz. 83–84. — Rónay György, *Vig* 633–635. — Rónay László, *Jkor* 473–474. — Sötér István, *Nagyv* 610–613. — Szabó B. István *Új* 10. sz. 118–122. — Szabolcsi Miklós, *ItK* 513–517. — Varga József, *Kort* 148–149.
- Klspérid András: *Gárdonyi Géza*. Bp. 1970. — *Ism.* E. Nagy Sándor, *It* 206–208.
- Kluger Lászlóné: *Irodalmi emlékhelyek Borsodban*. Miskolc, 1969. — *Ism.* Péch Zoltán, *ItK* 262–264.

- Kner Imre levelezéséből. Bp. 1969. — *Ism.* Balogh László, Alf 5. sz. 91–93. — Máté Károly, MKsz 80–84. — Varga József, ItK 261.
- Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. Bp. 1970. — *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 206–214. — Turczel Lajos, ISz 171–173.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország forrásaiba és irodalmába. I. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Mollay Károly, Soprsz 189–190. — Szentmihályi János, MKsz 255–257.
- Kovács Emil: Az „Esztergomi Népszava” repertórium. Esztergom, 1969. — *Ism.* Nagydiósi Gézáné, MKsz 23.
- Kovács Máté: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 2. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Csáky S. Piroška, HungIntudK 9. sz. 137–139. — Stenczer Ferenc, It 728–729.
- V. Kovács Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. — *Ism.* [Antal Gábor] A. G., Magyar Nemzet 144. sz. (június 2.) 13. I. — Cseres Tibor, Élet és Irodalom 36. sz. (szeptember 4.) 11. I. — [Falus Róbert] F. R., Népszabadság 160. sz. (július 9.) 7. I. — [Hegyí Béla] h. b., Új Ember 28. sz. (július 11.) 2. I. — Ordas Iván, Tolna Megyei Népiújság július 17. — Tóth István, Dunántúli Napló október 7. — zky-, Egyetemi Lapok június 14.
- Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1960. Bp. 1970. — *Ism.* Péter László, ItK 384–385.
- Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. Bp. 1968. — *Ism.* Szuromi Lajos, ItK 240–243.
- Könyv és Könyvtár. A KLTE Könyvtárának évkönyve. Bp. 1958–1969. — *Ism.* V. Busa Margit, MKsz 403–404.
- Köpeczi Béla: A szocialista realizmus. 1–2. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Benkő Ákos, Ttáj 168–170. — Fenyő István, Kort 647–652. — Kiss Lajos, Nagyv 604–609. — Móczár Albert, Életünk 373–374. — Nagy Péter, It 146–154. — Varga Imre, Hel 501–502.
- Krman, Daniel: Itinerarium. Bratislava, 1969. — *Ism.* Kulcsár Péter, ItK 377–379.
- Krúdy Gyula emlékkönyv. Nyíregyháza, 1968. — *Ism.* Pálmai Kálmán, ItK 381–382.
- Látogatóban. Bp. 1968. — *Ism.* Alexa Károly, ItK 538.
- Létay Lajos: A költészet útjai. Kolozsvár 1971. — *Ism.* Jancsó Elemér, IgSzó II. 971–973.
- Levendel Júlia — Horgas Béla: A szellem és a szerelem. Bp. 1970. — *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 382–383. — B. Varga Lajos, Kort 1654–1656.
- Liget Ernő: A kékbarlang. Az idegen csillag. Bukarest, 1969. — Réti Tamás, ItK 537–538.
- Lisztes László — Palotás Gyuláné: Széphalom repertórium. Szeged, 1970. — *Ism.* — Fazekas István, Ttáj 278–280.
- H. Lukács Borbála: Szellemtörténet és irodalomtudomány Bp. 1971. — *Ism.* Kelemen Péter, Vság 10. sz. 105–106.
- Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra. Bp. 1970. — *Ism.* Kardos Pál, Alf 6. sz. 70–76. — Komlós Aladár, ItK 358–362.
- Lülfing, H. — Altmann, U. — Roloff, H.: Beiträge zur Inkunabelkunde. III/4. Berlin, 1969. — *Ism.* Soltész Zoltánné, MKsz 99–101.
- Máczka János: Esztétika és forradalom. Bp. 1970. — Kovács József, It 443–446. — Szerdahelyi István, Nagyv 455–456. — Szij Rezső, ISz 472–474. — Sziklay László, Vság 4. sz. 106–107.
- Magyar könyvszet. 1945–1960. (Zeneművek). Bp. 1969. — *Ism.* Várnai Péter, MKsz 104–105.
- Magyar könyvszet. 1965–1966. (Plakátok, metszettek). Bp. 1969. — *Ism.* Tóth András, MKsz 258.
- Magyar könyvszet. 1967–1968. (Tankönyvek). Bp. 1970. — *Ism.* Fülöp Géza, MKsz 258–259.
- Magyar könyvszet. 1968. Bp. 1970. — *Ism.* Máté Károly, MKsz 103–104.
- Magyarországi boszorkánypercek. 1–2. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Kovács Zoltán, AEthn 3–4. sz. 445–448. — Kurcz Ágnes, ItK 532–533.
- Mályusz Elemér: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Bruxelles, 1969. — *Ism.* Komjáthy Miklós, LK 1970. 337–339. — V. Kovács Sándor, ItK 531–532.
- Mándi Péter: A könyv és közönsége. Bp. 1968. — *Ism.* Wintermantel István, MKsz 245–246.
- Markovits György: „Terjesztését megtiltom.” Bp. 1970. — *Ism.* Szilágyi János, Száz 1278–1279.
- Martins, Eva: Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprungen in der Sprache von Franz Kazinczy (1759–1831). Stockholm, 1970. — *Ism.* Ruzsinszky Éva, MNY 369–375. — Tompa József, ItK 244–246.
- Mikes Kelemen összes művei. 3. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Kókay György, MKsz 390–391.
- Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor (Brassai Sámuel). Bukarest, 1970. — *Ism.* Kocziány László, IgSzó II. 457–460.
- Mikszáth Kálmán összes művei. 32–33, 58–59., 67. köt. Bp. 1968–1969. — *Ism.* Szakács Béla, ItK 517–522.
- Mollay Károly: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. Wien, 1971. — *Ism.* Kovács József László, Soprsz 381–382.
- Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. — *Ism.* Pritz Pál, MTA II. OK 173–179.
- B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. — *Ism.* Ember Ildikó, Vság 2. sz. 107–109. — Klaniczay Tibor, ItK 251.
- Nagy Miklós: Jókai. Bp. 1968. — *Ism.* Rejtő István, ItK 365–367.
- Németh G. Béla: Mű és személyiség. Bp. 1970. — *Ism.* Fenyő István, Nagyv 1094–1096. — Pór Péter, Vság 4. sz. 108–110. — Veres András, Kort 1301–1306.
- Népi kultúra — népi társadalom. 2–3. köt. Bp. 1969. — *Ism.* Voigt Vilmos, ItK 662–663.
- Novak, Vilko: Zivljenje in delo Avgusta Pavla. Ljubljana, 1970. — *Ism.* Angyal Endre, Vas Sz 622–623.
- Nyerges, Anton N.: Poems of Endre Ady. New York. 1969. — *Ism.* Korcsáros Anna, It 202–205.
- Papp Géza: A XVII. sz. énekelts dallamai. (RMDT II.). Bp. 1970. — *Ism.* Bárdos Kornél, MTA I. OK 514–517. — Sonkoly István, MKsz 92.
- Petőfi és kora. Bp. 1970. — *Ism.* Orosz László, It 456–462. — Tamás Anna, MTud 406–408.
- Pilz, K.: Johann Amos Comenius: Orbis sensualium pictus. Eine Biographie. Nürnberg, 1967. — *Ism.* Bakos József, MKsz 201–204.
- Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1969–1970. Bp. 1971. — *Ism.* Rónay László, Jkor 1147–1148.
- Puruczki Béla: Hősi harcok híradói. A magyar ifjúmunkás-mozgalom sajtójának története, 1944-ig. Bp. 1970. — *Ism.* Kálmán Lászlóné, MKsz 392–393.
- Pyrker, Johann Ladislaus: Mein Leben. Wien, 1966. (FRA I/10.). — *Ism.* Vörös Károly, AHist 400–405.
- Rába György: A szép hűtlenek. Bp. 1969. — *Ism.* J. Nagy Mária, NyItudK 187–189.
- Radnóti Miklós: Próza. Bp. 1971. — *Ism.* Varga József, ItK 536–537.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473–1600. Bp. 1971. — *Ism.* Csáky S. Piroška, HungIntud 9. sz. 139–141. — Ritoók Zsigmondné, MTud 800–802.
- Retgei György: Emlékezetre méltó dolgok. Bukarest, 1970. — *Ism.* Kicsi Antal, IgSzó I. 775–778. — Trócsányi Zsolt, Vság 5. sz. 91–95.
- Reviczky Gyula művei. 1–2. köt. Bp. 1969. — *Ism.* Korompay János, ItK 535–536.
- Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 4. Unitárius költészet. Bp. 1967. — *Ism.* Bán Imre, ItK 647–650.
- Régi Magyar Költők Tára-XVII. sz. 5. Szombatos énekek. Bp. 1970. — *Ism.* Dán Róbert, ItK 370–373. — Tarnóc Márton, It 220–222.
- Rónay György: Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1971. — *Ism.* Vadas József, Kort 1656–1657.
- Ryba, Bohumil: Suopis rukopisů strahovské knihovny Památníku Národního Pisemnictví v Praze. Praha, 1970. — *Ism.* V. Kovács Sándor, Hel 487–488.

- Sáfary László: Korforduló. Bp. 1969. — *Ism.* Illa Mihály, ItK 258—259.
- Sajó Géza—Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum. 1—2. vol. Bp. 1970. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 375—376.
- Sambucus, Johannes: Briefe. Wien, 1968. — *Ism.* Benda Kálmán, Száz 483.
- Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kódestáblaiban. Bp. 1969. — *Ism.* Házi Jenő, Száz 1067—1068.
- Schweitzer Pál: Ember az embertelenségben. Bp. 1969. — *Ism.* Bessenyei György, ItK 255—256.
- Siklós Olga: A magyar drámaírás útja. 1945—1957. Bp. 1970. — *Ism.* Némedi Eszter, Alf 4. sz. 81—82.
- Slovník spisovatelů — Madarsko. Praha, 1971. — *Ism.* Fogarassy László, ISz 954—955.
- Studia Litteraria. VI—VIII. Debrecen, 1968—1970. — *Ism.* Hopp Lajos, Hel 298. — Julow Viktor, Alf 2. sz. 90—92.
- Szabó Ede: Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 660—661. — Nácsa Klára, Vság 5. sz. 96—98. — Székely Péter, It 434—437.
- Z. Szabó László: A győri irodalom kistükre. Győr, 1971. — *Ism.* — Kár —, Életünk 283—284.
- Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. — *Ism.* Bartha János, IgSzó 1. 146—149. — Mózes Huba, Korunk 647—648. — J. Nagy Mária, Nyituk 382—384. — Voigt Vilmos, Vság 6. sz. 97—98.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Bp. 1970. — *Ism.* Angyal Endre, Életünk 575. — Bojtár Endre, Vság 10. sz. 103—104. — Kovács Győző, ISz 758—760. — Pomogáts Béla, Kort 1661—1663. — Simon Zoltán, Alf 9. sz. 90—91. — Szabó György, Úf 10. sz. 97—101.
- Szauer József: Az este és Az álom. Bp. 1970. — *Ism.* Szegedy-Maszák Mihály, ItK 746—749. — Tarnai Andor, Nagyv 1899—1901.
- Szelei László: A Magyar Tudományos Akadémia levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. — *Ism.* Érszegi Géza, LK 1970. 347.
- Szell István: Utak egymás felé. Újvidék, 1969. — *Ism.* [Wintermantel István] W. I., MKsz 95—96.
- Szenássy Barna: A magyarországi matematika története a 20. sz. elejéig. Bp. 1970. — *Ism.* Sárdy Péter, MTud 271—272.
- V. Szendrei Júlia: „Mely széles a poétai mező...” (Csokonal Vitéz Mihály) Kolozsvár, 1970. — *Ism.* Muzsnay Árpád, IgSzó II. 853—855.
- Szenessy, Mario: Tibor Déry. Stuttgart, 1970. — *Ism.* Sükösd Márton, Nagyv 1249—1251.
- Szepli Csombor Márton összes művei. Bp. 1968. — *Ism.* Komlövözlki Tibor, ItK 761—763.
- Szigeti János: Vajda László munkássága. Szeged, 1969. — *Ism.* Tótor Ildikó, ItK 262.
- Szigeti József: A mű és kora. Bukarest, 1970. — *Ism.* Engel Károly, Korunk 313—317.
- Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971. — *Ism.* Szurmi Lajos, ItK 756—760.
- Szücs Jenő: A nemzet történelme és a történelem-szemlélet nemzeti látószöge. Bp. 1970. — *Ism.* Agárdi Péter, ItK 525—529. — Diószegi István, Úf 4. sz. 127—128. — Incze Miklós, TörtSz 1—2. sz. 269—275. — Mód Aladár, Kort 1347—1358. [Fenyő István hozzászólása: 1844—1846.] — Némedi Dénes, Alf 11. sz. 43—49.
- Tabéry Géza: Két kor küszöbén. Bukarest, 1970. — *Ism.* Kicsi Antal, IgSzó I. 149—152. — Varga József, ItK 661—662.
- Talpassy Tibor: A holtak visszajárának. Bp. 1971. — *Ism.* Lengyel András, Ttáj 1164—1165.
- Tamás Anna: Az Életképek. Bp. 1970. — *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 235—238.
- Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Bp. 1970. — *Ism.* Németh G. Béla, ItK 760—761.
- Tezla, Albert: Hungarian Authors. Cambridge, Mass. 1970. — *Ism.* Kovács József, It 733—735. — Szentmihályi János, MKsz 253—255.
- Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970. — *Ism.* E. Fehér Pál, Nagyv 122—124.
- Tóth Árpád összes művei, 3—4. köt. Bp. 1969. — *Ism.* Margócsy József, It 708—711.
- Tözsér Árpád: Az irodalom valósága. Bratislava, 1970. — *Ism.* Duba Gyula, ISz 508—514. — Görömbel András, Alf 5. sz. 79. — Kiss Gy. Csaba, Ttáj 456—458.
- Tubach, Frederic C.: Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religions Tales. Helsinki, 1969. — *Ism.* Voigt Vilmos, FK 518—520.
- Tüskés Tibor: A pécsi irodalom kistükre. Pécs, 1970. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 383—384. — Dankó Imre, Alf 5. sz. 93—94.
- Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten. Bp. 1970. — *Ism.* Walkó György, Nagyv 1097—1100.
- Utunk Évkönyv 1971. Bukarest, 1971. — *Ism.* Fábán Gyula, Kort 665—666.
- Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte. Mainz, 1968. — *Ism.* Komjáthy Miklós, LK 1970. 340—341.
- Vajda László: Móra Ferenc írásai. Szeged, 1970. — *Ism.* Fazekas István, Ttáj 278—280. — Miklóssy János, MKsz 391—392.
- Várad-Sternberg János: Utak és találkozások. Uzshorod, 1971. — *Ism.* Hopp Lajos, Hel 504. — [Péter László] P. L., Ttáj 1068—1070.
- Varga József: Adytól máig. Bp. 1970. — *Ism.* Fenczi László, ItK 753—756. — Zappe László, It 717—721.
- Vay Ádám emlékünnepszé tudományos ülésszaka. Vaja, 1969. — *Ism.* Varga Imre, ItK 654—655.
- Vekerdí László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. — *Ism.* Nácsa Klára, Vság 5. sz. 96—98. — Szigethy Gábor, It 721—725.
- Vešelinović-Andjelić, Magdalena: Srpsko-hrvatska narodna poezija... Novi Sad, 1969. — *Ism.* Fried István, ItK 386.
- Vezér Erzsébet: Ady Endre. Bp. 1969. — Szabó Richárd, It 430—434.
- Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968. — *Ism.* T. Erdélyi Ilona, Hel 500—501. — Gyenis Vilmos, ItK 533—535.
- Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok. Bp. 1969. — *Ism.* M. Császár Edit, ItK 251—253.
- Vörösmarty Mihály gimnázium évkönyve. 1970/71. Szerk.: Pákozdi Endre. Bp. 1971. — *Ism.* Alexa Károly, Népszabadság 235. sz. október 6. — [Sinka Erzsébet], Élet és Irodalom 50. sz. december 11.
- Zolnai László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Bp. 1969. — *Ism.* V. Kovács Sándor. ItK 248—249.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VIII. 20. — Terjedelem: 18,2 (A/5) ív
73.74027 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György